

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 3 (91)

3 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің (бұдан әрі – БФСҚК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Донши атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук иет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Алимбаев Нұрсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендилович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейит Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Göttingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor, (India)

Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)

Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)

Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)

Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)

Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)

Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.

9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәуәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

МРНТИ 03.20.00

ПОСЛЕДСТВИЯ МОНГОЛЬСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО
ПРОСТРАНСТВА В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Игибаев Советхан Кабдуалиевич¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Доктор исторических наук, профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск. E-mail: aiko-53@mail.ru

²Кандидат исторических наук, и.о. заместителя директора по научной работе ИИиЭ имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Аннотация. В данной статье проанализированы в историографическом аспекте труды исследователей, изучавших последствия монгольского завоевания Евразийского пространства. Большую роль в истории народов Казахстана, Средней Азии и Восточной Европы сыграл Улус Джучи хана, который также известен под названием Ак-Орда, Большая Орда, Великая Волжская Орда, Золотая Орда. Некоторые историки России и зарубежных стран (Н.М. Карамзин, В.О. Ключевский, С.С. Уолкер и др.) наряду с отрицательными последствиями монгольского завоевания показали позитивные стороны. Советская историческая наука в большей степени уделяла внимание негативным сторонам завоевания, хотя признавала достижение золотоордынского государства в торговле, в развитии городов, ремесел, культуры, почтовых служб. Казахская историческая наука 90-х годов XX в. почти придерживалась советской концепции о последствиях монгольского завоевания. На наш взгляд, в казахстанской исторической науке слабо изучена история Улуса Орда-Эджена (Кок-Орды), в недрах которого создавались исторические предпосылки племен, входивших позже в состав Казахского ханства.

Ключевые слова: Золотая Орда, завоевание, кыпчак, феодализм, торговля, Токтамыш, прогресс, централизация, историография.

ҒТАХР 03.20.00

ЕУРОАЗИЯ КЕҢІСТІГІН МОНҒОЛДАРДЫҢ ЖАУЛАП АЛУЫНЫҢ
САЛДАРЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДА

Игибаев Советхан Кабдуалиұлы¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Тарих ғылымдарының докторы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Қазақстан, Өскемен қ. E-mail: aiko-53@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЖЭИ директорының ғылыми жұмыстар бойынша орынбасарының м.а. Қазақстан, Алматы. E-mail:k.bolat75@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада тарихнамалық деңгейде Еуроазия кеңістігін монғолдардың жаулап алуының салдары сараланған. Қазақстан, Орталық Азия және Шығыс Еуропа халықтарының тарихында Ак-Орда, Алтын Орда, Үлкен Орда, Ұлы Еділ Ордасы атымен белгілі болған Жоршы ұлысының рөлі өте үлкен. Кейбір Ресей, шетел тарихшылары (Н.М. Карамзин, В.О.Ключевский, С.С. Уокер және т. б.) монғол жаулап алуының кертартпа, кемшілік салдарынан басқа, оның жақсы, прогрессивтік салдарын да көрсете білді. Кеңестік жүйедегі тарих ғылымы Алтын Ордада сауданың, қалалардың, қолөнердің, мәдениеттің, пошта қызметінің дамуын мойындай отырып, монғолдардың жаулап алу салдарының кемшілік жақтарына көбірек көңіл бөлді. XX ғасырдың 90-шы жылдарындағы Қазақстанның тарих ғылымы да монғолдардың жаулап алуының салдарын дәл кеңестік тұжырымдамаға сай қарастырған. Біздің ойымызша, Қазақстанның тарих ғылымында Орда-Эджен Ұлысының (Көк-Орданың) оның қойнауында қазақ хандығының негізін құраған тайпалардың бірігу үрдісі таяз зерттелінген.

Кілт сөздер: Алтын Орда, басып алу, қыпшақ, феодализм, сауда, Токтамыш, прогресс, орталықтандыру, тарихнама.

IRSTI 03.20.00

CONSEQUENCES OF THE MONGOL CONQUEST TO EURASIAN SPACE IN HISTORICAL SCIENCE

Igibaev Sovethan Kabdualievich¹, Kudaibergenul yBolot²

¹Doctor of historical sciences, professor at S. Amanzholov East Kazakhstan state University, Oskemen, Kazakhstan. E-mail: aiko-53@mail.ru

²Candidate of historical sciences, Deputy director at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Abstract. Authors in this article analyze the works of researchers who studied the consequences of the Mongol conquest to Eurasian space in a historiographical aspect. Jochi Khan's Ulus played a great role in the history of Kazakhstan, Central Asia and Eastern Europe, it is also known as the Ak-Orda, Great Horde, Great Volga Horde, Golden Horde. Some Russian and foreign historians (N.M. Karamzin, V.O. Klyuchevsky, S.S. Walker, etc.) along with the negative consequences of the Mongol conquest showed also positive sides. Soviet historical science paid more attention to the negative aspects of the conquest. But although it recognized Golden Horde state's achievements in trade, in the development of cities, crafts, culture, and postal services. In 90s of XX century Kazakh historical science almost adhered to the Soviet concepts of the consequences of the Mongol conquest. In our opinion, the Orda-Edzhen ulus (Kok-Orda) history is poorly studied in Kazakh historical science. in the depths of which the historical background of the tribes that were later part of the Kazakh khanate was created.

Key word: Golden Horde, conquest, Kipchak, feudalism, trade, Toktamysh, progress, centralization, historiography.

Введение. Монголы, завоевав большую часть Азии и Восточной Европы, на основе улусной системы образовали в завоеванных землях несколько крупных государств: государство Кубилая, Улус Джучи, государство Хулагу. Эти государства составляли часть единой монгольской империи, ставшие позже самостоятельными. Великая Волжская Орда, образованная на основе Улуса Джучи, в результате завоевательных походов Бату хана, представляла собой одно из больших государств в эпоху Средневековья. Это государство, названное в истории «Большая Орда» или «Золотая Орда», сыграло заметную роль в истории народов Евразии. Ставки ханов Золотой Орды располагались в нижнем течении Волги, в Сарае Бату, затем – в Сарае Берке. Большую роль в консолидации тюркоязычных, монголоязычных племен сыграл Улус Джучи хана, с административным центром в Сыгнаке.

В советской исторической науке господствовавшая методология не позволяла ученым объективно исследовать роль Золотой Орды в социально-экономической, культурной жизни общества. Созидательный труд золотоордынцев, приведший к росту городов, торговли, был освещен недостаточно. В науке превалировало изложение истории междоусобных войн, разграбление соседних стран и другие негативные моменты, имевшие место в Золотой Орде.

Цель данной статьи заключается в раскрытии в историографическом аспекте последствия монгольского завоевания Евразийского пространства и значении роли Великой Волжской Орды, подготовившей предпосылки к образованию самостоятельных государств.

Материалы и методы. Источниковедческую базу статьи составили труды исследователей эпохи Средневековья, Нового и Новейшего времени, посвященные прямо или косвенно истории монгольских завоеваний. Исследователи, посвятившие свои сочинения данной проблематике, руководствовались различными видами теории: родовой, династийной, великодержавной, противопоставлению кочевго образа жизни оседлому, демократической, марксистско-ленинской и т.д. При

написании данной статьи авторы, учитывая разные точки зрения, отраженные в источниках, руководствовались основной теорией исторической науки – методологией историзма, излагая исторические события во взаимосвязи с жизнью центра и окраин рассматриваемого времени. Учитывая основные принципы цивилизационной методологии, попытались изложить материалы объективно, используя методы анализа, допуская логические рассуждения. При обобщении материалов по данной теме использован синтезный метод.

Обсуждение. В трудах восточных авторов, некоторые из которых были очевидцами монгольских завоеваний, имеются сведения, отражающие не только негативные последствия монгольского завоевания, но и позитивные стороны. В данное время казахстанская историческая наука в условиях модернизации общественного сознания, на основе национальной идеи «Мәңгілік ел» стала глубже исследовать проблемные вопросы отечественной истории, в том числе уделив особое внимание Улусу Джучи хана. Так, например, 28 мая 2020 г. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова совместно с Институтом востоковедения им. Р.Б. Сулейменова провели международную научно-теоретическую онлайн-конференцию с участием известных ученых на тему «Ұлы даланың тарихи – мәдени кеңістігіндегі Жошы ұлысының (Алтын Орданың) маңыздылығы мен ролі». Авторы – участники данной конференции.

Взгляды исследователей о последствиях монгольского завоевания отражены в результатах статьи.

Результаты. По данным Абулгазы хана «все ханы, которые государствуют ныне над магометанскими татарами, произошли от потомства Чучи-ханова (т.е. Джучи – авт.), большого сына Чигис-ханова» (Абулгазы, 1768:17). Бату (он же Сагин, Саин) после победоносного Западного похода возвратился в землю Дешти-Кыпчак. В кыпчакские владения входила территория до Днестра, Крым на юге, Среднее Поволжье до Булгара и устье Волги. Кыпчаки вели торговлю по р. Итиль (Волге) и Днепру с русскими княжествами, булгарами. Торговым центром кыпчаков в Крыму был город Судак. Кыпчаки занимались скотоводством и земледелием. Часть кыпчаков вела оседлый образ жизни. Бату, хорошо знавший значение торговли, роль городов, не случайно поставил свою ставку в нижнем течении Волги, построил город, названный, по данным Абулгазы, «Кокорда» (Абулгазы, 1768:83). Бату хан сдавал соляные озера в аренду. После смерти Бурга-хана (Берке), отмечает Абулгазы, корону принял его брат, Менгу-Тимур. Став ханом, он дал в вечное владение Баяндур-хану, сыну Шейбани хана «некоторое поколение из числа своих подданных, называемое Ак-Орда, а Оран-Тимуру, сыну Тогай-Тимура, дал он город Кафу и город Крим» (Абулгазы, 1768: 86). Столицей ханов кыпчакского престола, по утверждению Абулгазы был город «Шарисарайчик». В истории известно, что стольный город Бату-хана назывался Сарай-Бату, а Берке-хана – Сарай-Берке. Эти города находились в разных местах.

Последствия монгольского нашествия и завоевания монголов рассматриваются в исторической науке по-разному. По мнению одних исследователей (Н.М. Карамзин, С.М. Соловьев, В.О. Ключевский и др.) монголы были пассивны в политической жизни завоеванных стран. Пассивность монголов содействовала «внутреннему», «органическому» естественному развитию завоеванных стран и привела к консолидации племен, политических дроблений и в конечном счете способствовала процессу государственного объединения. По утверждению Н.М. Карамзина «Ханы желали единственно быть нашими господами издали, не вмешивались в дела гражданские, требовали только серебра и повиновения от князей» (Карамзин, 1989:216).

Другие считают (А. Носонов, А.Ю. Якубовский и др.), что монголы проводили в политической жизни завоеванных стран активную политику и такая политика завоевателей позволила им поддерживать взаимную рознь отдельных политических групп и племенных союзов, осколков ранних государственных образований и, в конечном счете, оказывала тормоз складыванию этногенеза определенной народности и созданию единого, в политическом смысле этого слова, государства.

Н.М. Карамзин выделял отрицательные последствия монгольского завоевания: Послы Ордынские и Баскаки, представляя в России в лице Хана, делали, что хотели; самые купцы, самые бродяги Могольские обходились с нами как со слугами презрительными. Что долженствовало быть следствием? Нравственное унижение людей. Забыв гордость народную, мы выучились низким хитростям рабства, заменяющим силу в слабых; обманывая Татар, более обманывали и друг друга; откупаясь деньгами от насилия варваров, стали корыстолюбивее, и бесчувственнее к обидам, к стыду, подверженные наглостям иноплеменных тиранов. Россия представляла «обширный труп после нашествия Батыева» (Карамзин, 1989:216).

Однако, по мнению Карамзина Н.М., в России было не лучше и до нашествия монголов: «Россия со времен Ярослава до самого Батыева орошалась кровью и слезами народа. Порядок, спокойствие, столь нужные для успехов гражданского общества, непрестанно нарушались мечом и пламенем Княжеских междоусобий...» (Карамзин, 1989:215).

Н.М. Карамзин вместе с тем увидел в самом зле причину блага: «Нашествие Батыево испровергло Россию. Могла угаснуть и последняя искра жизни; к счастью, не угасла: имя, бытие сохранилось; открылся только новый порядок вещей, горестный для человечества, особенно при первом взоре: дальнейшее наблюдение открывает и в самом зле причину блага, и в самом разрушении пользу целости» (Карамзин, 1989:216).

Нашествие Батыево, – писал Карамзин, – кучи пепла и трупов, неволя, рабство столь долговременное, составляют, конечно, одно из величайших бедствий, известных нам по летописям государств; «однакожь и благотворныя следствия онаго несомнительны» (Карамзин, 1989:222).

По мнению Карамзина, княжеские междоусобицы могли продолжаться еще сто лет или более, и в результате, привести к полной гибели страны. Господство монголов, твердая ханская власть способствовали объединению и особенно «Москва же обязана своим величием Ханам» (Карамзин, 1989:223).

Иго татар обогатило казну Великокняжескую, исчислением людей, установлением поголовной дани и ранее неизвестными налогами, собираемыми будто бы для хана, но хитростью князей обращенными в их собственный доход.

Внутренний государственный порядок менялся: все, что имело вид свободы и древних гражданских прав, исчезало. Князья, смиренно пресмыкаясь в Орде, возвращались оттуда грозными властелинами по повелению от имени верховного Царя. При Моголах совершилось все легко и тихо, чего не сделал ни Ярослав Великий, ни Андрей Боголюбский, ни Всеволод III. Одним словом, рождалось Самодержавие. Самодержавие, искоренив междоусобицы князей, устранило важные препятствия на пути России к независимости.

Одним из достопамятных следствий монгольского господства над Россией, по убеждению Н.М. Карамзина, было еще возвышение духовенства, размножение монахов и церковных имений. Политика ханов, утесняя народ и князей, покровительствовала церкви и ее служителей. Ханы под смертною казнью запрещали своим подданным грабить, тревожить монастыри, обогащаемыекладами, имением движимым и недвижимым.

В.О. Ключевский (1841-1911) также отмечает положительные последствия монголо-татарского завоевания в процессе создания единого русского государства. Он, оценивал положительное влияние татарского ига Он считал, что прежде всего татары устраняли или облегчали многие затруднения поработанной ими Руси. Ордынские ханы не навязывали Руси каких-либо порядков, довольствуясь данью, даже плохо вникали в порядок, там действовавший. Да и трудно было вникнуть в него, потому что в отношениях между тамошними князьями нельзя было усмотреть никакого порядка. Если бы они (т.е. русские князья - авт.) были предоставлены вполне самим себе, они разнесли бы свою Русь на бессвязанные, вечно враждующие между собою удельные лоскутья. Но княжества тогдашней Северной Руси были не самостоятельные владения, а даннические «улусы» татар; их князья звались холопами «вольного царя» как величали у нас ордынского хана. Власть этого хана давала хотя призрак единства мельчавшим и взаимно

отчуждавшимся вотчинным углом русских князей. Правда, и в волжском Сарае напрасно было искать права. Великокняжеский владимирский стол был там предметом торга и переторжки; покупной ханский ярлык покрывал всякую неправду. Но обиженный не всегда тотчас хватался за оружие, а ехал искать защиты у хана, и не всегда безуспешно. И далее: «Гроза ханского гнева сдерживала забияк; милостью, т.е. произволом, хана не раз предупреждалась или останавливалась опустошительная усобица. Власть хана была грубым татарским ножом, разрезавшим узлы, в какие умели потомки Всеволода III запутывать дела своей земли. Русские летописцы не напрасно называли поганых агарян батогом божиим, вразумляющим грешников, чтобы привести их на путь покаяния» (Ключевский, 1988:41-42).

В трудах С.М. Соловьева получили отражение походы Тохтамыша (1382 г.) и Эдигея (1408) на Москву, раскрыты причины сближения правителей Ногайской и Крымской орд с русскими князьями, показаны роли полководца Ногая в становлении Ногайского улуса, соперничавшего с ханами Золотой орды в 60–70-е годы XIII в. и эмира Эдигея (Эдиге) в образовании Крымского ханства. С.М. Соловьев считает, что последний грозный для Москвы хан Золотой Орды Ахмат погиб от одного из потомков Чингисхановых. В 1481 году, 6 января, хан Шибанской или Тюменской орды, Ивак, соединившись с ногаями, напал на Ахмата, зимовавшего на устьях Донца и «собственноручно убил сонного, после чего отправил к великому князю посла объявить, что супостата его уже нет больше» (Соловьев, 1960:82). По мнению С.М. Соловьева Золотая Орда прекратила свое существование в 1502 году. В этом году Крымский хан Менгли-Гирей решил дело, напавши на Шиг-Ахмета и нанес его Орде тяжелый, окончательный удар. Шиг-Ахмет, сын золотоордынского хана Ахмата, убежал к ногаям, затем отправился в Турцию; султан не принял его, как врага Менгли-Гиреева; тогда он обратился к старому союзнику своему, королю польскому, но тот заключил его в неволю, желая иметь в руках узника, освобождением которого мог постоянно «стращать Менгли-Гирея. Так прекратилось существование знаменитой Золотой Орды! Крым избавил Москву окончательно от потомков Батыевых» (Соловьев, 1960:87).

Историк Рене Груссе считает, что Чингисхан оставил после себя страшную репутацию в разрушении оседлых цивилизаций. Чингисхан, по его мнению, воздвиг террор в систему управления, а резню населения в методический институт и вместе с тем он, в рамках своего образа жизни, своей сферы и расы представляется «нам человеком вдумчивым, обладающим твердым здравым смыслом, удивительно уравновешенным, умеющим слушать, верным другом, щедрым и отзывчивым, несмотря на суровость, обладающим подлинными административными талантами, если понимать под этим управление кочевыми, а не оседлыми народами» (Геллер, 1997:80) Представитель китайского императорского Двора Чжао Хун дал следующую характеристику Чингисхану: «Что касается татарского владетеля Темоджина, то он высокого и величественного роста с обширным лбом и длинной бородой. Личность воинственная и сильная. /это/то, чем/он/ отличается от других» (Мэн-да-Бэй-лу, 1975:48).

Сочинение исследователя Уолкера С.С. «Чингиз-хан» содержит ценные сведения историографического характера. Он, высоко оценивая военное искусство командиров, служивших Чингисхану, сравнивает их с плеядой маршалов Наполеона. Некоторые историки, утверждает Уолкер, приписывают «именно им успехи и победы Чингиз-хана» (Уолкер, 1998:253). Не умоляя великие заслуги военачальников Чингисхана, С.С. Уолкер считает их всего лишь учениками и сподвижниками великого полководца. Отмечая, что многие военачальники Чингисхана в кампании против Хорезма были тюрками, Уолкер обосновывает это тем, что на три четверти населения монгольской возвышенности состояло из тюрков. Слово «монголы», - объясняет он, - «применяется мною подчас в обобщающем смысле. К примеру, китайские историки, сталкивавшиеся с той же проблемой, называли все население Монголии «та-та» - «татар», т.е. именем монгольского племени, весьма родственного

маньчжурам. Заметим, что в древности под словом «монголы» или «татары» понимались самые различные народы-персы, тюрки-канглы, туркмены, китайцы, уйгуры и даже русские, служившие под началом чистокровных монголов в их очень интернациональных войсках» (Уолкер, 1998:200).

Чингисхан силой огня и меча, разбоя и убийства объединил кочевников, - подчеркнул С.С. Уолкер, - и те сразу приобрели такую силу, перед которой не могла устоять крепость цивилизации. Цивилизация пала под ударами самой жестокой, беспощадной и разрушительной армии, - пишет Уолкер, - имея в виду, прежде всего, китайскую цивилизацию. По его мнению, последствия монгольского завоевания были положительны для Китая и России. Через пятьдесят лет Китай, объединенный политически, достигнет неведомого доселе могущества. Будет прорыт Великий китайский канал, своими размерами и славой уступающей только Великой Китайской стене, и станет вторым чудом китайской инженерной мысли; на развалинах Яньцзина вырастает Пекин; правители стран от Бирмы до Балтики будут платить дань цивилизованному императору Хубилаю (Кублай-хану). И далее автор утверждает, что «один из внуков Чингиз-хана вскоре совершил с Россией то, что сам Великий хан совершил с Китаем. И три столетия спустя мы найдем Русь объединенной, вновь восставшей из пепла и смело глядящей в будущее, в котором ей уже некого будет бояться» (Уолкер, 1998:259).

С.С. Уолкер ищет причину положительного последствия монгольского владычества в Евразийском пространстве и приходит к мысли о том, что, может быть «монголы вместе с фундаментом старой цивилизации уничтожили ее предрассудки, ее старый добрый патриотизм, национальные и консервативные идеи, политический и философский вздор, забивавший головы людей и мешавший возведению более просторного, прекрасного и великого общественного сооружения»(Уолкер, 1998:258-259).

С.С. Уолкер считает, что первым событием наибольшей важности в войне между Чингисханом и Хорезм-шахом Мухаммедом была экспедиция Джучи против меркитов, кульминация которой приходится на битву при Караку. Бартольд указывает на 1216 год, рассматривая поход Джучи, Д Оссон – год 1218. Уолкер сомневается в дате 1216 года и считает правильным дату 1218 г. «В высшей степени маловероятно, считает С.С. Уолкер, чтобы Джучи мог дойти до владений каракитаев по берегам реки Талас, когда могущество Гучлука (Кушлук – авт.) было в полном расцвете. Монголы не трогали его вплоть до 1218 года» (Уолкер, 1998:262).

Уолкер С.С., при написании своего труда «Чингиз-хан» использовал труды английского историка Ховорста «История монголов», написанного в 1896 году, Роберта Кеннеди Дугласа (1838-1913), знатока китайского языка, русского востоковеда Василия Владимировича Бартольда (1869-1930) и особенно его сочинение «Туркистан в эпоху монгольского нашествия» (ч. 1-2, 1898-1900), которое содержит историю Средней Азии, включая историю завоевания ее Чингисханом и его преемниками.

А.И. Глебов-Богомолов, который переводил труд С.С. Уолкера «Чингиз-хан», в предисловии к этой работе выразил свое отношение к периоду владычества монголов и его последствиям, синтезируя различные точки зрения историков в единый сплав, считая, что со временем Чингис хана на долгие годы утвердился особый социально-хозяйственный тип государства «феодално-племенной уклад жизни в могучих рамках обширной централизованной империи с великолепно отлаженным административным аппаратом и судопроизводством, с жестко и планомерно устроенным войском, с мастерски организованным симбиозом кочевников – повелителей и оседлых подданных» (Уолкер, 1998:6-7).

Крупнейший исследователь истории монголов Б.Я. Владимирцов (1884-1931), при написании своей работы «Чингис-хан» использовал труд Рашид-ад-дина «Сборник летописей», «Сокровенное сказание о монгольском народе», записанное в XIII веке в Монголии и обнародованное в XIV веке в Китае, сочинение персидского исследователя Джувейни, написанное в 1260 году «История завоевателя мира», записки китайских путешественников – современников Чингис-хана: генерала

Мэнхуа и даосского монаха Чан-чуня и другие серьезные первоисточники. По оценке Б.Я. Владимирцова Темучин «был строг и требователен, но зато и щедр, и милостив за оказанные ему услуги» (Владимирцов, 1998: 118). Сам Чингисхан, пишет Владимирцов, никогда не знал грамоты, как и не знал ни одного языка, кроме своего родного монгольского. По-видимому, с самим явлением грамоты, с употреблением письменности Чингис познакомился только после победы над найманами, когда монголами был захвачен уйгур Тататунга, состоявший на службе Таян-хана и бывший у него хранителем печати. Этот Тататунга и явился первым учителем монголов. Чингисхан сам так и не выучился грамоте, но со своей обычной прозорливостью сейчас же оценил ее великое значение, и прежде всего для нужд создаваемого им государства. Поэтому Чингис приказал учиться грамоте, по-видимому, в том виде, в каком она уже существовала у найманов, язык которых был очень близок языку других монгольских племен, своим родственникам и другим сподвижникам. Приемный брат Чингиса, Шиги-Кутуку, сделал особо быстрые успехи в этом деле и вообще, по-видимому, оказался наиболее гибким для восприятия чужой – уйгурской образованности и культуры. Б.Я. Владимирцов создал концепцию монгольского кочевого феодализма, основанного на собственности как на пастбища, так и на скот. Он, в работе «Общественный строй монголов», опубликованной в 1934 году, после его смерти, рассматривал общество времени Чингисхана как феодальное.

По Б.Я. Владимирцову накануне образования империи Чингисхана заканчивался процесс перехода от родовых отношений к раннефеодальным, а в XIII в. монгольское общество достигает своего почти полного развития, наиболее ярким выражением чего явились вассально-сеньориальные отношения. Однако его оппоненты указывали на то, что он зависил уровень общественного развития монголов, придав монгольскому феодализму законченные «классические» формы. В 30-х годах XX в. появилось и другое мнение у историков, рассматривающее стадию общественного развития монголов как «патриархально-феодальные отношения». В 50-х годах XX в. продолжается дискуссия по «теории кочевого феодализма». Кочевниковеды разделяются на два «лагеря»: в центре их споров стоит вопрос о собственности у кочевников-земля или скот? В ходе дискуссии, версия теории кочевого феодализма, предложенная Б.Я. Владимирцовым, была подвергнута серьезной критике. С.Е. Толыбеков, автор работы «Кочевое общество казахов в XVII – начала XX века» отрицал возможность феодальной собственности на землю у кочевников. В социально-политической сфере же, как считал Г.Е. Марков, наиболее «типичными» для кочевников были «общинно-кочевое», «военно-кочевое» состояния, и лишь «кочевые империи» на время становились государственными образованиями.

Георгий Вернадский, внесший значительный вклад в евразийскую теорию, считал, что монгольское наследство облегчило русскому народу «создание плоти евразийского Государства» (Геллер, 1997:85).

Л.Н. Гумилев, останавливаясь этнониму «татар» писал: Модификация же этнонима «татар» является примером прямого камуфляжа. До XII в. это было этническое название группы из 30 крупных родов, обитавших на берегах Керулэна. В XII в. эта народность усилилась, и китайские географы стали употреблять это название применительно ко всем центрально-азиатским кочевникам: тюркоязычным и монголоязычным, в том числе монголам. Когда же Чингис в 1206 г. принял название «монгол» как официальное для своих подданных, то соседи по привычке некоторое время продолжали называть монголов татарами. В таком виде слово «татар» как синоним слова «монгол», попало в Восточную Европу и привилось в Поволжье, где местное население в знак лояльности хану Золотой Орды стало называть себя татарами. Зато «первоначальные носители этого имени – керейты, найманы, ойраты и татары стали именовать себя монголами» (Гумилев, 1989:76). Таким образом, утверждает Л.Н. Гумилев, названия поменялись местами. В это время и возникла научная терминология, когда татарский антропологический тип стали называть «монголоидным», а язык поволжских тюрок – кипчаков – татарским языком.

Не все кочевые подданные Золотой орды были лояльны по отношению к ее правительству. Мятежники, обитавшие в степях западнее Урала, стали именоваться ногаями, а те, кто жил на восточной окраине улуса Джучиева, в Тарбагатае и на берегах Иртыша и благодаря отдаленности от столицы были практически независимы, стали предками казахов. Все эти три этноса возникли в XIV – XV вв. вследствие бурного смешивания разных этнических компонентов. Предками ногаев были уцелевшие от Батыева разгрома половцы, степные аланы, среднеазиатские турки, пришедшие в составе монгольской армии, и жители южной окраины Руси, перешедшие в ислам, ставший в то время символом этнической консолидации. В состав татар вошли камские булгары, хазары и буртасы, а также часть половцев и угры-мишари. Такой же смесью было население Белой орды, из которого в XV в. сложились три казахских джуза.

В конце XV в. русские отряды с верховьев Волги начали нападать на средневожские татарские города, чем вынудили часть населения покинуть родину и уйти под предводительством Шейбани - хана (1500-1510) в Среднюю Азию. Ордынцы, покинувшие родину, приняли для себя новое имя – «узбеки» в честь хана Узбека (1312-1341), установившего в Золотой Орде ислам как государственную религию. В XVI в. «узбеки» разгромили последнего тимурида – Бабура, который увел остатки своих сторонников в Индию и завоевал себе там новое царство. Так вот, оставшиеся в Самарканде и в Фергане турки носят имя своих завоевателей – узбеков. Те же турки, но ушедшие в Индию, стали называться «монголами», в память того, что триста лет назад они подчинились монгольскому царевичу. А подлинные монголы, осевшие в XIII в. в Восточном Иране, даже сохранившие свой язык, называются хазарейцами, от персидского слова «хэзар» тысяча (подразумевается боевая единица, дивизия).

А где же монголы, по имени которых названо «иго», тяготевшие над Русью 240 лет? Как этноса их не было, ибо всем детям Джучи на три орды по завещанию Чингиса досталось 4 тысячи воинов, из коих только часть пришла с Дальнего Востока. Этим последним называли не «татары», а «хины», от китайского названия чжурчжинской империи КИН (совр. Цзинь). Это редкое название последних раз упомянуто в «Задонщине», где «хиновином» назван Мамай. Следовательно, «иго» было отнюдь не монгольским, а осуществлялось предками кочевых узбеков, коих не нужно путать с оседлыми узбеками, хотя в XIX в. они смешались, а ныне составляют единый этнос, равно чтящий Тимуридов и Шейбанидов, бывших в XVI в. злейшими врагами, потому что эта вражда потеряла смысл и значение уже в XVII в.

Историк Н. Веселовский, рассматривая историю Золотой Орды с позиции русского государства, дал правильное определение господству Чингисидов: «Господство у нас Чингисидов можно назвать игом монгольским, так как династия была монгольского происхождения, но можно назвать и татарским игом, потому что подавляющую массу завоевателей составляли татары, можно назвать и игом монголо-татарским» (Геллер, 1997:82).

Ученые М.Г. Сафаргалиев, И.Б. Греков, В.Л. Егоров, Н. Мухамедьяров, Г.А. Федоров-Давыдов и другие исследовали проблемы хозяйства, общественного строя, политической истории, исторической географии Золотой орды. К распаду вела не только улусная система организации Золотой Орды, но и внутренние процессы общественного развития, происходившие на фактически самостоятельных территориях, составлявших эти многочисленные улусы. Большую роль в усилении экономической самостоятельности отдельных регионов играли многочисленные города Золотой Орды, издревле развивавшиеся на включенных насильственно в Орду территориях Крыма, Северного Кавказа, Причерноморья, Поволжья, Хорезма, Южного Казахстана.

Конечно, монгольское завоевание вызвало определенный регресс в социально-экономическом строе завоеванных стран, в том числе и у народов на территории Казахстана. Пострадало от нашествия население не только городов, но и кочевых, полукочевых районов. В 1246-1247 гг. Плано Карпини и его спутники нашли в земле Кангитов, а также в Комании многочисленные головы и кости мертвых людей,

лежащие на земле подобно навозу и увидели на территории Хорезма и по берегам Сырдарьи «бесчисленные истребленные города, разрушенные крепости и много опустошенных селений» (Карпини, 1993:64).

26 июня, утверждает П. Карпини, «мы попали в землю найманов; они язычники... (татары также их уничтожили)» (Карпини, 1993:65).

Народы, населявшие территорию Казахстана, в период монгольского владычества, стали известны в западной Европе в XIII в. Гениальный английский ученый Роджер Бэкон (около 1214-1295 гг.) в своих сочинениях («Большое», «Малое», «Третье», в которых использовались труды «второго Аристотеля» – Абунасыра Аль-Фараби, дал историко-географический очерк Азии. В «Большом сочинении», характеризуя «Команию» - половецкую степень, исторические судьбы которой так тесно связаны с казахской землей, Бэкон повествует о татарах, каракитаях и других народах. Земли между Танаисом (Доном) и Этилем, - писал Бэкон, - принадлежала команам, которых называли канглы, но татары их покорили. По ту сторону Этиля находится третье княжество татарское, в котором татары истребили природных жителей, команы же сохранили прежнее имя канглов. Простирается это княжество на восток от реки Этиля на расстояние четырех месяцев пути, если отправится туда южной дорогой, если же через северные области то двух месяцев и десяти дней». Указанные здесь земли между Танаисом (Доном) и Этилем (Волгой) назывались Дешт-и-Кыпчак, их обитателями были, до нашествия монголов, тюркские племена, в том числе команы (византийское название; русское-половцы, тюркское-кыпчак). Канглы и кыпчаки рассматриваются Р. Бэконом как один народ т.е.куманов называли «канглы».

Исследователь М.А. Усманов в своей работе на основе анализа архивных документов считает, что официальным языком золотоордынских правителей, по крайней мере с конца XIII века был кыпчакско-огузский письменный язык (Усманов, 1994:335).

Сочинение Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад-Дости «Чингиз-наме» содержит сведения о ханах Золотой Орды, начиная с Бату-хана и кончая приходом Тохтамыш-хана (1380-1395 гг.). Автор сообщает о смутных временах, наступивших в период правления Золотой Ордой Бердибеком (1357-1359 гг.). Утемиш-хаджи охарактеризовал Бердибека, сына Джанибек-хана (1342-1357гг.), как глупого и безрассудного человека. Он убивал своих родственников, сыновей и огланов в страхе, что они оспорят у него ханство. В его время было много смут. Кыйат Мамай забрал правое крыло и ушел с племенами в Крым, а левое крыло увел на берег реки Сыр Тенгиз-Буга, сын кыйата Джир-Кутлы. После смерти Бердибека, Тай-Туглы-бегим, жена Узбек-хана, мать Джанибекхана, призвала сына Мангутая из потомства Шайбанхана «Хызыр-оглана и сделала его ханом на троне Саин-хана в вилайете Сарая». (Утемиш-хаджи, 1992: 108-109). В это время на берегу реки Сыра сторонники другого сына Мангытая Кара-Ногай убили Тенгиз-Буги-хана и посадили на его трон Кара-Ногай. И так, оба они, сыновья Мангутая «Хызыр-хан и Кара-Ногай, в одном месяце стали ханами» (Утемиш-хаджи, 1992:112).

В «Чингиз-наме» имеются ценные сведения о судьбе золотой юрты. Утемиш-хаджи сообщает, что когда Тай-Туглы-бегим призвала Хызрхана из Ак-Куль и сделала его ханом на троне Сарая, в качестве свадебной юрты она поставила золотую юрту, оставшуюся от Узбек-хана и Джанибекхана. Бегим пожелала выйти замуж за Хызрхана. Желание жениться было и у хана. Однако бек Хызрхана из племени найман по имени Кутлуг-Буга воспротивился этому. Хызрхан отказался жениться на ханум. В ответ бегим начала оказывать ему меньше внимания и уважения, чем прежде. Хан, озлившись на нее, решил «разломать золотую юрту, (а золото) поделить между своими казаками» (Утемиш-хаджи, 1992:112). При поддержке Хорезмского правителя Ак-Хусаина, победив под Сараем нового хана Золотой Орды Базарчи, посаженного на трон Тайдулой, Хызрхан во второй раз стал ханом. «Его ханство продолжалось полутора лет» (Утемиш-хаджи, 1992:114).

Три года был Кара-Ногай государем на берегах Сыра. После его смерти ханом

стал его младший брат по имени Туглы-Тимур. Он правил Самаркандом и Бухарой. После него ханом стал Урус (Акнияз), сын Баддык-оглана. «Урус-хан ...стал великим государем, правил вилайетами всего Туркестана» (Утемиш-хаджи, 1992:113).

В трудах В.Татищева (1686-1750) имеются весьма интересные сведения о нашествии монголо-татар в пределы кыпчаков, болгар и Руси. По утверждению В. Татищева Батый хан погиб на войне в 1248 (6756 г.). В 1250 и 1252 годах принимает русских князей не сам Батый, а его сын хан Сартак. Об этом свидетельствуют следующие данные: «6758 (1250). Поехал князь Борис Васильевич ростовский в Орду к Батыеву сыну к хану Сартаку. 6760(1252). Пошел князь великий Александр Ярославич в Орду к хану Сартаку, Батыеву сыну» (Татищев, 2003:20). По данным В. Татищева можно проследить время правления ханов Большой Орды. В его работе отражены поражения темника Мамай от великого князя Дмитрия Ивановича (1380 г.) и от Тохтамыша (1381г.). Хан Тохтамыш (1380-1395), -пишет Татищев, ханствуя в третье лето в Сарае и в Болгарах, с большим войском пошел к Москве, взяв город, установил дань тяжкую «с деревни по полтине; тогда же и золотом давали в Орду» (Татищев, 2003:193).

Г.Ф. Миллер (1705-1783), ссылаясь на источники, утверждает о том, что казахи во времена Чингис хана населяли территорию современного Казахстана. По его сведениям, когда монгольский хан Чингис подчинил себе Бухару, то один царевич казахский, или называемый ныне Киргиз-Кайсацкой Орды по имени Тайбуга, сын хана Мамыка, выпросил у Чингиса себе во владение места по рекам Иртышу, Тоболу, Ишиму и Туре. Чингис доверил ему управление этими областями. Потомки Тайбуги продолжали после него владеть теми же землями. Тайбуга – потомок Он-Сом хана. В одной летописи, пишет Миллер, во времена Едигера и Бекбулата, пришел на Иртыш с войском хан Казахской Орды Кучум, сын Муртазы. Он убил обоих братьев-князей, взял город Сибирь (г. Искер), подчинив себе всю землю. После изгнания Кучума «городом Сибири на Иртыше владел пока еще князь Сейдяк. Он стал сильнее, после того как к нему пришли некий султан или царевич Казахской Орды и мурза Карача, незадолго до того присоединившийся к нему. Несомненно, что тамошние татары после ухода хана Кучума признавали Сейдяка своим законным государем и платили ему обычную дань. Преждевременным нападением на Сейдяка русские не хотели, однако, подвергать себя опасности» (Миллер, 1999:269).

В 1588 г. Данилу Чулкову удалось обманым путем прихватить Сейдяка и казахского царевича Ураз-Мухаммеда.

Исследователь Д.Н. Маслюженко считает, что образование независимых государств на территории бывшей Золотой Орды начинается лишь в XIV веке. По его мнению, сибирский хан Едигер был из династии шийбанидов. Яикски ешибаниды «посадили на престол собственного хана Едигера» (Маслюженко, 2005:173).

По мнению В.В. Кирьянова усиление внутренних смут ослабило Золотую Орду. Из нее выделилось несколько самостоятельных царств: Казанское, Астраханское, Крымское. «Часть Киргиз-Кайсацкой Орды осела в Сибири на реке Оби, по соседству с Югрей» (Кирьянов, 1902:13).

До завоевательных походов Чингис хана и его сыновей на территории евразийского пространства жили многочисленные русскоязычные, тюркоязычные и финно-угорские народы. Среди них были и казахи, древность которых указал А.И. Левшин (1797-1879). «Народ сей весьма давно известен в Азии и, составляя одну из отраслей многочисленного турецкого племени, не уступает в древности ... киргизам, ни другим соплеменным с ним народам. Подпав владычеству Чингиса, он по смерти сего завоевателя достался в удел сыну его Джучи, и хотя принадлежал к Золотой Орде, но имел собственных ханов, отчего иногда оставался в покорности своим главным повелителям, иногда же присоединялся то к орде Чагатайской, то к Алмалыкской, то к Ташкентской, которую потом звали Могул-улус» (Левшин, 1996:153). В период ослабления и расстройства владений Джучи и Чагатай более сильные этнические объединения стали независимыми от центров. Узбеки овладели Маверанегером и Хорезмом. Отпали от Золотой Орды Крым, Казань. В это время, отмечает А.И. Левшин, к казахам присоединились

или силою присоединены разные отпавшие от Золотой Орды многие народы, «смешались с ними *кыпчаки, найманы, конрады, джалаиры, канклы* и другие отрасли, коих названия доныне носят сильнейшие поколения, роды и отделения орд киргиз-казачьих» (Левшин, 1996:154). *Дурманы* и *карлюки*, отмечает А.И. Левшин, первоначально были в составе казахов, затем отделились от них и присоединились к узбекам.

Кыпчаки сыграли важную роль в формировании казахской народности. Часть кыпчаков «в начале XI в. переселилась с территории Казахстана и Западной Сибири в Приазовье и кочевьями доходила до Дуная» (Игибаев, 1994:9). Они занимали также степи Предкавказья и территорию нижней Волги.

Ч.Ч. Валиханов связывал период сложения казахского народа со смутным временем, наступившим во время правления хана Бердыбека. «Народ казак (так называли себя мы) образовался от союза разных племен турецких и монгольских во время междоусобий в Орде, начавшихся тотчас после смерти Бердибека, а не народ древний, о котором писал Фирдоуси. Каждый потомок Батыя хотел быть ханом и иметь народ: так, я думаю, образовались ханство Крымское, Казанское, орда Чорайговская, союз узбеков-шейбанов и казаков» (Валиханов, 1984:167).

Известный арабский путешественник Ибн-Батута (1302/1304-1377) посетил Дашти-Кипчак в первой половине XIV в. Его маршрут лежал от Крыма через Сарай на Волге, Сарайчик на Яике (Улусу) и Усть-Урт до Хорезма. Он описал территорию Дешти-Кипчака, кибитки на телегах, положение женщин в обществе, обычаи и обряды населения. По его данным, Дашти-Кипчак имеет пространство в шесть месяцев пути, из них «около трехмесячного пути находится под властью хана Мухаммед-Узбека, остальными распоряжаются другие». (Асфендияров, Кунте, 1997:86). Ибн-Батута называет население Дашти-Кипчака тюрками. Характеризуя скотоводческое хозяйство тюрков, Ибн-Батута отмечает отсутствие сторожей на пастбищах, ибо суды строго относились к воровству. В стране тюрков был порядок, воровство жестоко наказывалось: «...их суд был таков: у кого найдется уварованная лошадь, того заставляют вернуть ее своему хозяину и еще сверх этой лошади девятикратную ее стоимость» (Асфендияров, Кунте, 1997:86). Ибн-Батута был принят Узбеком, правителем Алтын Орды.

В результате монгольского завоевания территория современного Казахстана была разделена между сыновьями Чингис хана. По данным С.Г.Кляшторного,

Т.И. Султанова территория Казахстана вошла в состав трех монгольских улусов. Большая часть – степные просторы севера и вся местность от верховьев Иртыша к оз. Ала-Куль и дальше на запад к р. Или и Сыр-Дарье входила в состав улуса Джучи, южная и юго-восточная части Казахстана входили в улус Чагатая, северо-восток вошел в улус Угедея. С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов описали сепаративный настрой Джучи хана, направленный на обособление от центра. «С притязанием на государство, независимо от центра империи, первым открыто выступил Джучи». Он отказывался выполнять поручение Чингис хана и избегал встречи с отцом. Поводом столкновения между отцом и сыном послужили по одной версии: «Джучи настолько полюбил кипчак, что решил избавить эту страну от разорения... Иная версия столкновения... Чингиз-хан поручил Джучи покорить северные страны, как то: Келар, Башгурд, Урус, Черкес, Дешт-и-Кипчак и другие области тех краев» (Кляшторный, Султанов, 1992:184-185). Сын не исполнил поручения отца. Рассерженный Чингис хан вызвал Джучи в свою ставку, но он, ссылаясь на болезнь, отказался ехать в Монголию.

Д.и.н. Кадырбаев, исследовав улус Джучи, подчеркнул: «Золотую Орду, прежде всего, олицетворяли тюркские степные народы... Несмотря уже на то, что основатели основателями этой империи были монголы» (Кадырбаев, 2020:60). По мнению ученого, крымские чингисиды являются потомками младшего сына Джучи хана Тукай-Тимура, а казахские ханы, потомки Орда-Эджена, старшего сына Джучи. А.Ш. Кадырбаев выразил свое несогласие с негативной оценкой монгольского завоевания и золотоордынского исторического наследия, сказав: «...абсолютно негативное отношение к монгольскому завоеванию и всему, что с ним связан,

видимо, не совсем правомерно... Создаваемые, в основном в результате кровавых завоеваний, эти империи в дальнейшем играли цивилизационную роль» (Кадырбаев, 2020:61).

Известные ученые Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский установили территорию Золотой Орды. По их данным в состав Золотой Орды на северо-востоке входил Булгар, на севере граница проходила по русским княжествам, на юге Золотая Орда владела Крымом с его приморскими городами и Кавказом до Дербента, а иногда и до Баку, северным Хорезмом с городом Ургенчем, на западе – степями от Днестра и дальше, на востоке – до Западной Сибири и до низовьев Сырдарьи.

В их исследовании определена территория улуса Орда Ичена, названного ими Ак-Ордой. В Кок-Орду входили земли в бассейне южной Сырдарьи, степи и города на северо-восток от Аральского моря и до рек Ишим, Сары-су. Столицей улуса Орды-Ичена был город Сыганак.

По мнению исследователей, начиная с Бату, золотоордынские ханы обратили серьезное внимание на вопросы торговли, ремесла и промышленности. «Особо это нужно сказать о Берке-хане (1256-1266) и Узбек-хане (1312-1342)» (Греков, Якубовский, 1998:56). В Кок-Орде чеканились монеты от имени правителей. При Берке-хане велись дипломатические сношения между Золотой Ордой и правителем Египта султаном ал-Меликом аз-Захыр-Руки ад-дина Бейбарсом (1260-1277), направленные против хулагидов Ирана, так как Иран стал соседом Египта и угрозой «мамлюским султанам» (Греков, Якубовский, 1998:67).

Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский должное внимание уделили в изучении истории Золотой Орды деятельности Бату-хана: «...первым ханом был завоеватель Восточной Европы и тем самым основатель Золотой Орды – Бату» (Греков, Якубовский, 1998:59).

Общественный строй Большой Орды – Золотой Орды, считают ученые, можно «рассматривать как феодальную монархию» (Греков, Якубовский, 1998:96).

Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский как историки советского периода не разделяли точки зрения дореволюционных исследователей Карамзина, Ключевского и др. относительно последствий монгольского завоевания: «...дворянско-буржуазные историки не поняли настоящей сущности роли татарского ига в истории нашей страны и не смогли оценить великую освободительную роль героической борьбы русского народа в исторических судьбах России и народов Западной Европы» (Греков, Якубовский, 1998:193).

Г.А. Федоров-Давыдов характеризует общественный строй Золотой Орды как феодальным государством. В Ак-Орде, т.е. в западной части улуса Джучи «феодализм развивался более быстрым темпом, это было проделано в 1370 годах... В Кок-Орде этот путь был пройден в начале XVв.» (Федоров-Давыдов, 1973:164). Он утверждает, что русские источники называют левое восточное крыло Синей Ордой, правое – Ак-Ордой. В конце XV в. в улусе Джучи происходило внутреннее членение в основном «восходящие к первоначальному делению улуса Джучи на улус Орды (Кок-Орда) и улус Бату (Ак-Орда)» (Федоров-Давыдов, 1973:161).

Г.А. Федоров-Давыдов отрицательно оценил последствия монгольского завоевания. По его мнению, русский народ был задержан на многие годы в своем развитии варварским вторжением войск монгольских ханов, которые «ничего не принесли покоренным странам кроме горя и разорения, а отняли очень много сил и средств, и человеческих жизней» (Федоров-Давыдов, 1973:25). Исследователь утверждает о том, что в советской исторической науке нет двух мнений по вопросу об отрицательных последствиях монгольского завоевания.

В.Л. Егоров приводит слова Чингис хана, по которым можно убедиться, что в начале XIII века татары, жившие на границе с Китаем и соседствовавшие с монголами, перестали существовать «не только военная сила, но и народ», так как они были вырезаны по приказу Чингис хана. Чингис хан сказал: «Мы сокрушили ненавистных врагов-татар, этих убийц дедов и отцов наших, когда мы в справедливое возмездие за их злодеяния поголовно истребили татарский народ, примеряя детей их к тележной оси» (Егоров, 1990:14). В.Л. Егоров утверждает, что «в войсках Чингис хана, а тем более Бату татар практически не было» (Егоров, 1990:15).

По древней монгольской традиции, отмечал В.Л. Егоров, правое крыло улуса

Джучи называлось Ак-Ордой, а левое – Кок-Ордой. Такое деление улуса Джучи на два крыла произошло после 1242 г. Хань Кок-Орды (Синей), утверждает В.Л. Егоров, на протяжении всей ее истории сохраняли, по отношению к ханам Золотой Орды «определенную (в значительной мере чисто формальную) политическую зависимость» (Егоров, 1990:18). По данным В.Л. Егорова, Токтамыш сумел с 1380 по 1390 восстановить единство государства, провести денежную реформу, добиться восстановления зависимости русских княжества, захватить районы Закавказья (1385 г.), включая города Баку, Марагу, Нахчеван, Тебриз и др.

Соперничество Токтамыша с Тимуром и неоднократные кровопролитные его сражения с войском правителя Средней Азии – Тимуром привели Золотую Орду к ослаблению и кризису. В 1391 г. на левобережье Волги, на речке Кундурча 18 июня армия Токтамыша была разгромлена. В 1395 г. на берегах Терека «армия Токтамыша практически была уничтожена» (Егоров, 1990:60) войском Тимура. По оценке В.Л. Егорова наступил кризис в истории Джучидского государства, который «привел к окончательному распаду грозной державы» (Егоров, 1990:61).

Казахстанская историческая наука в 90-х годах XX века также не отошла от советской концепции в оценке последствий монгольских завоеваний Чингис хана. Нашествие Чингис хана «отрицательно сказалось на экономическом, политическом, социальном, этническом и культурном развитии многих народов» (История Казахстана, 1997:85). Во многих исследованиях общественный строй Золотой орды рассматривается как феодальный. Улус Орда-Ичена был в составе Золотой Орды. Несмотря на этот факт, имеется утверждение о том, что монгольское завоевание «задержало и общественное развитие, на первых порах вызвало определенный регресс в социально-экономическом строе завоеванных стран, в том числе и Казахстана» (История Казахстана, 1997:89). И далее написано, что монгольское завоевание привело к укреплению и консервации раннеклассовых, раннефеодальных отношений.

Монгольское завоевание, наряду с катастрофическими последствиями, имело и положительные стороны. Алтын-Ординская империя осуществляла в степи идею централизованной власти на деле, объединив разрозненные племена. Нормы кочевой жизни стали регулировать «Яса» Чингис-хана–кодифицированный сборник обычного права, приспособленного к новым условиям. Золотая Орда оказала большое влияние на культуру народов, населявших территорию Евразии. Алтын Орда оказала сильное воздействие на ход этнических процессов на территории Казахстана. Правители Большой Орды стимулировали развитие торговли, международных связей, внесли повсеместно систему почтовой (ямской) службы. В результате распада Алтын Орды образовались несколько самостоятельных и полусамостоятельных государственных образований– ханств, орд, княжеств, предпосылки которых складывались веками.

Литература

- Абулгази-Баядур-хан. Родословная история о татарах. Т. II. СПб., С. 480.
- Асфендияров С.Д., Кунтеп.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.). Сб. 1. Алматы, 1997. С. 381.
- Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину // Собрание сочинений в 5 т. Т.1. Алма-Ата, 1984. С. 163-172.
- Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. СПб., 1998. С. 176.
- Геллер М. История Российской империи. Т.1. Москва, 1997. С. 304.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва, 1998. С.368.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Ленинград, 1989. С.560.
- Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность. Москва, 1990. С. 64.
- Игибаев С.К. Кочевые народы Северного Причерноморья в повестях Древней Руси (XI-XII вв.). Алматы, 1994. С. 26.
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). Т.2. Алматы, 1997. С. 624.
- Кадырбаев А.Ш. Улус Джучи как предвестник этногенезе тюркских мусульманских народов // «Ұлы даланың тарихы – мәдени кеңістігіндегі Жошы ұлысының (Алтын Орданың) маңыздылығы мен рөлі» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-теориялық онлайн-конференциясы материалдарының жинағы. Алматы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2020. 59-63 б.
- Карамзин Н.М. История государства Российского. Москва, 1989. Т. 5. С. 616.
- Кирьянов В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь. Москва,

1902. С. 370.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. II. Москва, 1988. С. 448.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992. С. 376.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. С. 656.

Маслюженко Д.Н. К истории образования Сибирского ханства шийбанидов // Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы Всероссийской научной конференций. (г. Уфа, 1-5 июня 2005 г.). Уфа, 2005. С. 173.

Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I. Москва, 1999. С. 630.

Мэн-да-Бэй-лу. Полное описание монголо-татар. Москва, 1975. С. 285.

Усманов М.А. О документах русско-восточной переписки на тюркских языках в XV-XVIII вв. и их историко-лингвистическом значении. // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 2. Москва, 1994. С. 335.

Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Гильона де Рубрука. Алматы, 1993. С. 245.

Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. 5-6. Москва, 1960. С. 816.

Татищев В. История Российская. Москва, 2003. Т. 3. С. 863.

Уолкер С.С. Чингиз-хан. Ростов-на-Дону, 1998. С. 310.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата, 1992. С. 242.

Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973. С. 180.

References

Abulgazy-Bayadur-khan. Plemennaya istoriya tatar. T. II. SPb., S. 480.

Asfendiyarov S.D., Kunte P.A. Proshlyy Kazakhstan v istochnikakh i materialakh (V vek do nasheyery - XVIII vek do nasheyery). Subbota. 1. Almaty, 1997. S. 381.

Valikhanov CH.CH. Pis'moprofessora I. Berezin// Sborniksochineniy v 5 tt. Tom 1. Alma-Ata, 1984. S. 163-172.

Vladimirtsov B.YA. Chingiskhan. Sankt-Peterburg, 1998. S.176.

Geller M. Istoriya Rossiyskoy Imperii. T.1. Moskva, 1997. S. 304.

Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. Zolotaya Ordaiyepadeniye. Moskva, 1998. S. 368.

Gumilev L.N. Etnogenez biosfera Zemli. Leningrad, 1989. S. 560.

Yegorov V.L. Zolotaya Orda: mify i real'nost'. Moskva, 1990. S. 64.

Igibayev S.K. Kochevyye narody Severnogopolushariya v rasskazakh Drevney Rusi (XI-XII vv.). Almaty, 1994. S. 26.

Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). Tom 2. Almaty, 1997. S. 624.

Kadyrbayev A.SH. Ulus Dzhuchi kak predvestnik etnogeneza tyurkskikh musul'manskikh narodov // Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-teoreticheskoy onlayn-konferentsii «Istoriya Velikoystepi - znachenie i rol' ulusa Dzhuchi (Zolotaya Orda) v kul'turnom prostranstve». Almaty, SH.SH. Institut istorii i etnologii Valikhanova, 2020. S. 59-63.

Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. Moskva, 1989. T.5. S. 616.

Kir'yanov V.V. Ocherki istorii pereseleniya v Sibir'. M., 1902. S. 370.

Klyuchevskiy V.O. Kursi storii Rossii. Glava II. - Moskva, 1988. S. 448.

Klyashornyy S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. Khronika trekh tysyacheletiy. Alma-Ata, 1992. S. 376.

Levshin A.I. Opisaniye kyrgyzsko-kazach'ikh ili kyrgyzsko-kaysatskikh ord i stepey. Almaty, 1996. S. 656.

Maslyuzhenko D.N. K istorii obrazovaniya Sibirskogo khanstva Shiybanidov // Ural-Altay: cherezveka v budushcheye: Materialy Vserossiyskikh nauchnykh konferentsiy. (Ufa, 1-5 iyunya 2005 g.). Ufa, 2005. S. 173.

Miller G.F. Istoriya Sibiri. T. I. Moskva, 1999. S. 630.

Meng da Bey. Polnoye opisaniye mongolo-tatarskiy. Moskva, 1975. S. 285.

Usmanov M.A. O dokumentakh russko-vostochnoy perepiski natyurkskikh yazykakh XV-XVIII vv. i ikh istochnikovo-znachenie. // Vostochno-istoricheskoye istochnikovedeniye I spetsial'nyye istoricheskiye distsipliny. Vypusk 2. Moskva, 1994. S. 335.

Puteshestviyena Vostok Plano Karpini i Gil'otina de Rubruka. Almaty, 1993. S. 245.

Solov'yev S.M. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen. Kn. 3. Tom 5-6. Moskva, 1960. s. 816.

Tatishchev V. Istoriya Rossii. Moskva, 2003. T. 3. S. 863.

Uoker S.S. Chingiskhan. Ростов-на-Дону, 1998. S. 310.

Utemish - etokhadzh. Chingiz-name. Alma-Ata, 1992. S. 242.

Fedorov - Davydov G.A. Obshchestvennoye zdaniye Zolotoy Ordyy. Moskva, 1973. S. 180.

ҒТАХР 03.81.37.

**«ЖАХАНГУШАЙ ХАҚАН» ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ
ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ**

Ғалия Әмзекызы Қамбарбекова

Ph.D., аға оқытушы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы
Қазақстан, Алматы қ., qazigurt2016@gmail.com

Түйіндеме. Орталық Азия, Иран және Үндістан тарихы бойынша парсы тіліндегі дереккөздердің алатын орны ерекше. Ортағасырларда парсы тілі тек поэзияның тілі емес, дипломатияның, саясаттың және тарихи шығармалардың тілі ретінде кеңінен танылды. Тиісінше парсы тілінде жазылған тарихи шығармалардың, құжаттар мен дипломатиялық хаттардың саны көп. Зерттеушілер парсы тіліндегі дереккөздерді классификациялап, ыңғайлы болу үшін дереккөздерді билікте болған әулеттердің атымен атаған. Бұндай дереккөздер белгілі бір әулеттің билікте болған әрбір билеушісінің тұсындағы саяси маңызды оқиғаларды қамтып отырған. Мақаламызда қарастыратын дереккөз Иранда Сефевилер әулеті билікте болған кезде жазылған, аты – «Жахангушай хақан».

«Жахангушай хақан» шығармасында Иран тарихымен қатар Орталық Азия билеушілері мен Қазақ хандығына қатысты мәліметтер кездеседі. Мақалада «Жахангушай хақан» шығармасы жан-жақты қарастырылып, Қазақ хандығына қатысты мәліметтермен салыстырылады. Ғылыми ортаға аз танылған бұл еңбектің зерттелуіне шолу жасалып, зерттеушілердің пікірлері сарапқа салынады. Сонымен қатар «Жахангушай хақан» шығармасы сол кездегі өзге де дереккөздермен салыстырылып жан-жақты талқыланатын болады.

Кілт сөздер: Иран, Дешті Қыпшақ, Шах Исмаил I, Қасым хан, Әбілхайрхан сұлтан, парсы дереккөздері, Жахангушай хақан.

IRSTI 03.81.37.

**“JAHANGUSHA-YI KHAQAN” AS A HISTORICAL SOURCE
OF KAZAKH KHANATE**

Galiya Kambarbekova

Ph.D., Senior lecturer of the department of the Middle East and South Asia,
Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Abstract. Persian sources hold a special place in the history of Central Asia, Iran and India. In the Middle Ages, it widely recognized Persian not only as the language of poetry but also as the language of diplomacy, politics and historical works. There are many historical works, documents and diplomatic letters written in Persian language. Researchers have classified the Persian sources and, for convenience, named them after the ruling dynasty. Such sources cover important political events during the reign of each ruler of a particular dynasty. The source we are considering in this article was written during the Safavid dynasty in Iran and name of the source is “Jahangusha-yi Khakan”.

Along with the history of Iran, the work “Jahangusha-yi Khakan” contains information about the rulers of Central Asia and the Kazakh Khanate. The article examines the work “Jahangusha-yi Khakan” and compares it with information about the Kazakh Khanate. In this article, the source “Jahangusha-yi Khakan” is considering widely and compared with information on the history of the Kazakh Khanate. There is a review of the study of this little-known work in the scientific community and the views of researchers are discussed. In addition, the works “Jahangusha-yi Khakan” will examine in detail and compared with other sources of this period.

Key words: Iran, Deshti Kipchak, Shah Isma'il I, Qasim khan, Abulkhairkhan sultan, Persian sources, «Jahangusha-yi Khahan».

МРНТИ 03.81.37.

«ЖАХАНГУШАЙ ХАКАН» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Галия Амзеевна Камбарбекова

Ph.D., старший преподаватель Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, факультет Востоковедение, кафедра Ближнего востока и Южной Азии, Казахстан, г. Алматы, e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Аннотация. Персидские источники занимают особое место в истории Средней Азии, Ирана и Индии. В средние века персидский язык был широко признан не только как язык поэзии, но и как язык дипломатии, политики и исторических трудов. Соответственно, есть много исторических трудов, документов и дипломатических писем, написанных на персидском языке. Исследователи классифицировали персидские источники и для удобства назвали их в честь правящих династий. Такие источники освещают важные политические события периода правления каждого правителя той или иной династии. Источник, который мы рассматриваем в этой статье, был написан во времена династии Сефевидов в Иране и называется - «Жахангушай хахан».

Наряду с историей Ирана труд «Жахангушай хахан» содержит сведения о правителях Средней Азии и Казахского ханства. В статье подробно рассматривается произведение «Жахангушай хахан» и сравнивается с сведениями о Казахском ханстве.

В данной статье источник «Жахангушай хахан» рассматривается шире и сравнивается со сведениями по истории Казахского ханства. Дается обзор изучения этой малоизвестной в научном сообществе работы и обсуждаются мнения исследователей. Кроме того, сочинения «Жахангушай хахан» будут подробно рассматриваться и сравниваться с другими источниками данного периода.

Ключевые слова: Иран, Дешти Кипчак, Шах Исмаил I, Касым хан, Абулхайрхан султан, персидские источники, «Жахангушай хахан».

Кіріспе. Қазақ хандығына қатысты жазбаша дереккөздер еліміздің ішінде және әлемнің түрлі елдеріндегі кітапхана қорларында сақталған. Дереккөздер жазылған тіліне қатысты бірнеше топқа бөлінеді. Біздің қарастыратынымыз парсы тіліндегі дереккөздер. Жазба дереккөздерді зерттеудің өзі бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңге қолжазба каталогтарымен жұмыс істеу мен кітапхана қорларындағы жұмыстар жатады. Бұл кезеңде нақты тарихқа қатысты дереккөздерді анықтау қажет. Екінші кезеңде табылған дереккөздегі мәліметті аудару қажет. Дереккөз біртұтас кітап болса, оның бәрін аудару керек пе әлде нақты тарихқа қатысты кішігірім бөлімін аударумен шектелу керек пе деп зерттеушілердің пікірі екіге жарылады. Үшінші кезең ең жауапты және күрделі кезең. Бұл кезеңнің өзі бірнеше сатыдан тұрады. Алдымен анықталған дереккөзге қатысты барлық мәліметтер анықталады; қолжазбаның жазылған уақыты, авторы, көшірушісі, тапсырыс берушісі, парақ саны, қағазы, сақталынуы, иесі және т.б. осы күнге дейін зерттелуіне қатысты мәліметтер енеді. Содан соң түпнұсқадан аудару басталады. Аудару барысында қолжазба жазылған дәуірдегі барлық тілдік ерекшеліктер сақталынады. Ортағасырлық мәтіндерді тек тарихи шығарма деп қарастыра алмаймыз. Негізінен көптеген ортағасырлық авторлар тарихи еңбекті әдеби шығарма ретінде жазуға тырысқан. Яғни, әдеби тілде, мақал-мәтелдер мен түрлі сөз тіркестерін қолдануды жөн санаған. Сондай-ақ басты тарихи тұлға мен тарихи оқиғаға қатысты өлең шумақтарын қосу жиі кездеседі. Өлеңдердің біразы автордікі болса, біразы танымал парсы ақындарының өлеңдерінен болуы мүмкін. Сонымен қатар пәлсафа мен дінге, салт-дәстүрге қатысты мәліметтер жиі кездеседі. Одан кейін осы аударылған мәтінге ғылыми түсініктер жазу маңызды. Ортағасырлық мәтіндердің бәріне ортақ ерекшелік – адам есімдері, жағрапиялық атаулар мен тарихи оқиғалардың жылдарында ауытқулар мен шатастыратын жайлар көп. Аударылған мәтінге түсініктер жазғанда адам есімдеріне, жағрапиялық атаулар мен күмән

тудыратын тарихи даталарға мән беру және оны зерттеу, нақты дерегін табу аса маңызды. Түсініксіз көрінген әрбір сөз бен ұғымға түсінік жазу зерттеу жұмысының шешуші кезені. Осыдан кейін ғана анықталған дереккөз ғылыми айналымға енетін болады.

«Жахангушай хақан» шығармасы да осындай кезеңдерден өтіп ғылыми айналымға енеді деген ойменен осы мақаланы арнадық. Бұл еңбектің ерекшелігі бұрындары ғылымға аты белгілі болғанымен кең түрде зерттеліп, қолданысқа түспегендігінде. Оған себеп бұл дереккөздің түпнұсқасы зерттеушілер үшін қолжетімсіз болғандығында.

Материалдар мен әдістер. «Жахангушай хақан» шығармасы сефевилік дереккөзге жатады. Сефевилер әулеті билікке 1501-жылы Шах Исмаил I басшылығымен келеді. Шах Исмаил I ата-бабасы сопылық тариқаттың өкілдері болғандықтан билікке келген 13 жастағы бозбала қызылбас мұриттерінің қолдауымен келгені дереккөздерде жазылған. Жас билеуші таққа отыра сала Иранның діни бағытын шиға етіп жариялаумен де тарихта қалады. Ирандықтар Шах Исмаил I атасы Шейх Сефи ад-Дин Ардабелидің (1252-1334) ізін жалғастырушы муршид ретінде қабылдайды. Көміл муршидке айналмаса да жастай билікке келгеніне қарамастан Шах Исмаил I батыстағы Осман сұлтандары мен солтүстік-шығыстағы Шайбанилер, Тимурлар әулетіне қарсы тұра білген ұлт қаһарманы. Шыңғыс ханның әскері Иранды 1219-жылы шапқаннан 1501-жылы Сефевилер билікке келгенге дейінгі аралықта Иранда Хулагулер, Илхандар, Жалайырлар, Тимурлар, Қара қойлылар мен Ақ қойлылар билік құрғаны белгілі. Бірақ ұлттық мүддені жоғары қоятын билік осы Сефевилердің билікке келуімен қайта жанданады. Сөйкесінше сарай жылнамашылары, тарихшылар, ақындар мен қарапайым халық Шах Исмаил I Иран елінің бірнеше ғасырдан бергі еңсесін көтерген тарихи маңызды тұлға ретінде жақсы көрді, дәріптеді және оның құрметіне көптеген шығармаларды арнады.

Шах Исмаил I өмірбаянына, ерліктеріне, жорықтарына арналған еңбектердің біразы бірін-бірі қайталау мен толықтыру болса, енді біразында ешбір жерде кездеспейтін құнды деректер ұшырасады. «Жахангушай хақан» шығармасында Шах Исмаил I мен Әбілхайрхан есімді қазақ сұлтанының шайқасқаны жазылған. Әбілхайрхан сұлтан Қасым ханның үлкен ұлы екендігі айтылған. Біздің назарымызды аударған дерек осы болғандықтан осы деректің тарихи мәліметтермен сәйкесетінін анықтау мақсатында осы тақырыпты таңдап, «Жахангушай хақан» шығармасын жан-жақты зерттеуді мақсат етіп қойылды.

Зерттеу жұмысында түпнұсқа дереккөзді жан-жақты зерттеу, тікелей мәтінмен жұмыс істеу, салыстырмалы әдістер, зерттеушілердің пікірлерін салыстыра отырып талдау мен дереккөзді зерттеудегі барлық ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау. «Жахангушай хақан» Сефевилер әулетінің негізін қалаушы Шах Исмаил I (1487-1524) биліктегі жылдарын (1501-1524/907-930) толық қамтитын шығарма. Бүгінгі күнге «Жахангушай хақан» шығармасының екі нұсқасы жеткен. Біріншісі Кембридж университеті кітапханасында сақталған Add. 200 нұсқасы: 88 парақ, алғашқы 1 а, 2 а және 187-188 п. бос, әр бетте 23 жол, әдемі насталиқ жазуымен жазылған. Жазылған уақыты сейсенбі, раби'-ул-аууал айы 1102 h.қ / 1690 жыл, желтоқсанның 12. Көшірген – Мұхаммад Шафи' (Bronwe, 1896: 148). Екіншісі Британ музейінде сақталған 3248 нұсқасы: 307 парақ, 1а, 306 б, 307 а,б бос және 21 миниатюрасы бар, әр бетте 16 жол, әдемі насталиқ, көшірген – Мұхаммад Әли ибн Нура (Rieu, 1895: 34-35).

Екі нұсқаны салыстырып көрген Э. Браун мен Ч. Рие Британ музейі мен Кембридж университеті кітапханасында сақталған екі нұсқаның бір екенін анықтаған. Қолжазбаның нақты атауы көрсетілмеген, бірақ мәтіннің колофонын алғаш оқыған Черчилль (Churchill) «Жахангушай хақан» (Әлемді бағындырушы хақан) сөзін тауып шығарманың атын осылай атаған (Bronwe, 1896: 148). Бір топ ғалымдар бұл еңбектің тікелей Шах Исмаил Сефевидің өмірбаянына арналғандықтан «Тарих-и Шах Исмаил Сафави» деп атайды. Шығарманың авторы белгісіз, сондықтан біраз уақытқа дейін «Аноним» шығарма деп аталып келген. Бұл еңбекті алғашқылардың бірі болып зерттеген Д.Росс «Жахангушай хақан»

шығармасы мен танымал тарихшы Хондемирдің «Хабиб ас-сийар» шығармасын салыстырып, айырмашылығына арнайы мақала арнаған. Д.Росс «Хабиб ас-сийар» шығармасының авторы Шах Исмаил I Сефевидің өміріне қатысты бірқатар мәліметтерді «Жахангушай хақан» еңбегінен алған деген пікірге тоқтаған. Сонымен қатар, ол Шах Исмаил I Сефевидің билігінің тарихы туралы тарих ғылымында үш түпнұсқа дереккөз бар. Олар: Футухат-и шахи, Хабиб ас-сийар және Аноним хроникасы. Үш дереккөзді салыстыра отырып, Аноним хроникасы Шах Исмаил I Сефевидің билігі, XVI ғасырдың алғашқы ширегіндегі Әзербайжандағы Сефевилер билігі мен оның айналасындағы елдердің тарихы бойынша ең толық және дәл мәліметтері бар шығарма деген пікірге келеді (Ross, 1896: 251-252). Ал, Э.Браун болса, сефевилік дереккөзге жататын «Тарих-и Алам Арай» еңбегімен салыстырғанда одан да сирек деректері бар шығарма деген пікірді ұсынған (Bronwe, 1896: 148).

Бұл еңбекті арнайы зерттеп, алғаш рет дереккөз ретінде пайдаланған үнді ғалымы F.Сарвар. Ол «Аноним» автордың еңбегі болып келген шығарманың авторы «Бижән» екенін анықтайды (Sarwar, 1939: 9). Бижәннің толық аты-жөні белгісіз. Қолжазбаның жиегінде «Бижән ...» деп басталып ары қарай қағаздың түптелуіне байланысты қиылып кеткен. Үнді зерттеушісінен кейін ұзақ уақыт «Жахангушай хақан» шығармасы зерттеушілер назарынан тыс қалған. Ұзақ үзілістен кейін А.Мортон осы шығарманың жазылған уақыты мен авторына үлкен мақала арнаған. Ол өзінен бұрын зерттеген ғалымдар мән бере қоймаған қолжазбаның жиектеріне (хашие) жазылған сөздерді зерттеп шығарманың авторы мен жазылған уақыты туралы мәліметтерді анықтаған. А.Мортонның мақаласы шыққанға дейін зерттеушілер «Жахангушай хақан» шығармасын 1540-1548/947-955 жылдар аралығында жазылған деп келсе, ендігіде 1670/1080 жылдары жазылған деген пікір ғылыми айналымға бірте-бірте енеді (Morton, 1990: 179-183).

Сефевилер тарихын зерттегенде Иранмен көршілес елдердің, әсіресе Әзербайжан мен Түркменстан тарихы сөз болады. Тиісінше екі елдің ғалымдары сефевилік дереккөздерді зерттегенде аталмыш шығармаға сүйеніп отырған. Бұл еңбектің көшірмесін Лондоннан арнайы алдыртып зерттеген ғалымдардың бірі О.Эфендиев. Ол Әзербайжандағы Сефевилер тарихына арналған еңбегінде «Жахангушай хақан» шығармасын «Аноним хроникасы» деген атпен қолданған. Сонымен қатар, бұл қолжазбаның әлі баспадан жарық көрмегенін атап көрсетеді (Эфендиев, 1981: 13). Пәкістандық ғалым Аллаһ Дута Музаттар «Жахангушай хақан» шығармасының факсимилесін алғысөзімен 1985-жылы Исламабадта жарыққа шығарады. Бұл кітапты Иран және Пәкістан парсы зерттеулері орталығы шығарған (Анопут, 1364/1985). Жақында ғана осы кітапты Иранда Табриз университеті баспасы өңдеп, алғысөзімен қайта жарыққа шығарды (Аноним, 1398/2019).

Батыс ғалымдарының ішінен А.Мортонның мақаласынан кейін соңғы жылдары Барри Д.Уд осы дереккөзге қатысты мақалалар жариялаған (Wood, 2004: 89-107; 2005: 157-166). Иранның ішінде «Жахангушай хақан» шығармасын зерттеу соңғы он шақты жылдың ішінде қолға алынғаны байқалады. Ирандық зерттеушілер бұл шығарманың тарихи және әдеби маңыздылығына мән беріп, қарапайым халықтың ортасынан шыққан автордың еңбегі ретінде бағалайды.

«Жахангушай хақан» шығармасының ішкі мазмұнына келетін болсақ, бұл еңбек биографиялық шығарма, яғни Шах Исмаил I Сефевидің 1501-1524 жылдар аралығындағы билігін толықтай қамтыған еңбек. Ортағасырлық авторлар қандай дереккөздерге сүйенгендігін кейбірі атап көрсетсе, енді біреулері атап көрсетпеген. Бұл еңбектің авторы нақты қандай дереккөздерге сүйенгендігін атамайды. Алайда, зерттеушілер ішіндегі мәліметтерге қарап қандай еңбектерге сүйенгендігін анықтаған. Бижән бұл еңбекті жазғанда басты төрт дереккөзге сүйенген. Олар: «Хабиб ас-сийар», «Футухат-и шахи» (немесе Футухат-и Амینی), аяқталмай қалған «Тарих» еңбегіне және тікелей тарихи оқиғалардың куәгерлері арқылы жеткен ауызша деректер (Sarwar, 1939: 10). Жоғарыда Д.Росс «Хабиб ас-сийар» авторы «Жахангушай хақан» еңбегіне сүйенген десе, F.Сарвардың пікірінше Бижән осы еңбекті жазғанда «Хабиб ас-сийар» шығармасына сүйенген деп жазады. Бұл туралы Ч.Рибе пікіріне сүйенсек, ол «Жахангушай хақан» шығармасының

барлық тараулары, деректері жылма-жыл тарихи оқиғаларға сәйкес келетіндігін атап көрсеткен (Rieu, 1895: 34-35). Бұл еңбекте кездесетін деректер тарихи оқиғаларға негізделген болса, неліктен сефевилер дереккөзі ретінде зерттеушілер назарына ілікпеген немесе аз зерттелген деген сұраққа қатысты зерттеушілердің пікірін саралай отырып мынадай тұжырымға келеміз. Біріншіден, бұл еңбек тым қарапайым тілде жазылған. Автордың сөз саптауына қарап қарапайым ортадан шыққан адам екенін аңғару қиын емес. Әдетте тарихи еңбектерде әдеби сөз тіркестерімен бірге арабша сөздер жиі қолданылады. Бірақ бұл еңбекте әдемі әдеби сөз тіркестер мен арабша сөздер аз. Сонымен қатар көптеген сөз, әріп қателерін жібергеніне қарап сауаты төмен адам болуы мүмкін. Екіншіден, жазу жанры тарихи хроникаға қарағанда тарихи әңгімеге көбірек жақын. Әлқисса, деп басталатын әрбір тармақта автор жыршылар мен қиссашылардың әдісін көбірек қолданған. Сондықтан болса керек мәтін қызықты әрі жеңіл оқылады. Үшіншіден, бұл еңбектің авторы сарай жылнамашысы не болмаса хатшысы емес, көп уақыт белгісіз болып келген Бижән есімді автор. Төртіншіден, «Жахангушай хақан» шығармасының екі нұсқасы ғана сақталған және екеуі де Англияда болғандықтан өзге зерттеушілерге қолжетімсіз болып келген. Есесіне, бірнеше нұсқалары сақталған, аты-жөні белгілі сарай жылнамашыларының еңбектері (Ахсан-ат-тауарих, Хабиб ас-сайяр, Футухат-и шахи) көбірек ғылыми айналымға енген. Атап көрсетілген барлық факторлар «Жахангушай хақан» шығармасының кең түрде зерттелуіне әсерін тигізген.

Соңғы жылдары жасалған зерттеулер «Жахангушай хақан» шығармасының ішіндегі елеусіз болып келген бірақ құнды мәліметтерге назарымызды аударады. Соның бірі Қасым ханның ұлы Әбілхайрхан сұлтанға қатысты деректер. Бұл туралы мәлімет алғаш рет А. Мортон мақаласында кездеседі және оны талқыламас бұрын алдымен «Жахангушай хақан» шығармасындағы Әбілхайрхан сұлтан туралы дерекке назар аударайық.

Нәтижелер. Шах Исмаил I Сефеві солтүстік-шығыста Шайбанилер әулетімен (1500-1601) бірнеше рет шайқасады. Шайбанилер әулетінің негізін қалаушы Мұхаммад Шайбани ханды (1451-1510) Шах Исмаил I өлтіруі сол кездегі маңызды тарихи оқиға ретінде тіркелген. Тимулар әулетіне де, Бабыр шахқа да, Шағатайлар әулетіне және Сефевилерге де маза бермеген Мұхаммад Шайбани хан Мервте болған шайқаста 1510-жылы мерт болады. Бұл Шах Исмаил I ең үлкен жеңістерінің бірі саналады. «Жахангушай хақан» шығармасында Мұхаммад Шайбани хан қаза болған соң оның ұлы Мұхаммад Темір сұлтан, бауыры Махмуд сұлтанның ұлы Убайдулла сұлтан мен немере інісі Жәнібек сұлтандар бірігіп кек алу мақсатында шайқасқандығы жазылған. Мұхаммад Шайбани ханның кегін алу үшін Дешті Қыпшақтың ханы Қасым ханнан Мұхаммад Темір сұлтан, Убайдулла сұлтан және Жәнібек сұлтан үшеуі ақылдаса отырып көмек сұрайды. Көмек сұрау үшін Жәнібек сұлтан жолға шығады. Қасым хан Жәнібек сұлтанды жылы қарсы алып, оған құрмет көрсетеді. Қасым хан Шайбанилерге көмектескен жағдайда Түркістанның бір бөлігі Дештіге қосылатына келіседі. Қасым хан сефевилермен арада болған жайды толық естіп, бүкіл жағдайды білген соң өтініш айтып келген Жәнібек сұлтанның жанына үлкен ұлы Әбілхайрхан сұлтанды Дештінің қолын бастатып бірге аттандырады. Сол кезде бүкіл Шыңғыс ханның ұрпақтары тараған жердің бәріне көзсіз батырлығымен кең танылған жас Әбілхайрхан сұлтан Шайбанилердің біріккен қолымен бірге Жейхуннан өтіп Шах Исмаил I шайқасуға аттанады. Алдын-ала жеткен мәлімет бойынша бұл кезде Шах Исмаил I Ирак жеріне аттанып кеткен болуы керек болатын. Бірақ, Шах Исмаил I Дешті Қыпшақтың өзбегі, қалмағы, қырғызы және қазағының біріккен қолы Мәуараннахрдан келе жатқанын ести сала Балхке оралады. Әбілхайр сұлтан бастаған қалың қол Жейхунның арғы жағына өтіп үй тігеді. Аталықтың бірін Иран шахына елші етіп жібереді. Елшіні жақсы қарсы алған Исмаил шах I: «Әбілхайрханға айтындар, ол әскерінің санына сеніп палуандық пен өнер жасадым деп лепірсе, мен Әмир әл-муминин Хайдардың деміне (көмегіне) сенемін. Ертең уәделескен жерде кездесеміз, Алла не қаласа сол болады» деп қайтарады.

Бұл сөзді айтып келген елшіден бәрі Шах Исмаил I қалай қарсы алғанын, не көргенін сұрастырады. Иран шахының салтанатын баяндаған аталықтың сөзіне таң қалып, тандай қағады. Ертесіне екі жақ сапқа тұрып, белгі беріле салысымен кернейлетіп, сырнайлатып шайқасты бастайды. Біраз уақыт өткен соң төбеде тұрған Исмаил шах I қасиетті Мешхед жақтан көтерілген күйінді көреді де ғайыптан бір хабар естиді. Көзге көрінбейтін ғайыптан келе жатқан үлкен әскерді жүрегі сезіп, содан жігерленіп соғыс майданына шығады. Бір дегеннен Әбілхайрхан сұлтанға қарай жылжып келіп, қоян-қолтық шайқаста Шах Исмаил I Әбілхайрхан сұлтанды басын қалқанымен жапқан кезінде қалқанының сыртынан бар күшімен зұлпыхарын сермегенде екіге бөліп түсіреді. Аттан құлап түскен Әбілхайрхан сұлтанның басын сопылардың бірі шауып найзаға қадайды. Оны көрген жаудың қалың қолы тым-тырақай қашып, біразы соғыс майданында, енді біразы Жейхуннан өтерде суға батып өледі. Бұдан кейін екі арада елшілік жасалады. Елшілікке Шайбан сұлтандары нақшбанди шейхтарының бірі Қожа Әбдурахим Самарқандиды жібереді. Шах Исмаил I елшілікке келген шейхты жылы қабылдап келісімге келеді. Нәтижеде Шайбанилер енді Жейхуннан бері аспаймыз деп мәміле жасайды (Аноним, 1398/2019:391-398). «Жахангушай хақан» шығармасындағы қазақтарға, атап айтқанда Әбілхайыр сұлтанға қатысты мәліметтің қысқаша мазмұны осындай. Ендігі кезекте осы мәліметті тарихи деректермен салыстыра отырып талдайтын боламыз. Негізгі талдайтын мәлімет Қасым ханның үлкен ұлы Әбілхайрхан сұлтанның тарихта болғаны мен автордың қандай дереккөзге сүйенгендігін анықтау.

Қасым ханның қанша ұлы болғандығы туралы толық мәлімет ешбір жерде кездеспейді. Қасым ханның екі ұлының аты бірнеше парсы тіліндегі дереккөздерде кездеседі. Олар Мамаш сұлтан мен Хақназар сұлтан. Бірақ соңғы жылдардағы зерттеулер нәтижесінде Қасым ханның үлкен ұлы Әбілхайрхан сұлтан туралы дерек бірін-бірі қайталайтын әрі толықтыратын бірнеше сефевилік дереккөзде кездесетіні анықталды. Бұл дереккөздердің екеуі баспа бетінен жарық көрген. Біріншісі белгісіз автордың еңбегі, «Алам Арай Шах Исмаил» деп аталады. Мунтазер Сахиб 1970-жылы Тегеранда жарыққа шығарған (Сахеб, 1349/1971). Екіншісі де белгісіз автордың еңбегі, «Алам Арай Сафави» деп аталады. Бұл шығарманы Йадолла Шукри 1970-71 жылы Тегеранда алғысөзімен бірге мәтінін жарыққа шығарған. Екі шығарманың авторлары бөлек, бірақ ішіндегі мазмұны ұқсас. Бұдан басқа мазмұны өте жақын, бірақ әлі арнайы зерттеліп баспадан жарық көрмеген тағы екі сефевилік дереккөз бар. Оның бірі «Тарих-и Сафавие» (Данешпажух, 1354/1975) деп аталса, екіншісі «Тарих-и Шах Исмаил» (Хаири, 1359/1980) деп аталады. Екі шығарманың да авторлары қазірше белгісіз, бірақ баяндау тілі мен мәліметтері ұқсас. Аты аталған дереккөздердегі Әбілхайрхан сұлтанға қатысты мәліметтерді қатар қойып салыстыру жеке мақаланың тақырыбы. Зерттеу барысында бірін-бірі қайталайтын әрі толықтыратын сефевилік дереккөздерге сүйенетін боламыз және белгісіз авторлар Бижәнға сүйенген бе, әлде Бижән белгісіз авторларға сүйенген бе деген сұраққа жауап іздейміз.

«Жахангушай хақан» шығармасында Әбілхайрхан сұлтанға қатысты жиекке жазылған ескерпе бар. Алғашқылардың бірі болып жиекке жазылған ескертпеге А.Мортон назар аударып, оқып шыққан. «Жахангушай хақан» шығармасының 457 бетінде Бижәннің қолымен жазылған жазудың мазмұны мынадай: «Әбілхайрхан Қыпшақтың келуі туралы, ол 873-жылы дүние салған. Решттен әкелген нұсқада Хәзреті шахпен (Шах Исмаил I: F.Қ.) кездескені жазылған. 919 жылы Әбілхайрханның өлгеніне 42 жыл болған. Ешбір тарихта кездеспейді және бұл пақырдың назарына ілікпеді. Бұл пақыр «Ағалар» (кеңесшілер: F.Қ.) мен атам Науаб Аға-ий Мұхаммад Ризабектің өтініші бойынша алла тағала қалауымен жазып шықты. Жақсы мен жайсандардан бұл пақырды өтірік айтты деп сөкпеулерін өтініп, кешірім сұраймын» (Morton/Mashkuryan, 1394/2014: 11). Бижәннің Әбілхайрхан деген адамды Шайбан ұрпағы Дештінің соңғы хандарының бірі Әбілхайр-ханмен (873/1468-69) шатастырғаны байқалады. Сондықтан 42 жыл бұрын дүние салған адаммен Шах Исмаил I шайқасуы мүмкін емес деп

ойлағандықтан оқырмандардан кешірім сұраған. Шығармадағы оқиға бойынша Әбілхайрхан Дешті Қыпшақтың падишасы Қасым ханның ұлы екендігі айтылған. Қасым хан деген адам тарихта болған және оның Әбілхайрхан атты ұлы болуы мүмкін дегенге сенуге болады. Бірақ бұл деректі растайтын дерек қолымызда жоқ. Осы оқиғаны ойлап тапқандар Әбілхайрхан атты қаһарманды Әбілхайр-хан өзбектен алуы мүмкін (Morton/Mashkuryan, 1394/2014: 11). Байқағанымыздай «Жахангушай хақан» шығармасының авторы Шах Исмаил мен Әбілхайрхан арасындағы ешбір дереккөзде кездеспейтін шайқасты қосуға ынталы болмаған. Бірақ атасы мен ақыл-кеңес беретін ағалардың өтініші бойынша қосқан. Дегенмен ішінен бұл мәліметтің растығына күмәні болғандықтан, жиекке осындай жазбаны қалдырған. Көріп тұрғанымыздай Бижән Әбілхайрхан туралы мәліметті Решттен келген (Решт/Рәшт – Каспий теңізі жағалауындағы қала) нұсхадан алған. Ол нұсханы бұрын-соңды көрмеген және естімеген. Демек, Бижән бұл кітапты жазбас бұрын жан-жақты дайындалған, деректер жинаған және білетін адамдардан ақыл-кеңес алған. Сонымен қатар, өзінен бұрын орын алған тарихи оқиғалардың куәгерлерімен сұхбаттасып мәлімет жинаған. Бижәннің аты толықтай белгісіз «Тарих» кітабына сүйенгендігі жоғарыда айтылды. Мүмкін Решттен келген нұсха дегені осы еңбек болар. Жоғарыда Бижәннің ауызша жеткен деректерге сүйенгені сөз болды. Атасы мен «ағалар» арқылы жеткен мәліметтері ауызша жеткен мәліметтерді күптай түседі. Сефевилік дереккөздерде кездесе бермейтін деректер «Жахангушай хақан» шығармасынан кездесетінін ирандық зерттеушілер анықтаған. Азизабадидың ойынша баяндау тілі мен оқиғасы өте жақын сефевилік дереккөздерде кездеспейтін мәліметтерді «Жахангушай хақан» шығармасынан кездестірген. Тиісінше Бижән тарихи оқиғаларды кеңінен, ал қисса мен дастан секілді ауызша жеткен деректерді барынша ықшамдап жазып отырған. Бижән кімнің дерегіне сүйенгендігі әлі толық анықталған жоқ, бірақ «Алам Арай Шах Исмаил» мен «Алам Арай Сафави» шығармаларының белгісіз авторлары Бижәннің «Жахангушай хақан» шығармасына сүйенген деген пікірге келеді (Азизабади, 1389/2010: 69-70). «Жахангушай хақан» шығармасының тілі мен баяндау тәсіліне арнайы тоқтаған ирандық ғалым Нурийан және т.б. екі автор Бижәннің тілі қарапайым болғанымен қызықты әрі жеңіл. Иранның түркілерінен шыққан орта сауатты адам болған. Шиғалықты қатты ұстанған әрі Шах Исмаил I қатысты қандай ғажайыптар болса соның бәріне көзсіз сенген. Бижән өмір сүрген кезде кофеханаларда, шәйханаларда Фирдаусидың «Шахнамасын» қалай жырласа, тарихи тұлғалардың ерлігін, атап айтқанда 13 жаста билікке келіп Иран елінің еңсесін көтерген Шах Исмаил I арналған қисса-дастандарды қарапайым тілде баяндау дәстүрі болғандығын атап өтеді (Нурийан, 1389/2010: 35-36). Қобыланды батыр жыры, Абылай-нама және т.б. қазақтың батырларына арналған жырлар секілді Иранда да тарихи жырлар көп және сол жырларды өлең күйінде, қарапайым әңгіме түрінде халық арасында баяндау Сефевилердің билікке келуімен қайта жанданған. «Жахангушай хақан» шығармасының тарихи жағына тоқтаған М.Нурийан тарихи оқиғалардың бәрін рет-ретімен баяндағанын және бас қолбасшы Нәжм Сәниге қатысты ең толық мәліметті осы шығармадан кездестіруге болатынын жазады (Нурийан, 1389/2010: 38-39). Ирандық танымал деректанушы ғалым И.Афшар сефевилік дереккөздерді зерттегенде мына бір жайды ескеру керектігін жазады. И.Афшар Шах Исмаил I үлкен ұлы Шах Тахмасптың өмірбаянына арналған «Алам Арай Шах Тахмасп» шығармасын жарыққа шығарған. Осы кітаптың алғысөзінде шиғалықты ұстанған Сефевилер әулеті билік құрған кезде жазылған көптеген шығармалардың тарихи әңгіме немесе қисса секілді халық арасында дәріптеу дәстүрі болғандығын атап көрсетеді. Тарихи оқиғалардың майын тамызып баяндау мен ішіндегі оқиғаларын түсіндіру жұмыстары арқылы халықтың Сефевилік билеушілерге деген құрметін арттырғылары келген (Афшар, 1369/1990: 8).

Сефевилік дереккөздерден басқа деректерде Әбілхайрхан сұлтанға қатысты мәлімет кездеседі ме деген сұрақтың туындауы заңды. Қазақ хандығының тарихы бойынша ең құнды еңбектердің бірі «Тарих-и Рашиди» шығармасы. Бұл шығармада

Қасым хан дүние салған соң оның орнына Мамаш хан болғанын, одан кейін Әдік сұлтанның ұлдары Таһир мен Бұйлаш (Бұйдаш) туралы мәліметтер бар. Таһир хан билікке асқан қаталдығы мен дөрежелігінен ие бола алмай хандықтың тоз-тозын шығарғанын жазған (Дулат, 2004: 404-405). Бірақ, Әбілхайрхан сұлтанға қатысты мәлімет кездеспейді. Осы дәуірдің тарихына арналған «Ахсан ат-тауарих» шығармасында Бұрындық хан, Қасым хан және оның ұлы Хакназар хан туралы мәліметтер кездеседі. Бірақ Әбілхайрхан сұлтан туралы дерек ұшыраспайды (Абусейтова, Баранова, 2001: 119). «Хабиб ас-сийяр» шығармасында да Әбілхайрхан сұлтанға қатысты дерек жоқ, бірақ әкесі Қасым ханға қатысты дерек кездеседі (Хондемир, 2004: 392-393).

«Жахангушай хақан» шығармасындағы Әбілхайрхан сұлтан мен Шах Исмаил I шайқасы 919/1513 жылы орын алғаны жазылған. Тарихи еңбектерде 1513-жылдар шамасында қандай оқиғалар орын алғанын еске түсіру үшін «Тарих-и Рашиди» шығармасына жүгінеміз. 918/1512 жылы Қасым ханның шабуылға шыққандығы туралы хабар Саид ханға жетеді. Бұны ести сала Шағатай ұрпағы Сұлтан Ахмет ханның ұлы Сұлтан Саид хан да (892-939/1487-1533) Ташкент маңындағы Ахангаранға шабуыл жасайды. Осы жорықтан біршама олжамен қайтады. Артынша Қасым хан Сүйінжік ханға (1454-1525) шабуыл жасау үшін Ташкентке келді деген хабар жетеді. Ташкентке қарай бет алған Сұлтан Саид хан ол келгенше Қасым ханның қайтып кеткенін естиді. Көп ұзамай артынан қазақтарға барады. Сондағы ойы қазақтарды Ташкентті алуға көндіру болатын. Қасым хан Сұлтан Саид ханды жақсы қарсы алып, құрметтеп шығарып салады. Алайда қазір қыс мезгілінің жақындап қалғанына байланысты жорыққа шығудан сыпайы түрде бас тартатынын жеткізеді. Қасым хан қыстауға көшіп кетеді, ал Сұлтан Саид хан Әндіжанға оралады. Бұл 919-1513 жыл болатын. Шайбан сұлтандары Сефевилердің бас қолбасшысы Әмір Нәжм Сәниді өлтіргеннен кейін Шах Исмаил I кек алуынан және аяқ-асты Қасым ханның келіп шабуыл жасауынан қорқып бұл жылы ешбір ерге шабуыл жасамады (Дулат, 2004: 406-411). Қазақ хандығы бойынша маңызды дереккөз саналатын «Тарих-и Рашиди» шығармасында 919/1513 жылдың тыныш өткені айтылады. Шах Исмаил I сол жылы Иракқа аттанады. Ал, «Жахангушай хақан» шығармасында Әбілхайрхан сұлтан мен Шайбан сұлтандарының біріккен әскері келе жатқанын естіген Шах Исмаил I Иракқа бара жатқан жолдан артқа қайтып келіп шайқасқаны жазылған. Бірақ, қыстауға кетуге жиналған Қасым хан қалайша ұлына үлкен қолды бастатып жорыққа жіберуі мүмкін деген сұрақ туындайды. Бір жағынан Шағатай ұрпағы Сұлтан Саид ханның Ташкентті алу туралы ұсынысы. Ташкентті бірігіп алу Сефевилерге қарсы жорыққа аттануға қарағанда қисынға келеді әрі шамасы келетін жай. Екінші жағынан аталары бір Жошы хан әулетінен тарайтын Шайбан сұлтандарына көмектесу. Аталары бір болғандықтан көмектесу қисынға келеді, бірақ тиімсіз. Себебі Шайбан сұлтандарымен арада қаншама кескілескен шайқас болғаны белгілі. Ол туралы көптеген дереккөздерде жазылған. Мысалы, Ф. Рузбиханның «Михман-нама Бұхара» шығармасы толығымен Мұхаммад Шайбани ханның қазақтарға қарсы жорығына (915/1509) арналған (Рузбихан, 1976). Әр мүмкіндікті пайдаланып қазақтарға шабуыл жасауға дайын тұратын Шайбан сұлтандарына Қасым хан Сефевилерге қарсы жорыққа көмек сұрап келсе жіберуі мүмкін бе? Осы тұста айта кетер бір жай Шах Исмаил I Бабыр шахқа бірнеше рет көмектесуі. Шынтауайтына келгенде енді билікке келген Шах Исмаил I үшін Темірлер әулеті де, Шайбандар әулеті де солтүстік-шығыстағы мазасыз көршілер болатын. Бірақ, Сефевилер Темірлер әулетіне көмектесу арқылы оларға қарағанда қатыгездігімен танылған Шайбандар әулетінен аулақ болғысы келгені анық. Ал, Қасым хан үшін Шайбан сұлтандарына көмектесе отырып олардың барынша оңтүстік аймақтарға кеткені тиімді болған деген жорамал бар. Мұхаммад Шайбани хан Хорасанның үлкен қалаларын шапқан. Ал, Гератты алғанда өзін нағыз падишах сезініп, бақытты күндерін өткізгені жазылған. Демек Мұхаммад Шайбани хан үшін Хорасанның үлкен қалаларын алу өте маңызды болған. Қазақтар үшін Шайбан сұлтандарының барынша Дешті Қыпшақтан алыс оңтүстік аймақтарға қоныстануы тиімді. Ал, Сефевилер үшін Темірлер әулеті арқылы Шайбандардан іргесін аулақ ұстауы маңызды екендігі байқалады. Сондықтан бір жағы Шағатайлар ханымен де жақсы қатынаста бола отырып, екінші жағынан Шайбан сұлтандарына Сефевилерге қарсы жорыққа көмек жіберу Қасым хан үшін тиімді саясат болуы мүмкін екендігін

назардан тыс қалдыруға болмайды. Сондықтан Қасым ханның 919/1513 жылы іргесіндегі мазасыз Шайбан сұлтандарына көмектесу үшін Әбілхайрхан сұлтанды жіберуі мүмкін деген ойға келеміз. Ал, бұл жорық туралы ешбір дереккөзде кездеспейтініне келетін болсақ, жария түрде емес аяқ-асты болған жорық болуы әбден мүмкін. Сондықтан халық арасына кең таралып үлгермеген. Екіншіден бір тарихшы қамтыған оқиғаны екінші тарихшы назардан тыс қалдырып отыруы да жиі кездеседі. Себебі барлық оқиға маңызды, бірақ авторға сол сәтте одан да маңызды оқиғалар болады. Немесе бір жорықты әр тарихшы әртүрлі баяндауы да жиі кездеседі.

Мақалада басты екі сұраққа және қосымша бірнеше сұраққа жан-жақты жауап іздедік және «Жахангушай хақан» шығармасында орын алған шайқастың уақыты мен Әбілхайрхан сұлтанға қатысты деректің қайдан алынғандығы және Әбілхайрхан атты адамның тарихта болғандығы туралы зертеушілердің пікірлерін ұсындық. Енді сол пікірлер мен деректерді салыстыра және талдай отырып төмендегі тұжырымдар мен қорытындыға келеміз.

Қорытынды. Қорыта келе «Жахангушай хақан» шығармасындағы Әбілхайрхан сұлтан туралы мәліметтерге қатысты бірнеше пікірді талқылауға ұсынамыз:

1. Әбілхайрхан сұлтан туралы мәлімет бұрындары кездеспеген тың дерек. Бұл пікірді жоққа шығаратын қазірше ешқандай мәлімет жоқ. Сондықтан жаңа дерек табылғанға дейін Әбілхайрхан сұлтан деген адам тарихта болған деп қабылдау;

2. А.Мортонның пікіріне қосылу, яғни Шах Исмаил I мен Әбілхайрдың арасындағы шайқас ойдан шығарылған, басты қаһарман Әбілхайрхан сұлтан Дештінің соңғы ханы Әбілхайр-ханның атымен аттас етіп алынған. Бұл оқиғаны құрастырушылардың ойы оқиғаға жан бітіріп, оқырманды қызықтыра түсу және Шах Исмаил I мәртебесін одан сайын арттыру;

3. Қасым ханның «хан» деген жалғауы жоқ, жай ғана Әбілхайр атты ұлы болуы мүмкін. Ол көзсіз батырлығымен ерте танылған және үлкен жорықтарға қол бастап барған. Сондай бір жорықтарда қапыда мерт болған. Бұл оқиға халықтың жадында сақталып қалған. Жастай мерт болған сұлтанның өлімі неден болғаны белгісіз. Бірақ мұндай адамның белгісіз жағдайда мерт болғанына қарағанда Шах Исмаил I шайқасып, кескілескен майданда шәхид кеткен етіп баяндау Бижән немесе оған мәлімет берген өзге авторларға тиімді болған. Бұлай деуге себеп Бижән алдын-ала оқырманды аса маңызды қарсыласқа дайындайды. «Жахангушай хақан» шығармасында Қасым ханға қатысты жеке мәлімет бар. Автор оқырмандар үшін Әбілхайрхан сұлтанның әкесі Дешті Қыпшақтың падишасы, қалың қол бастаған, сұсты да да тегеурінді Қасым сұлтан екенін алдын-ала айтып өтеді. 915/1510-жылы Мұхаммад Шайбани хан Дамғанды жаулап алады. Дамғанды күйеу баласы Ахмад сұлтанға тапсырып Гератқа келгенде Дешті Қыпшақта өзінің батырлығымен саналуан айласымен және ептілігімен танылған Қасым сұлтан Ташкентке қазақ, қыпшақ және қырғыздан құралған жәндіктердей көп әскермен келіп аямай тонап, қиратқаны туралы хабар жетеді. Бұл хабарды ести сала Мұхаммад Шайбани хан Мәуераннахр әскерімен Хорасаннан сол жаққа қарай асығады. Үлкен шайқас болып, Қыпшақ әскерінен жеңіліп, үлкен шығынға ұшырап өзі әбден қажып Хорасанға қайтып келеді (Аноним, 1398/2019: 317). Бижән келтірген бұл мәлімет тарихи оқиғаға өте жақын тіпті тура келеді деуге болады. Олай деуге себеп біраз тарихшылар Мұхаммад Шайбани ханның 915/1509-10 жылғы қазақтарға жасаған жорығына қатысты қызықты мәліметтер берген. Бұл туралы жоғарыда аталған «Михман-нама Бұхара» шығармасында жан-жақты әңгіме болып Мұхаммад Шайбанның ханның жеңіспен оралғаны жазылған. Дегенмен бұл жорықтан қазақтарға қарағанда қыс мезгілінде жорыққа аттанған Шайбанилер көбірек шығынға ұшырағаны айтылған. Ол туралы Ф.Рузбихан бірнеше рет қайталап жазады және жорықтағы олжадан берген үлестің бәрі суға кетіп, автордың өзі де суға кете жаздап үлкен шығынмен қажып оралғаны сөз болады (Рузбихан, 1976: 136-140; 264-265). Ал, Хондемир «Хабиб ас-сийар» шығармасында 915/1509-10 жылы Қасым сұлтаннан Шахбек жеңіліп Хорасанға көктемге қарай әбден қажып оралғанын жазады (Хондемир, 2004: 392-393). Шамасы тура осы деректі Бижән «Хабиб ас-сийар» шығармасынан алған болса керек. Осы тұжырым бойынша жасайтын қорытындымыз, Бижән Қасым хан туралы көп естіген, қолында мәліметтері болған. Соның бірі Хондемирдің «Хабиб ас-сийар» шығармасы. Бижанның қолында бұдан басқа да жазбаша деректер болғанын жоғарыда атап өттік. Сондықтан ол жазбаша деректерге елдің аузынан жинап алған деректі

қосып Әбілхайрхан сұлтан мен Шах Исмаил I арасындағы шайқасты енгізген. Оқиға тура осылай болмай шамалы басқаша болуы мүмкін екендігін жоққа шығаруға болмайды. Демек, «Жахангушай хақан» шығармасындағы Әбілхайрхан сұлтан туралы мәлімет қандай да бір тарихи шындықтан алынған. Бижән өзі естіп білмеген адам туралы жазуы дұрыс емес екенін жақсы білген және ол туралы өз еңбегінде де ескертпе қалдырған.

1. «Жахангушай хақан» шығармасынан басқа әлі зерттелмеген немесе аз зерттелген шығармаларды мұқият зерттеу қажет. Парсы дереккөздерінен басқа араб, түрік, орыс, қытай және т.б. тілдерде жазылған еңбектерде Әбілхайрхан сұлтанға қатысты мәліметтің кездесуі әбден мүмкін.

Сонымен деректанушылар ортақ мақсатқа жұмыс істеп, мақалада талқыланған Әбілхайрхан сұлтан мен оның 919/1513 жылы қатысқан шайқасы туралы мәліметтерді алдағы уақытта бірігіп іздеп сол арқылы нақты нәтижеге қол жеткізуге атсалысады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

Абусейтова, М. Х., Баранова, Ю. Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 119.

Азизабади, М. Ч. Барраси-ей сабки Жахангушай хақан ба ду та тахрир-е ан // Пажухешхай-йе нақд адаби ва сабкшенаси. №1, Пайиз, 1389/2010. 59-74 бб.

Anonym. Jahangusha-yi Khahan (Tarikh-i Shah Isma'il). Introduction and text by doctor Allah Duta Muzattar. Islamabad: Center of Persian studies of Iran and Pakistan, 1985. P.123.

Аноним. Жахангушай хақан (Тарих-и Шах Исмаил). Табриз: Табриз Унниверситеті, 1398/2019. 507 б.; 391-398 бб.

Афшар, И. Алам Арай Шах Тахмасб. Техран: Дунияй кетаб, 1369/1990. 8 б.

Browne, E. G. A catalogue of the Persian manuscripts in the Library of the University of Cambridge. Cambridge: University Press, 1896. pp. 145-149.

Rieu, Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British. London: London University Press, 1895. pp. 34-35.

Ross, D. The Early Years of Shāh Isma'il, Founder of the Safavī Dynasty // Journal of Royal Asiatic Society. 1896, Vol 29, pp. 251-252.

Sarwar, Gh. History of Shah Isma'il Safawi. Aligarh: Muslim University, 1939. P. 9; P. 10.

Morton, A. H. The Date and Attribution of the Ross Anonymus: Notes on a Persian History of Shah Ismail I. *University of Cambridge, Centre of Middle Eastern Studies: Pembroke Papers I (Persian and Islamic Studies in Honour of P.W.Avery)*. Edited by Ch. Melville. Cambridge, 1990. pp. 179-183.

Эфендиев, О. Азербайжанское государство Сефевидов в XVI веке. Бақы: Элм, 1981. С. 335.

Wood, D. B. The Tārikh-i Jahānārā in the Chester Beatty Library: An Illustrated Manuscript of the "Anonymous Tales of Shah Isma'il // *Iranian Studies* 37 (March 2004), pp. 89- 107; "Popular Romance as Cultural Memory: The "Anonymous Histories of Shah Isma'il" // *Proceedings of the LITCRI, 15 Literary Criticism Conference*. Istanbul: DAKAM, 2015. pp. 157-166.

Сахеб, А. Мунтазер. Алам Арай Шах Исмаил. Бас редактор И. Йар Шатер. No 43. Тегеран: В.Т.Н.К. Р., 1349/1971. 700 б.

Шукри, Й. А. (1350/1971) Алам Арай Сафави. Манобей тарихи ва жуғрафи Иран «38». Тегеран: Бунияди фарханги Иран, 1350/1971. 688 б.

Данешпажух, М. (1354/1975). Фихристи китабхай хатти мелли Малек: баспаға әзірлеген М. Данешпажух. Т.2. Тегеран: Малек, 83 б. Қолжазба №4075.

Хаири, А. (1359/1980). Фихристи китабхай хатти китабханай Мажлис Сэна: баспаға әзірлеген А. Хаири. Т. 3. Тегеран: Мәжіліс. 54 б. Қолжазба № 17997.

Morton, A. H. The Date and Attribution of the Ross Anonymus: Notes on a Persian History of Shah Ismail I // *University of Cambridge, Centre of Middle Eastern Studies: Pembroke Papers I (Persian and Islamic Studies in Honour of P.W.Avery)*. Edited by Ch. Melville. Cambridge, 1990. pp. 179-212; Translated into Persian by M. T. Mashkuryan // *Gozaresh Miras, №3-4, Mordad-Aban, (1394/2014)*. P.11.

Нурийан, М., Музахари, Ж., Азизабади, М. Ч. Фавайед адаби ва тарихи Жахангушай хақан // *Ражухешнама-йе забан ва адабияте фарси*. Сал-и дуввум, № 7, Пайиз, 1389/2010. 25-42 бб.

Дулат, М. Х. Тарих-и Рашиди. Редекциясы мен алғысөзі: Аббасқули Фаффарид

Фард. Тегеран: Мирас-и Мактуб, 2004. 404-405 бб.

Хондемир, Ф. Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбари афради башар. Том IV. Тегеран: Хайям, 2004. 392-393 бб.

Рузбихан, Ф. Михман-нама-йе Бухара. Редакциясы мен алғысөзі М. Сутуде. Парсы мәтіндері сериясы, № 10. Тегеран: В.Т.Н.К., 1976. 400 б; 136-140 бб; 264-265 бб.

References

Browne, E. G. A catalogue of the Persian manuscripts in the Library of the University of Cambridge. Cambridge: University Press, 1896. pp. 145-149.

Rieu, Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British. London: London University Press, 1895. pp. 34-35.

Ross, D. The Early Years of Shāh Ismaʿīl, Founder of the Safavī Dynasty // Journal of Royal Asiatic Society. Vol. 29. 1896. pp. 251-252.

Sarwar, Gh. History of Shah Ismaʿīl Safawi. Aligarh: Muslim University, 1939. P. 9; P.10.

Morton, A.H. The Date and Attribution of the Ross Anonymous: Notes on a Persian History of Shah Ismail I. // University of Cambridge, Centre of Middle Eastern Studies: Pembroke Papers I (Persian and Islamic Studies in Honour of P.W.Avery). Edited by Ch. Melville. Cambridge, 1990. pp. 179-183.

Efendiyev, O. Azerbajjanskoye gosufarstvo Sefevidov v XVI veke. Baki: Elm, 1981. S. 335.

Anonym. Jahangusha-yi Khahan (Tarikh-i Shah Ismaʿīl). Introduction and text by doctor Allah Duta Muzattar. Islamabad: Center of Persian studies of Iran and Pakistan, 1985. P.123.

Anonym. Jahangusha-yi Khahan (Tarikh-i Shah Ismaʿīl). Introduction and text by doctor Allah Duta Muzattar, Mohammad Ali Parghu. Tabriz: University Tabriz, 1398/2019. P. 507; pp. 391-398.

Wood, D.B. The Tārikh-i Jahānārā in the Chester Beatty Library: An Illustrated Manuscript of the “Anonymous Tales of Shah Ismaʿīl // Iranian Studies 37 (March 2004), pp. 89- 107; “Popular Romance as Cultural Memory: The “Anonymous Histories of Shah Ismaʿīl” // Proceedings of the LITCRI, 15 Literary Criticism Conference. Istanbul: DAKAM, 2015. pp. 157-166.

Anonym. Jahangusha-yi Khahan (Tarikh-i Shah Ismaʿīl). Introduction and text by doctor Allah Duta Muzattar, Mohammad Ali Parghu. Tabriz: University Tabriz, (1398/2019). pp. 391-398.

Saheb, A. Montazer. Alam Arai Shah Esmail. General Editor E. Yar Shater. No 43. Tehran: B.T.N.K., 1349/1971. P. 700.

Shokri, Y. A. Alam Arai Safavi. Historical and Geographical source of Iran “38”. Tehran: Bonyad-i farhang-i Iran, 1350/1971. P. 688.

Daneshpajoh, M. (1354/1975). Fihrisnu kitabhaye khatti melli Malek: compiled by M. Daneshpajoh. Vol. 2. Tehran: Malek. P. 83. Manuscript №4075.

Khairi, A. (1359/1980). Fihristi kitabhaye khatti kitabhaye Majlis Sena: compiled by A. Khairi. Vol. 3. Tehran: Majlis. P. 54. Manuscript № 17997.

Morton, A. H. The Date and Attribution of the Ross Anonymous: Notes on a Persian History of Shah Ismail I // University of Cambridge, Centre of Middle Eastern Studies: Pembroke Papers I (Persian and Islamic Studies in Honour of P.W.Avery). Edited by Ch. Melville. Cambridge, 1990. pp. 179-212; Translated into Persian by M. T. Mashkuryan // Gozaresh Miras, №3-4, Mordad-Aban, 1394/2014. P.11.

Azizabadi, M. Ch. Barrasi-ye sabki Jahangush-ye Khahan ba do tahrir-e an // Pajuheshhaye naqd adabi va sabshenasi. №1, Payiz, 1389/2010. pp.59-74.

Nouryan, M., Mozahari, Zh., Azizabadi, M. Ch. Fawayed-i adabi va tarikhi Jahangusha-ye Khahan // Pajuheshnamaye zaban va adabyat-i farsi. Sali duvvom, № 7, Payiz, 1389/2010. pp. 25-42.

Afshar, I. Alam Arai Shah Tahmasb. Tehran: Donya-ye ketab, 1369/1990. P. 8.

Dughlat, M. H. Tarikh-i Rashidi. Edited by Dr. Abbasquli Ghaffari-Fard. Tehran: Miras-i Maktub, 2004. pp. 404-405.

Abuseitova, M. Kh., Baranova, J. G. Written Sources on history and culture of Kazakhstan and Central Asia in XIII-XVIII centuries (Bio-bibliographical survey). Almaty: Daik-Press, 2001. S. 119.

Khandemir, Gh. Narikh-i Khabib as-Syar fi akhbar afrad-i bashar. Vol. IV. Tehran: Khayyam, 2004. pp. 392-393.

Ruzbihan, F. Mehman-name-ye Bokhara. Edited by M. Sotoodeh. Persian texts Series, № 10. Tehran: B.T.N.K., 1976. P. 400; pp. 136-140; pp 264-265.

МРНТИ 13.09

ИСТОРИКО-ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Кишкенбаева Жұлдызай Қалыбековна¹, Маслов Халил Борисович²,
Козыбаева Махаббат Маликовна³

PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com

PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: halel_86@mail.ru

PhD, Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию и научному осмыслению феномена степных цивилизаций. Рассматривается вопрос эволюции взглядов на этот исторический процесс, прослеживается по таким понятиям как «азиатский способ производства», «кочевое общество», «евразийский нomaдизм», «Великая степь», «тюркская цивилизация» и другие. Авторы изучая статью Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи» констатируют его как новый взгляд на степную цивилизацию, историческое прошлое древнейших народов, населявших территорию Евразии. Появление фундаментальной и концептуально осмысленной статьи Елбасы можно позиционировать как приведение в «исторический порядок» истинного взгляда на степные цивилизации, созидательное прошлое древнейших народов евразийского континента.

Ключевые слова: тюркская цивилизация, тюркология, тюркский фольклор, фольклористика, евразийский континент, модернизация общественного сознания.

ҒТАХР 13.09

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ФЕНОМЕНІНІҢ ТАРИХИ-КЕҢІСТІКТІК НЕГІЗДЕРІ

Кішкенбаева Жұлдызай Қалыбековна¹, Маслов Халил Борисович²,
Козыбаева Махаббат Маликовна³

¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com

²PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: halel_86@mail.ru

³hD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Түйіндемe. Мақалада дала өркениетінің зерттеуге және ғылыми құбылысын зерделеуге Бұл тарихи үдерістегі «өндірістің азиялық тәсілі», «көшпелі қоғам», «Еуразиялық нomaдизм», «Ұлы дала», «түркі өркениеті» және тағы басқа ұғымдардың көзқарастары мен даму эволюциясының мәселесі қарастырылады. Авторлар ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласын зерделей отырып, оны дала өркениетіне, Еуразия аумағын мекендеген ежелгі халықтардың тарихи өткеніне жаңа көзқарас ретінде атап өтеді. Елбасының іргелі әрі концептуалды мақаласы «тарихи тәртіпті» қалыптастыруға, дала өркениетінің, еуразия кеңістігіндегі ежелгі халықтардың жасампаз тарихының байыпты бағалануына дем беретін бағдар болуымен өзекті.

Кілт сөздер: түркі өркениеті, түркітану, түркі фольклоры, фольклористика, Еуразия құрлығы, қоғамдық сананы жаңғырту.

IRSTI 13.09

HISTORICAL AND SPATIAL FOUNDATIONS OF THE PHENOMENON OF TURKIC CIVILIZATION

**Kishkenbaev Zhuldyzay Kalibekovna¹, Maslov Khalil Borisovich²,
Kozybayeva Mahabbat Malikovna³**

PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan,
Nur-Sultan, E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com

PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan,
Nur-Sultan, E-mail: halel_86@mail.ru

PhD, Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Abstract. This article is the research and scientific understanding of the phenomenon of steppe civilizations. The evolution of views on this historical process, traces such concepts as: "Asian mode of production", "nomadic society", "Eurasian nomadism", "Great steppe", "Turkic civilization" and others. Authors highlight first president of Kazakhstan – Elbasy N. A. Nazarbayev's article "Seven facets of the great Steppe" and state it as a new look at the steppe civilization, the historical past of the ancient peoples who inhabited the territory of Eurasia. The emergence of a fundamental and conceptually meaningful article by Elbasy can be positioned as bringing into "historical order" a true view of the steppe civilizations, the creative past of the oldest peoples of the Eurasian continent.

Key words: Turkic civilization, Turkology, Turkic folklore, folklore studies, Eurasian continent, modernization of public consciousness.

Введение. Становление и развитие различных историко-пространственных конструкций и моделей являлись неперенным атрибутом и предметом научных дебатов и обсуждений ученых-обществоведов.

И тем не менее по-настоящему время остается «открытым» вопрос о генезисе цивилизаций, их древнейших истоках и формах, роли междивизиационного диалога великих культур и сообществ.

В этом значительном процессе строго прослеживается тенденция гуманизации исторической науки, трансформация этнических в общечеловеческие, в целом деполитизация всего комплекса исторических событий.

Модернизация общественного сознания фактически обозначает переход от формулы «история учит» к формуле «история показывает». А по сути это означает демонстрацию позитивного взгляда на историческую панораму событий общечеловеческого значения.

В этом плане актуальным становится научное осмысление феномена степных цивилизаций. Эволюция взглядов на этот исторический процесс прослеживается по таким понятиям как «азиатский способ производства», «кочевое общество», «евразийский номадизм», «Великая степь», «тюркская цивилизация» и другие.

В истории кочевников Центральной Азии можно выделить несколько основных этапов, связанных с крупными историко-культурными и политическими трансформациями охватывавшими регион в разные хронологические периоды.

В качестве основных выделяются: 1) сакский период, включающий раннесакский, классический сакский, позднесакский; 2) гунно-сарматский (усуне-канцзюйский, хунно-жужаньский). За каждым из периодов стоит политическая, языковая и культурная доминация того или иного племени, союза племен или ранне государственного образования.

Ключевым для всех последующих периодов, задавшим главный вектор развития кочевой культуры и определившим важные особенности хозяйственно-культурного типа, стал раннесакский период. Последний наряду с собственно сакским, часто именуется периодом ранних кочевников. Данный хронологический период связан с потрясениями, которые охватили Евразийскую степь на рубеже II-I тыс. до н.э. Произошедшие серьезные этнокультурные трансформации,

полностью реформировали мир эпохи бронзы и привели к формированию череды новых кочевнических культур, которые принято объединять в рамках «скифской культурно-исторической общности». IX – VIII вв. до н.э. основные черты культуры ранних кочевников уже в большей или меньшей степени были оформлены и стали традиционными. Культурные новообразования, вместе с подвижными скотоводами быстро распространились по евразийской степи. Собственно скифский или сакский фольклор, как целостная система до нас не дошел, мы имеем некоторые фрагменты зафиксированные в античных источниках, какая то часть скифского наследия имеется в нартовском эпосе осетин.

Авторы приходят к мнению, что развитие фольклора, на примере мифологии и генеалогических сказаний получило широкое развитие в культуре кочевников I тыс. до н.э. – начала I тыс. н.э. В ключевой период создания крупнейших трансевразийских империй тюркоязычные народы подошли с большим фольклорным бэкграундом. Это нашло отражение и оказало влияние на разнообразие и богатство тюркского фольклора в средние века и новое время.

Тюрки – это обобщенное название этноязыковой группы тюркских народов. Географически, тюрки рассеяны на огромной территории, которая занимает около четверти всей Евразии. Прародиной тюрков является Центральная Азия, а первое упоминание этнонима «тюрк» относится к 6 веку н. э. и связано оно с именем Кек Тюрков (Небесных тюрков), которые под предводительством рода Ашина создали Тюркский Каганат. Хотя тюрки исторически не являются единым этносом, а включают в себя не только родственные, но и ассимилированные народы Евразии, тем не менее тюркские народы являются единым этнокультурным целым. А по антропологическим признакам можно выделить тюрков, относящихся как к европеоидной расе, так и к монголоидной, но чаще всего встречается переходный тип, относящийся к туранской расе (южносибирской расе). Во всемирной истории тюрки известны, прежде всего как непревзойденные воины, основатели государств и империй, умелые скотоводы. Хотя широко прославились тюрки так же добыванием железа, изготовлением оружия и украшений, архитектурой, торговлей и поэзией. Одним из важных источников по истории кочевых обществ, каким были тюрки (в частности, тюрки-огузы) в период своего продвижения на Запад, является устный фольклор, как правило – эпический, который посредством языка и содержания отражает как исторические реалии, так и комплекс мифологических воззрений. Различные племена, обитавшие в древности и раннем Средневековье на обширных пространствах Центральной и Средней Азии, то складывались в крупные, сильные племенные объединения, то вновь распались.

Обсуждение. Фольклор тюркских народов средневековья, нового и новейшего времени является одним из объектов изучения тюркологии. При этом он безусловно востребован антропологией, этнологией, лингвистикой, языкознанием и другими гуманитарными науками ставящими человека в центр своего наблюдательного фокуса. Фольклор является богатым источником для реконструкции этнографии, мировоззрения и истории народа, которому он принадлежит.

Современная тюркская фольклористика насчитывает более века исследований, за данный период накоплена большая историографическая база. В свою очередь она сама по себе является источником для формирования научного представления о развитии данной науки. Систематизация и типология историографии представляется важным наукоемким актом требующим пристального внимания со стороны научного сообщества.

Общественные науки за последние 25-30 лет прошли путь от понимания степной цивилизации как сообщества «диких племен» через цивилизованные протогосударства кочевников до современной цивилизационной трактовки истории тюркских народов. Поэтому сам выход статьи Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи» можно констатировать как новый взгляд на степную цивилизацию, историческое прошлое древнейших народов, населявших территорию Евразии. В этой связи справедливо отмечает академик НАН РК Е.Б.Сыдыков: «Поэтому даже с этой

точки зрения, появление фундаментальной и концептуально осмысленной статьи Елбасы Н.Назарбаева «Семь граней Великой Степи» можно позиционировать как приведение в «исторический порядок» истинного взгляда на степные цивилизации, созидательное прошлое древнейших народов евразийского континента» (Сыдыков, 2018).

В статье Елбасы выделяет семь граней Великой степи. Тем самым расширяются как горизонты, так и социальные пространства, сопровождавшие становление казахской идентичности племен и родов евразийской степи.

Очень важно, что в архитектуру Великой степи вошли как социо-культурные, так и хозяйственные технологии, в том числе культивация природных ресурсов.

Это показывает каким был многообразный и богатый мир древнего кочевника, какими путями он интегрировался с глобальными общечеловеческими тенденциями развития. Такой подход находил в свое время отражение в трудах таких ученых как А.Х. Маргулан, С.Е. Толыбеков, М.С. Орынбеков, А.Х. Касымжанов, Н. Масанов, М.Г. Арын и других.

Известный ученый-лингвист, профессор М.Г. Арын в своей книге «Бес анық. Пять истин» пишет: “Ұлтты жеке алып қарамай, ұлттың тарихын дүние жүзіндегі тарихымен, көршілес ұлттардың тарихымен шендестіріп отыруымыз қажет. Сонда ғана жоғары деңгейдегі өркениетті халықтардың сапынан табыламыз.

Осылай істеген жағдайда дүние жүзі ұлттарының арасында алатын орнымызды сезініп, білетін боламыз (Арын, 2018:105).

Социально-философское определение степной цивилизации в казахском обществе ранее раскрывалось через комплекс хозяйственно-бытовых, этно-культурных, религиозных и государственно-правовых факторов и условий развития.

Так, например, в основе хозяйственного уклада кочевых обществ преимущественно рассматривались скотоводство и ранние формы оседлости (Толыбеков, 1967:636). В то время как земледелие, ремесленничество и поселенческие формы образа жизни населения противопоставлялись кочевничеству.

В этом плане этно-культурные факторы цивилизованности фактически отождествлялись с этнонимами степных народов – казак, жүз, ру, хандык и другими (Маргулан, 1996:10-12; Аристов, 1896: 40-48).

Вместе с тем в этой системе очертаемы временная «близость» – пространственная «узость» прокцины степной цивилизации, так как сказать, ее «центрально-азиатский период ханской истории».

Следует отметить, что отдельные фрагменты древнетюркского фольклора были зафиксированы в исторических хрониках, прежде всего древнекитайских. Наиболее известная легенда повествует о формировании тюркского племенного союза под предводительством династического рода ашина. Известны подобные легенды о племенах гаочэ, отдельные элементы сказаний сеяньто, кимаков и других племен попали не только в китайские летописи, но и в исламские историко-географические трактаты. Однако обращение к ним, как полноценным научным источникам, произошло значительно позднее, в новое время.

Первый этап изучения тюркского фольклора связан с процессом общего накопления знаний, получении данных этнографического характера в том числе от носителей живых традиций фольклора, обнаружении рукописей с эпическим, мифологическим или религиозным содержанием.

В начале XIX века наступает следующий этап, в рамках которого происходит первичный анализ фольклора, целенаправленная публикация фольклорных произведений. Значительно расширяется источниковая база. В руки исследователей поступают фольклорные произведения тюркских народов Урала, Сибири, Кавказа. Однако к XIX в. европейская тюркология представляла собой прежде всего область языкознания, однако уже на ранних этапах исследователи обращали внимание на фольклорные источники.

В 1812 году в Казани была издана книга «Куз-Курпач. Башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним кураичем и переведенная на российский в долинах гор Рифейских 1809 года», ставшая одной из первых литературных

обработок башкирского эпоса «Кузыйкурпяс и Маянхылу». Автор работы Тимофей Савельевич Беляев (1768–1846 гг.) крепостной прокурора Оренбургской губернии Н.И. Тимашева. Это был один из первых литературных переводов данного эпоса на русский язык. (Хуббитдинова, 2018:156-164).

В середине XIX вв. происходит активизация деятельности Русского географического общества. Огромный вклад в собирание, изучение и публикацию этнологического и фольклорного материала сибирских народов внесли его Западно-Сибирское и Восточно-Сибирское отделения. С 1866 г. Российская академия наук приступила к изданию серии «Образцы народной литературы тюркских племен», значение и ценность которой важна и на современном этапе. Основателем серии по праву считается выдающийся тюрколог Василий Васильевич Радлов (Wilhelm Friedrich Radloff). Его фундаментальные труды «Aus Sibirien» и «Образцы народной литературы тюркских племен» имеют основополагающее значение для исследований тюркского фольклора. Так, в третьем томе «Образцов» фольклорист находит записанные и опубликованные В. В. Радловым тексты казахского фольклора: пословицы и поговорки, благопожелания (*бата соз*), свадебные песни, состязательные песни (*айтыс*), песни-заклинания шаманов (*баксы*), эпические сказания «Ер Саин», «Ер Таргын», «Козы Корпеш и Баян-Сулу», «Едиге». Там же напечатаны сказки о *тазые* («паршивом»), «Три вора» и др. Особенно хочется отметить публикацию В. В. Радловым «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». Это высокопоэтическое народное сказание получило весьма широкое распространение среди тюркоязычных народов: «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» - у казахов и барабинских татар, «Козын-Эркеш» - у алтайцев, «Куз-Курпач» - у башкир, «Бозы-Корпеш» - у уйгуров.

В течение шестидесятилетней научной деятельности В.В. Радлов включил в сферу своих научных интересов все области тюркологии: диалектографию и диалектологию, лексикографию и лексикологию, сравнительную и историческую фонетику и грамматику тюркских языков, тюркскую текстологию и издание памятников тюркской письменности на руническом, уйгурском, арабском алфавитах, тюркский фольклор, этнографию, историю, археологию, которые освещены в таких выдающихся трудах, как «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei» (вып. 1 и 2, 1894), «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei- Neue Folge» (1897); «Altürkische Studien» (I-VI, 1909-1912); «Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte» (1911); «Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung-belegt durch Beispiele aus dem Türksprachen» (1882); «Zur Geschichte der türkischen Vokalsystem» (1901); «Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen» (1906); «Über die Formen der gebundenen Rede für Völkerpsychologia und Sprachwissenschaft», 1865-1866, т. 4), «Zur Sprache der Komanen» (в «Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft», 1884-85), «Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte» (1988), «Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise in die östlichen Kirgisen-Steppe» (1863), «Observations sur les Kirghis» (1864), «Bericht über eine im Sommer 1863 unternommene Reise in den östlichen Altai» (1864, т. V и VIII), «Мифология и мирозерцание жителей Алтая» (1882, 1883), «Ethnographie Übersicht der Türkstamme Sibiriens und der Mongolei» (Лейпциг, 1883), «Aus Sibirien» (Лейпциг, 1884), «Atlas der Altertümer der Mongolei» (1892, сл.) и многие другие.

Изучая историю тюркского фольклора особо хотелось бы обратить внимание на выдвинутую Первым Президентом Республики Казахстан, Елбасы Н. Назарбаевым на идею общетюрской интеграции, опирающийся на единые культурологические, цивилизационные ценности и интересы современного межгосударственного сотрудничества. Предложенная Главой Государства задача проведения Всемирного конгресса тюркологов в 2019 году разрушает идеологический вакуум в котором находились тюркоязычные народы последние более чем 90 лет!

В статье далее будут даны научные осмысления феномена степных цивилизаций. Рассматривается вопрос эволюции взглядов на этот исторический процесс, прослеживается по таким понятиям как «азиатский способ производства», «кочевое общество», «евразийский нomaдизм», «Великая степь», «тюркская цивилизация»

и другие. Изучая статью Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи» авторы констатируют его как новый взгляд на степную цивилизацию, историческое прошлое древнейших народов, населявших территорию Евразии.

Материалы и методы. При написании статьи авторы опираются на сравнительно-исторический и типологический методы. А также, в работе использован комплекс методов и приемов анализа фактического материала в соответствии с поставленной целью работы: метод компонентного анализа, сравнительно-исторический, сопоставительный методы исследования.

Результаты. С точки зрения выделения семи граней Великой степи систематизирует критериальную основу кочевой цивилизации в пространственно-временном аспекте.

Первое. Необходимо выделить существенное расширение временных горизонтов зарождения и развития «степной» истории тюркских народов.

Если до последнего времени практически канонизировалась 550-летняя история казахского народа, то ее рассмотрение в прототюркском и более древних периодах раздвигает этническую историю более чем в 10 раз (Ботайская культура, 2004:447).

Примерно временной лаг семи граней Великой степи выражается в следующей последовательности:

«Казахстан – родина яблок и тюльпанов» – первая половина 2 тысячелетия н.э.;

«Колыбель тюркского мира» (Алтай, Туркестан) – середина 1 тысячелетия н.э.;

«Звериный стиль» - 1 тыс. лет до н.э.;

«Золотой человек» - 1 тыс. лет до н.э.;

«Великий шелковый путь» – 1 тыс. лет до н.э.;

«Древняя металлургия Великой степи» –3 тыс.- 1,2 тыс. лет до н.э.;

«Всадническая культура» – 6,5-5,5 тыс.лет до н.э.

Таким образом, этногенез казахской нации вбирает в себя выдающийся пласт протососударственных объединений и их культурные, экономические, социально-правовые достижения. Ранние поселения эпохи бронзы, саки, гунны, скифы, сарматы, массагеты, тюркские племена соединились в закономерную цепочку уникальной степной цивилизации.

Второе. Попытка сбалансировать материальные и духовные цивилизационные составляющие Великой степи.

Архетип исторического мышления был сконструирован на чрезмерной мифологизации ряда событий и явлений. Не отрицая роли и места мифов как неотъемлемого элемента исторического сознания народа, тем не менее сложилась недооценка принципиальной конкретности, фактичности и объективности произошедших процессов в многотысячелетней истории этноса.

В этом ключе научнообоснованным видится выделение таких достижений материальной культуры как Ботайская культура, сопряженная с одомашниванием лошади, металлургическое ремесленничество эпохи бронзы в Центральном Казахстане, ювелирное искусство сакского периода (Маргулан, 1998:279-290).

Интересным, на наш взгляд, является так же выделение в качестве цивилизационного продукта яблонь Сиверса и тюльпанов. В этом контексте заметна научная ориентированность на сближение тенденций развития естественной истории и истории человечества.

Цивилизационная преемственность общечеловеческих ценностей, их историко-культурная интегрированность в жизнь степных обществ приобрело программно-целевое значение. В вышеобозначенной статье Н. А. Назарбаева особенно подчеркивается мысль о том, что «многие документальные свидетельства о жизни предков и их уникальной цивилизации до сих пор не введены в научный оборот и ждут своего часа в многочисленных архивах по всему миру. Поэтому я считаю, что нам необходимо создать семилетнюю программу «Архив-2025» (Назарбаев, 2020).

Преломление тысячелетнего исторического опыта цивилизационного развития Великой степи должно быть отражено в современных научных, образовательных и культурных традициях казахского народа.

В этом контексте существенное значение приобретает задача концептуальной модернизации содержания таких предметов как история, философия, культурология, религиоведение, литературоведение, социология, международные отношения и история экономики, а также архивного, библиотечного и музейного дела в Казахстане.

Третье. Современные научные исследования истории народов и племенных сообществ, населявших степные просторы евразийского континента, все более убедительно приходят к ее общей оценке как тюркской цивилизации.

В этой связи еще выдающийся ученый Лев Николаевич Гумилев отмечал, что «народы там развивались не менее бурно, чем в земледельческих районах Запада и Востока. Социальные сдвиги были хоть и не похожие на европейские, но не менее значительные, а этногенез шел по той же схеме, как и во всем мире. Кочевники Великой степи играли в истории и культуре человечества не меньшую роль, чем европейцы и китайцы, египтяне и персы, ацтеки и инки. Только роль их была особой, оригинальной как, впрочем, у каждого этноса» (Гумилев, 2012:120).

Обобщение цивилизационных основ Великой степи (тюркской цивилизации) в принципе можно классифицировать по следующим направлениям:

- хозяйственно-экономическая деятельность (скотоводство, торговля, земледелие, ремесленничество);
- социально-правовая сфера (артефакты права «Жеті жарғы», «Кодекс Куманикус», «Авеста» и другие);
- пространственно-государственная среда (хунны, сарматы, скифы, массагеты и другие);
- культурологическая идентичность.

Четвертое. При всей важности и объективной значимости выделенных направлений формирования тюркской цивилизации, особо хотелось отметить исключительную ценность культурно-языковой идентичности всех народов Великой степи.

Объединение тюрков институционарировалось соприкосновением этнических, конфессиональных и лингвистических потенциалов племен и народов (История, 2003:83).

В этой связи поддерживая «гуманитарную» концепцию основания тюркской цивилизации следовало бы выделить следующие ее источники: «1) язык, 2) фольклор (сказания, легенды, пословицы и поговорки 3) народные обычаи и традиции, имеющие отношение к праву, 4) эпитафии, 5) правовые документы, 6) произведения художественной, исторической и научной литературы» (Шакиров, 2012).

Тем не менее, хотелось обратить внимание на то, что системное изложение источников тюркской цивилизации невозможно без отдельного выделения таких компонентов как музыка и музыкальные инструменты, архитектура и градостроительная инфраструктура. Данные источники ярко выражают особенности тюркского образа жизни и его уникальность, своеобразную неповторимость.

Пятое. В этом контексте интегрированное понимание культурной идентичности тюркской цивилизации можно оценить в следующих ключевых параметрах.

Во-первых, языковая идентичность. В историческом разрезе справедливо было сформировано интегрированное понятие «тюркоязычные народы».

В настоящее время функционирует 26 тюркских языков, которые еще в середине второго тысячелетия н.э. обозначались единым понятием как кыпчакские языки. Об этом свидетельствуют арабо-персидские, китайские и иранские источники. Сохранившиеся рукописи и их фрагменты в Ереване, Львове и Польше так и называются армяно-кыпчакские письменности (Гаркавец, 1987:26).

Справедливости ради следовало бы подчеркнуть, что благодаря интеллектуальным усилиям и дальновидной политике Президента страны поставлена окончательная «точка» под пониманием идентичности степных цивилизаций. Историческое осмысление ее сущности за последние четверть века прошло колоссальный путь от трактовки как «диких, варварских племен» до современного цивилизационной оценки истории тюркских народов.

Это поистине можно назвать исторической победой, триумфом модернизации

исторического сознания общества, закономерным результатом независимого развития нашей страны.

В своей статье Нурсултан Назарбаев, выделяя семь граней Великой степи, расширяет исторические горизонты нашего народа с 500-летней до более чем 5-тысячелетней панорамы событий цивилизационного характера.

Возьмите к примеру всадническую культуру с научно доказанными артефактами Ботайской культуры. Правильно пишет автор статьи: «Одновременно о домашнивание лошади дало нашим предкам немыслимое на тот период превосходство, а в планетарном масштабе произвело крупнейшую революцию в хозяйстве и военном деле».

Также трудно переоценить такие эпохальные открытия того времени как освоение металлических изделий из бронзы, железа, меди, серебра и золота, которые дали «космический импульс» технологическому прогрессу в общечеловеческом измерении.

Звериный стиль как высшее достижение ювелирного искусства; «Золотой человек», символизирующий красивейшую эстетику и в то же время мощь, силу государства; Великий шелковый путь как первый мирового значения пример межрегиональной интеграции государств – эти понятия и процессы, занимают достойное место не только в нашей истории, они записаны Золотыми буквами во всемирную историю человечества.

Определение семи граней как семи символов величия нашего исторического пути развития имеет большое научно-методологическое и теоретическое значение для современных гуманитарных наук.

Во-первых, этим самым преодолевается сложившийся стереотип чрезмерной мифологизации исторических событий. Главенствующим принципом оценки становится объективность и конкретность, фактичность происходящих процессов, начиная от Золотой колыбели тюркских народов – Алтая, до духовных вершин древнего Туркестана.

Во-вторых, логика статьи Н. Назарбаева подталкивает к пересмотру основ исторической периодизации нашего прошлого, выдвигая на передний план исторические конструкции, связанные с позитивными событиями в жизни народов того периода.

В-третьих, нельзя не обратить внимания на естественный переход от таких понятий как этногенез, национальный код к общечеловеческим ценностям, если можно так выразиться к цивилизационному коду нации.

В-четвертых, в работе Главы Государства в архитектонику Великой степи вошли как социо-культурные, так и хозяйственные технологии, в том числе и культивация природных ресурсов. По сути этим фактам закрепляется тенденция гуманизации исторической науки, деполитизация всего комплекса исторических событий.

Например, как тонко и принципиально важно выделена в качестве ярчайшей грани Великой степи рассматривая концепция о Казахстане как о родине яблок и тюльпанов.

Глава Государства сумел показать каким был многообразный, многоликий и богатый мир древнего кочевника, какими путями он интегрировался с глобальными общечеловеческими тенденциями всемирного развития.

Соединение в живую цепь ценностей прошлого с практикой настоящего обозначается в модели модернизации исторического сознания.

Фактически и здесь закладывается новый взгляд на роль исторической науки, критериев и способов формирования коллективной исторической памяти народа.

Переход от формулы «история учит» к формуле «история показывает» выражен в выборе 6 конкретных проектов, имеющих единое значение для всех социальных групп населения и регионов страны.

«Архив-2025», «Великие имена Великой степи», «Генезис тюркского мира», «Музей древнего искусства и технологий Великой степи», «Тысяча лет степного фольклора и музыки», «История в кино и на телевидении» – эти проекты призваны

здать «драйв» второму этапу реализации программы «Рухани жаңғыру».

Данные проекты прямо ориентированы на формирование более высокого уровня исторического сознания населения. И этого можно добиться изменяя функции тех же архивов, превращая их из «хранилища памяти» в научно-познавательный аппарат изучения всей истории народа: музеев из демонстрационных залов в научно-образовательную площадку, доступную для любого жителя страны и другие.

Преломление великого исторического прошлого должно найти достойное отражение и в современных научных, образовательных реформах.

Поэтому хотелось предложить также пересмотреть концептуальные основы и весь учебно-методический комплекс таких предметов как история, философия, политология, экономика, культурология, литературоведение, социология, религиоведение, международные отношения, тюркология на уровне высшего профессионального образования, интегрировать идеи Главы Государства в содержательную часть учебников для школ и колледжей страны.

Трансформация исторической науки, выбор новых научных приоритетов и направлений исследований, подготовка креативно мыслящих кадров, издание широкой серии фундаментальных и научно-популярных работ – вот тот первоочередной спектр шагов, который должен стать стартом в реализации положений статьи учеными-обществоведами страны.

Общая лексическая и грамматическая основа тюркских языков, в принципе и в основной части совпадающая фонетическая их основа, свидетельствуют об идентичности происхождения древнейшей ветви лингвистической культуры человечества. В настоящее время в «семье» тюркских языков выделяются казахский, татарский, кыргызский, азербайджанский, узбекский, якутский, уйгурский, сарыуйгурский, гагаузский, шорский, кумыкский, алтайский, башкирский, бурятский, карайымский, каракалпакский, карачаево-балкарский, куманский, ногайский, монгольский, саларский, туха, туркменский, турецкий, тувинский, хакасский, чувашский.

Во-вторых, музыкальная идентичность. Характерные и специфические формы музыкального изложения фактически до настоящего времени имеют много общих черт для всех тюркоязычных народов. В сущности, историческая ретроспектива позволяет выделить такие общетюркские музыкальные стили как «степная симфония» (по-казахски кюй), песенное состязание (айтыс), песни (исторические, семейно-обрядовые, обрядово-бытовые).

Природа национального своеобразия тюркской музыки прослеживается в достаточно широкой палитре музыкальных инструментов, которые наиболее достоверно свидетельствуют о единой системе музыкального мышления тюркских народов (История казахской музыки, 2000:227).

В-третьих, фольклорно-литературная и этнографическая идентичность. Общность этнографических (традиций и обрядов, социальных и правовых канон) достаточно четко проявляется в фольклорном и литературном наследии тюркских народов. Идентичное отношение к древнейшим артефактам духовного наследия выражается в общепринятом восприятии эпосов, мифов и легенд, произведений художественной и научной литературы. Героический ряд выдающихся имен тюркской культуры адекватно актуален для всех ее народов, а такие из них как Коркыт, Манас, Коруглу, Аль-Фараби, Мухамед Хайдар Дулати, Махмуд Кашгари и другие стали символами тюркской цивилизации.

Заключение. В целом вышеотмеченное свидетельствует о наличии феномена степных цивилизаций, охватывающих исторические периоды от античности до современности. Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.Назарбаев в концептуальной статье «Семь граней Великой степи», подчеркивает, что «выдающиеся культурные достижения... не были привнесены в степь, а в большинстве случаев родились именно на нашей земле и лишь, затем распространились на Запад и Восток, Север и Юг.

Исторические находки последних десятилетий отчетливо подтверждают неразрывную связь наших предков с самыми передовыми технологическими

новациями своего времени и позволяют по-новому взглянуть на место Великой степи в глобальной истории» (Назарбаев, 2018).

Таким образом, можно констатировать, что изучение тюркского мира, его культурно-исторических и духовных основ является приоритетной задачей научных исследований, имеющих значение для общего понимания развития человечества.

Данная научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08053219 «Изучение тюркского фольклора в аспекте нового гуманитарного знания», по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований понаучным проектам на 2020-2022 годы.

Литература

- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. СПб: Живая старина, 1896. вып. III-IV.
- Арын М. Бес анык (тәрбие туралы толғамдар). Астана: Дана, 2018. 105 б.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы: Үшқиян, 2003. 584 с.
- Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. - 1757 г. н.э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д.В. Рухлядева. Санкт-Петербург: 2009. 248 с.
- Ботайская культура// Казахстан. Национальная энциклопедия. Т.1. Алматы, 2004. 560 с.
- Гаркавец А.Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алматы: Наука, 1987. 223 с.
- Грязнов М.П. Начальная фаза развития скифо-сакских культур//Археология Южной Сибири. Кемерово: 1983. С.3-18.
- Гумилев Л.: Энциклопедия. Астана: Алаш-Таным, 2012 960 с.
- Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. Москва: «АСТ МОСКВА», 2007. С. 106.
- История казахской музыки: В 2 т. Т.1. Традиционная музыка казахского народа: песенная и инструментальная. Алматы: Ғылым, 2000. 424 с.
- Кляшторный С. Г. Тюркский мир и евразийский симбиоз. [Электронный ресурс]. <http://www.tatar-history.narod.ru/simbioz.htm>
- Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии?: материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. М.: Наука, Вост. лит., 1994. 464 с.
- Маргулан А. Х. Мир казаха. Алматы: ИРК, 1996. 130 с.
- Маргулан А. Х. Сочинения. В 14 томах. Т.1. Алматы: Атамұра, 1998. 395 с.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., АН СССР, 1951. С. 39-40.
- Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. 21 ноября 2018 года. [Электронный ресурс] URL: <https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi> (дата обращения: 04.06.2020).
- Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. [Электронный ресурс] URL: <https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi> (дата обращения: 04.06.2020).
- Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. Алматы: Типография «Колор», 2009. 306 с.
- Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр « Академия»; Высшая школа, 2000. 304 с.
- Сыдыков Е.Б. Созидательная история Великой степи. //Казахстанская правда. 26 ноября 2018 года. №226-227. [Электронный ресурс] URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sozidatel'naya-istoriya-velikoi-stepi> (дата обращения: 04.06.2020).
- Телебаев Г.Т. Этно-религиозная идентификация населения г. Алматы. Методическое пособие. Алматы, 2006. 107 с.
- Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в 17- начале 20 вв: политико-экономический анализ. Алматы: Наука, 1967. 636 с.
- Шакиров Д. Тюрки и основы тюркского права: анализ и перспективы. 9 марта 2012 года // [Электронный ресурс] URL: <https://www.zakon.kz/4478370-tjurki-i-osnovy-tjurkskogo-prava-analiz.html>
- Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 635 с.
- Хуббитдинова Н.А. Башкирский народный эпос в художественной интерпретации в русской литературе XIX века: культурологический аспект // Филология и человек. 2018. №3. С.156–164.

Худяков Ю.С. Основные проблемы изучения культуры древних тюрок в Центральной Азии // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Новосибирск, 2000. С. 7-26.

References

Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemon i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. SpB: Zhivaya starina, 1896. vyp. III-IV.

Aryn M. Bes anyk (tarbiye turaly tolgamdar) Astana: Dana, 2018. 105 b.

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. Almaty: Yshkiyan, 2003. 584 s.

Barfield T. Dzh. Opasnaya granitsa: kochevyie imperii i Kitay (221 g. do n. e. - 1757 g. n.e.) / Per. D.V. Rukhlyadeva, V.B. Kuznetsova; nauch. red. i pred. D.V. Rukhlyadeva. Sankt-Peterburg: 2009. 248 s.

Botayskaya kul'tura // Kazakhstan. Natsional'naya entsiklopediya. T.1. Almaty, 2004. 560 s.

Garkavets A.N. Kypchakskiye yazyki: kumanskiy i armyano-kypchakskiy. Almaty: Nauka, 1987. 223 s.

Gryaznov M.P. Nachal'naya faza razvitiya skifo-sakskikh kul'tur // Arkheologiya Yuzhnoy Sibiri. Kemerovo: 1983. S.3-18.

Gumilev L. Entsiklopediya. Astana: Alash-Tanym, 2012. 960 s.

Gumilev L. Ritmy Yevrazii. Epokhi i tsivilizatsii. Moskva: «AST MOSKVA», 2007. S. 106.

Istoriya kazakhskoy muzyki: V 2 t. T.1. Traditsionnaya muzyka kazakhskogo naroda: pesennaya i instrumental'naya. Almaty: Gylym, 2000. 424 s.

Klyashtorny S. G. Tyurkskiy mir i yevraziyskiy simbioz. [Elektronnyy resurs]. – <http://www.tatar-history.narod.ru/simbioz.htm>

Kuz'mina Ye.Ye. Otkuda prishli indoarii?: material'naya kul'tura plemen andronovskoy obshchnosti i proiskhozhdeniye indoirantsev. M.: Nauka, Vost. lit., 1994. 464 s.

Margulan A. KH. Mir kazakha. Almaty: IRK, 1996. 130 s.

Margulan A. KH. Sochineniya. V 14 tomakh. T.1. Almaty: Atamura, 1998. 395 s.

Malov S. Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. M.L., AN SSSR, 1951. S. 39-40.

Nazarbayev N. A. Semi graney Velikoy stepi. 21 noyabrya 2018 goda. [Elektronnyy resurs] URL:<https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi> (data obrashcheniya: 04.06.2020).

Nazarbayev N.A. Sem graney Velikoy stepi. [Elektronnyy resurs] URL:<https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi> (data obrashcheniya: 04.06.2020).

Sarsenbayeva Z.N. Etnos i tsennosti. Almaty: Tipografiya «Kolor», 2009. 306 s.

Sadokhin A.P. Grushevitskaya T.G. Etnologiya: Uchebnik dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. M.: Izdatelskiy tsentr « Akademiya»; Vysshaya shkola, 2000. 304 s.

Sydykov Ye.B. Sozidatel'naya istoriya Velikoy stepi. // Kazakhstanskaya pravda. 26 noyabrya 2018 goda. №226-227. [Elektronnyy resurs] URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sozidatel'naya-istoriya-velikoi-stepi> (data obrashcheniya: 04.06.2020).

Telebayev G.T. Etno-religioznaya identifikatsiya naseleniya g. Almaty. Metodicheskoye posobiye. Almaty, 2006. 107 s.

Tolybekov S.Ye. Kochevoye obshchestvo kazakhov v 17- nachale 20 vv: politiko-ekonomicheskoye analiz. Almaty: Nauka, 1967. 636 s.

Shakirov D. Tyurki i osnovy tyurkskogo prava: analiz i perspektivy. 9 marta 2012 goda // [Elektronnyy resurs] URL:<https://www.zakon.kz/4478370-tjurki-i-osnovy-tjurkskogo-prava-analiz.html>

Khantington S. Kto my? Vyzovy amerikanskoy natsional'noy identichnosti. M.: AST: AST MOSKVA, 2008. 635 s.

Khubbitdinova N.A. Bashkirskiy narodnyy epos v khudozhestvennoy interpretatsii v russkoy literature XIX veka: kul'turologicheskoy aspekt // Filologiya i chelovek. 2018. №3. S.156-164.

Khudyakov Yu.S. Osnovnyye problemy izucheniya kul'tury drevnikh tyurok v Tsentral'noy Azii // Pamyatniki drevnetyurkskoy kul'tury v Sayano-Altaye i Tsentral'noy Azii. Novosibirsk, 2000. S. 7-26.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО
KAZAKH KHANATE

ҒТАХР 03.20.00

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ САЯСАТЫНДАҒЫ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫ

Мұқтар Әбілсейіт¹, Ахметова Ұлжан², Жумабаев Амангелді³

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының директоры, Атырау қ., Қазақстан, E-mail: muktar64@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының аға ғылыми қызметкері, Атырау қ., Қазақстан E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru

³Магистр, Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының ғылыми қызметкері, Атырау қ., Қазақстан, E-mail: tarix212@mail.ru

Түйіндеме. Мақаланың басты жаңалығы ортағасырлық Қазақстан тарихындағы Сарайшық қаласының орны және оның маңызының саралануы. Бүгінге дейін осы мәселе толыққанды зерттелген емес. Алтынордалық қала ретінде Сарайшық алып империя Ұлық Ұлыстың астанасы болды, қалада Алтын орда хандары таққа отырды, Өзбек хан тұсында мұсылман діні мемлекеттік дін ретінде жарияланды. Ол турасында Әбілғазы өзінің «Түрік шежіресінде» жазады. Кейін Бердібек хан осында Алтын орда ханы болып сайланады. Олай болса ол империялық қала ретінде әлемге танылды. Қазақ хандарының бабалары Орыс хан, Барақ хан Сарайшық шаһарындағы билікті сақтау үшін күресті. Өтеміс қажы, Әбдіғапар Қырыми Барақ ханның Сарайшықтан қашық емес жерде өлтірілгенін жазады. Біздіңше ол Сарайшықта жерленді. Мұны ескерген Қазақ хандығының алғашқы хандары Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым, Ханназар хандар қазақтың мемлекеттілік тарихын Сарайшықпен байланыстырды. Ол турасында Мырза Хайдар Дулати өзінің атақты «Тарихи Рашиди» еңбегінде көрсетеді. Сарайшықтың Алтын орда, Қазақ хандығы хандарының, Ноғай ордасы билеушілерінің, атақты би батырлардың жерленуі қаланың ортағасырдағы айырықша маңыздылығын айғақтайды.

Кілт сөздер: Дешті Қыпшақ, Жошы Ұлысы, Сарайшық, Ноғай Ордасы, Қазақ Хандығы, хан, қазақ рулары

МРНТИ 03.20.00

ГОРОД САРАЙШЫК В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Муктар Абилсеит¹, Ахметова Улжан², Жумабаев Амангелди³

¹Доктор исторических наук, профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», г. Атырау, Казахстан. E-mail: muktar64@mail.ru

²Доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», г. Атырау., Казахстан. E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru

³магистр, научный сотрудник государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», г. Атырау., Казахстан. E-mail: tarix212@mail.ru

Аннотация: Главная новизна статьи – это анализ его значения и место города Сарайшык в истории средневекового Казахстана. На сегодняшний день этот вопрос полностью не изучен. Как золотоординский город Сарайшык стал столицей великой империи, как в городе на трон восседали ханы Золотой Орды, а во времена правления Озбек хана ислам был объявлен государственной религией. Об этом Абулғазы Бахадур пишет в своем произведении «Родославное тюрюк». Затем Бердибек хан был избран ханом Золотой Орды. Таким образом, он был признан миру как императорский город. Предки казахских ханов Орыс-хан и Барак-хан боролись за

сохранение власти в городе Сарайшыке. Отемис Хаджи, Абдыгапар Кырыми пишут в своих источниках, что Барак-хан был убит недалеко от Сарайшыка. На наш взгляд, что его похоронили в Сарайшыке. Принимая это во внимание, первые ханы Казахского ханства Керей, Жанибек, Бурундык, Касым, Хакназар ханы связали историю казахской государственности с Сарайшыком. Об этом пишет и Хайдар Дулати в своем известном произведении «Тарих-и-Рашиди». Захоронение в Сарайшыке ханов Золотой Орды, Казахского ханства, правителей Ногайской Орды, известных биев свидетельствует об особом значении города в средневековье.

Ключевые слова: Дешт-и-Кипчак, Улус Джучи, Сарайшык, Ногайская Орда, Казахское ханство, хан, казахские роды.

IRSTI 03.20.00

SARAIHYK IN THE POLITICS OF THE KAZAKH KHANATE

Muktar Abilseit¹, Akhmetova Ulzhan², Zhumabaev Amangeldi³

¹Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State historical and cultural museum-reserve «Saraishyk», Atyrau, Kazakhstan, E-mail: muktar64@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, professor, scientific researcher of the State historical and cultural museum-reserve «Saraishyk», Atyrau, Kazakhstan E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru

³Master, researcher at State historical and cultural museum-reserve «Saraishyk», Atyrau, Kazakhstan, E-mail: tarix212@mail.ru

Abstract: The main novelty in this article is the analysis of Saraishyk town place in the history of medieval Kazakhstan and its significance. To date, this issue has not been fully studied. As a town of Golden horde, Saraishyk became the capital of the great empire, the khans of the Golden Horde sat on the throne there. Under the Uzbek khan, Islam was declared the state religion. Abulgazy wrote about it in his “Turkish Chronicle”. Later Berdybek khan was elected as khan of the Golden Horde. Thus, Saraishyk became known to the world as an imperial city. The ancestors of the Kazakh khans, Orys khan and Barak khan, fought for power in Saraishyk. Utemis Haji, Abdygapar Krymi wrote that Barak Khan was killed near the Saraishyk. We guess he was buried in Saraishyk. Taking this into account, the first khans of the Kazakh Khanate, Kerey, Zhanibek, Burundyk, Kasym, Khahnazar khans connected the history of the Kazakh statehood with Saraishyk. Mr. Haidar Dulati talk about that in his famous work “Historical Rashidi”. The burial of Saraishyk in the Golden Horde, khans of the Kazakh Khanate, rulers of the Nogai Horde, famous dancers testifies to the special significance of the town in the Middle Ages.

Key words: Desht-i-Kipchak, Ulus Jochi, Saraishyk, Nogai Horde, Kazakh Khanate, Khan, Kazakh clans.

Кіріспе. Әлемдік тарих ғылымында Алтын орда немесе Ұлық Ұлыстың саяси, экономикалық-әлеуметтік дамуында мемлекеттік ролге ие болған қалалар көп емес. Зерттеушілер осы аралықта бұрынғы жылдары 15-20 қала көрсетсе, бүгінде олардың саны 100-ден асты. Дегенмен Еділ-Жайық өзендері аралығында орналасқан Сарайшық, Сарай Бату, Сарай Берке қалаларының орны ерекше. Олар алып империяның астанасы болуымен қатар, ірі экономикалық орталыққа айналды. Соның ішінде Сарайшық Жібек жолының Европа мен Азияны тоғыстырар алтын көпір ретінде тарихқа енді. Тақырыптың өзектілігі Алтын Орда ыдыраған кезеңде пайда болған Қазақ хандығының Сарайшық қаласының маңызын ескеріп алдағы саясатын жүзеге асыруды жоспарлауынан туындайды. Сарайшыққа ұмтылған қазақ хандары өздерінің Алтын орданың мұрагерлерінің бірі екенін дәлелдейді.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи әдістер ортағасырлық зерттеулердегі тарихи оқиғалардың шынайылығын анықтауға, оларды өзара салыстыруға, қорытынды шығаруға, өзектілік әдістер көтерген мәселелердің негізгі түйінін анықтауға, кешенді зерттеу әдістері

ортағасырлық тарихымыздың беттерін өзге ғылыми әдістермен байланыста зерделеуге, жүйелілік әдістер тарихи оқиғаларды ішкі бірлікте, өзара байланыста зерттеуге мүмкіндік берді. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған күрделі мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады.

Талқылау. Ортағасырлық Қазақстан тарихы, соның ішінде Сарайшық қаласы тарихын зерттеу бастамасы XVIII ғасырда қаланды деуімізге болады. Оның басында Орынбор әкімшілігінде жұмыс жасаған П.И. Рычков тұрды. Орыс шенеунігінің «Орынбор топографиясы» еңбегінде Сарайшықтың өз заманында ұлы қала болғаны, бүгінде ол қалада орыс казактардың форпосты тұрғаны, осында атақты адамдардың жерленгені анық жазылады (Рычков, 1762: 260-261). Кейін ол орыс зерттеушілері П.С. Паллас «бұрын халқы көп татар қаласы Сарайшықтың» болғанын (Паллас, 1773: 610-614), А.И. Левшин: «Сарайшық бекінісінен Хиуаға дейін Арал мен Каспий теңіздерін бөліп тұрған мойнақ арқылы өтетін бірнеше жол бар. Соның ішінде ең жақсысы – ескі Ноғай жолы» делінгенін (Левшин, 1824: 179-190), К.Ф. Гебель ескі Сарайшықта қазба жүргізгенін (Сарайшық – Бабалар мұрасы, 2014: 45-49) жазады. Бір ерекшелігі олардың барлығы Сарайшық қаласының құландыларын өз көзімен көрді.

XX ғасыр басында Сарайшық қаласы туралы жаңалықтар Орынбор Ғылыми Архивтік комиссиясының «Еңбектерінде» жарияланды. Мәселен, жергілікті пірөдар Лоскутовтің Сарайшықтан табылған үлкен құмыра туралы, В. Григорьевтің ескі сауда-саттық жолдары туралы хабарламалары қызықты (Сарайшық – Бабалар мұрасы, 2014: 64-70).

Кенестік заманда ортағасырлық Сарайшық қаласы орнына алғашқы кешенді археологиялық қазбалар басталды. Оның бастамасында Саратовтық археолог Н. Арзюгов тұрды. Археолог 1937 жылы қазба жұмыстарынан соң бұл орынды «Алтын орда хандарының жерленген жері» деп көрсеткен. Ал көне қаланы 1950 жылы зерттеген археолог Г.И. Пацевич өз қорытындыларында «Сарайшықта Жошы ұлысының астанасы және алғашқы Алтын Орда хандарының жерленген орны болған», – деген жазба қалдырған. Осы жылы академик Әлкей Марғұлан жетекшілік еткен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы (БҚАЭ) Сарайшықта жұмыс істеді. Белгілі ғалым осы сапарнамалық жазбасында: «1524 жылы Сарайшықта қазақ ханы Қасымның қаза тауып, жерленгені қайнар көздерден белгілі» деген тоқтамға келеді (Сарайшық – Бабалар мұрасы, 2014: 87-140).

Міне, осындай зерттеулерден соң Сарайшық қаласы XX ғасырдың 90-шы жылдарына дейін қолға алынбады. Оның жаңа беттері археолог З. Самашевтің зерттеулерімен қаланды (Тасмағамбетов, Самашев, 2001; Сарайшық тиындары, 2006). Осыдан соң тарихшылар Ж. Мұстафин (Мұстафин, 2015), М. Қасенов (Қасенов, 2007) арнайы зерттеулерін жариялады. Дегенмен аталған зерттеулер Сарайшық тарихының Қазақ хандығы тарихындағы ролін толыққанды ашты дей алмаймыз. Оның басты себебі тың архивтік деректердің ғылыми айналысқа қосылмауы. Бұл кезеңде А. Исиннің (Исин, 2002), В. Трепавловтардың (Трепавлов, 2002) Ноғай ордасына қатысты іргелі зерттеулері жарық көрді. Олар алғаш рет Сарайшыққа қатысты архивтік деректерді ғылыми айналысқа қосты. Дегенмен олар да Сарайшықтың ортағасырдағы ролін ашты деу қиын. Тарихнамадағы осындай мәселелерді жинақтай отыра мақала Сарайшықтың Қазақ хандығы тарихындағы орнына тағы да назар аударады.

Нәтижелері. Қазақ хандары елдің оңтүстігінде іргесін бекітіп, бір шаңырақтың астына қазақ руларын жинақтау кезеңінде Дешті Қыпшақтың батысына - Алтын Ордаға, оның құрамындағы аталас қазақ руларына айырықша назар аударады. Бұл кезеңде Алтын Орданың Еділ - Жайық аралығында Ноғай Ордасы орныққанды. Алтын Орданың маңызды саяси-экономикалық тірегі Сарайшық қаласы Едіге бидің Ақсақ Темірдің батысқа жорығынан соң маңғыт жұртының орталығына айналғанды. Кейін Сарайшық қаласын Қазы Едігеұлы мұрагерлікке алады. Сарайшық маңғыттарға бағынғанына қарамастан орталық Дешті Қыпшақтың жалғыз ірі экономикалық цитаделі ретінде Жошы ұрпағының сол қанатының мұрасы болып есептеледі. Қаланың Ұлық Ұлыс тарихындағы маңызын қазақ

хандары–Керей Болатұлы, Жәнібек Баракұлы және олардың ұлдары Бұрындық Керейұлы мен Қасым Жәнібекұлы жақсы түсінді.

Олар маңғыттардың Едіге би тұсында Ұлық Ұлыстың ел билеген тайпалардың біріне айналғанын, оның ұлдары – Мансұр бидің Қожа Мұхаммед, Гияс ад-Дин, Кішік Мұхаммед, Барак хандардың, Наурыз бидің Ұлық Мұхаммед, Кішік Мұхаммед хандардың, Кейкават бидің Болат ханның, Қазы бидің Кішік Мұхаммед пен Жұмадық хандардың беклербегі болғанын жақсы білетін (Трепавлов, 2002: 97). Беклербек қолында тұтастай Ұлық Ұлыстың әскері болды. Мұның өзі маңғыт бектерінің Жошы ханның Орда Ежен, Шайбан және Тоқай Темір ұрпақтарымен қарым-қатынасын толық айғақтады. Жоғарыдағы хандар ішінен Жұмадық хан Шайбан әулетінен еді. Міне осы Жұмадық ханның өз беклербегі Қазы бимен соғыста 16 жасар Әбілхайыр маңғыт Сарық-Шиманның қолына түскен-ді. Зерттеушілер пікірінше, Сарық Шиман болашақ билеушіні көре білген (МИКХ, 1969: 142).

1428 жылы Дешті Қыпшаққа Шайбан Әбілхайыр хан отырған кезеңде Едіге би немересі Уақас Нұрадынулы оның беклербегі ретінде жанынан табылады. Тіпті Әбілхайыр хан оған Үзгенд қаласын сыйға тартады. Ғалым Т.И. Султановтың анықтауынша, Әбілхайыр ханның екі баласының анасы маңғыт қыздары екен (Султанов, 1982:16-17). Осылайша маңғыттар Дешті Қыпшақта Алтын Орда хандарының беклербегі дәстүрімен жаңа билеуші тағайындауда шешуші тайпа рөлін атқарған.

Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін күн тәртібіне Дешті Қыпшақта хан сайлау мәселесі көтеріледі. «Шайбани наме» еңбегі бойынша Әбілхайыр хан әулетіне қарсы Қажы-Мұхаммед ханның баласы Сейдақ-Айбақ хан (Ол Қажы Мұхаммед немересі Түмен билеушісі Ибақ (Ибрагим), Шайбан әулетінен), Барак хан ұлы Жәнібек хан (қазақ ханы), Керей Арап баласы Буреке сұлтан, маңғыт әмірлері - Аббас би, Муса би, Жаңбыршы би аттанған. Соңында Ибақ хан Әбілхайыр хан ұлы Шейх-Хайдарды өлтірген (МИКХ, 1969:99-100). Бұл кезеңде елдің оңтүстігінде – Моғолстанның батысындағы Шу бойы мен Қозыбасы өңірі аралығында 1465 жылы Қазақ хандығы құрылып, өз саясатын жүргізе бастады. Тарихшы В.В. Трепавловтың пікірінше, Жәнібек Баракұлы көп ұзамай Дешті Қыпшақ билеушісі болып сайланады және Жәнібек хан резиденциясы маңғыт жұрты орталығы Сарайшықта орналасады (Трепавлов, 2002: 104). Яғни ХҮ ғасырдың 70-шы жылдары Қазақ хандығында екі астана- Сығанақ пен Сарайшық болған.

1473-1474 жылдары Жәнібек хан қайтыс болған соң маңғыттар Дешті Қыпшақ билігіне қайтадан Әбілхайыр хан ұрпағын шақыра бастайды. Мырза Хайдар Дулати «Керей хан мен Жәнібек хан және Әбілхайыр хан ұрпақтары арасында ұзаққа созылған, табанды жаулық болды» деп жазады (МИКХ, 1969: 198). Маңғыт билеушілерінің басты мақсаты ендігі жағдайда Қазақ хандығының күшеюіне жол бермеу болатын.

Осы мақсатты іс жүзіне асыру үшін Дешті Қыпшақ әмірі Муса би Сығанақты қазақтардан қайтарып алған Мұхаммад Шайбаниды қолдайды. Камал ад Дин (Шир) Али Бинай Устад Мухаммад-хан (-сабз) мимар Харави «Шайбани-наме» еңбегінде «Дешті Қыпшақтың хәкімі Муса мырза бұрыннан хан етіп Мұхаммед Шайбаниді көтеруді ойлайтын. Ол ханның Сығанақта екенін естіп, елші жібереді. Содан хан Дешті Қыпшаққа шығады. Муса ханның өзіне қарай шыққанын естіп күтіп алады. Құрмет көрсетіп оны хан орнына отырғызады». Бірнеше күннен соң жаңалықтан хабарданған Бұрындық хан 50 мың әскерімен Дешті Қыпшаққа атанады. Шайқаста Бұрындық хан әскерін Қасым сұлтан басқарады. Ұлы шайқаста қазақтар жеңіледі. Ендігі мәселе хан көтеруге тіреледі. Муса өзге маңғыттармен ақылдаса келе, «Ежелгі дәсүр бойынша ноғай әмірлері көтеретін хандар мемлекетте маңғыт әмірлеріне еркіндік беретін. Егер ол (Мұхаммед Шайбани) еркіндік берсе көтерейік, бермесе сайламай-ақ қояйық» деген тоқтамға келеді. Мұны естіген Муса маңғыттар талабын ханға хабарлаған. Көздеген мақсатына жете алмаған Мұхаммед Шайбани хан Сығанаққа кері оралады (МИКХ, 1969:103-106).

Мұның арты ұзаққа созылған соғыстарға ұласады. Оның барысында Мұхаммед

Шайбани 1500 жылы Ақсақ Темір әулетін талқандап, Мауереннахрды бағындырса, Бұрындық хан қазақтар билігін Жайық бойына орнықтырып, маңғыт билерін бағындырады.

XVI ғасыр басындағы Қазақ хандығындағы жағдайды Мырза Хайдар Дулати: «Бұрындық Сарайшыққа тұрақтады, Ал Қасым хан одан қашық болуы үшін Моғолстан шекарасына қарай көшіп Қара Тал мекенін таңдап алды» деп сипаттайды (МИКХ, 1969: 223). Мырза Хайдар Дулатидың пікірі орыс архив деректерімен дәлелдене түседі.

1503 жылы 4 маусымда Мәскеуден шыққан елшінің мәліметтері бойынша Ноғай Ордасы жеріндегі Тоқтамыс Алшын және Сұлтан-Ахмет Ақасұлы, Алшағыр мырза Мусаұлы (Едіге - Нұрадын - Уақас – Мусадан тарайды) мен басқа да ноғай мырзалары қазақтардан ығысып, Үлкен Орданың жұрнақ ханы Шейх-Ахметпен бірге көшіп-қонып жүгені анықталады. Қырым ханы Меңлі-Герей Мәскеуге жолдаған маусым айындағы хатында ноғай мырзалары Үлкен Орда ханын тастап, Еділ жағалауындағы Жаңбыршы (Едіге - Нұрадын - Уақастан тарайды. Муса бидің бауыры) ұлысына қоныс аударып кеткенін мәлімдеген. 1508 жылы Алшағыр мырза Москва патшасына: «Мына жақтан бізге қазақтар жауласуда: бізге әскермен келеміз деп хабарлады. Біз де оларға қарсы шараға көштік. Құдай қаласа, ол жақтан аман оралсақ, менің жайылымым – Еділ» деген хабарын салады (Сарай, 2009: 119). Алшағыр хабарынан Бұрындақ хан басқарған қазақ руларының Жайық бойына орныққаны анықталады.

Ал Қасым сұлтан елдің оңтүстігінде орнығып, Мұхаммед Шайбанидың шабуылдарына қарсы тұрып, зор беделге ие болады. Оның соңы бас хан Бұрындық билігінің әлсіреуіне әкеледі. 1511 жылы шамамен күзде Бұрындық хан биліктен ығысып, Самарқанд қаласына көшеді (Султанов, 2001:164).

1503-1510 жылдары Мұхаммед Шайбани қазақтарға қарсы төрт жорығын жасаған. Мұхаммед Шайбани әскері 1509-1510 жылдың қысындағы жорықта Ұлытауға дейін жеткенімен ойсырай жеңіліп кейін шегінсе, 1510-1513 жылдар аралығында Қасым хан Сайрамға дейінгі жерлерді, Түркістанды кері қайтарады. Қазақ ханының оңтүстіктегі мәселелермен айналысып, Жайық бойларына ықпалы азайғанын сезінген ноғайлар 1515-1516 жылдары Сарайшықты кері қайтарып алады.

Қасым хан Шайбани әулетін жеңген соң олармен келісімге келген соң қайтадан батыс бағытқа назар аудара бастайды. Ол 1519-1520 жылдары қалың әскерімен ноғайларды Еділден әрі ығыстырып, Сарайшықты Қазақ мемлекетінің астанасы жасайды. Сарайшықта отырып ел билеген Қасым хан маңғыт тайпасымен оң қарым-қатынасты қалыптастырып, құдандалық дәстүрді жалғастырады. Осы жолы өзінің қызы Бұлдырды Мусаның ұлы Шейхмамайға атастырады.

Бұл кезеңде маңғыт тайпасы қазақ билеушілерінің Дешті Қыпшақ тағына құқығын толық мойындайды. Тарихи жағдайда маңғыт билеушілері Сарайшықта дайындалған ресми құжаттарында Қырым хандығын «Тоқтамыс хан жұрты», Астрахан хандығын «Темір Құтылұқ хан жұрты» деп ерекше ілтипатпен жазғандай Қазақ хандығын «Барақ ханның Қазақ жұрты», «Ұрыс ханның жұрты» атай бастайды.

Қасым хан Сарайшық қаласында Москва мемлекетімен, Қырым хандығымен байланысты қолға алады, ел шекарасын Еділ өзеніне дейін созуға батыл қадам жасайды (Атығаев, 2015: 205-207 б.). Бір сөзбен айтқанда, Сарайшық осы жолы шынайы Қазақ хандығының астанасына айналады. 1521 жылы хан Сарайшықта қайтыс болады. Қадырғали Жалайыр Қасым хан жөнінде: «Оның хикаясы әр жерді айтылады, сондықтан мәлім, мәшһүр болды. Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр» деп анық жазады (Жалайыр, 1997: 121).

Қасым ханнан кейін Қазақ хандығында талас-тартыс басталады. Хан тағына отырған Мамаш Қасымұлы, кейін Тахир Әдікұлы (Қасым ханның бауырының ұлы – Ә.М.), Бұйдаш Әдікұлы Сарайшық қаласындағы қазақ билігін әбден әлсіретеді. Бұйдаш Әдікұлының Ташкент билеушісі Дербіс ханмен соғысы кезінде Әдік сұлтан ұрпақтарынан 24 сұлтан қаза табады (Султанов, 2001:182).

Нәтижесінде Мусаның ұлдары Ноғай Ордасы билері Сейітахмет (Сейдек) пен Шейхмамайдың қазақтарға шабуылдары күшейеді. Алдымен, олар 1523 жылы

Тахир ханға соққы беріп, оны 200 000 халқымен Моғолстанға көшуге мәжбүрлейді (Султанов, 2001:178). Осындай ауыр соққылар түсында болашақ қазақ ханы Хақназар Қасымұлы маңғыттар қолына түсіп, 1538 жылы Қазақ хандығы тағына отырғанша жездесі Шейхмамай қолында Сарайшықта тәрбиеленді. Сарайшық қаласында тәрбиеленген Хақназар хан шаһарды араға уақыт сала Қазақ хандығына кері қайтарауға күш салады. Дегенмен 1551-1556 жылдары ол толықтай жүзеге аспайды.

Бұл кезеңде Ноғай Ордасының батысы мен солтүстігіндегі Қазан хандығы (1438 – 1552), Астрахан хандығы (1465-1556) Москва патшалығына бағындырылады. Москва патшалығының империялық саясатының жүзеге аса бастаған бір сәтінде 1554 жылы Ноғай Ордасы биі Жүсіп би (Едіге - Нұрадын - Уақас – Мусадан тарайды) бауыры Ысмайылдың сатқындығымен өлтіріледі. Қорытындысында Москва саясаткерлері Ысмайыл биді «қамқорлыққа» алып, өз саясатына пайдаланады. Тіпті биді «қызықтыру» үшін болашақта Астрахан хандығы территориясын оған беру туралы да уәде береді. Осындай айла-шарғымен алданған Ысмайыл би Астрахан хандығына Москва патшасының шабуылы басталған кезеңде көмек қолын созбайды. Ысмайылдың осы саясатына риза болмаған Едіге ұрпақтарының бір бөлігі және кейбір бағанышты рулары қазақтарға қайта қосылады. Ол турасында Ысмайыл би 1557 жылы 27 шілдесінде Москва патшасына: «өзінен бөлінген бір топтың Қырым хандығына, екіншілері Қазақ хандығына көшкенін» хабарлауға мәжбүр болады (История Казахстана в русских источниках, 2005: 113).

Ноғай жұртының бөлінуінен қауіптенген Ысмайыл би Жайықтан өтер өткелді қорғауды сылтаулатып орыс әскерін Сарайшыққа алдырады. Бұл қадамымен ол Москва мемлекетінің империялық саясатына кең жол ашады. Айтқандай 1557-1558 жылдары орыс атқыштары би ордасына орналасады. В.В. Трепавловтың анықтауынша, орыс атқыштары Сарайшықтан 1559 жылы кері Астраханға шақырылады. Мәселені бүгінгі зерттеушілер орыс әскерінің Сарайшықтан шығарылуының екі себебін көрсетеді. Біріншіден, Москва мемлекетінің 1558 жылы Ливон орденімен соғысты бастауы. Бұл соғыс 1583 жылға дейін жалғасып, Москваның жеңілісімен аяқталды. Екіншіден, Москва орыс әскерімен Ысмайыл би күшейтті, енді оған ешкім шабуылдай алмайды деп есептеуі (Трепавлов, 2015: 91).

Москва патшалығының қамқорлығына қарамастан Ысмайыл биқазақтардан қорғануды жалғастыра береді. Соның бір жолы ретінде ол Ноғай Ордасы астанасын Сарайшықтан басқа жерге көшіріп, жаңа астана салуды жоспарлайды. Ол өз жоспарын 1557 жылы тамыз-қыркүйек айларында ұйымдастырылған ноғай билері съезінде көтереді. Ноғай биі астананы Еділ сағасына орналастыруды көздейді (Трепавлов, 2015: 94).

1558 жылы Ысмайыл би жоспарын жүзеге асыру үшін Үлкен Ноғай Ордасы мен Астрахан жерлері арасындағы Бозан өзені бойындағы Орынгүл елді мекенін ұсынады (История Казахстана, 2005: 119-120).

Бұл кезеңде Ысмайыл би Еділ – Жайық аралығын тең жайлайтын. Москваға жолдаған бір хабарында ол «Менің ата жұртым Еділ – Жайық өзендері аралығында, әкем ұлы би Жайық бойында, атам Нұрадын би Еділ бойында тұрғанынан хабардарсыз» деп жаза келіп, Шейхмамайдың ұлы Бай мырзаға Жайықты қорғауды тапсыра отыра кейкуват лауазымын бердім» деп жазады (История Казахстана, 2005:123). Кейкуват лауазымы Ноғай Ордасындағы үшінші билік өкілі болды. Ол Ноғай Ордасының шығыс иелігін қорғауға, яғни Қазақ хандығынан қорғануды ұйымдастыруға жауап бергенді.

Ысмайыл би 1562 жылғы хатында орыс патшасынан өзіне жаңа Сарай салу үшін қажетті құрал-жабдықтар тізімін жолдап, Сарайшықты Айдар мырзаның қарауындағы алты мырзаға аманаттағанын хабарлайды (История Казахстана, 2005: 131). Мұның барлығы Ноғай Ордасы билерінің Москвамен тығыз қарым-қатынасын айғақтайды. Қалыптасқан жағдайды Москва патшалығы дашебер пайдалана білді. Ол қажет уақытында ноғай билеріне әскер күшімен қокан-лоқы жасап, еркін казак-орыстарын Сарайшыққа бағыттай бастады.

Осылайша Ысмайыл би біртіндеп орыс билігіне көндікті. Ол тіпті Москва патшасының жалақысына отырып, елді аштыққа ұшыратып беделден жүрдай

болды. Соңында орыс патшасына «Сенімен дос болам деп, елдің бәрінен көз жазып қалдым» деп жазып өз қателігін мойындауға мәжбүр болады (Сарай, 2009: 169). Би 1563 жылы қыркүйек айында қайтыс болып, орнына баласы Дінахмет отырады.

Ноғай Ордасында қалыптасқан жағдайды саралай алған Дінахмет орыс патшасынан тәуелсіз саясат жүргізуге күш салады. Оның жолында ол алдымен Қырым хандығымен байланыс орнатады.

Осы тұста Қазақ хандығы Хақназар ханның бастауымен Сарайшық қаласын Қазақ хандығына қайтаруды қайта қолға алады. Қазақ ханының екінші шабуылы 1568 жылы күзде басталады. Осы жолы Хақназар хан, Шығай сұлтан, Жалым сұлтанның біріккен қолы Еділ-Жайық аралығын басып өтіп Астраханға жетеді. Шайқасқа олардан басқа 24 қазақ сұлтандары қатысады. Еділ – Жайық аралығында қазақ әскерімен шайқаста Шейхмамай бидің балалары қаза табады. Ноғай мырзалары көмекке келген Астрахан әскері мен казак-орыстардың күшімен ғана қазақтарды шегіндіріп, қазақ ханзадасын өлтіріледі (История Казахстана, 2005: 150-151).

Сарайшық үшін жасалған Хақназар ханның екінші жорығын қазақ тарихшылары қазақ-осман қарым-қатынасының үшінші рет көріне бастауы деп есептейді. Олардың анықтауынша, Осман патшалығы Москва мемлекетінің Еділ бойына орныға бастауына қарсылық танытқан. 1568 жылғы Астраханға қазақтар жорығы қазақ-османьылы қатынастарының жақындасуы болып табылады. Жаңа жоспар бойынша Астраханға қарсы «кіші» ноғайлар мен қырымдықтар қосылып, біріктірілген Түрік жорығы 1568 жылы басталуы тиіс еді. Бұл жоспарға қазақтарда қосылды. Олар жорықты Ноғай Ордасына қарсы кең көлемдегі шабуыл ұйымдастыру үшін пайдаланады. Алдын-ала келісілген біріккен жорыққа қазақтар әскерлерін даярлап, мерзімінде аттанады. Алайда 1568 жылғы біріккен түрік жорығы келесі жылға қалдырылады. Нәтижесінде жорыққа шыққан қазақтар қолдаусыз қалады (Аяған, Әбжанов, 2011: 140-141).

Қазақ әскері Жайық бойынан шегінген соң Сарайшық қаласына казак-орыстаралғаш рет шабуыл жасайды. 1570 жылғы казак-орыстар шабуылында Сарайшықтағы ел билеушілері кабірлері талқандалады. Ол турасында Дінахмет би: «Сарайшыққа Москва мемлекеті адамдары келіп, осындағы ата-бабамның кабірлерін тонады» деп жазуға мәжбүр болады (Трепавлов, 2015: 187).

Еділ - Жайық бойындағы тұрақсыздыққа қарамастан Хақназар хан Москва мемлекетімен байланысты жалғастырады. Мұны көре тұра Дінахмет би 1577 жылы Қырым ханына: «Қазақ ханы Ақназар Ноғай жұртын өзіне бағындырығысы келеді. Сарайшықты қазақтардыкі санайды. Ол Қырымға да келуді жоспарлауда» деп жазады. Кейін Қазы мырза да Қырым ханына Дінахметтің «Ақназар ханның Сарайшықты басып алғанын, жұртының талқандалғанын» өзіне хабарлағанын жеткізеді (История Казахстана в русских источниках, 2005: 166). Бұл арада Ноғай Ордасының Қырым ханынан көмек сұрағанын және Қырым ханына «қазақтарға Москва мемлекеті қолдау көрсеткендей» деген пікірді алға тартқанын байқаймыз. Ноғай биінің басты мақсат Қырым ханынан қолдау табу еді.

1578 жылы Ысмайылұлы Орыс би Москва патшасына: «Ақназар ханмен және оның атасы Орыс ханмен біз және біздің бабамыз Едіге би – сол жерден осы жерге дейін ұлы араздықта болдық. Олар сондай біздің дұшпандарымыз. Ал сен осындай Ақназар ханмен достықта болып, жыл сайын елші жібересің. Мұндай істі жасау жөн бе еді? Дос бола тұрып бұлай болу жөн емес» деген мәтіндегі хатын жолдайды (Аяған, Әбжанов, 2011: 137). Хат қазақ-орыс дипломатиялық байланысының жүзеге асқанын көрсетеді.

Осылайша қазақ ханы ноғай билерінің қарсылықтарына қарамастан дипломатиялық жолмен, кейде күш көрсету арқылы Ноғай ұлысының өзіне тиесілі саналған бір бөлігін қосып алады. ХУІІІ ғасырдағы орыс зерттеушісі П. Рычков «хан болған соң Ақназар қатты күшейіп алды да, ноғайлар мен башқұрттарға ие болып, олардан алым жинады» деп бағалады (Рычков, 1896: 69).

Хақназар хан қайтыс болған соң кейінгі ішкі талас кезінде хан балалары Сарайшық арқылы Астраханға жетеді. Мұның өзі қазақ ханы билігінің Еділ-Жайық

аралығында мойындалғанын айғақтайды. Дегенмен Хақназар ханнан соң Сарайшық қаласы ноғайларға бағынды және казак-орыстармен тоналды. Кейін ХҮІІ ғасырдың алғашқы жартысында шығыстан қалмақтар келіп орналасты.

Сонымен бүгінде қолда бар тарихи деректерді зерделесек Қазақ хандығы құрылған күннен бастап қазақ хандары Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым, Хақназар ортағасырлық Сарайшық қаласына айырықша назар аударғанын байқаймыз. Біздіңше оған бірнеше себеп бар.

Біріншіден, саяси себеп. Сарайшық әлемді мойындатқан Ұлық Ұлыс - Алтын Орда империясының астаналарының бірі болды. Бүгінде ресейлік ғалым Е.М. Пигарев Сарайшық қаласының Сарай ал-Махруса – Сарай қаласымен бірге 1243-1313 жылдар аралығында Алтын Орданың әкімшілік астаналық рөл атқарғанын жазып жүр (Пигарев, 2019: 5). Сарайшықта Бату хан ұрпақтары Жәнібек пен Бердібек хан тағына отырды (Әбілғазы, 1991:115-117). Алтын Орда тағында қазақ хандарының бабалары Орыс хан 1374-1376 жылдары, оның баласы Тоқтағу 1375-1376 жылдары, Барақ хан 1422-1427 жылдары ел биледі. Кейін Қасым хан Сарайшықта отырып ел биледі. Ортағасырлық ғалым Захириддин Мұхаммед Бабур жазғандай: «Жошы ханнан соң ешкім де ол ұлысты Қасым хандай басқара алмады» (Бабырнама, 1993: 122). Қасым хан Сарайшықта Алтын тақта отырды. Ортағасырлық «Алам-ара-йи Шах Исмаил» еңбегінде Қасым ханның Шыңғысхан тағында отырғаны, оның өзі нағыз Шыңғыс ханның мұрагері болғаны» жазылады (Атығаев, Джандосова, 2015). Сарайшық Алтын Орда астаналары Сарай –Бату, Сарай Берке, Бақшасарай қалаларымен, Ұлық Ұлыс құрамындағы тарихи тамырлас Қырым, Астрахан, Қазан хандықтарымен байланысатын алтын көпір болды.

Екіншіден, экономикалық себеп. Сарайшық Азия мен Европаны байланыстыратын, Ұлы Жібек жолының алтын көпірі, сауда-саттық орталығы болды. Әлем тауары Сарайшық арқылы тасымалдалды. Осы мақсатта Ибн Батута жазғандай Сарайшықта Бағдаттан кейінгі жүзбелі көпір болды.

Үшіншіден, Сарайшық Алтын Орданың рухани астанасы еді. Осында Берке (1257—1266), інісі Тоқай-Темір 1263 жылы мұсылман дінін қабылдады, ал Өзбек хан Ұлыстың мемлекеттік діні жариялады. Ол турасында Әбілғазы Берке хан Бұхарадан келген керуеншілермен сөйлесіп «Мұсылманшылықтың шарттары мен тарихын сұрады. Бұл кісілер мұсылманшылықты жақсы баян қылды. Берке хан таза жүрегімен мұсылман болды. Сосын ол халқын исламға сенуге шақырды», Өзбек хан «Елдің ұлыс-ұлысын исламға кіргізді, халықтың дәулеті артты» (Әбілғазы, 1991: 99,116). Оны дамыту мақсатында елдің оңтүстігінен діни ғалымдар шақырылады. Сарайшықта сейіттер, молдалар, қожалар, хафиздер қызмет ете бастайды. В.В. Трепавлов Ноғайлы кезеңінен Естекер тұсында сейіттердің басшысы ретінде Ибрагим б. Калеват, Сайф ад-Дин б. Калеватты атайды. Олар сауатты тұлғалар болғандықтан мемлекет басшысына ақыл-кеңес беріп, халықаралық байланыста шешуші рөл атқарған (Трепавлов, 2002: 569-571).

Сарайшықта бірнеше діни орталықтар қызмет жасаған. Оларда әр түрлі діни миссионерлер өз діндерін уағыздаған. Миссионерлер қала арқылы Азияға жол тартқан. Өз зерттеуінде В.В. Бартольд 1338 жылы миссионер Пасхалияның Сарайшыққа келгенін жазады (Қасенов, 2007: 31-32).

Төртіншіден, Сарайшық Алтын Орданы, Ноғайлыны, Қазақ Хандығын басқарып әлемге танылған даңқты тұлғалар жерленген пантеон болды. Венециялық монах Фра Мауроның картасында (1459 ж.) Жайықтың оң жағалауындағы «Билеушілер қабірстаны» (Трепавлов, 2002: 589), Сарайшықта археологиялық қазба жүргізген Г.И. Пацевич (1950 ж.) «Алтынорда хандарының жерленген жері» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 105), Ә. Марғұлан (1950 ж.): «Жазба қайнар көздерінен байқауымызша, XV-XVI ғасырлардағы тамаша сәулет ескерткіштері қазақ хандары Жәнібек пен Қасымханға Сарайшықта тұрғызылды... 1524 жылы Сарайшықта қазақ ханы – Қасымның қаза тауып, жерленгені қайнар көздерінен белгілі» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 139-141) деп анық жазылады. Бүгінгі біздің зерттеуімізше, Сарайшықта Алтын Орда хандары Жошының Батуынан тарайтын ұрпақтары Тоқтағу Мөңке Темірұлы, Жәнібек Өзбекұлы, Бердібек

Жәнібекұлы, Жошының Тоқай Темірінен тарайтын **Тоқтамыс Тайқожаұлы**, Жошының бір деректе Орда Еженінен, екінші деректе Тоқай Темірінен тарайтын қазақ хандарының атасы Ақ орда ханы **Барақ Құйыршықұлы**, Қазақ хандығының билеушісі **Қасым Жәнібекұлы** Сарайшықта жерленген (Мұқтар, 2019:181-186).

Бесіншіден, Қазақ хандығы өз этникалық қалыптасу кезеңінде Алтын Орда құрамында болған Еділ – Жайық аралығындағы аталас руларды бір-бірінен ажыратпай біртұтас мемлекетке жинақтауды көздеді.

Қорытынды. Ортағасырлық Сарайшық қаласы тарихы бүгінде жаңаша зерделенуде. Оның басты себебі Ұлық Ұлыс – Алтын Орда тарихына деген жаңа көзқарастың қалыптасуы, оған қоғамдық сұраныстың артуы. 2019 жылғы 31 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметі №1059 «Ұлық Ұлыс» Алтын Орданың 750 жылдығына дайындық және оны мерекелеу жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қаулыны да қабылдады. Мұның өзі іргелі зерттеулердің жүргізілуіне, әлемдік зерттеулердің Қазақстанға жетуіне жол ашты. Сонымен бірге әлемдік архив қорларынан Сарайшыққа қатысты тарихи деректер іздестіріле бастады. Оның барлығы ортағасырлық Сарайшықтың бүгіп жатқан сырларын толыққанды ашпақ.

Әдебиет

Атығаев, 2015 - Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер / Н.Ә. Атығаев. Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. 384 б.

Атығаев, 2018 - Атығаев Н., Джандосова З. Новый источник по истории Казахстана XVI века: предварительные результаты изучения Алам-ара-йи Шах Исмаил https://ehistory.kz/ru/contents/view/novii_istochnik_po_istorii_kazahstana_xvi_veka_predvaritelnie_rezultati_izucheniya_lamrii_shh_isml_383

Аяған, Әбжанов, 2011 - Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М. Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2011. 320 б.

Әбілғазы, 1991 - Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі баспасы, 1991. 208 б.

Бабырнама, 1993 - Бабырнама. Алматы: Ататек, 1993. 447 б.

Жалайыр, 1997 - Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. Алматы: Қазақстан, 1997. 128 б.

Исин, 2002 - Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв Семипалатинск: Тенгри, 2002. 139 с.

История Казахстана, 2005 - История Казахстана в русских источниках XVI-XVII веков. I Том. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Алматы: «Дайк Пресс», 2005. 704 с.

Қасенов, 2007 - Қасенов М. Сарайшық қаласының тарихы. Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2007. 115 б.

МИКХ - Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Изд. «Наука» КазССР, 1969. 649 с.

Мұқтар, 2019 - Мұқтар Ә. Ортағасырлық Сарайшық Жошы Ұлысы билеушілерінің пантеоны // «Жошы ұлысы және Сарайшық - Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Ә.Қ. Мұқтар, Ө. Қанай. Алматы, 2019. 310 б.

Мұстафин, 2015 - Мұстафин Ж. Ортағасырлық Сарайшық. Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. 177 б.

Левшин, 1824 - Левшин А.И. Известия о древнем татарском городе Сарайчик // Северный архив. 1824. №4. -179-190 с.

Пигарев, 2019 - Пигарёв Е.М. Селитренное городище: история исследований: монография / Е.М. Пигарёв; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, ФГБОУ ВО «Марийский государственный университет», Академия наук Республики Татарстан, Институт археологии им. А.Х. Халикова. Йошкар-Ола: Марийский гос. ун-т, 2019. 244 с.

Рычков, 1762 - Рычков П. Топография Оренбургская. СПб, 1762. Ч. 1. 450 с.

Рычков, 1896 - Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). Оренбург, 1896. 99 с.

Паллас, 1773 - Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. СПб, 1773. 715 с.

Сарай, 2009 - Сарай Ә. Ноғайлы (зерттеу) / Әнес Сарай. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 480 б.

Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015 - Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық

калалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К.Жұмабаева. Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. 224 б.

Сарайшық тиындар, 2006 - Сарайшық тиындары / З. Самашев, Р.Бурнашева, Н.Базылхан, В.Плахов. Алматы, 2006. 184 б.

Султанов, 1982 - Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). М., 1982. 134 с.

Султанов, 2001 - Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингис-хана. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. 276 с.

Тасмагамбетов, Самашев, 2001 - Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Алматы: ОФ «Берел», 2001. 320 с.

Трепавлов, 2015 - Трепавлов В.В. «Орда самовольная» Кочевая империя ногаев XV-XVII вв. / В.В. Трепавлов. 3-е изд., испр. М.: Квадрига, 2015. 224 с.

Трепавлов, 2002 - Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. 752 с.

Трепавлов, 2016 - Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. / Отв. ред. М.А. Усманов. 2-изд., испр. идоп. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. 764 с.

References:

Atygaev, 2015 - Atygaev N.A. Kazakh handygy tarihi tolkynynda. Ocherkter. [The Kazakh khanate in the flow of history. Essays] / N.A. Atygaev. Almaty: «Eltanym baspasy», 2015. 384 b.

Atygaev, 2018 - Atygaev N., Zhandosova Z. Novyi istochnik po istorii Kazakhstana XVI veka: predvaritelnye rezultaty izucheniia Alam-ara-ii Shah Ismail [A new source on the history of Kazakhstan of the XVI century: preliminary results of the study of Alam-Ara-Yi Shah Ismail] https://ehistory.kz/ru/contents/view/novii_istochnik_po_istorii_kazakhstana_xvi_veka_predvaritelnie_rezultaty_izucheniya_lamrii_shh_isml_383 [in Russian].

Ayagan, Abzhanov, 2011 - Ayagan B.G., Abzhanov H.M. Isin A.I. Kazakh handygy tarihi: kurylu, orleui, kuldyraui. [History of the Kazakh Khanate: formation, rise, fall.]. Almaty: «Sozdik-Slovar», 2011. 320 b.

Abilgazy, 1991 - Abilgazy. Turik shejiresi. [Turkish chronicles]. Almaty: Ana tili baspasy, 1991. 208 b.

Babyrnama, 1993 - Babyrnama. [Babyrnama]. Almaty: Atatek, 1993. 447 b.

Zhalaiyr, 1997 - Zhalaiyr K. Shezhireler zhinagy. [Collection of genealogies] Almaty: Kazakhstan, 1997. 128 b.

Isin, 2002 - Isin A.I. Kazakhskoe hanstvo i Nogaiskaya Orda vo vtoroi polovine XV-XVI vv. [Kazakh khanate and Nogai Horde in the second half of the XV-XVII] Semipalatinsk: Tengri, 2002. 139 s. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana, 2005 - Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. I Tom. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.). [Embassy materials of the Russian state (XV-XVII)]. Almaty: «Daik Press», 2005. 704 s. [in Russian].

Kasenov, 2007 - Kasenov M. Saraishyk kalasynyn tarihy. [History of Saraishyk]. Atyrau: H.Dosmuhamedov atyndagy AMU baspasy, 2007. -115 b.

MIKH - Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov. [Materials on the history of the Kazakh khanate XV-XVIII.] (Izvlcheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenij). (Sostaviteli: S.K. Ibragimov N.N. Mingulov K.A. Pishulina, V.P. Yudin. Alma-Ata: Izd. «Nauka» KazSSR, 1969. 649 s. [in Russian].

Muktar, 2019 - Muktar A. Ortagasyrlyk Saraishyk Zhoshy Ulysy bileushilerinin panteony [The pantheon of the rulers of the medieval Saraishyk Zhochi Ulus] // «Zhoshy uly sy zhane Saraishyk - Kazakh memlekettiliginin bastauında atty Halykaralyk gylimi-tazhibelik konferentsiiasy (10 qazan, 2019 jyl) / Zhalpy redaksiiasyn basqargan A.K. Muktar, O. Kanai. Almaty, 2019. 310 b.

Mustafin, 2015 – Mustafin Zh. Ortagasyrlyk Saraishyk. [Medieval Saraishyk]. Atyrau: «Agatai» baspasy, 2015. 177 b.

Levshin, 1824 – Levshin A.I. Izvestia o drevnem tatarskom gorode Saraishyk [News about the ancient Tatar city of Saraishyk] // Severnyi arhiv. 1824. №4. 179-190 s. [in Russian].

Pallas, 1773 – Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provintsiiam Rossiiskoi imperii. [Travel to different provinces of the Russian Empire.] SPb, 1773. 715 s. [in Russian].

Pigarev, 2019 - Pigarev E.M. Selitrennoe gorodishhe: istoriya issledovani: monografiya [Selitrennoe settlement: history of research: monograph] / E.M. Pigarev; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossiiskoi Federacii, FGBOU VO «Mariiskii gosudarstvenny universitet», Akademiia nauk Respubliki Tatarstan, Institut arheologii im. A.H. Halikova.

- Joshkar-Ola: Mariiskii gos. un-t, 2019 . 244 s. [in Russian].
- Rychkov, 1762 – Rychkov P. Topografiia Orenburgskaia. [The Topography Of Orenburg.] SPb, 1762. Ch.1. 450 s. [in Russian].
- Rychkov, 1896 - Rychkov P.I. Istoriia Orenburgskaia (1730-1750). [History of Orenburg(1730-1750)].Orenburg, 1896. 99 s. [in Russian].
- Sarai, 2009 - Sarai A. Nogaily (zertteu) / Anes Sarai. Almaty: «Arys» baspasy, 2009. 480 b.
- Saraishyk - babalar murasy, 2015 - Saraishyk - babalar murasy. Saraishyk kalashygynyn tarihy turaly derekkozder / Kur. Zh.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev / Gyl. red. Zh.K. Zhumabaeva. Atyrau: «Agatai » baspasy, 2015. 224 b.
- Saraishyk tiyndar, 2006 - Saraishyk tiyndary / Z.Samashev, R.Burnasheva, N.Bazyghan, V.Plahov. –Almaty, 2006. -184 b.
- Sultanov, 1982 - Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaralia v XY-XYII vv. (voprosy etnicheskoi i sotsialnoi istorii). M., 1982. 134 s. [in Russian].
- Sultanov, 2001 - Sultanov T.I. Podniatyie na beloi koshme. Potomki Chingis-hana. Almaty: «Daik-Press», 2001. 276 s. [in Russian].
- Tasmagambetov, Samashev, 2001 - Tasmagambetov I., Samashev Z. Saraishyk. Almaty: OF «Berel», 2001. 320 s.
- Trepavlov V.V. «Orda samovolnaia» Kochevaia imperia nogaev XV-XVIII vv. [“Self-sufficient Horde” Nomadic empire of the Nogayevs XV-XVIII centuries]. / V.V. Trepavlov. 3-e izd., ispr. M.: Kvadriga, 2015. 224 s.[in Russian].
- Trepavlov V.V. Istoria nogaiskoi Ordy.[History of the Nogai Horde]. M.: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN, 2002. 752 s.[in Russian].
- Trepavlov, 2016 - Trepavlov V.V. Istoriia Nogaiskoi Ordy. [History of the Nogai Horde]. / Otv. red. M.A.Usmanov. 2-izd., ispr. idop. Kazan: Izdatelskii dom «Kazanskaia nedvijimost», 2016. 764 s. [in Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

МРНТИ. 03.20; 03.01.21

**ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПЕТРОВСКОГО ОБЩЕСТВА
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ АСТРАХАНСКОГО КРАЯ И ЕЁ ВКЛАД
В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ КАЗАХОВ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ**

Шотанова Галия Айтжановна¹, Ужкенов Ернар Муратович²

¹кандидат исторических наук, Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: galia8.09@mail.ru.

² кандидат исторических наук, Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: e81g@mail.ru.

Аннотация. На рубеже XIX – XX вв. в Российской империи происходили глубокие изменения, суть которых заключалась в приспособлении страны к капитализму, либерализации политического курса. Важной частью и наглядным выражением этих процессов было возникновение, количественный рост и адекватная деятельность общественных организаций, достигших в свое время наибольшего развития.

В статье рассматривается деятельность Петровского общества исследователей Астраханского края, которое активно занималось изучением социально-экономического, этно-культурного аспекта жизни Астраханской губернии в XIX в. Большой интерес в их деятельности уделялся изучению Букеевской орды (Внутренней Киргизской орды).

Ключевые слова. Петровское общество, Сперанский, Букеевская орда, Ураловолжское междуречье, Астраханский край.

МРНТИ. 03.20; 03.01.21

**АСТРАХАН ӨЛКЕСІН ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ПЕТРОВ ҚОҒАМЫНЫҢ
ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БӨКЕЙ ОРДАСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ
ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

Шотанова Галия Айтжанқызы¹, Өжкенов Ернар Мұратұлы²

¹тарих ғылымдарының кандидаты,
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жетекші
ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: galia8.09@mail.ru.

²тарих ғылымдарының кандидаты,
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты жетекші
ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: e81g@mail.ru.

Түйіндеме. XIX - XX ғасырлар тоғысында. Ресей империясында елдің капитализмге бейімделуіне, саяси бағытын ырықтандыруға әсер еткен терең өзгерістер болды. Бұл үдерістердің маңызды бөлігі және айқын көрінісі өзінің даму шыңына жеткен қоғамдық ұйымдардың пайда болуы, сандық өсуі және барабар белсенділігі болды.

Мақалада XIX ғасырдағы Астрахан губерниясының өмірінің әлеуметтік-экономикалық, этномәдени аспектілерін зерттеуге белсене қатысқан петр атындағы Астрахан аймағын зерттеушілер қоғамының қызметі қарастырылады. Олардың қызметіне үлкен қызығушылық Бөкей Ордасын (Ішкі Қырғыз Ордасы) зерттеу болды.

Кілт сөздер. Петров қоғамы, Сперанский, Букей Ордасы, Еділ-Жайық көсөзен аралығы, Астрахан өлкесі.

IRSTI 03.20; 03.01.21

**THE HISTORY OF PETROVSK SOCIETY ESTABLISHED BY
ASTRAKHAN REGIONAL RESEARCHERS AND ITS CONTRIBUTION
TO THE STUDY OF BUKEY HORDE KAZAKHS**

Shotanova Galiya Aytzhanovna¹, Uzhkenov Ernar Muratovich²

№ Candidate of historical sciences, Leading Researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: galia8.09@mail.ru.

² Candidate of historical sciences, Leading Researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: e81g@mail.ru.

Abstract. At the turn of the XIX - XX centuries. deep changes took place in the Russian Empire, the essence of which was the country adaptation to capitalism and liberalization of the political course. An important part and a clear expression of these processes was the emergence, quantitative growth and adequate activity of public organizations, which at one time reached the greatest development.

The article examines petrovsk research society activities in Astrakhan krai, which was actively involved in the study of the socio-economic, ethno-cultural aspect of the Astrakhan province life in the 19th century. Great interest in their activities was paid to the study of the Bukey Horde (the Inner Kirghiz Horde).

Keywords. Petrovsky society, Speransky, Bukey horde, Ural-Volga interfluves, the Astrakhan Region.

Введение. Учитывая, что восстановление достоверной истории Казахстана является важнейшей задачей, которая стоит перед отечественными учеными, мы считаем, что одним из его условий представляется расширение источниковой базы исторической науки, без которой невозможно приблизиться к объективной истине прошлого. В этой связи следует обратить внимание исследователей именно на собранные материалы Астраханских обществ и учреждений, в фондах которых аккумулированы весьма ценные оригинальные сведения о социально-экономическом и политическом положении западных районов Казахстана в XIX – начале XX вв., среди которых и Петровское общество исследователей Астраханского края.

Напрашивается мысль, что с революцией общество, чьими почетными членами были и высокопоставленные чиновники, должно было прекратить работу, однако встречаются печатные издания с грифом «Известия Петровского общества исследователей Астраханского края», датированные и 1928 г. Однако, несмотря на все старания, время властно накладывает свой отпечаток. В 30-х гг. XIX в. общества уже не было, но оно оставило после себя замечательное наследие в истории Астраханской губернии, привлекая в свое время немало ярких личностей и реализовав свое предназначение.

На рубеже XIX – XX вв. в Российской империи происходили глубокие изменения, суть которых заключалась в приспособлении страны к капитализму, либерализации политического курса. Важной частью и наглядным выражением этих процессов было возникновение, количественный рост и адекватная деятельность общественных организаций, достигших в свое время наибольшего развития.

Согласно документам, обнаруженным А.Д. Степанским, в 1890 г. Департаментом полиции Министерства Внутренних Дел были открыты 182 дела об учреждении новых обществ; в 1892 г. – 260, в 1894 г. – 348, 1896 г. – 476. Если до упразднения крепостного права в Империи существовало лишь три вида организации – научные, сельскохозяйственные и благотворительные, то теперь распространяются и другие по разным направлениям.

Отметим, что важнейшую группу исторических источников составляют материалы правительственных учреждений, общественных организаций, возникшие как результат их делопроизводства. При этом под делопроизводством понимается система документирования и документации в учреждениях, организациях,

обязательная и необходимая в силу закона или потребностей их деятельности.

К делопроизводственной документации относятся самые разнообразные материалы: это и материалы статистики, и законодательные материалы, и акты государственного управления, обычные служебные документы в виде письменных докладов, донесений и т.д.

В 80-е гг. XX в. в своей кандидатской диссертации более подробно вопрос об общественных организациях России (на рубеже XIX – XX вв.) затронул ученый А.Д. Степанский, принимая во внимание известные в исторической литературе характеристики понятия «общественные организации» (Степанский, 1982: 5). Работа была написана на основе архивных материалов, извлеченных из Центрального государственного исторического архива РФ. Данная работа убеждает нас в том, что данное направление надо понимать, как добровольные организации, но закрепленные членством для реализации официально продекларированных целей некоммерческого характера.

Материалы и методы: С обретением суверенитета с новых методологических подходов стала изучаться история культуры Казахстана. Большое внимание уделяется исследованию богатого культурного наследия казахского народа, которое было недоступно на протяжении долгого времени (Акпаева, 2020: 109).

В наше время историческая преемственность предполагает воссоздание в полной мере той действительности, в условиях которой царизм в одностороннем порядке решил сменить традиционные формы управления кочевым обществом чуждыми для коренных обитателей степи административно-законодательными мерами. Избегая излишней политизации, так сказать, внешней описательной стороны проблемы, следует заметить, что углубленная постановка темы может стимулировать внимание исследователей.

В этой связи, методологической основой работы являются общеисторические принципы (историзм, объективность); общенаучные (исследование) и специализированные исторические методы изучения (сравнительно-исторический).

Основную источниковую базу составили материалы, выявленные из ряда фондов архива Астраханской области: Ф. 1 – Канцелярия астраханского гражданского губернатора; Ф. 13 – Астраханское губернское правление; Ф. 32 – Статистический комитет Астраханской губернии; Ф. 857 – Петровское общество исследователей Астраханского края; Ф. 1094 – Канцелярия астраханского губернатора, комиссара Временного Совета по управлению Внутренней Киргизской (Казахской) ордой и др.

Обсуждение: Географический диапазон деятельности общественных организаций был весьма распространен, что, в свою очередь, способствовало возникновению в провинциях очагов научно-культурной жизни. Возникновение общественных организаций на этапе смены феодализма буржуазным строем и широкое развитие лишь во второй половине XIX в. обусловили относительно позднюю разработку связанных с ними проблем в отечественной историографии. По указанной причине, а также в силу неоднозначно серьезного подхода не существовало комплексных и фундаментальных трудов. По утверждению профессора Астраханского Государственного педагогического университета Н.М. Ушакова, «это обстоятельство обуславливает бережное восприятие даже той литературы дореволюционного времени, где абсолютно нет претензии на теоретизацию, и, скорее, имеющий статус источника, однако нужно подчеркнуть несомненные заслуги авторов, которые ввели в научный оборот огромный пласт документации» (Материалы для истории Астраханского края, 1834: 189).

Извлеченный из фонда Астраханского архива отчет за 1904 г. свидетельствует о том, что в некоторых трудах общественные организации рассматривались на фоне глобальных социально-политических процессов в стране, ряд исследователей изучали частные аспекты жизни общества, их конкретные группы (Общественное движение в России в начале XX в. Т. 1. 1909: 30).

Наибольший интерес среди общественных организаций конца XIX – начала XX столетия, с точки зрения изучения истории Астраханского региона, представляет Петровское общество исследователей Астраханского края, по своему статусу

являвшееся научным. Именно это обстоятельство явилось основным этапом в написании наиболее обстоятельного научного труда в виде дипломной работы И.Г. Якшиной. Автор рассматривает историю создания общества, ее деятельность и разные этапы развития Петровского общества (Просьянова, 1998: 28).

История создания и деятельности общества. История Петровского общества исследователей Астраханского края (ПОИАК) берет свое начало с 1872 г., когда в мещанской среде города возникла инициатива по случаю 250-летия со дня рождения великого преобразователя страны. И в память о его пребывании в Астрахани учредить краеведческое общество, «...которое в своей идее соответствовало бы смыслу реформ Петровых, направленных на дело изучения России и ознакомления с их сокровищами...» (Просьянова, 1998: 8). Предложение было впервые выдвинуто Н.Ф. Леонтьевым, преподавателем астраханской семинарии, который сыграл большую роль в истории создания Петровского общества и в изучении истории Астраханского края (ГААО. 3: 2). Именно тогда, в 20-х гг. XVIII в., было положено начало систематическому изучению Нижней Волги и побережья Каспийского моря. Создание базы данных об указанном регионе было связано с южным направлением внешней политики России, наступательное движение которой уже привело к завоеванию Казанского и Астраханского ханств, Ногайской Орды... Угроза нависла над казахскими землями, которые Петр I считал «ключом и вратами» в восточные страны.

Эта идея нашла одобрение у местной администрации и у самого губернатора, на чье имя в 1873 г. был подан проект устава общества с просьбой о ходатайстве перед Комитетом министров о его учреждении. По источникам архивных документов, 4 октября 1874 г. с разрешения управляющего Министерства внутренних дел состоялось его открытие (ГААО. 3: 3). Целью деятельности, согласно уставу, было определено «собирать сведения для всестороннего изучения края» (Отчет Петровского общества, 1910: с. 37-40).

Петровское общество стало прообразом других научно-исследовательских учреждений Астрахани и базой для современных научных, культурных, краеведческих учреждений и обществ. Ее деятельность была уникальной, так как ни одна работа других обществ не охватывала такого объема исследований, как эта. Отметим, что основными источниками по изучению края у Петровского общества исследователей являлись архивные материалы. В архиве Астраханской области существуют всего две описи по Петровскому обществу, содержащие в себе материалы по истории ее создания. Материалами по изучению истории создания общества служили газетные заметки того времени, как «Русский мир» издания Санкт-Петербурга, «Астраханские губернские ведомости», «Астраханский листок», «Живописная Россия» и многие другие. Основную информацию о себе несут отчеты, накопленные в течение 19 лет, и представляющие по сей день историческую ценность. Отметим, что материалы, хранящиеся в Госархиве Астрахани, далеко не полны. Так как здесь деятельность петровцев ведется до 1905 г., хотя достоверно известно, что общество существовало до 1928 г., доказательством чему служит научный труд В.А. Хлебникова «Список птиц Астраханского края», изданный при Петровском обществе (Хлебников, 1907: 12).

Перед тем как рассмотреть историю деятельности Петровского общества, нужно обратить внимание на развитие самой Астрахани, по территории которой проходили народы из Центральной Азии в Европу во время великого переселения народов.

В XIX в. Астраханская губерния занимала большое пространство, около 233 тыс. кв. км. По величине своей территории она находилась на четвертом месте среди губерний Европейской России. Тогда она состояла из 5 уездов, к которым также были присоединены Калмыцкая и Киргизская (Казахская – авт.) степи (Зенченко, 1923: 27).

Нельзя забывать, что предварительное обследование (географическое, этнографическое, статистическое, историческое, военное и т.д.) и навязывание взаимной торговли являлись давней традицией России в контактах с другими государствами, за которыми нередко следовали военные акции.

Прикладной характер исследования в России всегда доминировал над научными интересами, поэтому оно находило поддержку со стороны власти. В свете сказанного нельзя считать исключением и Астраханское общество краеведов, которое в 1886 г. было преобразовано в Петровское общество исследователей. Оно занималось изучением истории, географии, этнологии, геологии, флоры и фауны Прикаспийской низменности и Волго-Уральского междуречья (ГААО. 1: 2). О широкой социальной базе свидетельствует состав его учредителей, куда вошли преподаватели гимназии, семинаристы, чиновники, врачи, студенты, купцы, служители культа, военные и даже подданные Великобритании (Отчет Петровского общества, 1898: 8).

В течение первого года петровцы провели четыре собрания, имевшие главным образом организационный характер. Однако, по признанию руководства общества, «не располагая достаточными силами и средствами, оно в этот момент существовало практически номинально, и местные органы ничего не знали о его скромной деятельности» (Просянова, 1998: 8-9). Протоколом от 4 марта 1875 г. завершился начальный этап в работе общества, и «...собрания более созвано не было. Жизнь Петровского общества замерла на 10 лет» (Просянова, 1998: 9), это подтверждается при разборе дипломной работы К. Якшиной, которая опирается, в частности, на исследования краеведа Н.М. Ушакова.

Исследователь-краевед Астраханского края Н.М. Ушаков, интересуясь в течение долгих лет деятельностью ПОИАК, отмечает заметки одного из первых председателей общества А.В. Петермана, трактующий временное бездействие общества: «...причиной такого летаргического сна и затем легальной смерти общества я считаю положительный недостаток ученых сил» (Хлебников, 1907: 9).

В 1886 г. наблюдается второе рождение ПОИАК. Последующие успехи связаны с именами нового председателя М. И. Рубцова и секретаря Н. Ф. Леонтьева, о чем также свидетельствуют протоколы и отчеты, составленные некогда Петровским обществом.

О председателях общества в источниках отмечают: Михаил Иванович Рубцов (1832–1904 гг.) прибыл в Астрахань в 1856 г., по окончании филологического факультета Главного педагогического института в Санкт-Петербурге, и работал учителем словесности в мужской и Мариинской женской гимназиях, впоследствии возглавил эти заведения. На общественном поприще он состоял членом-учредителем комиссии народных чтений, как мастер художественного слова принимал участие в различных мероприятиях. Также к М. Рубцову относятся руководство историкоэтнографической секцией общества, где он первым поднял вопрос об издании сборника статей по материалам Астраханской губернии в краеведческом отношении и о разработке местных архивов. Краевед Н.М. Ушаков, опираясь на фактический материал, посвященный задачам деятельности Петровского общества, отмечал: «... за свои многочисленные заслуги М. Рубцов удостоился орденов св. Владимира, св. Анны, св. Станислава и имел чин действительного статского советника...» (Устав, 1898: 3).

Следующий член Петровского общества, внесший весомый вклад в развитие общества, это Николай Филипович Леонтьев (1845–1914 гг.), уроженец Астраханского края. Как отмечают источники, он был одним из лучших специалистов по истории края. Вернувшись на родину после окончания Санкт-Петербургской духовной академии в 1867 г. и поступив на работу в семинарию, а позже в епархиальное женское училище, он преподавал русский язык, словесность, литературу, педагогику, библейскую историю. В 1872 г. за отличную службу Н. Леонтьев получил благословение Святейшего синода, в 1874 г. утвержден в степени магистра благословия. Он также избирался действительным, а позже почетным членом губстаткомитета, состоял редактором неофициального отдела газеты «Астраханские губернские ведомости» и членом Кирило-Мефодийского братства, в 1882 г., находясь в роли статского советника, имел ордена св. Владимира, св. Анны, св. Станислава. Столичные исследователи, посещавшие Астрахань, давали самые лестные отзывы, признав его научные познания

выдающимися (Устав, 1898: 13).

17 октября 1888 г. был принят новый устав ПОИАК, где указывалось, что оно реализует цель изучения губернии посредством «снаряжении этнографических, археологических, естественно-исторических и другого рода экскурсий и распространяет сведения путем печати, публичных чтений, устройства музея и библиотеки» (О задачах, 1892: 4). Архивные материалы свидетельствуют о том, что петровцы выразили готовность сотрудничать со всеми желающими «...без различия звания, состояния и национальности», призвав оказывать общественную помощь в виде пожертвований книгами, вещами, рукописями, сведениями о каких-либо археологических находках и прочих услугах (О задачах, 1892: 5).

Ежегодно Петровское общество подготавливало отчет о своей деятельности, которые заслушивались на годовом собрании ежегодно 30 мая в день рождения Петра I. До этого создавалась ревизионная комиссия, в обязанности которой входили: рассмотрение отчета, проверка денежной и материальной части общества, и на основе этого комиссия формулировала свои замечания и предложения по поводу деятельности общества. Надо отметить, что в Комиссию не входили члены Петровского общества, а только представители Министерства Внутренних Дел и Городской Думы.

В годовых отчетах представлялись сведения о деятельности общества и его Совета, о состоянии библиотеки, отчет ревизионной комиссии, списки членов общества и его секций. В источниках отмечается о предложениях к отчету, в которых содержались инструкция казначею, список книг, поступивших в библиотеку Петровского общества, и список лиц и учреждений, с которыми сотрудничало общество (ГААО. 305: 4).

Все собираемые отчеты и сведения члены Петровского общества должны были публиковать во многих периодических изданиях; особенно множество протоколов общества помещалось на страницах периодических изданий «Астраханские губернские ведомости», «Астраханский листок». Помимо этого, ПОИАК имело право выпускать собственные издания с соблюдением общих постановлений о печати.

Годовые отчеты общества публиковались и отдельными изданиями, которые рассылались в учебные заведения, в различные исследовательские общества и учреждения Астраханской губернии, а также в другие города. Отметим, что годовые отчеты до 1890 г. не имели объемного содержания, включая лишь 10-12 листов, однако после 90-х гг. содержание отчетов увеличивается, что говорит о плодотворности исследовательской работы общества: с 1886–1905 гг. было выпущено 20 отчетов.

15 марта 1885 г. на собрании было принято решение разделить Петровское общество на две секции: историко-этнографическую и естественно - историческую, которые имели своих председателей.

Если говорить о деятельности Петровского общества, то имеющиеся источники свидетельствуют о том, что оно проделало огромную работу. Во-первых, создало свой Петровский музей, где было собрано множество богатейших коллекций. Во-вторых, обществом была сформирована собственная библиотека, которая располагалась в Петровском музее. В ней были собраны не только современные труды и издания, но и большое количество архивных документов и древних книг в подлинниках и копиях, которые служили хорошей источниковой базой для изучения истории Астраханского края. В-третьих, членами Петровского общества были проведены исследования всех отраслей жизни края, начиная с древности и заканчивая современностью. Судя по материалам общества, не было ни одного вопроса, который не был не затронут (ГААО, 5: 6).

Деятельность ПОИАК после возрождения протекала оживленно: в 1887 г. состоялись четыре собрания совета и два общих, три заседания секции натуралистов и два – историко-этнографической секции. Археологические раскопки с научной целью были необходимы для изучения края. В 1888 г. в общество входило 126 членов, в том числе 13 почетных, 88 действительных и 5-членов – корреспондентов. Оно состояло, как уже было отмечено ранее, из двух секций: историко-этнографической

и естественно-исторической. К началу 1889 г. организация включала 119 членов при 14 почетных, 101 действительном и 14 соревнвателях (помощниках) и вошла в сношение с 41 учреждением губернии и Российской империи (ГААО. 5: 10). Судя по имеющимся источникам, состав общества не был постоянным. В 1896 г. скончалось 6 его членов. Среди них: А.А. Даликов, директор Румяновского музея в Москве, О.А. Полер, директор Московского главного архива Министерства иностранных дел, А.С. Агамжанов, видный общественный деятель и др. (ГААО. 101: 8). По этим и другим причинам общая численность совета несколько сократилась. К январю 1897 г. общество состояло из 131 члена, среди них было много тех, которые работали непосредственно в указанных двух секциях (М.И. Арзети, П.М. Никольский, П.О. Зубович, А. И. Штвельно и др.).

Материалы Госархива сообщают, что членами Петровского общества были знаменитые астраханцы, как: ученик И.И. Мечникова, врач Макар Иванович Арустамов, горный инженер Гаркем, доктор Н.Я. Шмид, сотрудник газеты «Астраханский листок» А.Н. Штылько, врач В.А. Халивинская, кандидат естественных наук В.А. Хлебников, губернский архитектор П.М. Бутков.

Исследователь XX в. А. Марков, также интересуясь деятельностью общества, в своей статье «С любовью к нашему краю» заметил, что «Петровское общество служило также местом проведения нелегальных собраний большевиков. Но главной задачей Общества была большая просветительская работа» (О деятельности, 1986).

С начала 1890 г. петровцы получили весомую поддержку астраханских административных и представительных органов. Так, губернское правление открыло для них местные архивы, а статистический комитет передал обществу свои коллекции, городская дума предоставила помещение для библиотеки и экспонатов, выделила денежную субсидию.

Из имеющегося отчета Общества исследователей известно, что под руководством Н.Ф. Леонтьева ПОИАК разработало программу для сбора археологических, нумизматических и этнографических сведений об Астраханском крае; «на заседании секции, где звучали ценные в научном и познавательном отношении доклады, помимо их членов, присутствовало много посторонней публики» (Астраханские Епархиальные ведомости, 1890: 10). Право проведения археологических раскопок общество получало у Императорской Археологической Комиссии и обязывалось сообщать о находках. Общество пыталось организовать археологические исследования в Астраханском крае на научной основе. Они проложили первоначальный путь к археологическим раскопкам (ГААО. 10: 6-8).

Собранные материалы, Общество решило публиковать в специальных сборниках. В 1892 г. вышел сборник Петровского общества, а через четыре года налаженная исследовательская работа Общества нашла отражение в выпуске первого тома «Астраханского сборника» (Астраханский сборник, 1896: 314-316).

Сведения о казахах. Сборник содержит описание г. Астрахани венецианцем Амбразоро Кантарини; путешествие Корнелия де Бруина, «Дневник пребывания в Астрахани Петра I», а самое важное для нашего исследования, что в нем были опубликованы извлечения из описаний путешественника А. Дженкинсона (1558–1559, 1562–1563 гг.) и немецкого дипломата А. Олери (1636–1670 гг.), которые дают разнообразные сведения о Казахском ханстве и его населении (Астраханский сборник, 1896: 315).

Для изучения этнографии члены общества выезжали в сельские округа, собирая различные сведения о народах, проживающих на территории Астраханской губернии и за ее пределами. При изучении фонда Петровского общества в архиве Астрахани обнаружены документы, которые свидетельствуют о положении казахов Букеевской Орды с момента образования в 1801 г., переселении из приуральской степи Младшего жуза Букея с группой подвластных ему казахских семей на правобережную сторону Урала, которую Россия давно стремилась превратить в территорию, подвластную царской короне. Из материалов исследователей-петровцев предстает картина жизни Букеевского ханства, отношений между

отдельными представителями власти (ГААО. 103: 1-4). Петровцами были подготовлены и другие сборники, но из-за нехватки средств они так и не увидели свет. Несмотря на это, все же каждый год ими издавались отчеты о своей деятельности и о деятельности музея и личной библиотеки.

Возвращенные из Казани экспонаты составили ядро музея общества, тоже получившего название петровского, идеи об учреждении которого высказывались уже давно. В пользу возросшего авторитета ПОИАК говорит и факт формирования в 1892 г., по предложению губернского распорядительного комитета, особой комиссии для рассмотрения вопросов об организации в Астрахани общественных работ, давшей ценные рекомендации по актуальным проблемам края (О задачах деятельности, 1892: 3-5). В этот период у «петровцев» появилась, как нам уже известно, реальная возможность издать сборник статей о губернии, которая была блестяще реализована. В одной из книжек «Этнографического образования», выпускавшихся Имперским обществом любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, говорилось: «Провинция, без сомнения, желает работать на пользу отечественных изданий, доказательством которого служит тот самый «Астраханский сборник»... у них оставалось масса отрывков из различных «путешествий», писем, дневников, донесений. Все свидетельствует в пользу сборника, его настоятельной необходимости и важного значения для этнографии» (Отчет Петровского общества: 2).

Надо отметить, что в «Сборник трудов членов Петровского общества исследователей Астраханского края» вошло две работы И.А. Житецкого «Астраханские калмыки/наблюдения и заметки» и «Пища Астраханских калмыков». К этим работам были приложены различные иллюстрации, изображения предмета быта калмыков, одежды, оружия, хозяйства. И эти многочисленные наблюдения дали понять, что несмотря ни на что калмыцкий народ не изменял своим обычаям и сложившимся традициям и остался верным своей культуре (Отчет, 1897: 2).

Листая отчеты за 1893 г., можно обнаружить, что Советом Общества рассматривается статья Н. П. Милашевского «О старой Астрахани», где разбираются обстоятельства различных исторически важных находок.

Наряду с ними организовывались такие экспедиции, как исследование С. Краснодубским городища Ак-Сарай в Красноярском уезде, находки татарских монет и предметов быта, экскурсия П. М. Новикова совместно с ассистентом кафедры геологии Варшавского университета П.А. Православлевым, обнаруживших на левом берегу реки Волги отложения плиоцена (О деятельности, 1986: 8).

Географическое положение Астраханского края и его торгово-экономические, политические связи с Буковской Ордой обусловили открытие в составе музея, имеющегося при обществе, «Киргизского отдела», чем было положено начало историко-этнологическому изучению казахского населения, его занятий, обычаев и верований. Оживлению работы в этом направлении способствовало то, что

В.М. Лазаревский являлся одновременно членом Временного Совета по управлению Внутренней Ордой и действительным членом Общества.

Уже к моменту открытия музея количество экспонатов коллекции насчитывало шесть тысяч экземпляров, образовав три отдела: историко- этнографический, естественно-исторический и промышленно-технический. Общество вело закупку исторических редкостей и даже организовывало археологические экспедиции.

Дары поступали от Имперской археологической комиссии (клад из 391 серебряной и золотоордынской монеты), Астраханского управления государственным имуществом (экспонаты Тенгутинского, Яшкульского и Нарынского лесничеств) и др., вплоть до крестьян.

Среди посетителей встречались представители всех слоев общества и групп населения. Музей Петровского общества не обходили стороной и иногородние жители, а также туристы из Европы, Америки и Азии.

Официальное открытие Петровского музея состоялось в 1897 г. На всем протяжении своего существования Петровский музей пользовался поддержкой

городского управления, и в 1911 г. музеем было выделено помещение в здании городской думы.

Как само общество, так и музей поддерживали тесные связи с Императорским Русским Географическим обществом, Петербургским археологическим обществом и другими учреждениями, о чем свидетельствовали различные источники.

Историко-этнологические исследования они вели сообща и материалы их деятельности находят отражение как в опубликованных материалах, в частности, «Астраханском сборнике», так и в Астраханском государственном архиве.

Согласно уставу, одним из направлений деятельности общества было создание библиотеки, которая в 1888 г. представляла собой шкаф с небольшим количеством книг. Общество, как нам уже известно, из различных источников почти не имело средств и возможности приобретать книги.

Следовательно, и библиотека, как и музей Общества, также существовала за счет пожертвований. Точкой отчета в ее полнокровной жизни стал 1892 г., когда Московской публичный Румянцевский музей прислал в адрес ПОИАК около тысячи томов. Однако, не ограничиваясь получением безвозмездной помощи, общество приобрело издания у многих учреждений в обмен на свои собственные труды. Из отчета петровцев следует, что «география этого сотрудничества была обширной» (Отчет, 1897: 53-54).

Как известно, из отчетов петровцев в период с 1896–1903 гг. фонды библиотеки увеличились в количестве до 5429 названий. В 1904 г. было закончено составление систематического указателя всех наличных изданий, а годом позже завершено устройство передвижного карточного каталога.

Мы уже отметили ранее, что Николай Филиппович Леонтьев был одним из учредителей Петровского общества и принимал особое участие в разработке устава Общества. В протоколе № 1 собрания совета Петровского общества от 10 октября 1874 г. было записано, что Н.Ф. Леонтьевым было передано в библиотеку Петровского общества пять экземпляров книг разных названий, однако до нашего времени сохранилось два экземпляра с его автографами, одна из брошюр называется «Описание Астраханского второклассного Спасско-Преображенского мужского монастыря». Остальные же книги, подаренные Н. Леонтьевым в 1874 г., пока еще не выявлены.

Не оставались в стороне и другие члены общества. Так, в 1888 г. редактором газеты «Астраханский листок» Н.Л. Росляковым в библиотеку был передан «Каталог русских и славянских книг, напечатанных вне Москвы и Петербурга. №1». В 1897 г. В.М. Гаркем, горный инженер при управлении государственными имуществами, подарил свою книгу «Краткий очерк распространения песков в Астраханской губернии», и таким образом заполнялась библиотека общества.

В отчетах библиотеки общества за 1886 – 1903 гг. засвидетельствовано всего два случая приобретения книг на средства общества: в 1890-м и 1892 гг.

В 1903 г. члены ПОИАК Н.Ф. Леонтьев и С.А. Богатырев разработали новую программу Этнографического исследования Астраханского края, согласно которой на территории были проведены изыскания по изучению жизнедеятельности различных народов, проживающих на территории Астраханской губернии и вблизи нее (Отчет, 1897: 7-11). Например, члены Петровского общества одновременно являлись сотрудниками Астраханского статистического комитета, и свои служебные командировки им приходилось нередко совмещать с изучением различных аспектов жизни населения междуречья Урала и Волги. Членами Петровского общества собран разнообразный материал об обезземеливании казахов, выселении их с мест их проживания, колонизации русскими переселенцами побережья р. Урала и Каспийского моря, наиболее плодородных земель, пригодных для проживания. В одном из таких документов сообщается, что колониальная администрация всегда придерживалась стороны переселенцев в их конфликтах с коренным населением. О проведенной членами общества работе свидетельствуют, например, труд Н.С. Иванова «Очерк быта киргизов», составленный на основе ответов корреспондентов на разосланные им Петровским

обществом программы. Также много сведений о казахах петровцы почерпнули из сообщения казака-офицера Щербакова (ГААО. 3).

В 1903 г., после заслушивания доклада Н.Д. Пацукевича «Сообщение о кундурских татарах, живущих в Красноярском уезде», и позже, на заседании Петровского общества, было принято решение о необходимости исследования быта астраханских татар. И в этом же году по предложению и под руководством В.И. Склабинского начали собирать антропологические и этнографические данные о татарах с помощью фотоснимков и антропометрии, которые в результате нашли свое место в музее петровцев.

Работа Н.Д. Пацукевича «О магометанском Тюкле-баба, обративший по преданию в магометанство татар Астраханской губернии, бывшие до того времени ламайтами» посвящена религиозным взглядам татар.

Архивные документы содержат несколько материалов об исследовании членами Петровского общества, посвященном истории казачьего войска в Астраханском крае. Это, например, труд И.А. Бирюкова «О возникновении, первоначальном устройстве и развитии Астраханской казачьей трехсотой команды», из труда которого узнаем об образовании отряда в 1737 г. из крепостных калмыков, а управление отрядом предоставлялось русским красноярским казакам. Просуществовав до 1750 г., эта команда была переименована в «Астраханский казачий полк» (Бирюкова, 1911: 643-650).

Еще один труд того же автора, посвящается участию астраханских казаков в войне с турками, – «Об участии второго и третьего льготных полков Астраханского казачьего войска в войне с турками в 1877–1878 гг.». В нем собран большой хронологический материал, основанный на документах, рассказывающих о мобилизации казачьих сил.

Не менее важной для исследования истории казахов того времени, является работа И.А. Бирюкова, посвященная почти столетней истории казачьего войска, – «О службе Астраханских казаков на кордонных постах против киргиз-кайсаков и о службе казаков в ставке хана Внутренней Киргизской Орды 1801–1898 гг. Материалы для истории Астраханского казачьего войска и Внутренней Киргизской орды». Эта работа повествует об исторических событиях начала XIX в., когда султан Букей просил разрешения Императора Павла I перекочевать из-за Урала в Приволжскую степь. Одобрение со стороны императора было получено, однако управление казаками было предоставлено командиру Астраханского казачьего полка. Таким образом, источники свидетельствуют о том, что астраханский казачий полк находился на территории ставки хана Внутренней Киргизской орды в течение 97 лет.

О разносторонности исследования общества говорит проведенная в 1888 г. летняя экскурсия в село Началово, под руководством Склабинского. Целью этой экспедиции было изучение обычаев и нравов жителей села. Петровцы стали очевидцами проведенных различных обрядов и делали анализ, сопоставляя с предыдущими записями. В ходе проведенных наблюдений экспедиторы пришли к выводу, что население села сохранило прежние нравы и обычаи. Позже экспедиция посетила с. Черпахово, с целью этнографических исследований.

Известно, что помимо заметных успехов, общество на всем протяжении деятельности имело и ряд серьезных проблем, и не только с финансированием. По этим причинам петровцы не успевали выпускать в срок свои отчеты. В 1904 г. газета «Астраханский листок» констатировала: «Наше Петровское общество» ... еле-еле существует. ... Никаких серьезных исследований не проводит, за недостатком средств и людей...» (Астраханский листок, 1897: 3).

По свидетельству архивных материалов, на собрании организации в 1907 г. Совет принял решение издавать постоянный печатный орган, и через два года в свет выходит первый и, к сожалению, последний выпуск первого тома «Известий Петровского общества». И только в 1914 г. появляется заметка о надежде возобновления «когда-то плодотворной деятельности Общества». «Евангелие» 1644 г., сбор которого велся в Нарынской части Киргизской степи Астраханской

губернии» является результатом экспедиционных работ петровцев, относящихся к 1914 г., о чем пишет в своей заметке хранитель фонда редких книг музея-заповедника Г. Кузьмина (Кузьмина, 1999).

Таким образом, говоря о специфике материалов, накопленных в астраханских учреждениях, следует отметить одно весьма своеобразное явление. В сознании наиболее образованной российской общественности дореволюционной эпохи долгое время господствовало сильно преувеличенное представление о существенной специфике культурно-исторического развития казахского населения Внутренней орды в сравнении с зауральскими кочевниками, что постоянно стимулировало и активизировало исследовательские поиски в данном направлении.

В целом, материалы исследователей астраханских научных обществ и учреждений свидетельствуют об условиях военного положения в казахской степи, о протестах казахов против активного военного продвижения России на традиционные казахские кочевья. Казахи никак не хотели смириться с потерей свободного доступа к плодородным пастбищам волжско-уральского региона и юго-западных районов Западной Сибири. Царская администрация, по мнению царских чиновников, была вынуждена путем ужесточения мер задержать незаконное передвижение казахского народа в губернии российской империи. Эти сведения как раз нашли отражение в материалах Петровского общества.

Литература

- Акпаева А.Т. Исторические аспекты меценатства в Казахстане. Отан тарихы №2 (90) 2020. 109 – 121.
- Астраханские Епархиальные ведомости. 1890. 15 апреля. 668 с.
- Астраханский вестник. № 2337. 1897. 4 с.
- Астраханский листок. № 56. 1905. 5 с.
- Астраханский сборник, издаваемый Петровским обществом исследователей Астраханского края. Вып. I. Астрахань, 1896. 335 с.
- Бирюкова И. А. История Астраханского казачьего войска. Саратов, 1911. Ч. 2. С. 610–655.
- ГАОО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 305. Л. 19.
- ГАОО. Ф.857. Оп. 1. Д. 5. Л. 10.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 2 (доп.). Д. 5. Л. 17.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 1 Д. 101. Л. 13.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 1. Д. 3. Л. 12.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 1. Д. 1. Л. 6.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 1. Д. 10. Л. 56.
- ГАОО. Ф.857. Оп. 1. Д.103. Л. 9.
- ГАОО. Ф. 857. Оп. 1.(доп.). Д. 3. Л. 5 об.
- Зенченко Т. Астраханский округ Нижне-Волжского края / Опыт очерка краеведения. Астрахань, 1923. 116 с.
- Кузьмина Г. О выпуске первого сборника «Петровские известия» // Астраханские известия. № 43. 1999. 5 с.
- Материалы для истории Астраханского края хранящиеся в архиве Астраханского губернского правления // Журнал Министерства народного образования (просвещение). 1834. Ч. 7. № 7. С. 3 – 75.
- Общественное движение в России в начале XX в. Т. 1. СПб., 1909. С. 67.
- Отчет Петровского общества исследователей Астраханского края за 1892 г. Астрахань, 1894. 24 с.
- О задачах деятельности Петровского общества исследователей Астраханского края. Астрахань, 1892. С.5.
- О деятельности Петровского общества // Комсомолец Каспия. 1986. 17 июня. С. 4–5.
- Отчет Петровского общества исследователей Астраханского края за 1890 г. Астрахань, 1892. 23 с.
- Отчет Петровского общества исследователей Астраханского края за 1895 г. Астрахань, 1897. 22 с.
- Отчет Петровского общества исследователей Астраханского края за 1903 г. Астрахань, 1909. 24 с.

Отчет Петровского общества исследователей Астраханского края за 1904 г. Астрахань, 1910. – 17 с.

Просьянова Т.Н. Государственный архив Астраханской области (ГААО). Астрахань, 1998. 48 с.

Степанский А.Д. Общественные организации России на рубеже XIX–XX вв.: дисс... док. ист. наук. Москва, 1982. 135 с.

Устав Петровского общества исследователей Астраханского края. Астрахань, 1896. 39 с.

Ушаков Н.М. Власть и общество России в прошлом и настоящем. Сб. статей по материалам научных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Д.С. Бунина (22–23 сентября 1999 г.). Москва, 2000. 256 с.

Хлебников П.Х. Астрахань в старые годы II половины XIX в. СПб., 1907. 155 с.

References

- Astrakhan Diocesan Gazette. 1890.15 April. 668 p.
Astrakhan Bulletin. No. 2337. 1897. 4 p.
Astrakhan leaf. No. 56. 1905. 5 p.
Astrakhan collection, published by the Petrovsky Society of Astrakhan Region Researchers. Issue I. Astrakhan, 1896. 335 p.
Biryukova I.A. History of the Astrakhan Cossack Host. Saratov, 1911. Part 2. P. 610–655.
GAAO. F. 32. Op. 1. D. 305. L. 19.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 5. L. 10.
GAAO. F. 857. Op. 2 (add.). D. 5. L. 17.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 101. L. 13.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 3. L. 12.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 1. L. 6.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 10. L. 56.
GAAO. F. 857. Op. 1. D. 103. L. 9.
GAAO. F. 857. Op. 1. (add.). D. 3. L. 5 rev.
Zenchenko T. Astrakhan district of the Lower Volga region / Experience of an essay on local history. Astrakhan, 1923. 116 p.
Kuzmina G. On the release of the first collection “Petrovskie Izvestia” // Astrakhan Izvestia. No. 43. 1999. 5 p.
Materials for the history of the Astrakhan region stored in the archives of the Astrakhan provincial government // Journal of the Ministry of Public Education (education). 1834. Part 7. No. 7. p. 3 - 75.
Social movement in Russia at the beginning of the XX century. T. 1. SPb., 1909. 67 p.
Report of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Territory for 1892. Astrakhan, 1894. 24 p.
On the tasks of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Region. Astrakhan, 1892. 5 p.
On the activity of the Petrovsky society // Komsomolets of the Caspian. 1986. 17 June. 4-5 p.
Report of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Territory for 1890. Astrakhan, 1892. 23 p.
Report of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Territory for 1895. Astrakhan, 1897. 22 p.
Report of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Territory for 1903. Astrakhan, 1909. 24 p.
Report of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Territory for 1904. Astrakhan, 1910. 17 p.
Prosyanova T.N. State Archives of the Astrakhan Region (GAAO). Astrakhan, 1998. 48 p.
Stepansky A.D. Public organizations of Russia at the turn of the XIX – XX centuries: diss ... doc. ist. sciences. Moscow, 1982. 135 p.
Charter of the Petrovsky Society of Researchers of the Astrakhan Region. Astrakhan, 1896. 39 p.
Ushakov N.M. Power and society of Russia in the past and present. Sat. articles on the materials of scientific readings dedicated to the 90th anniversary of the birth of Professor D.S. Bunin (September 22-23, 1999). Moscow, 2000. 256 p.
Khlebnikov P.Kh. Astrakhan in the old years of the 2nd half of the 19th century SPb., 1907. 155 p.

ҒТАХР 03.20

**ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ «ҒАЛИЯ» МЕДРЕСЕСІ ШӘКІРТТЕРІМЕН
РУХАНИ БАЙЛАНЫСЫ**

Боранбаева Бақтылы Сансызбайқызы

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М. Өтемісов атындағы Батыс
Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан. E mail: bbaktyly@bk.ru

Түйіндеме. XX ғасыр басында өмір сүрген Ғұмар Қараш қазақ халқын өнер мен ғылымға үндеген, дін шарифат, имандылық жолын терең меңгерген, араб, парсы, түрік тілдерін жетік білген ағартушы, ойшыл ақын, өз дәуірінде «Қазақстан», «Дұрыстық жолы» сияқты мерзімді басылымдар мен педагогикалық «Мұғалім» журналын ұйымдастырып шығарған, ұлт тілінде тұңғыш «Педагогика» еңбегін жазған тарихи тұлға. Мақалада Башқұртстан Республикасы Орталық тарихи мемлекеттік архив қорында сақталған тарихи құжаттар мен шежіре суреттер, сондай ақ «Садақ» журналы, «Қазақ» газетінің деректері негізінде Орынбор Діни Басқармасының қазіы (1917 жылы маусым - 1918 жылы наурыз) қызметін атқарған Ғұмар Қараштың Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттерімен рухани байланысы ғылыми негізде тұжырымды баяндалады.

Кілт сөздер. Ғұмар Қараш, Орынбор Діни басқармасы, «Ғалия» медресесі, «Садақ», мүфти, қазақ шәкірттері, Бабиш, Тілепбергенов, Майлин.

МРНТИ 03.20

**ДУХОВНЫЕ СВЯЗИ ГУМАРА КАРАША С УЧАЩИМИСЯ
МЕДРЕСЕ «ГАЛИЯ»**

Боранбаева Бақтылы Сансызбаевна

к.и.н., доцент, Западно-Казахстанский государственный университет
им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан. E mail: bbaktyly@bk.ru

Аннотация. Гумар Караш – историческая личность начала XX века, призывавший казахский народ к освоению культуры и науки, поэт мыслитель глубоко познавший основы религии и духовности, в совершенстве владевший арабским, персидским и турецкими языками, наладивший выпуск периодических изданий «Казахстан», «Дұрыстық жолы», педагогического журнала «Мұғалім», автор труда «Педагогика» на казахском языке. В статье на научной основе использованием материалов исторического государственного архива Республики Башкортостан, журнала «Садақ» и газеты «Қазақ», раскрывается история духовных взаимосвязей казахских учащихся медресе «Галия» в городе Уфа с Гумаром Карашем, являвшимся казием Оренбургского магометанского управления (1917 года июнь – 1918 год март).

Ключевые слова. Гумар Караш, Оренбургское магометанское управление, медресе «Галия», «Садақ», муфтий, Бабиш, Тлепбергенов, Майлин.

IRSTI 03.20

**THE SPIRITUAL RELATIONS OF GUMAR KARASH
WITH “GALIYA” MADRASAH ULAMNY**

Boranbayeva Baktyly Sansyzbayevna

Candidate of historical science, associated professor at M. Utemisov West Kazakhstan
state university, Oral, Kazakhstan. E mail: bbaktyly@bk.ru

Abstract. Gumar Karash was a historical figure of XX century who called on Kazakh people to develop culture and science. He was also a poet who deeply explored the basis of religion and spirituality and fluently spoke in Arabic, Persian and Turkish. Moreover,

he established journals such as “Kazakhstan”, “ruthful way” and “Teacher” and wrote a work “Pedagogy” in Kazakh language. This article examines the history of the spiritual relationship of the Kazakh students at “Galiya” madrasah in Ufa with Gumar Karash, who was a judge of the Orenburg Muslim administration (June 1917 – March 1918) on the basis of the materials of historical state archive of Republic of Bashkortostan as well as journals such as “Sadak” and “Kazakh”.

Key words. GumarKarash, The Orenburg Muslim administration, “Galiya” madrasah, “Sadak”, mufti, Babich, Tlepbergenov, Mailin.

Кіріспе. Ғұмар Қараш – Қазақстанның ХХ ғасыр басындағы демократ зиялыларының қоғамдық саяси ой пікірінің көрнекті өкілі, ұлттық прогресс пен демократиялық дамуды ұран етіп көтерген ірі қайраткер, гуманист, ағартушы тұлға. ХХ ғасыр басында қазақ қоғамындағы қалыптасқан әлеуметтік, саяси, рухани, мәдени мәселелерін шешу жолында Ғұмар Қараш зор еңбек етті. Қазақ елінің тәуелсіздігі мен бостандығы жолындағы күресте ұлт қамқоршысы ретінде таныла білді.

Ғұмар Қараш көрнекті ойшыл ақын, халқын өнер мен ғылымға, берекелі ел болуға үндеген қайраткер ағартушы, дін шарифат, имандық жолын, араб, парсы, түрік тілдерін жетік білген ғұлама, өз дәуіріндегі мерзімді баспасөзге қазақ елінің көкейкесті мәселелері хақында үзбей ой толғаған қаламгер. Ол 1876 жылы Бөкей Ордасындағы Құрқұдық елді мекенінде (қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы) кедей шаруаның отбасында дүниеге келген (БҚОМА, 2: 15). Әкеден ерте айырылған Ғұмар Қараш жас кезінен өмірдің тауқыметін тартып өседі. Алайда жастайынан зерек Ғұмар ағаларының қамқорлығымен Жалпақтал ауылындағы Ғалекеев медресесінде оқып, мұсылманша білім алады. «Ғылым, өнер иесі адамдар, яки халықтар тіршілік таласында үстем болып, надан, өнерсіз қалғандар су құйылмаған теректей болып құрап, ақырында дүние жүзінде өзі түгіл атағы да қалмайды. Ата бабадан келе жатқан жалқаулықты тастап, тәуекел ердің жолдасы деп ғылым, өнер жолына түсіп, бүтін жұрт үлес алып жатқан дүниеден біге де үлесімізді алу керек...» (Сыдықов, 1998: 210), – деп түйеді.

«Жалқау жұрт, қалған кейін қазақ халқы

Өнері жоқ, білігі жоқ қазақ жұрты

Қолданған өнерлері осы күнгі

Ойын ойнап, ішкі ішіп, жасы қарты», – деп налыған ол қараңғылықта отырған халқына:

«Әу, қазақ! балаларың өнер білсін,

Жасынан жақсылықтың жолын көрсін

Қаруы бұ заманның өнер, ғылым,

Еш құрал екеуіне қарсы келмес» (Сыдықов, 1998:32), – деп болашаққа жол көрсетіп, 1902–1910 жылдар аралығында өзі туып өскен Тіленшісай, Борсы елді мекендерінде жәдид (жаңаша) тәсілімен бала оқытуды қолға алады. Мұнда құран иманшарт, әптиек сияқты ислам догмаларымен қатар, оқушыларға қазақша, орысша, татарша оқуды үйретіп, жағрафия, тарих сияқты дүниәуи пәндерді оқытады. Ғұмар Қараштың бұл әрекетін ғалым Е. Ысмайлов: «Ғұмардың ишандығы сырт жағынан дін қызметі болғанмен мазмұны халықты ағарту, жаңалыққа шақыру, жолындағы қызмет болып шығады» (ҚРОМА, 3: 38), – деп көрсетеді.

ХХ ғасыр басында Ғұмар Қараштың қазақ зиялыларымен бірлесе отырып, ағартушылық қызметке белсене кіріскенін Бөкей өлкесінде шығарылған мерзімді басылымдар дәлелдейді. Мәселен, ол 1911–1913 жылдары аралығында «Қазақстан», 1917 жылы «Ұран», 1918 жылы «Қазақ дұрыстығы», 1919 жылы «Дұрыстық жолы» газеттері және әдістемелік «Мұғалім» журналын ұйымдастырып шығарушылардың бірі.

Ағартушы ақынның мерзімді басылымдарда жарияланған өлеңдері мен мақалаларының идеялық саяси бағыты қазақ халқын білімге шақыру, көшпелілік салтынан арылып, отырықшылық өмірге көшу, өнер мен ғылымды дамыту

мәселелері төңірегінде болды. Ол «Қазақстан» газетінің алғашқы санында жариялаған «Газет деген не зат?» атты мақаласында баспасөздің маңызын: «Бізді бір ниет, бір тілекке жиятұғын зат – газет! Сол себепті газет біздің басшымыз! Газет біздің достар алдында – көркіміз! Дүшпандарға қарсы құралымыз! Газет біздің білмегенді көрсететін ұстазымыз! Газет біздің қаранғыда жарық беріп, тура жолға салатын шам шырағымыз!» (Қарашев, 1911:1), – деп түсіндірді. 1919 жылы аталмыш журналда Ғұмар Қараштың тұңғыш «Педагогика» атты еңбегі жарияланады. Зерттеуші ғалым М. Ысмағұлов: «...Шын мәнісінде педагогика теориясын (қағидасын) ана тілімізде жазған тұңғыш автор Ғұмар Қараш» (Ысмағұлов, 1959), – деп бағалаған еді.

Тәуелсіздік жылдарында тарих, әдебиет, философия, дінтану ғылымы салалары бойынша жүргізілген терең зерттеулер нәтижесінде алаш тұлғасы Ғұмар Қараштың өмірі мен шығармашылығына арналған ғылыми еңбектер жарияланды. 2018 жылы Ғұмар Қараш шығармаларының толықтырылған үш томдық жинағының шығарылуы ғұмартануға қосылған зор үлес деп білеміз (Набиоллаұлы, 2018:372).

Десек те, Ғұмар Қараш сияқты күрделі тұлғаның әлі де ғылыми ізденіс нәтижелерін күтіп тұрған қырларының бірі, Орынбор мүфтилігінің қазіы Ғұмар Қараш пен «Ғалия» медресесі шәкірттерінің рухани байланысы. Бұл жөнінде Т. Кәкішевтің «Ғалияда оқыған қазақтар» атты мақаласында М.Тәжмұраттың «Ғұмар Қараш» сондай ақ осы жолдардың авторы жариялаған ғылыми еңбектерде мәліметтер келтірілгенмен, өз алдына жеке деректік негізде қарастырылған емес. Демек, ұсынылып отырған мақалада Башқұртстан Республикасының Орталық тарихи архив деректері негізінде бұл мәселе алғаш рет ғылыми зерттеу нысанына алынып отыр.

Материалдар және әдістер. 1917-1918 жылдар аралығында Уфа қаласындағы Орынбор Діни Басқармасының қазіы қызметін атқарған Ғұмар Қараш пен «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттерінің рухани байланысын ғылыми мақала арқауына айналдыру барысында Ресей Федерациясы Башқұртстан Республикасы Орталық тарихи мемлекеттік архив, Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архив қорында сақталған деректер сондай ақ Ғұмар Қараштың «Ғалия» медресесінде өткізілген кездесу кешінде шәкірттерімен түскен естелік суреттері, Батыс Қазақстан облыстық архив құжаттары, «Айқап» журналы, «Қазақ» газетінде жарияланған деректер, бұған қоса, башқұрт ақыны Ш. Бабичтің, сондай ақ башқұрт мәдениетінің тарихы туралы жазылған Ф. Кузбековтың еңбектері, отандық ғалымдар Т. Кәкішевтің «Сандалтқан «Садақ» атты кітабы, «Ғалияда оқыған қазақтар» атты мақаласы, М. Тәжмұраттың «Ғұмар Қараш» атты тарихи филологиялық монографиясы, Ф. Ниязованың зерттеу еңбектері арқылы «Ғалия» медресесінде оқыған журналист, прозаик Жиенғали Тлепбергеновтің жеке архивінен табылған қолжазбалары құндылығы жоғары деректер ретінде тартылды.

Зерттеу жұмысында тарихи жүйелілік, тарихи салыстырмалы, жазба деректерді зерттеу, деректерді талдау, тарихи құжаттарды саралау сияқты тарихи зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Талқылау. XX ғасыр басында алаш зиялыларымен бірге қазақ халқының көкейтесті мәселелерін көтерген Ғұмар Қараш:

«Жалқаулықты бос жүрісті тастағанын
Орынсыз дәулет мүлкін шашпағанын
«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Өз жерінен шыққан кенді өзі алғанын
Еуропаның өнерінен үлгі алғанын,
Әрбір істе қазақ ісі аңқығанын,

Тәрлікте көзімізбен көреміз бе» (Сыдықов, 1998:128), – деп Қазақстанның тәуелсіз іргелі ел болуын көксеген, жалқаулық пен тоғышарлықты сынаған Алаш тұлғасы. Осы орайда ағартушы ақын туралы ғалым Е. Ысмайлов: «Революция алдындағы дәуірде халық арасына шығармалары мен есімі ең көп жайылған, қадірлі, даңқы зор ақын Омар (Ғұмар – Б.Б.) болды. Барлық ақыннан да Омар өлеңді көп жазды. Жеке кітаптарын да үздіксіз көп бастырып отырды» (ҚРОМА, 3:96), – деп тұжырым жасады.

Ғұмар Қараш мұсылман дініне құрметпен қараған терең білімді діндар адам. Бұл пікірімізге оның діни ағартушылық сипаттағы «Бәдел хажы», «Дін. Исламның жақсылықтары жайлы», «Адамдар дінді, сақтай ма, яки дін адамдарды сақтай ма?» т.б. еңбектері дәлел. Бұл еңбектерінде ол мұсылман дінінің тәрбиелік маңызы туралы : «...Біздің халқымыз ақиқат дінді ұстаса, біз надан жалқау болып қараңғылықта қалмаған болар едік, арақ ішу, қарта ойнау сияқты халықты бұзатын қылықтардан ада болар едік. Демек, шын дінді тұтсақ әлем алдында масқара болмаймыз. Жоғары да айтылған жаман мінез құлықтардан аулақ болар едік» (Сыдықов, 1998:176), – деп бүгінгі имандылыққа бет бұрған тәуелсіз қазақ елінің жастары үшін де, діни ағартушылық маңызы жойылмаған құнды пікір айтады.

Жалпы ғұмартанушы ретінде айтар болсақ, жоғарыда айтылғандай, Ғұмар Қараштың Жалпақтал ауылындағы Ғұбайдолла Ғалкеев медресесінен кейін «Ғалия» медресесінде оқығандығы жөнінде дерек таппадық.

Мақала мазмұнына қарай ойысып, Уфадағы Орынбор Дін басқармасының қазіы Ғұмар Қараштың «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттерімен байланысы жөніне келсек, Башқұртстан Республикасының Орталық тарихи архивінде бұл туралы айғақ деректер мен шежіре суреттердің сақталғанын жоғарыда айтып өттік. Демек, ұсынылып отырған ғылыми мақала мен сурет деректер аталмыш архив қорындағы ізденіс нәтижесі болып табылады.

Нәтиже. Тарихи деректерге сүйенсек, Қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату мәселесі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси ахуал жағдайында одан әрі өз жалғасын тапқан еді. 1917 жылы мамыр айында Мәскеу қаласында өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтінші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген маңызды шешім қабылданып, съезде Орынбор мүфтилігіне жаңадан мүфти мен қазылар сайлауы болды.

Сөйтіп, Ресей мұсылмандары тарихындағы тұңғыш мүфти сайлауында қоғам қайраткері Ғалымжан Ғалеев (әл Баруди) Орынбор Дін басқармасының төрағасы (мүфти) қызметіне және құрамында қазақтардан Ғ. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар алты адам қазылыққа сайланды (Исхаков, 2003:205).

Милли шүрөнің 16 мамыр күні Мәскеуде өткізілген екінші мәжілісінде Орынбор Дін басқармасының жаңадан сайланған мүфтиі Баруди мен басқарманың алты қазына олардың Мәскеу съезінде мүфти және қазі болып сайланғандарын хабарлап, «қызмет міндеттеріне кірісуді ұсынып, шешім қабылдайды. Бұл жөнінде «Қазақ» газетінің маусым айының соңындағы санында Ғұмардың Орынбор діни басқармасының қазіы болып сайланғаны жарияланады (Қарашев, 1917:24.06.)

Демек, Ғұмар Қараш Ресей мұсылман жұртшылығының осы беделді мекемесіне алғаш рет сайланған әрі ресми бекітілген тұңғыш қазақ өкілі болды. Осылайша, 1917 жылдың маусымы мен 1918 жылдың наурыз айы аралығында діни басқарманың қазіы қызметін атқарған Ғұмар Қараш мүфтиліктің түрлі жұмыстарының барлығына дерлік белсене қатысқанын Орынбор діни басқармасының архив қорында сақталған құжаттарынан анық көреміз. Ғұмар Қараштың қазіы ретінде қолы қойылған құжаттардың алғашқысы 1917 жылғы 4 шілдемен белгіленген.

Бұл құжат мазмұнына қарағанда, сол жылы жазда ақмолалық қазақтар өздерінің қаладағы Екінші мешітке барып, мешіт істеріне араласуларына болатын болмайтынын сұрап мүфтилікке жүгінеді. Жағдайды тексеруге бұрын сол қалада ахун болған қазі Хаким Махмудов жіберіледі. Ол барған бойда 4 шілде күні мүфтилікке қазақтарды мешітке жібермеуді сұрап жеделхат жолдайды. Жеделхат сол күні ақ мүфти Ғ. Ғалеевтің басқаруымен, А. Сүлейманов, М. Буби, Ғ.Қараштың қатысуымен қаралып, олар мешітке баруды қазақтардың өз ықтиярына қалдыру жөнінде қарар қабылдайды (РФ БРОМА, 669: 27).

Міне, архив қорындағы Ғұмар Қараштың қолы қойылған осындай құжаттар оның Діни басқармадағы мүфтилік жұмыстың барлық саласына дерлік белсенді қатысып отырғанын дәлелдейді. Мәселен жоғарыда келтірілген құжаттан соң келесі 5 шілде күнгі отырыста тағы бір шағым қаралған. Шағымданушы Орал

қаласының тұрғындары ескі құрылысты көкसेп, Уақытша үкіметті тыңдамай отырған қалалық мешіт имамдары Ғ. Сағитов, Ғ. Заляметдинов, Х. Измағилов, ағайынды Толыбаевтарды өздері имандықтан қуып жібергендерін айтып, енді осыларды мүфтиліктің құрамынан да шығаруды сұраған. Міне осы арыз бойынша: «жағдайды тексеріп, барынша әділдікпен шешу үшін Оралға Астрахандағы Сегізінші мешіттің имамы Ғабдрахман Ғүмеров жіберілсін» (РФ БРОМА, 921:22), – деген шешім қабылданып, соңына мүфти мен Ғұмар Қараш қол қойған. Сонымен бірге «Мағлұмат» журналында жарияланған Діни басқарманың 1917 жылдың 30 шілде күні барша имамдарға арнаған үндеуіне де бес қазимен бірге Ғұмардың да қолы қойылған (РФ БРОМА, 669: 23). Жоғарыда келтірілген бұл деректер Ғұмар Қараштың Орынбор мүфтилігінің белсенді қазыларының бірі болғанын аңғартады.

Осы орайда зерттеуші М. Ысмағұлов: «Ол қызметті тиіп қашып істемеген, архивтік құжаттар қайта оның шет аймақтан келдім деп іркіліп қалмай, жаңа жағдайға өзінің іскерлік, ұйымдастырушылық қабілетін таныта білгенін көрсетеді. Елден де қол үзбеді, «Қазақ», «Сарыарқа», «Ұран» газеттерінде жазып тұрды. Діни басқарманың бай кітапханасында отырып, «Педагогика», «Қара» және «Қан мен жан» дейтін үш еңбек дайындады (Ысмағұлов, 2012:67), – деп Ғұмар Қараштың Уфадағы діни қызметімен бірге шығармашылық жұмысты да қатар алып жүргенін айтады.

Жалпы тарихқа тереңірек үңілсек, патша өкіметі Қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату шараларын 1789 жылдың көктемінен бастап қолға ала бастаған. Осы мақсатта О.А. Игельстром Кіші жүз қазақтарына татар молдалары арқылы хаттар жіберіп отырады. Алайда, патша өкіметі қолымен құрылған бұл мүфтилікке өздерінің діни істерін қаратқысы келмеген қазақ ақсүйектерінің бір тобы Бұхар әмірімен кеңесуді жөн санайды. Қалыптасқан осындай жағдайда, мүфти М. Хүсейнов 1789 жылы желтоқсанда Оралға келіп, қазақ ақсүйектерімен келіссөздер жүргізу барысында бұл өңірдегі қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қаратуға қол жеткізеді (РФ БРОМА, 1: 2).

Орынбор губерниясының құрылуына байланысты Уфада құрылған мұсылмандық діни басқарма 1797 жылдан бастап жаңадан Орынбор мүфтилігі деп аталды. 1798 жылы Діни басқарма кеңсесі губернияның орталығы Орынбор қаласына ауыстырылады. 1802 жылдың соңында Басқарма кеңсесі Уфа қаласына қайта көшіріледі (РФ ОрОМА, 942:14 15).

Бірақ бұған қарамастан, мүфтилік 1918 жылға дейін Орынбор мүфтилігі аталып келді. Осылайша қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қаратудың алғашқы қадамы жасалған еді. Патша өкіметінің билігі толық орнаған соң, қазақ даласының өзге де аймақтарына Орынбор мүфтилігінің ықпалы біртіндеп кең тарала бастайды. Сөйтіп мұндай өңірлердегі қазылар мен молдаларды мүфтидің жеке өзі бекітіп отырды. Мәселен, 1917 жылы Орал өңіріндегі Кіші жүз қазақтарына қазим болып, Қазан губерниясының татары Мұхамеджан Қазиев, 1802 жылы Бөкей Ордасында қазимлыққа Жүсіп Махмұтов бекітілді. Орынбор мүфтилігінің қарамағында ХҮІІІ ғасырдың соңғы жылына қарай 28 ахун, 969 молда, 114 мешіт, медреселерде қызмет ететін 1921 мүдәріс болған (РФ ОрОМА, 946:10).

XX ғасыр басында Ресейдің алдыңғы қатарлы діни оқу орны қатарында көрінген «Ғалия» медресесінің негізгі тарихи деректері жоғарыда айтылған, Башқұртстан Республикасы Орталық тарихи мемлекеттік архивтің ««Ғалия» медресесінің тарихы бойынша құжаттар жинағы. 1906-1919 жж.» атты қорында сақталған. Қордағы құжаттардың біріне үңілсек: ««Ғалия» медресесінің шәкірттерді оқыту ағдарламасына психология, география, тарих, француз тілі, музыка, дене шынықтыру, физика, химия, түркі халықтарының тарихы, дін тарихы, араб тілі, логика, татар әдебиеті т.б. дүниәуи пәндер енгізілді. Бұл «Ғалия» медресесінің өзге діни мектептерден айырмашылығы болып табылады. Медресе шәкірттерінің ұлттық құрамы башқұрт, татар, қазақ, түркмен, шеркес, өзбек, қырым татары сияқты әр түрлі ұлт өкілдерінен құралды. Оларға жоғары білімді оқытушылар сабақ үйретті. Шәкірттер медреседегі оқу, тамақ, жатахана ақысы үшін жылына

60 рубль төледі. Сабак медресенің 3- қабатында жүргізілді, 2- қабатында жатахана, ал жертөледе асхана орналасты. Әр аптаның бейсенбі күні оқытушылар саяси тақырыптағы дәрістер оқыды. Шәкірттердің қатысуымен әдеби музыкалық кештер ұйымдастырылды. Медресе кітапханасында башқұрт, татар, түрік, қазақ, араб және орыс тілдеріндегі бай кітап қоры болды. Бүкілодақтық Атқару комитетінің діни оқу орындарын жабу туралы шешіміне сәйкес «Ғалия» медресесі 1919 жылы жұмысын тоқтатты. Алайда Уфа қалалық білім бөлімі «Ғалия» медресесі ғимаратында 2-сатыдағы кеңестік ерлер мектебін ашты. Бұрынғы «Ғалия» медресесінің тарих және педагогика теориясы пәні оқытушысы Давлеткельдева Фатима Асқаровна мектеп директоры болып тағайындалды» (РФ БРОМА, 57: 4). Демек, бұл дерек «Ғалия» медресесінің тағылым мен тәрбие орталығы болғандығын анық аңғартады.

1906-1916 жылдар аралығында «Ғалия» медресесінде Ресейдің Түркістан, Кавказ, Қырым, Сібір аймақтарынан келіп білім алған 950 шәкірттің 726-ы татар балалары болған. Медресе бітірген шәкірттерге куәлік берілген, ал медреседегі оқуды аяқтай алмағандар анықтама алатын болған (РФ БРОМА, 1:18). Төменде келтірілген архив құжаты «Ғалия» медресесі мен Орынбор Діни Басқармасы арасындағы оқу үдерісіндегі тығыз байланысты көрсетеді: «Медресе шәкірттері емтихан тапсырып Діни Басқарма бекіткен төмендегідей дәрежелерге ие болды:

I дәрежелі мүдәріс (медресе оқытушысы). Өзінің жан-жақты білімділігін дәлелдеген шәкіртке берілді. Ол медресе ашуға және балалар оқытуға құқылы.

II дәрежелі имам - хатиб және мұғалім. Діни мектептерде бала оқытуға, мешіттерде уағыз айтуға құқық берілді.

III дәрежелі имам музин. Діни қызметкер көмекшісі.

IV дәрежелі муэдзин. Мешітте азан шақыруға құқылы.

108 шәкірт «Ғалия» медресесін тәмәмдағаны туралы куәлік алды. Діни Басқарма мүфтиі мен қазилері алдында емтихан тапсырған 199 шәкірт мүдәріс, 12 шәкірт хатиб және мұғалім дәрежесін алды» (РФ БРОМА, 1:18).

Жалпы «Ғалия» медресесінің қазақ тарихындағы алатын орны ерекше. Медреседе оқыған қазақ балаларының арасында ұлтымыздың белгілі зиялылары, жазушылар Б. Майлин, М. Жұмабаев, педагог ақын Т. Жомартбаев, М. Оразаев, Н. Манаев, Ж. Тілепбергенов, М. Тұрғанбаев, Ғ. Қайыров, Ә. Сұлтанов және басқалар болды (Боранбаева, 2014:153). Олар қазақ халқының ұлттық санасын оятып, рухын көтеруге аянбай еңбек етті. Ғалым Ахмедов: «Еліміздің бейқам кезінде, өкіметтің көмегінсіз, өздері тырбанып, оқып білім алған, сол білімдерін мектебі, медресесі жоқ елге таратып, қызмет еткен адамдардың еңбегі қазіргі өлшеммен қарағанда қарылғаштың аузымен су тасып, өрт сөндірмекші болғаны сияқты көрінгенмен де, ол заманның жағдайында үлкен ерлік еді» (Ахмедов, 2005:142), – деп бағалаған еді. Осы орайда Міржақып Дулатов: «Осы күні қазақ арасындағы тәуір мұғалімдердің көбі «Ғалия» медресесінің жемісі», – деп текке айтпаса керек.

Демек, қазақ зиялылары білім алған «Ғалия» көптеген басқа медреселерден тек оқу үрдісі жағынан ғана емес, сонымен қатар еркіндік сүйгіш рухымен де ерекшеленді. Медреседе шәкірттердің жан жақты қалыптасып жетілуі үшін түрлі тақырыптағы пікір сайыстар, дәрістер өткізіліп, әдеби кештер ұйымдастырылды, татар, қазақ, өзбек тілдерінде қолжазба журналдар басылды» (Кузбеков, 1997:74). Алғаш рет музыкалық үйірмелер ұйымдастырылып мандолин, гитар, скрипка сияқты аспаптарды меңгерген шәкірттердің оркестрі құрылады. Оған архивтің «1916-1918 жылдары «Ғалия» медресесінде әдеби-музыкалық үйірме мүшелері ұйымдастырып өткізген әдеби және музыкалық кеш бағдарламаларының тізімі» атты қорындағы төмендегідей бағдарламалар мен суреттер (Сурет 1, 2) айғақ:

1. «Музыкалық театрландырылған үйірменің мүшелері ұйымдастырған әдеби кеш бағдарламасы. 1917 жыл. 9 қараша.

2. ««Ғалия» медресесінде өткізілген театр және әдеби кеш бағдарламасы. 1917 жыл. 10 желтоқсан.

3. ««Ғалия» медресесінде өткізілген театр және музыкалық кеш бағдарламасы. 1918 жыл. 25 қаңтар.

4. Ғ. Тоқайға арналған кеш бағдарламасы. 1918 жыл. 2 сәуір.» (РФ БРОМА, 23:2).

Сурет 1. Орынбор Діни Басқармасының қазыы Ғұмар Қараш (алдыңғы қатар солдан оңға қарай бірінші) «Ғалия» медресесінің шәкірттерімен кездесу кешіне келген қонақтармен бірге. Уфа қаласы. 1917 жыл.

Сурет 2. Орынбор Діни Басқармасының қазыы Ғұмар Қараш (екінші қатар солдан оңға қарай бірінші) «Ғалия» медресесі шәкірттері ұйымдастырған әдеби музыкалық кеш қонағы. Уфа қаласы. 1917 жыл.

Жоғарыда медресе шәкірттері үшін кластан тыс шараның бірі ретінде әр түрлі тақырыпта дәрістер өткізілгенін айттық. Ал саяси тақырыптағы тиым салынған дәрістер түнде өткізіліп, медресе күзетшісі Шафик Карт (медресенің негізін салған тұлға – Зия Камалидің жерлесі) ғимарат қақпасының есігін қарауылдап тұратын. Мәселен, «Почему народы Индии и Индонезии находится под игой англичан и голландцев» тақырыбындағы дәріс осылай жасырын өткізілген (РФ БРОМА, 1: 21).

Енді мақала мазмұнына қарай ойысып, тарихи деректерге жүгінсек, 1911 жылғы «Айқап» журналының №10 санында жарияланған: «Ғұмар Қарашұлының жана шығарған «Өрнек» атты кітапшасын 1911жылы Уфада медресе «Ғалиядағы» қырғыз қазақ шәкірттері жалпақ қазақ тілінде бастырған екен. Оның біреуін алдырып оқыдық. Өзі аз болса да сөзі жақсы, терең ойға түсіретін болғандығы үшін оқып алып, Қарашұлы мен шәкірттерге көп сүйсініп, дұға қылдық» (Кәкішев, 2006), – деген хабарламадан ағартушы ақын мен «Ғалия» медресесі шәкірттерінің рухани байланысын анық аңғартады.

«Дәріс айт, шәкірт жина, ғылымынды шаш,
Қыл пида ғылым үшін мал менен бас,
Оқу біл, ғылым өнер көзінді аш.
Дұрыс бер дәріс берсең теріс берме,

...Шын сопы ғылым иесі – о бір гауһар,
 Мысалы надан сопы – бір қара тас.
 Халық соры осы күні кесірлі су
 Надан шейх, тентек сопы – екі жолдас.
 Надан шейх діннің соры күннің соры,
 Бір қашпа надан шейхтан, мың кері қаш.

Құран шам, ақыл басшы, ғылым құрал» (Сыдиықов, 1998:63), – деп халқының кемел келешегін ойлаған Ғұмар Қараш : «Біздің қырғыз, қазақ халқында орта және жоғары медреселерде оқып шыққан жігіттер көп. Бұл жағына қарағанда келешегімізден біраз үміт күтуге болады. Осы жігіттердің халқына қызмет ету жағына келсек, әкімдік дәрежесіне тағайындалып, еңбек ақысын алу, дау жанжалдардың ішінде болу, арақ ішіп есіру, күн түн карта ойнап өмір өткізу – осы жолда өз байлықтарын ысырап етуден басқа ешбір нәрсесін көрмейсіз. Керісінше, зиялылар неғұрлым көбейе түссе, халықтың көзі ашылып, пайдалы мектептер салынып, газет журналдар шығарылып, дау дамайлар азайып жалпы жұртшылық жақсы күн кешірген болар еді», (Сыдиықов, 1998:173) деген ұлағатты ойларын медресе шәкірттері алдында айтқаны анық.

Осы орайда ғалым М. Тәж Мұрат: «Медресемен Ғұмардың байланысы ертеден келе жатыр: осында оқыған қазақ шәкірттерінің алғашқы легі, Құлмұхамед Оразиев бас болып, 1912 жылы елдегі Ғұмардың «Бала тұлпарын» алдырып, кітап етіп шығарған, әр жылдары мұнда Ғұмардың аталас інісі Әжікей Жәкеев, Лұқпан Көжеков, Таловтың Саралжынынан Хажым Басымов, жәнібектік Ахмет Мәметов, Теңіз қисымынан Нұғыман Манаев, астрахандық ағартушы, «Ырысты», «Мақтым» повестерінің авторы Салахидден Сарталиев, ордалық ақын Бисен Жәнекешовтер оқыған. Шәкірттердің тәхсилге (семестр – Б.Б.) жинала сала ақынды көргісі келуінің осындай себептері де болады» (Тәж Мұрат, 2004:179), – деп қорытады.

Деректерге жүгінсек, «Ғалия» медресесі шәкірттері ілім білім алумен ғана шектелмей, ағартушылықпен айналысып, газет журналдар шығарып, жинақтарын бастырды, мәселен, медреседе оқитын татар башқұрт шәкірттері «Аң», «Без», черкестер «Лөгге», қазақтар «Садақ» журналын шығарады.

«Ғалия» шәкірттерінің қажырлы еңбегінің нәтижесінде 1915 жылы шығарылған «Садақ» журналы елді жаңғыртуды қазақ әдеби тілін дамыту, ұлттық әліпбиді қалыптастыру, ана тілінде оқулықтар шығару проблемасымен ұштастырды. Елдің көзін ашып, рухани оянуға үндеген озық ойлы зиялы жастардың соңына түскен полициялық бақылаудың күпия хабарында: «Олар қазақ тілінде теріс бағытта шығарылған, Уфада басылған кітапшаларды әкеліп, халық арасында таратады. Кітапшалар арасынан: «Оян, қазақ!», «Түр, қазақ!» және «Маса» мысалдар жинағы мәлім, аталған басылымдарда қырғыздардың (қазақтардың) құқықсыз ауыр жағдайы туралы айтылады, аграрлық мәселе қозғалып, қазақтардың пайдалануындағы жер мөлшерінің тарылғаны көрсетіледі», – деп жазды (Боранбаева, 2014:153, 154).

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым Т. Кәкішев: «Ғалия» шәкірттерінің өз заманында не тындырғандарын жүйелей сөз етсек, ең алдымен қолжазба «Садақ» журналының 40 шақты санын 1913-1918 жылдары шығару арқылы мәдениетімізге үлкен олжа сыйлағанын атау қажет» (Кәкішев, 2006; 30.08.), – деп бағалады.

Демек, көпшілікке ұсынылып отырған мақаламыздың ғылыми деректік негізінің бірі, осы «Садақ» журналының үшінші санында Орынбор Діни Басқармасының қазыы (мүшесі) Ғұмар Қараштың медреседегі мәдени кешке құрметті қонақ ретінде шақырылып қатысқаны баяндалады: «Медресенің үш бөлмесі тұтастырылып, кең қылынып, орын тым тәуір ғана әзірленді. Бүтін шәкірт осы кешті тәуір өткізуге қызмет етісті... Уфаның ішіндегі әрбір ардақты кісілерге арнайы билеттер жіберіліп, ерте шақырылып еді. Бұның ішінде біздің қазақтан Ғұмар Қарашев (қазы), Хайыршаһ Ахметжанов (қазы), Зия Алдабергеновтер (мұғалім «Ғалияда») бар еді. Ойлаған жерден шығып, тәуір тәуір кісілер мезгілімен келді. Өзі келген кісілер де көп, олар келе бастағанынан ақ көңілді өтетіні белгілі еді. Тағы жуан қуаныш: кең күйлі қазақ ағаларымыздың көрінуі

болды, екі қазы, бір мұғаліміміздің ең алда отырғанына беліміз күдірейіп, қазақтың да шын оянғандығы көрінеді. Ойын тап сағат 8 де басталды. Ойнаушылардың көбі ақ өз міндеттерін тәуір өтеді деуге болады. Бірақ біздің басы бірікпей, әр жерде тұрғандықтан қазақтың қосылып салған әні, өздері секілді тозғындап шықты. Бүтін жұрттан мақтау естіген белгілі Әлмұхаметіміздің қымбат әнін шайып кеткендей болды.

Қазақ шәкірттерінің үялғандары маңдайынан аққан терлерін шай қылып ішіп, медреседен шығып кеткенше асықты. Бұл қалыппен енді төбе көрсетуге қанша бетсіз болса да үялатын шығар. Қазақ қазыларымен бірсыпыра жас шәкірттеріміз танысты, һәм екі үшеуі арба жалдап шығарып салды. Бүтін шәкірттердің бас қосып, таныс болғысы келгенін айтып едік, олар мақұл көрді. «Ғалия» шәкірттеріне риза болып қайтты» (Кәкішев, 2002: 198).

Бұл дерек жөнінде Ғұмар Қараштың өмірі мен шығармашылығын ХХ ғасыр басындағы жәдидия қозғалысымен байланыстыра зерттеген ғалым М. Тәж Мұрат: «Екі қазиді шығарып салғандар «Жекей» (Жиенғали), «Саралжын» (Хажым), «Қараша» (Салахиддиндер) болса керек. Қазилармен арнайы кездесіп танысу ойын да алғаш айтып, ұйымдастырған осылар сияқты. Бірақ Уфада іле шала түрлі саяси оқиғалар бел алып кетуі себебті кездесудің реті келесі, 1918 жылдың басында келген бе дейміз. Ол кезде жаңа жылды мұсылмандар наурыздың басында қарсылаған екен, соған орай «Ғалиядағы» қазақ шәкірттері Наурыз мейрамы кешін жасап, оған бірнеше дәріпті кісіні шақырады. Шәкірттер атынан Ғұмарға 1 наурыз күні Жиенғали барған сияқты» (Тәж Мұрат, 2004:180), деп тұжырымды болжам жасайды.

1915-1918 жылдары «Ғалия» медресесінде оқыған журналист, прозаик Жиенғали Тлепбергеновтің жеке архивінен табылған қолжазбалары да Ғұмар Қараштың медресе шәкірттерімен рухани байланысын дәлелдейді.

Ж. Тлепбергенов медреседегі қазақ шәкірттерінің қоғамдық өміріне белсене араласып, қолжазба «Садақ» журналын шығаруға әуелі Бейімбет Майлинге жәрдемші болып, кейін ол оқу бітірген соң «Садақ» журналының негізгі редактор шығарушысы болған (Боранбаева, 2014: 150-156).

Башқұртстан Республикалық Орталық мемлекеттік тарихи архив қорында «Ғалия» медресесінде оқыған Б. Майлин, З. Имажанов т.б. сияқты бірқатар қазақ зиялыларының көптеген суреттерімен бірге Жиенғали Тлепбергеновтің 1969 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Ізбасар» атты таңдамалы шығармалар жинағы сақталған. Шығармаларын құрастырып, алғы сөзін жазған – ғалым Т. Кәкішев. Бұл кітапты медреседе Б. Майлинмен дос болып, бір класта оқыған башқұрттың көрнекті ақыны Сайфи Құдаш «Ғалия» медресесінің музейін жасақтау үшін, Қазақстанға арнайы екі рет келген сапарында Т. Кәкішевтен алып, алайда кейін барлық жинаған материалдарын архив қорына өткізген (РФ БРОМА, 57:14).

Жоғарыда айтылған, Ж. Тлепбергеновтің қолжазбасына қарағанда «Ғалиядағы» қазақ шәкірттері Наурыз мейрамы кешін жасап, оған бірнеше белгілі адамдарды шақырады. Шәкірттер атынан Ғұмар Қарашты шақыруға 1 наурыз күні Жиенғали барады. Ал мейрам кеші ертеңіне, 2 наурыз күні өтеді. Енді осы мерекелік кештің жайын Ж. Тлепбергеновтің ұрпақтарының қолында сақталып келген қолжазба мұрасын зерттеген ғалым Т. Кәкішевтің шәкірті Ғайша Ниязова былайша пайымдайды: «Жазушының 15x10 см. қойын дәптерінің де сыртқы қабығы жоқ. Алғашқы екі беті шақпақ сызықты дәптершеде жол қалдырмай тығыз етіліп қарындашпен жазылған, жазу ізі болғанымен, қарпі танылмады. Келесі беттерде наурыз құттықтаулар жазылған. «Ғұмарға берген наурыз құттықтағаным» деп екі шумақ өлең жазған. «Жиенғали. 3 айдың бірі.

Ғүмеке, құтты болсын жаңа жылың,
Мейрам боп мирас қылған жаңа жылың.
Құдай айдап, кез келіп, таныс болған,
Пікірлесіп тарихи – аға жылың.
Өткен жыл көрсетіп ед бір күндері,

Көрсек те қиын ... мол түндерді.

Орның – орда, сөзің жарық бір ойлы боп,

Жаңа жыл несіп қылсын со күндерді» (Ниязова, 1998:27). Зерттеуші Ф. Ниязова қолжазбадағы наурыз мерекесінің өтілу барысын одан әрі былайша келтіреді: «Келесі бетте «Ескерткіш» деген жазудың астында «1918 жылы 2 март наурыз мейрамын жасадық. 95 сом шығарып ішімізге Ғұмар, Піржан қажыларды әм Ғышман шәкірттерін шақырттық (бұл жерде Ғұмар, Ахметжан қазилар және Уфадағы «Ғұсмания» медресесі шәкірттері айтылса керек – Б.Б.). Жақсы көңілді болды. Сол кеште Ғұмар шәкірттерге арнаған төмендегіше «Бауырларға» деп аталатын өлеңін оқыған.

Ар – иманмен іс етсең, адамдықтың таңбасы,

Ақ жүрепкең қол созсаң, шетке қақпас алғысы.

«Алаш» туы желкілдеп басымыздан,

Алдымызға белгі боп,

Әр кезде батып сөнбесін.

Айырылғанда алысқан қыран ісі қол болсын,

Айырылман деп қамысқан план осы жол болсын.

2 март, Ғұмар Қарашев» (Ниязова, 1998:28).

Осылайша, жаңа жылдық бұл кеште Ғұмар Қараш бас болып, шәкірттер өз ара ауыз біршілікте болуға, Алаш ұранымен әрекет етуге уәделескен. Соған қарағанда, Уфадағы қазақтардың барлығы 1918 жылдың көктемінде елге қайтуға жиналған. Тіпті сол жолы өзара бір бірімен сурет, адрес алмасқан. Оны мына қолжазбадан да көреміз: «Сол наурыз күні Ғұмар маған суретін беріп еді. Сондағы Ғұмардың жазғаны:

Жиенғалиға

Ұмытпасқа белгі деп,

Інім! Сізге бергенім.

Саналы, сынды, ойлы деп,

Әрі өзіне сенгенім.

Сыйласаң, алып сақтарсың,

Бұл да керек бір әдет.

Сыйламасаң, тастарсың,

Емес саған бұл міндет.

Ғұмар Қарашев,

2 март. 1918 жыл» (Ниязова, 1998:28).

Қорыта айтқанда, «Рухани жағынан бірін бір қолдап отыру – адамның ең жақсы қасиеті. Адам абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның істеген жақсылық істеріне байланысты. Жақсылық адамдардың өз қолында дейтініміз осыдан» (Сыдықов, 1998:167), – деп пәлсапалық ой айтқан ойшыл, ағартушы ақын Ғұмар Қараштың Уфа қаласындағы беделді діни мекеменің қазіби қызметін атқара жүріп, «Ғалиядағы» қазақ шәкірттері ғана емес аталмыш қаладағы башқұрт, татар зиялыларымен де байланыста болғандығы туралы деректер әлі де терең ізденістерді қажет етеді. Мәселен, 1910 жылы қазақ арасына келіп бала оқытқан, қазақ ауыз әдебиетімен, Абай өлеңдерімен танысып, мақал мәтелдер жинаған, «Арқа қазақтарында өткен күндерім» атты күнделік жазған, 1911-1916 жылдары «Ғалия» медресесінде оқып, «Парлақ» әдеби журналын шығаруға қатысқан, жырларында ұлт тағдырын ойлаған башқұрт және татар ақыны, Шаехзаде Бабичтің «Китабеннас» эпиграммалар кітабындағы:

«Әй, Гомәр синең гаклың да бар, инсаф та бар,

Тарт казакъны якты якка, шунда ул бөхтен табар» (Бабич, 1990:273),– деп Ғұмар Қарашқа арнаған өлеңі бауырлас екі ұлт өкілдері өзара жақын сыйластықта болғандығын аңғартады.

Демек, қоғамдық саяси өмірде болып жатқан түрлі құбылыстарға белсене араласқан Ғұмар Қараш ХХ ғасырдың басындағы қалыптасқан социал демократиялық идеяларға ұлт азаттық күрестер, ұлттық ояну мен жаңғыру идеяларына бой ұрған, ұлт мүддесін ойлап, өзінің еңбектері арқылы халқын

ағартушылыққа шақырған қайраткер ретінде таныла білді. Ғұмардың ар ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, өркениетті деңгейге көтеру, идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгінгі күні де өзектілігін жойған емес.

Ендеше, қазақ елі үшін, ұлт үшін еңбек еткен қоғам қайраткері Ғұмар Қараштың есімі мәңгілік халық жадында.

Әдебиет

Ахмедов Ғ. Таңдамалы: естеліктер мен тарихи деректер. 2 Т. Алматы. 2005. 280 б.
Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві (бұдан ары қарай - БҚМОА) 312 қор, 1 тізбе, 2 іс.

Бабич Ш. Китабеннас фи хаккылхавас. Зәңгәр жырлар. Казан: Татарстан кітап нәшрияты, 1990. 322 с.

Боранбаева Б.С. Ғұмар Қараш. Қоғамдық саяси қызметі. Монография. Алматы: Арыс. 2014. 232 б.

Ғұмар Қараш шығармалары. Құрастырғандар: Набиоллаұлы Ж. Құттымұратұлы Қ. Үш томдық. Орал: Жайық Пресс. 2018. 372 б.

Ғұмар Қараш. Замана. (Өлең, толғаулар, пәлсапалық ой толғамдар, мақалалар). / Құрастырған Қ.Сыдықов. Алматы: Ғылым, 1998. 240 б.

Исхаков С. Российские мусульмане и революция: весна 1917 г. – лето 1918 г. Москва: Институт российской истории РАН. // 2003, 267 с.

Көкішев Т. Ғалияда оқыған қазақтар // Егемен Қазақстан, 2006. 30 тамыз.

Көкішев Т. Сандалтқан «Садақ». Астана: Фолиант. 2002. 263 б.

Кузбеков Ф.Т. История культур башкир. Уфа: Китап, 1997. 262 с.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві, 1985 қор, 1 тізбе, 3 іс.
Ысмайлов Е. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Қолжазба. 234 б.

Қарашев Ғ. Газит деген не зат // Қазақстан. 1911, № 1, 16 март, Орда.

Қарашев Ғұмар. Қазы. Ішкі хабарлар // Қазақ. 1917. № 234, 24 июнь.

Ниязова Ғ. Жиенғали Тілепбергеновтың шығармашылығы: филология ғылым. кандидаты... авторефераты. Алматы, 1998. 32 б.

Ресей Федерациясы Башқұртстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан ары қарай - РФ БРОМА). 295 қор, 10 тізбе, 669 іс.

РФ БРОМА 295 қор, 3 тізбе, 1 іс.

РФ БРОМА 295 қор, 11 тізбе, 921 іс.

Ресей Федерациясы Орынбор облыстық Мемлекеттік архив. (бұдан ары қарай - РФ ОрОМА) 6 қор, 2 тізбе, 942 іс.

РФ ОрОМА. 6 қор, 2 тізбе, 946 іс.

РФ БРОМА. 4767 қор, 1 тізбе, 57 іс.

РФ БРОМА. 4767 қор, 1 тізбе, 1 іс. (Коллекция документов по истории медресе «Галия» 1906 1919 гг. қоры).

РФ БРОМА 4767 қор, 1 тізбе, 23 іс. (Список программ литературных и музыкальных вечеров, организованных в 1916 1918 году членами литературно музыкального кружка медресе «Галия» қоры).

Тәж Мұрат М. Ғұмар Қараш. (Өмірі мен шығармашылығы.) Ақтөбе: А Полиграфия ЖШС, 2004. 384 б.

Тәж Мұрат М. Шәңгерей. (Жасампаздық өмірі.) Алматы: Өлке, 1998. 336 б.

Ысмағұлов М. Ғұмар Қараштың тәлім тәрбиелік ой пікірлері // Қазақстан мұғалімі, 1959. 21 май.

Ысмағұлов М. Ғұмар Қарашев. Қолжазба. Батыс Қазақстан облыстық тарихи өлкетану музейі (БҚОТӨМ), М. Ысмағұлов қоры, 2012.

References

Akhmedov G. Tandamaly: estelikter men tarihiderektekter. 2 T. Almaty: Zhibek zholy. 2005. 280 b.

Batys Kazakhstan memlekettik oblystyk arkhiv (budan ary karai - BKOMA). 312 kor, 1 tizim, 2 is.

Babish SH. Kittabennas fi khakkykhavas. Zangar zhyrlar. Kazan:Tatarstan kitap nashriaty, 1990. 322 s.

Boranbaeva B.S. Gumar Karash. Kogamdyk – sayasi kyzmeti. Monografia. Almaty: Arys. 2014. 232 b.

Gumar Karash shygarmalary. Kyrastyrgandar: Nabiollayly ZH. Kuttymuratuly K. 3 t.

- Oral: Zhaiyk Press. 2018. 372 b.
- Gumar Karash. Zamana. (Ulen, tolgaular, palsapalyk oi-tolgamdar, makalalar). Kurastyrgan K.Sydiykov. Almaty: Gylym, 1998. 240 b.
- Ishakov S. Rossiiskie musulmane i revoliutsia: vesna 1917 g. – leto 1918 g. Moskva: Institut rossiiskoi istorii RAN. 2003, 267 b.
- Kakishev T. Galiada okygan kazaktar // Egemen Kazakhstan, 2006. 30 tamyz.
- Kakishev T. Sandaltkan «Sadak». Astana: Foliant. 2002. 263 b.
- Kuzbekov F.T. Istoria kulturbashkir. Ufa: Kitap, 1997. 262 s.
- Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhiv 1985 kor, 1 tizbe, 3 is. Ysmaïlov E. XX gasyrdagy kazakh adebieti. Kolzhazba. 234 b.
- Karashev G. Gazit degen ne zat // Kazakhstan. 1911, № 1, 16 mart, Orda.
- Karashev Gumar. Ishki habarlar. // Kazakh. 1917. № 234, 24 iun.
- Niazova G. Zhiengali Tilepbergenovtyn shygarmashylygy: filologia gylym kandidaty avtoreferaty. Almaty, 1998. 32 b.
- Resei Federatsiasy Bashkurtstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhiv (budan ary karai - RF BROMA), 295 kor, 10 tizbe, 669 is.
- RF BROMA 295 kor, 3 tizbe, 1 is.
- Resei Federatsiasy Orynbor oblystyk memlekettik arkhiv (budan ary karai - RF OrOMA). 6 kor, 2 tizbe, 942 is.
- RF OrOMA 6 kor, 2 tizbe, 946 is.
- RF BROMA 4767 kor, 1 tizbe, 57 is.
- RF BROMA. 4767 kor, 1 tizbe, 1 is. (Kolleksiya dokumentov po istorii medrese «Galia» 1906 -1919 gg. kory).
- RF BROMA 4767 kor, 1 tizbe, 23 is. (Spisok programm literaturnykh i muzykalnykh vecherov, organizovannykh v 1916-1918 godu chlenami literaturno muzykalnogo kruzhka medrese «Galia» kory).
- Tazh Murat M. Gumar Karash. (Omyry men shygarmashylygy). Aktobe: A Poligrafia JSHC, 2004. 384 b.
- Ysmagulov M. Gumar Karashtyn talim tarbielik oi pikirleri // Kazakhstan mugalimi, 1959. 21 mai.
- Ysmagulov M. Gumar Karashev. Kolzhazba. Batys Kazakhstan oblystyk tarihi ulketanu muzeii (BQOTUM), M.SH. Ysmagulov kory.

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.09.55

**ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ИСЛАМУ
И МУСУЛЬМАНАМ В КАЗАХСТАНЕ**

**Кокебаева Гүлжаухар Какеновна¹, Құдайбергенова Айжамал
Ибрагимовна², Садықова Айгул Маратовна³**

¹доктор исторических наук, профессор, заведующая отделом
всемирной истории Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан E-mail: kokebayeva@mail.ru

²доктор исторических наук, главный научный сотрудник Институт истории и
этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³PhD, доцент высшей школы гуманитарных наук Павлодарского педагогического
университета, г. Павлодар, Казахстан, E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена политике советской власти в отношении ислама и мусульман в Казахстане. Изучение авторами советского варианта секуляризации помогает более глубокому и всестороннему пониманию проблемы государственно-религиозных отношений в Советском союзе, в том числе политики в отношении неправославных конфессий на территории национальных окраин. Политика советской власти по отношению к исламу, являвшемуся второй крупной конфессией в Российской империи накануне революции и в послереволюционный период, не была продолжением антимусульманской политики царской власти, она была одним из направлений советской идеологии антирелигиозных кампаний. На основе анализа зарубежного, казахстанского материала, архивных документов авторы приходят к выводу о том, что развитие политики Советской власти в отношении ислама и мусульман в Казахстане прошло долгий путь эволюции, в ходе которой сменялись периоды ужесточения и смягчения. Ряд уступок были обусловлены объективными факторами, но они носили временный характер и не могли внести существенные изменения в общую антирелигиозную направленность политики большевиков. Изменения в политике были связаны с изменениями целей и задач в построении социалистического общества.

Ключевые слова: Советская власть, политика большевиков, ислам, мусульмане Казахстана, анитеррелигиозная политика.

ҒТАМР 03.09.55

**КЕҢЕС БИЛГІНІҢ ИСЛАМҒА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
МҰСЫЛМАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ**

**Кокебаева Гүлжаухар Кәкенқызы¹, Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы²,
Садықова Айгул Маратқызы³**

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының дүние жүзі
тарихы бөлімінің меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: kokebayeva@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының бас ғылыми қызметкері, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Павлодар педагогикалық университетінің гуманитарлық ғылымдар жоғары
мектебінің доценті, PhD, Павлодар қ., Қазақстан, E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада кеңестік биліктің исламға және Қазақстандағы мұсылмандарға қатысты саясаты қарастырылады. Авторлар секуляризацияның кеңестік үлгісін зерттеу негізінде Кеңес Одағындағы мемлекет пен дін арасындағы қатынастарды, соның ішінде ұлттық шет аймақтарда православиелік емес

конфессияларға қатысты іске асырылған саясатты тереңірек және жан-жақты қарастыруға тырысты. Ресей империясында революцияға дейін және революциядан кейінгі кезеңде саны жағынан екінші орында болған ислам дініне байланысты Кеңес өкіметінің саясаты патшалық биліктің мұсылмандарға қарсы саясатының жалғасы болмай, дінге қарсы кеңестік идеологияның бір бағыты болып табылды. Шетелдік еңбектер, қазақстандық материал және мұрағат құжаттарын талдау негізінде жасалған қорытындыға сәйкес кеңестік биліктің исламға және Қазақстандағы мұсылмандарға қатысты саясаты эволюциялық ұзақ жолдан өтті. Оның барысында саясаттың қатаюуы мен жұмсаруы кезеңдері көрініс тапты. Орын алған кейбір шегінім объективті факторлармен анықталды. Бірақ уақытша сипат алып, большевиктердің жалпы дінге қарсы саясатын түбегейлі өзгертпеді. Саясат мазмұнындағы өзгерістер социалистік қоғам құру идеясымен және соған байланысты мақсат-міндеттермен байланысты болды.

Кілт сөздер: Кеңес билігі, большевиктік саясат, ислам, Қазақстандағы мұсылмандар, дінге қарсы саясат.

IRSTI 03.09.55

THE SOVIET POLITICS TOWARD ISLAM AND MUSLIMS IN KAZAKHSTAN

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenkhyzy¹, Kudaybergenova Ayzhamal Ibragimkhyzy², Sadykova Aigul Maratkhyzy³

¹doctor of historical sciences, Professor, Head of the department of world history at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Kazakhstan, Almaty, E-mail: kokebayeva@mail.ru

²doctor of historical sciences, Chief researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³ PhD, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan, E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Abstract. The Soviet policy towards Islam and muslims in Kazakhstan are the main issues researched in this article. The study of the Soviet model of secularization provides the opportunity to authors for deeper and comprehensive understanding the problem of relations between state and religion in Soviet Union and specially the policy in relation to non-orthodox confessions on the territories of the national outskirts. The Soviet authorities towards Islam, which was the second largest denomination in the Empire before the revolution and in the post-revolutionary period was not a continuation of the anti-muslim policy of the tsarist authorities, but was anti-religious Soviet ideology campaigns part. The study based on the analysis of the western scholars materials, Kazakhstani material and archivias documents showed that development of the policy of Soviet power towards Islam and muslims in Kazakhstan passed a long way of evolution, where periods of tightening and softening were replaced. Some Soviet government concessions to the Muslims of the remote districts were due to the objective factors, but they were temporary and could not make significant changes to the general Bolsheviks' anti-religious policy. The changes in policy were dependent with changes in goals and objectives in building a socialist society.

Key words: Soviet power, the policy of the Bolsheviks, Islam, the muslims of Kazakhstan, anti-religious policy.

Введение. После установления советской власти в Казахстане взаимоотношения религии и государства подверглись коренным изменениям. Попытка создания новой советской государственности, построения социалистического общества, воспитания человека нового, «советского» типа сопровождалась коренной ломкой векового жизненного уклада населения и утверждением нового «научного мировоззрения». Отрицание позитивного содержания у всего того, что имело отношение к религии, было одним из постулатов советской идеологической доктрины. Религия объявлялась «опиумом» для народа. Советская власть вела

ожесточенную борьбу с религией как с антинаучной теорией, с религиозными учреждениями и религиозным сознанием. С целью вытеснения религии со всех сфер жизнедеятельности общества власть поощряла создание атеистических организаций, которые вели антирелигиозную пропаганду.

Осуществление антирелигиозной политики советской власти в различных регионах страны имело свою специфику. В регионах с мусульманским населением советская власть сталкивалась с особой «живучестью» ислама, который был тесно переплетен с народными традициями и национальной культурой. Однако советская власть игнорировала эту особенность мусульманской культуры, ислам в нарождающейся советской науке и литературе изображался как пережитки прошлого в сознании людей, как признак отсталости мусульманского населения Российской империи. Тем не менее, советской власти удалось вытеснить религию из общественной жизни населения, заполнив эту нишу коммунистической идеологией. После распада СССР произошел обратный процесс – в постсоветских государствах Востока, в том числе и в Казахстане, образовавшийся вследствие отказа от официальной советской идеологии вакуум заняла религия. В Казахстане быстро сформировалось конфессиональное многообразие, в которое вошли как традиционные религии, так и новые религиозные движения, ранее не представленные в стране. Появились также религиозно-политические организации, способствующие проникновению в Казахстан религиозного экстремизма. Поколение людей, выросшее в условиях советского атеизма, стало благоприятной почвой для таких псевдорелигиозных учений. Следовательно, современная религиозная ситуация в постсоветских государствах напрямую связана с советским атеистическим прошлым.

Материалы и методы. История отношений Советской власти к исламу и религии в Казахстане рассматривается в контексте новых теоретических концепций, в частности, теорий модернизации и тоталитаризма. Анализ взглядов западных ученых дает возможность всестороннему изучению процесса секуляризации, так как идеи об отделении церкви от государства и первый опыт реализации происходили в странах Запада. Однако политика советской власти отличалась от западной и не ограничилась отделением церкви от государства, советская политика секуляризации превратилась в жесткую антирелигиозную политику. В рамках теории тоталитаризма более глубоко изучены антирелигиозная политика, в том числе в отношении ислама и мусульман Казахстана.

Методологической основой исследования являются принципы научного познания – принцип историзма, объективности и системности. Исторические явления и события рассмотрены в диалектической взаимосвязи. Используются методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, также при анализе конкретных исторических событий и фактов – сравнительно-исторический, метод типологизации, диахронный метод исторического сравнения.

Обсуждение. Изучение истории антирелигиозной политики советской власти в Казахстане можно условно разделить на два периода: советский и постсоветский периоды. В первый период исследование проблем взаимоотношений советской власти и ислама в основном сводилось к критике ислама. Преобладающая часть научной литературы постсоветского периода посвящена изучению результатов антиисламской политики советской власти в мусульманских регионах Поволжья и Закавказья. В Казахстане изучению этой проблемы посвящены несколько диссертаций; в них в основном представлена критика советского атеизма, показана роль ислама в духовной культуре и общественной жизни населения. Однако пока еще отсутствуют работы, содержащие анализ антиисламской политики советской власти в контексте процесса секуляризации. Изучение зарубежными авторами проблемы антирелигиозной политики советской власти началось давно и успешно продолжается до сих пор. В этом ряду бесспорно достойное место занимают исследования профессора Л. Штайндорфа, в которых всесторонне проанализирована сущность советской модели секуляризации (Steindorff, 1991; 1999; 2001) Огромной заслугой профессора Л. Штайндорфа является также публикация на немецком языке сборника протоколов Антирелигиозной Комиссии, собранных в архивах

Российской Федерации (Partei und Kirchen, 2007). Из последних работ, посвященных антирелигиозной политике советской власти можно отметить работы В.Б. Хасбенда, И. Роя, А. Халида и С.С. Шварца. В монографии В.Б. Хасбенда анализируются действия советской власти, направленные против православной церкви, история советского атеизма. Анализируя опубликованные русские архивные материалы, он приходит к выводу, что ни одна из противоборствующих сторон – советская власть и православная церковь – не достигли полной победы: большинство населения России не участвовало в антирелигиозной кампании, но также и не оказывало сопротивление атеистической пропаганде (Husband, 2000). И.Рой отмечает, что, несмотря на враждебность советской власти, в СССР сохранялись как официально признанные мечети и духовенство, так и незарегистрированные мечети и муллы (Ro'i, 2000). По мнению А. Халида в результате антирелигиозной политики советской власти были уничтожены лучшие образцы исламского учения, ислам сохранил свои позиции лишь в сфере обычаев и традиций, поэтому в постсоветский период возвращение к исламу происходило как восстановление традиций, разрушенных при коммунизме (Khalid, 2007). Исследуя отношение советской власти к различным религиям, С.С. Шварц показывает, как и почему ислам выжил в условиях советской власти (Schwartz, 2009).

Результаты. Формирование основных направлений политики советской власти по отношению к религии и духовенству началось еще с Декрета о земле, по которому монастырские, церковные земли, со всем их инвентарем, усадебными постройками и всеми принадлежностями переходили в распоряжение волостных земельных комитетов и уездных советов крестьянских депутатов. Декрет в первую очередь нанёс удар по православным духовным учреждениям, так как традиционный статус ислама в Туркестане потерпел серьезную трансформацию после завоевания Россией территории Средней Азии, здесь был установлен государственный надзор за вакуфным имуществом и доходом с них, и нередко были случаи насильственного отчуждения вакуфного имущества в пользу государства. Мусульманские религиозные должности в Туркестанском Генерал-губернаторстве подчинялись русской колониальной администрации. Испытавшие притеснения при царизме мусульманское население должно было, по замыслу большевиков, с радостью и благодарностью принимать отмену всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений, провозглашенную в «Декларации прав народов России» от 15 ноября 1917 года (Декреты Советской власти, 1957: 17-20, 39-40). Однако отмена национально-религиозных привилегий перестала быть новостью для населения Российской империи, так как еще 20 марта 1917 года Временное правительство приняло постановление «Об отмене вероисповедных и национальных ограничений».

По переписи 1897 г. среди 15 конфессиональных групп в Российской империи мусульмане занимали второе место после православных христиан: православные составляли 69,4 % всего населения, а мусульмане – 11,1 %. (Камзина, 1997: 156).

Большевики стремились привлечь мусульманское население на свою сторону, используя их антиколониальные настроения и национально-религиозные чувства. 20 ноября 1917 г. Советская власть в лице Председателя Совета Народных Комиссаров (СНК) В.И. Ленина и Народного комиссара по делам национальностей И.В. Сталина выступила с обращением «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока»: «Мусульмане России, татары Поволжья и Крыма, киргизы и сарты Сибири и Туркестана, турки и татары Закавказья, чеченцы и горцы Кавказа, все те, мечети и молельни которых разрушались, верования и обычаи которых попирались царями и угнетателями России! Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно. Вы имеете право на это. Знайте, что ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции и ее органов, Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов. Поддерживайте же эту революцию и ее

полномочное правительство!» (История Советской Конституции, 1957: 66-67).

Советская власть старалась продемонстрировать верность принципам, заявленным в этом документе. 1 декабря 1917 года Краевой мусульманский съезд Петроградского национального округа обратился в Народный комиссариат по национальным делам с просьбой вернуть древнюю реликвию мусульманского мира – «Священный Коран Османа». Эту мусульманскую реликвию колониальные власти увезли из Самарканда и она хранилась в Государственной публичной библиотеке. Уже 6 декабря 1917 года вышло постановление СНК о выдаче Краевому мусульманскому съезду древней мусульманской реликвии (Декреты Советской власти, 1957: 195-196).

В последующие месяцы советской властью был издан целый ряд постановлений об ограничении роли религии и духовенства в общественной жизни. В декабре 1917 года были приняты декреты «О гражданском браке, о детях и ведении книг актов состояния», «О расторжении брака», призванные подорвать господствующее положение религии в области семейного права и быта. Как известно, в досоветский период в России и ее национальных окраинах практически не существовал гражданский брак. По декретам советской власти, церковный брак или развод не имели никаких правовых оснований и не означали никаких взаимных обязательств для супругов. Брачные отношения могли считаться законными только после регистрации гражданского брака в местных органах власти. Все духовные и административные учреждения, которые ранее занимались регистрацией браков, рождения и смерти по обрядам вероисповедных культов теперь должны были переслать эти регистрационные книги в соответствующие городские, уездные и волостные земские управы.

24 декабря 1917 года было принято постановление «О передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Народного комиссариата по просвещению». Передаче подлежали все церковно-приходские школы, духовные училища и семинарии, женские епархиальные училища, миссионерские школы, академии и все учреждения духовного ведомства (Собрание узаконений и распоряжений, 1942: 129).

Все учебные заведения, находившиеся ранее в ведении церкви, преобразовывались в светские. В 1918 году был обнародован декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Декреты Советской власти, 1957: 373-374). Декрет, объявляя об отделении церкви от государства, подчеркнул светский характер советского государства. Запрещалось проведение религиозных обрядов и церемоний при совершении государственных или иных публично-правовых общественных действий, отменялась отметка о религиозной принадлежности граждан в официальных документах. В то же время декрет предоставлял гражданам право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой. Все церковные и религиозные общества были подчинены общим положениям о частных обществах и союзах. Эти основные положения декрета вошли в первую советскую конституцию – *Конституцию РСФСР 1918 года и стали нормой конституционного права*. В ней подчеркивалось, что в целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести церковь отделяется от государства и школа от церкви, а свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами (Первая советская конституция, 1938:426). В соответствии с декретом прекращалась официальная опека религиозных учреждений над школами, закрывались конфессиональные школы, отменялось преподавание вероучений в учебных заведениях и издание соответствующих учебников. Отделяя школы от церкви, декрет допускал право граждан на получение религиозного образования в частном порядке. По сути, первые части декрета были продолжением процесса секуляризации, начатого в России еще в досоветский период. Как известно, в досоветской России, также и в других европейских государствах, секуляризация проявилась как процесс лишения религиозных институтов ряда социальных функций, сокращения культовой практики, вытеснения религиозных представлений и замены их светскими взглядами, утверждения

в общественном и индивидуальном сознании нерелигиозного мировоззрения. Современная западная цивилизация является прямым следствием подобной секуляризации в самых разных сферах – от системы государственной власти и норм права до науки и искусства. В Советском государстве этот процесс, начавшись с отделения церкви от государства и школ от церкви, впоследствии превратился в широкомасштабную репрессивную кампанию против религиозных учреждений и духовенства.

8 мая 1918 года при Народном комиссариате юстиции был создан специальный 8-й отдел («ликвидационная комиссия») по реализации декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». На первом заседании, были определены задачи 8-отдела. Его основные функции заключались в «разработке документов, дополняющих и разъясняющих положения Декрета об отделении Церкви от государства» и «помощи в разрешении различных спорных случаев, возникающих при проведении церковной реформы на местах». Комиссия, возглавляемая П.А. Красиковым, разработала множество разъяснений и распоряжений по вопросам претворения в жизнь основных положений декрета. В конце сентября 1922 года была образована Комиссия по антирелигиозной пропаганде при Отделе агитации и пропаганды ЦК РКП(б). В различных правительственных органах также существовали соответствующие антирелигиозные комиссии. В октябре 1922 года все комиссии, которые занимались вопросами церкви и антирелигиозной работой, были распущены, вместо них был создан единый государственный орган – Комиссия для проведения отделения церкви от государства при Центральном Комитете РКП(б). Временным председателем стал П.А. Красилов, руководитель пятого (бывшего 8-го) отдела Народного комиссариата юстиции, который отвечал за вопросы культов. Впоследствии Политбюро приняло решение поручить председательство Н.Н. Попову из аппарата Центрального Комитета. Комиссия для проведения действий отделения церкви от государства с 13 июня 1928 стала называться Антирелигиозной комиссией. С момента создания и до роспуска в конце 1929 г. Комиссия принимала окончательные решения в вопросах политики по отношению к религиозным объединениям, лишь в особо важных случаях право принятия решения принадлежало Политбюро, которое со своей стороны принимало во внимание предварительные решения Комиссии. В 1922-1929 гг. состоялось в общей сложности 120 заседаний Комиссии (Steindorff, 1999:106-142). Большинство исследователей постсоветской России считают, что отношение советской власти к мусульманам с самого начала было лояльным, однако «исламская» политика большевиков имела сложный, двойственный характер. С одной стороны, действие «Декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви» распространялось и на регионы преимущественно с мусульманским населением. В 1918-1931 гг. в Казахстане было закрыто 1630 молитвенных домов, из них 782 мечети (Мухтарова, 2007:162). Закрытие мечетей сопровождалось репрессиями против мусульманского духовенства. К примеру, в Джамбейтинском уезде Букеевской губернии только за первый квартал 1924 года было закрыто 9 мечетей, а муллы преданы суду. С 1913 по 1929 гг. в Чиликском районе Алма-Атинской области из 94 зданий мусульманской общины не осталось ни одной, число же верующих сократилось с 26 000 до 6 000. В Балхашском районе в 1933 году уже не было ни одной мечети. Закрытие мечетей, церквей и молитвенных домов продолжалось и в последующие годы, даже в период войны. Таким образом, к 1948 г. в Казахстане официально функционировало всего 29 мечетей (ЦГА РК, 13:28; 21:16). Во исполнение декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» Народный комиссариат просвещения предписал всем местным отделам народного образования принять меры к недопущению в стенах школы исполнения религиозных обрядов и преподавания религиозных вероучений. Семипалатинский областной Совет в своем постановлении от 4 апреля 1918 года, отмечая, что «преподавание предметов религии в гражданских учебных заведениях всех ведомств и наименований прекращается», но при этом делал уступку, оговорив, что «родители учащихся по желанию и взаимному

согласию могут приглашать особых лиц для обучения вероучению» (Нурғалиева, 2005:160). Однако смягчение политики относительно преподавания в школах мусульманского вероучения считалось нарушением и строго пресекалось. В 1919 году во всех освобожденных от «белых» территориях Казахстана уездные отделы народного просвещения приступили к выполнению постановления об увольнении священнослужителей и замены их учителями.

С другой стороны, большевистское руководство понимало, что у него пока отсутствуют необходимые рычаги для расширения своего влияния на общественное сознание мусульманского населения, нет подготовленных для этих целей кадров. Удаленность регионов с мусульманским населением от центра не позволяла повсеместно установить партийно-государственный контроль. 17 января 1918 года при Народном комиссариате по национальным делам был образован Комиссариат по делам мусульман. Новый орган должен был заниматься регулированием религиозной жизни мусульман, а, по сути, он выполнял контролирующую функцию. В июне 1918 года Совет Народных Комиссаров принял постановление «Об организации мусульманских комиссариатов» на местах. В Казахстане они были созданы в Семипалатинске и Верном. В начале 20-х годов советская власть вынуждена была пойти на ряд компромиссов с мусульманским населением. 5 марта 1921 года бюро Казахского краевого комитета и Центральный Исполнительный Комитет приняли постановление «Мусульманские праздники и выходные дни», где было указано, что на территории республики, где проживают казахи и другие мусульманские народы, выходным днем считать не воскресенье, а пятницу. Религиозными праздниками были объявлены Ораза-айт, Курбан-айт и Наурыз (Декреты и постановления, 1921:67). В постановлении Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР от октября 1923 года отмечалось: «Принимая во внимание культурно-экономическую отсталость мусульман, в развитие статьи 9 декрета Совета Народных Комиссаров об отделении церкви от государства и школы от церкви Президиум Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР постановляют: 1. Разрешить в пределах Туркестанской, Киргизской республик и автономных единиц Кавказа...открытие частных школ для преподавания мусульманского вероучения лицам, достигшим совершеннолетия по шариату.... 3. Предусмотренное предыдущими пунктами преподавание не может производиться в часы, обычные для занятия в общеобразовательных школах» (Нурғалиева, 2005: 168-169).

В информационном отчете киргизского районного комитета РКП(б) о работе за I квартал 1925 года писали: «К 1924 году во всех киргизских районах КССР (Киргизской Советской Социалистической Республики) мы имели сотни религиозных школ с количеством учащихся в них в несколько тысяч человек.... В кочевых районах Киргизии (Адаевский, Тургайский и другие) в течение всего 1924 года производилась постройка населением помещений для религиозных школ, домов для мулл и новых мечетей...» (Преодолевая религиозное влияние, 1990: 89).

Комиссариат по делам мусульман был нацелен на распространение среди мусульман социалистических идей. Большевики стремились использовать исламские авторитеты, демонстрировавшие лояльность представителям Советской власти на местах. Что касается мусульманского духовенства, определенная часть мусульманских священнослужителей стремились к сотрудничеству с новой властью. Национальные коммунисты, в первые годы были среди них и муллы, убежденно доказывали, что мусульманская культура и образ жизни, с одной стороны, и марксизм – с другой, не являлись несовместимыми идеологиями. Некоторые были искренне уверены в том, что именно советская власть откроет возможности для пробуждения мусульманских народов. 20 января 1920 года священнослужитель Фахретдин Камалетдинов написал письмо в Семиреченский областной исполнительный комитет с предложением о сотрудничестве:

«Стоящим во главе власти от товарищей мусульман.

ПРОСЬБА.

Свобода, Братство, Равенство! Слова шариата и большевизм в сравнении – их

стремление и цель одна. Статья и идеи турков:

1. Исполнить закон Божий; 2. Справедливость со стороны стоящих у власти; 3. Всему народу сомкнуться в тесную связь.

В соединении вышеуказанных трех правил народы всего мира могут достигнуть своей цели.

Как понимают это стоящие у власти?

Я не знаю и все-таки обдумывание приводит меня к следующему: вышеописанные большевизм и шариат ведут к одной цели и лозунг один. Почему же товарищи, стоящие у власти, возвышают большевизм, а священное писание (Калам Шариф) оставляют в стороне? По-моему, если, бы велись вместе, не было бы никаких сомнений и боязни, мусульмане, поддерживая свою нацию, сомкнулись бы в тесные ряды сотнями и тысячами. Это я беру на свою ответственность. Если будет содействие с вашей стороны, напряжением всей энергии готов взяться за это дело» (Преодолевая религиозное влияние, 1990: 32).

Со стороны мусульманского духовенства Казахстана и казахских политических деятелей не было резкой критики и неприятия политики Советской власти в сфере религии. Известный политический деятель Турар Рыскулов считал, что антирелигиозная кампания должна ограничиваться лишь борьбой против наиболее консервативных элементов в среде духовенства и разоблачением обветшалых обычаев, которые с течением веков исказили первоначальную чистоту демократичного ислама (Революция и коренное население, 1925). Несмотря на лояльность мусульманского духовенства, советская власть повела борьбу с исламом негласными методами. В 1923 году при ОГПУ было создано специальное информационное подразделение – Восточный отдел. Судя по материалам этого отдела, политика по отношению к исламу не была столь терпимой, которая могла бы предполагать компромисс, публично заявляемый большевиками. Сотрудники Восточного отдела занимались изучением положения в мусульманских республиках, уделяя внимание также и религиозным организациям. Они проводили наблюдение, слежку и представляли ежемесячно информацию правительству – текущие сводки и обобщающие обзоры с анализом положения в мусульманских районах.

Если в 20-х годах XX в. советская власть в основном боролась с церковью, старалась подорвать ее материальную базу, повсеместно происходило закрытие церквей и монастырей, то в 30-х годах XX в. власти пытались искоренить религию вообще, ввести вместо вероисповедания материалистический взгляд на мир, начала «воспитывать» поколение атеистов. Политика советской власти в сфере религии базировалась на идеях научного социализма, т.е. идея социализма считалась научной теорией, а религия – антинаучной. Антирелигиозную деятельность большевистские лидеры напрямую связывали с идеей обострения классово-борьбы по мере продвижения к социализму. И.В. Сталин говорил: «Партия не может быть нейтральной в отношении религиозных предрассудков, и она будет вести пропаганду против этих предрассудков потому, что это есть одно из верных средств подорвать влияние реакционного духовенства, поддерживающего эксплуататорские классы и проповедующего повинение этим классам» (Сталин, 1933: 289).

5 сентября 1926 года была создана Антирелигиозная комиссия при Казкрайкоме ВКП(б). Был разработан целый комплекс антирелигиозной пропаганды: создание общественных атеистических организаций, обучение профессиональных работников, проведение атеистических конференций и семинаров, использование средств массовой информации в пропагандистской работе, проведении антирелигиозных праздников. В изъятых культовых зданиях были организованы антирелигиозные музеи (ҚР ПА, 492:12-19). 8 апреля 1929 года Постановлением Всесоюзного Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров «О религиозных объединениях» были поставлены ограничения религиозным службам; здания церквей, мечетей были переданы под культурно-просветительские органы. 21 апреля 1929 года Казахским краевым комитетом было принято постановление о закрытии всех религиозных школ.

Большую роль в антирелигиозной пропаганде играл созданный в 1925 году

«Союз безбожников», деятельность которого находилась под контролем партийных органов. II Всесоюзный съезд безбожников в июле 1929 года переименовал организацию в «Союз воинствующих безбожников». Во всех предприятиях, колхозах, школах появились ячейки этой организации, ряды которых быстро росло. В Союз безбожников в добровольно-принудительной форме вербовалось огромное количество людей – рабочих, крестьян, школьников, студентов и др. С 1926 года в Казахстане стали возникать ячейки и кружки безбожников, затем – городские и районные Советы безбожников. Так, в Семипалатинской области на 1 января 1940 года действовали 204 ячейки Союза воинствующих безбожников с количеством членов 11 772 чел., а в сентябре их было 304, и ряды членов возросло до 13 935 чел. (ҚР ПА, 860:25). Республиканские советы Союза безбожников проводили конференции, выпускали методические пособия, переводили антирелигиозную литературу с русского на языки местного населения, заключали между собой договоры о социалистическом соревновании в выполнении планов антирелигиозной работы (ЦГА РК, 5:7-8). Начавшаяся с приходом большевиков к власти борьба с религией, вместе с ней и кампания по упразднению церкви активно продолжалась в 30-е годы и позднее. Процесс секуляризации в 20-х годах в основном интенсивно проходил в городах, а в 30-х годах были охвачены также и сельские местности (Steindorff, 2001:336). Однако, несмотря на активную антирелигиозную пропаганду и репрессии, советская власть не смогла полностью изжить религиозность населения. По итогам Всесоюзной переписи населения 1937 года в СССР о своей причастности к религиозной вере открыто заявили около трети городских и двух третей сельских жителей.

В период второй мировой войны антирелигиозная пропаганда немного утихла, это породило в постсоветской историографии множество публикаций о «коренном повороте» в религиозной политике советской власти. 1939 год явился переломным моментом в религиозной политике советской власти. В СССР были включены территории Западной Украины и Западной Белоруссии, где церковь и религия мирно сосуществовала с государством и духовенство не было объектом репрессий со стороны власти. 28 ноября 1943 года Совет народных комиссаров принял постановление «О порядке открытия церквей», согласно которому ходатайства верующих рассматривались местными органами, а в случае их одобрения пересылались в Совет по делам русской православной церкви, после предварительного решения которого поступали в Совет Народных Комиссаров и затем снова в Совет по делам церквей. Такая процедура была выработана с целью дозировать открытие новых церквей и храмов. К октябрю 1944 года возобновили богослужения около 200 храмов, значительная их часть – в Украине (Лысенко, 1998:52). Смягчение религиозной политики советской власти можно объяснить и усилением антисоветской пропаганды, проводимой нацистами в оккупированных областях СССР. Основным содержанием пропагандистской работы были критика самых слабых звеньев советской системы – колхозы, большевистское решение аграрной, национальной и религиозной проблем, репрессии, условия труда и быта народной массы. Огромное внимание уделялось на содержание агитационных материалов, для их подготовки привлекались специалисты, изучающие экономику Советского Союза, историю, культуру и духовную жизнь народов СССР. 5 декабря 1941 года сотрудники Политического отдела Министерства иностранных дел Германии подготовили документы, озаглавленные «Директивы о пропаганде в Кавказе» и «Директивы о пропаганде среди тюркских народов». Последний документ состоял из четырех пунктов:

1) Час освобождения от многовекового угнетения Москвы настал. Москва и большевизм, которые отобрали ваши лучшие земли, уголья и всеми средствами препятствовали культурному и экономическому развитию, разваливается. Помогите освобождению вашей Родины!

2) Немецкая армия приносит тюркским народам свободное развитие их собственной культуры и языка, их религии и школ.

3) Будут введены такие формы землепользования, собственности и торговли, которые соответствуют желаниям различных народов.

4) Немецкая империя ко всем мусульманам относится дружелюбно и доброжелательно. Не верьте большевистской пропаганде, утверждающей о том, что над мусульманами издеваются и их расстреливают (Politisches Archiv, 4).

Смягчения коснулись и мусульманских духовных учреждений. Началось

открытие мечетей и в некоторых городах Казахстана (ЦГА РК, 1:16; 4:16). Однако советское руководство хотело создать видимость благоприятных изменений в религиозном вопросе, а на самом деле религиозные учреждения оставались под строгим контролем государственных органов. Был создан Совет по делам русской православной церкви при правительстве СССР под руководством Г.Г. Карпова, бывшего главы отдела, осуществлявшего антирелигиозную политику. Существовало негласное указание: оттягивать вопрос об открытии церквей (также и мечетей) и открывать их только в случае проявления настойчивых действий со стороны заявителей. Так, в марте 1945 года просьба населения города Алматы об открытии мечети была положительно решена Советом по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР, однако освобождение здания бывшей мечети растянулось на долгие месяцы. В ноябре мусульмане обратились с жалобой председателю Президиума Верховного Совета М.И. Калинин, но возврат верующим здания бывшей мечети затягивалось еще некоторое время (ЦГА РК, 4:17-19). Создание духовных управлений мусульман в Уфе, Баку, Ташкенте также не повлекло за собой открытие аналогичных учреждений в Казахстане, здесь в советский период не было собственного муфтията.

Заключение. Развитие политики Советской власти относительно ислама прошло долгий путь эволюции, в ходе которой сменялись периоды ужесточения и смягчения. Направления и содержание религиозной политики Советской власти были связаны с изменениями целей и задач в построении социалистического общества. В первое послереволюционное десятилетие необходимость распространения и утверждения коммунистических убеждений требовала вытеснения религиозной веры. И в связи с этим Советская власть вела ожесточенную борьбу с религией. В годы войны необходимость обращения к национальным патриотическим традициям вынудила Советскую власть перейти к диалогу во имя единства верующих и атеистов для борьбы с общим врагом. В середине 50-х годов страна переходит в новый этап строительства социализма в СССР. В связи с этим возникла необходимость консолидации общества вокруг так называемой марксистско-ленинской идеи «построения социализма в одной стране». И это требовало борьбу с инакомыслием, в том числе и с религией, и вновь начинается ужесточение религиозной политики.

Литература

- Архив Президента Республики Казахстан (далее КР ПА). Ф. 141. Оп. 1. Д. 492.
КР ПА. Ф. 708. Оп. 4/1. Д. 860.
- Декреты и постановления Центрального исполнительного комитета, советов, Совета народных комиссаров и Совета труда и обороны Киргизской социалистической советской республики: 14 окт. 1920 г.-1 апр. 1921 г. Кн.1-6. Оренбург, 1921. 274 с.
- Декреты Советской власти. Т. I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957. 640 с.
- История Советской Конституции (в документах). 1917-1956. Москва, 1957. С. 66-67.
- Камзина О.Е. Вопрос о религиозной принадлежности в переписях населения России и СССР // Этнографическое обозрение. №5 (1997). С. 156.
- Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley, 2007.
- Лысенко А. Религия и церковь на Украине накануне и в годы второй мировой войны. Вопросы истории. № 4 (1998). С. 52.
- Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дис. ...д-ра ист. наук. Уральск, 2007. 310 с.
- Нургалиева А.М. Очерки по истории Ислама в Казахстане. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. 224 с.
- Partei und Kirchen im frühen Sowjetstaat. Die Protokolle der Antireligiösen Kommission beim Zentralkomitee der Russischen Kommunistischen Partei (Bolschewiki) 1922-1929, hrsg. von Ludwig Steindorff in Verb. mit G. Schulz. Münster, 2007. 464 p.
- Первая советская конституция (Конституция РСФСР 1918 года). Сборник документов под редакцией А.Я. Вышинского. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 464 с.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). R 105168. Bd. 4.
- Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана). 1917 – начало 1930-х годов. Алма-Ата: Казахстан, 1990. 256 с.
- Революция и коренное население Туркестана: сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов. часть I, 1917-1919 / Т. Рыскулов; с предисловием автора.

- Ташкент: Узбекское государственное издательство, 1925.
 Ro'i Ya. Islam in the Soviet Union: From World War II to Perestroika. New York: Columbia University Press, 2000. 764 p.
 Schwartz S. Islam and Communism in the 20th Century: An Historical Survey. Washington, 2009.
 Собрание узаконений и распоряжений Правительства за 1917-1918 гг. Москва, 1942. 1482 с.
 Сталин И. Вопросы ленинизма. Москва: Партиздат, 1933. 618 с.
 Steindorff L. Die orthodoxe Kirche in der Sowjetunion 1921-1939 im Spiegel des britischen Confidential Print, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 39 (1991), 4. P. 533-549.
 Steindorff L. Zwischen Bürokratie und Ideologie. Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren, in: Kirchliche Zeitgeschichte 12 (1999), 1. P. 106-142.
 Steindorff L. Secularization in Soviet Russia - A Comparative Analysis, in: Mesto Rossii v Evrazii. The Place of Russia in Eurasia, red. Gyula Szvbk. Budapest, 2001. P. 330-337.
 Husband W. Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia. 1917-1932. Northern Illinois University Press, 2000. 241 p.
 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф.789. Оп. 1. Д. 13; Ф. 1711, Оп. 1, Д. 21.
 ЦГА РК. Ф. Р-1648. Оп. 1. Д.5.
 ЦГА РК. Ф. 1709. Оп. 1. Д. 1; Ф. 1711. Оп. 1. Д. 4.
 ЦГА РК. Ф.1711. Оп.1. Д.4.

References

- Архив Президента Республики Казахстан (далее АР РК). F.141. Оп.1. D.492.
 АР РК. F.141. Оп.4/1. D.860.
 Декреты и постановления Central'nogo ispolnitel'nogo komiteta, sovetov, Soveta narodnyh komissarov i Soveta truda i oborony Kirgizskoj socialisticheskoy sovetsoj respubliky: 14 okt. 1920 g.-1 apr. 1921 g. Kn.1-6. Orenburg, 1921. 274 s. [in Russian].
 Dekrety Sovetskoy vlasti. T. I. 25 oktjabrja 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva, 1957. S. 17-20, 39-40. [in Russian].
 Istorija Sovetskoy Konstitucii (v dokumentach). 1917-1956. Moskva, 1957. S. 66-67. [in Russian].
 Kazmina O.E. Vopros o religioznoj prinadležnosti v perepisjach naselenija Rosij I SSSR, in: Etnografičeskoe obozrenie, №5 (1997). S. 156. [in Russian].
 Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley, 2007.
 Lysenko A. Religiya i cerkov' na Ukraine nakanune i v gody vtoroj mirovoj vojny. Voprosy istorii. № 4 (1998). S.52. [in Russian].
 Muhtarova G.D. Islam v sovetskom Kazah'stane (1917-1991 gody): dis. ...d-ra ist. nauk. Ural'sk, 2007. 310 s. [in Russian].
 Nurgaliev A.M. Očerki po istorii Islama v Kazahstane. Almaty: «Dajk-Press», 2005. 224 s. [in Russian].
 Partei und Kirchen im frühen Sowjetstaat. Die Protokolle der Antireligiösen Kommission beim Zentralkomitee der Russischen Kommunistischen Partei (Bolševiki) 1922-1929, hrsg. von Ludwig Steindorff in Verb. mit G. Schulz. Münster, 2007. 464 p.
 Pervaya sovetskaya konstituciya (Konstituciya RSFSR 1918 goda). Sbornik dokumentov pod redakciej A.Ya. Vyshinskogo. Moskva: Yuridicheskoe izdatel'stvo NKYu SSSR, 1938. 465 s. [in Russian].
 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). R 105168. Bd. 4. [in German].
 Preodolevaya religioznoe vliyanie islama (Iz opyta Komunisticheskoy partii Kazahstana). 1917 – nachalo 1930-h godov. Alma-Ata: Kazahstan, 1990. 256 s. [in Russian].
 Revolúcia i korennoe naselenie Turkestana: sbornik glavnejših statej, dokladov, rečej i tezisov. čast I, 1917-1919 / T. Ryskulov; s predisloviem avtora. Taškent: Uzbeksckoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1925. [in Russian].
 Ro'i Ya. Islam in the Soviet Union: From World War II to Perestroika. New York: Columbia University Press, 2000. 764 p.
 Schwartz S. Islam and Communism in the 20th Century: An Historical Survey. Washington, 2009.
 Sобрание узаконений i rasporjaženii Pravitel'stva za 1917-1918 gg. Moskva 1942. 1482 s. [in Russian].
 Stalin I. Voprosy leninizma. Moskva: Partizdat, 1933. 618 s. [in Russian].
 Steindorff L. Die orthodoxe Kirche in der Sowjetunion 1921-1939 im Spiegel des britischen

- Confidential Print, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 39 (1991), 4. P. 533-549.
- Steindorff L. Zwischen Bürokratie und Ideologie. Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren, in: Kirchliche Zeitgeschichte 12 (1999), 1. P. 106-142.
- Steindorff L. Secularization in Soviet Russia - A Comparative Analysis. Mesto Rossii v Evrazii. The Place of Russia in Eurasia. Budapest, 2001. P. 330-337.
- Husband W. Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia. 1917-1932. Northern Illinois University Press, 2000. 241 p.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (dalee CGA RK). F. 789. Op. 1. D. 13; F. 1711, Op. 1, D.21.
- CGA RK. F. R-1648. Op. 1. D.5.
- CGA RK. F. 1709. Op. 1. D. 1; F. 1711. Op. 1. D. 4.
- CGA RK. F. 1711. Op. 1. D. 4.

ҒТАХР 03.20

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Шілдебай С.Қ.¹, Алдажұманов Қ.С.²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, ЖФҚ, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, БҒҚ,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы қ. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

Түйіндеме. Биыл кеңестік Қазақ Республикасының құрылғанына 100 жыл толды. Осы уақытқа дейінгі тарихнамада РКФСР БОАК пен ХКК-нің «Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы» декреті қабылданған 26 тамызды немесе ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезі ашылған 4 қазанды республиканың құрылған уақыты ретінде қарастыру орын алды. Біз бұл екі датаны да қате деп есептейміз. Негізі, 1920 жылы 6 қазан күні ҚАКСР Кеңестері Құрылтай съезінің кешкі мәжілісінде «ҚАКСР еңбекшілері құқығының декларациясы» атты бірінші Конституциялық құжат қабылданып, съезд ҚАКСР-ды жұмысшылардың, еңбекші қазақ халқының, шаруалар, казактар, қызыл әскерлер депутаттары Кеңестерінің республикасы деп жариялады. Кеңестік Қазақ автономиясы – байырғы қазақ жерлерін бір республика құрамына біріктіруге тарихи негіз болды.

Кілт сөздер: ҚАКСР, РКФСР, Құрылтай съезд, ұлттық-территориялық автономия, БОАК, ҚазОАК, Кеңестер.

МРНТИ 03.20

ОБРАЗОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ КАЗАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И СТАНОВЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ

Шилдебай С.К.¹, Алдажұманов Қ.С.²

¹Кандидат исторических наук, ВНС. Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

²Кандидат исторических наук, профессор, ГНС.
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

Аннотация. В этом году исполняется 100 лет со дня образования Советской Казахской Республики. До сих пор в историографии 26 августа – дата принятия декрета ВЦИК и СНК РСФСР «Об образовании Автономной Киргизской (Казахской) Социалистической Советской Республики» или 4 октября - день открытия

Учредительного съезда Советов СССР считалось датой образования республики. Мы считаем обе даты неверными. Фактически 6 октября 1920 года на вечернем заседании Учредительного съезда Советов КАССР был принят первый Конституционный документ «Декларация прав трудящихся КАССР» и КАССР объявлен республикой советов рабочих, трудового киргизского народа, крестьянский, казачьих и красноармейских депутатов. Советская казахская автономия явилась исторической основой объединения исконных казахских земель в одну республику.

Ключевые слова: КАССР, РСФСР, Учредительный съезд, национально-территориальная автономия, ВЦИК, КазЦИК, Советы.

IRSTI 03.20

THE SOVIET KAZAKH REPUBLIC ESTABLISHMENT AND FORMATION OF TERRITORIAL INTEGRITY

Shildebay S.¹, Aldazhumanov K²

¹candidate's (Ph.D.) degree in historical sciences, Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

²candidate of historical sciences, professor, Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

Abstract. This year marks the 100th anniversary of the formation of the Soviet Kazakh Republic. Until now, in historiography, August 26 is the date of adoption of the decree of the Central Executive Committee and SNK of the RSFSR “on the Autonomous Kyrgyz (Kazakh) Socialistic Republic formation” or October 4 - the opening day of the Constituent Congress of the USSR Soviets was considered the date of formation of the Republic. We consider that, both dates incorrect. In fact, on October 6, 1920, at the evening session of the Constituent Congress of the KASSR Soviets, the first constitutional document “Declaration of the KAZSSR workers rights” was adopted and the KASSR declared the Republic of Soviets of workers, labor Kirghiz people, peasant, Cossack and red army deputies. The Soviet Kazakh autonomy was the historical basis for the unification of the original Kazakh lands into one Republic.

Key words: KAZSSR, RSFSR, Founding Congress, national-territorial autonomy, All-Russian Central Executive Committee, KazCEC, Soviets.

Кіріспе. Биыл кеңестік Қазақ Республикасының құрылғанына 100 жыл толады. Бұл республика – Қазақ хандығы құлағаннан кейінгі уақытта алғаш рет барлық қазақ жерлерін бір автономия құрамына біріктіруге тырысқан ұлттық қозғалыстың және большевиктердің ұлт мәселесіне қатысты саясатының заңды нәтижесі болды. ҚАКСР-ы ҚазКСР-іне, ал ҚазКСР-і тәуелсіз Қазақстан Республикасына тарихи негіз болды. Ақпан төңкерісінен кейін қалыптасқан саяси жағдайда қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ұлттық-территориялық автономияға ұмтылысы күшейе түсті. Бірақ, Қазан төңкерісі барысында билікті басып алған большевиктердің Кеңес өкіметі өз бағдарламасына сәйкес қазақ халқына ұлттық-территориялық автономия беруге дайын болғанымен, оны таптық сипатта және қуыршақ республика дәрежесінде құруға мүдделі болды. Ал әртүрлі саяси көзқарастағы қазақ қайраткерлері болса, өз тарапынан күрес жүргізе отырып, бірде бірігіп, енді бірде топтық бағыты бойынша барынша ұлттық мүддені қорғауға тырысты. Қазақ зиялыларының ұлттық мемлекеттілік шегарасын мойындату мен қалыптастыру, байырғы қазақ жерлерін бір республика құрамына біріктіру жолындағы тарихи күресі осының айғағы. Сондай-ақ, осы уақытқа дейін ҚАКСР-ы қай күні құрылды деген сұраққа жауап берілмей келеді. Сондықтан, осындай өзекті тарихнамалық мәселелерді қарастырып, кейбір сұрақтарға жауап беру отандық тарих ғылымы үшін қажеттілік болмақ деген ойдамыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасының Орталық

мемлекеттік архиві құжаттары, осы тақырып аясында қарастырылып отырған бірнеше мәселеге қатысты жарық көрген құжаттар мен материалдар жинақтары, сол заманның мерзімді басылым материалдары, естеліктер кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ, аталмыш мәселені талдау барысында Қазревком құжаттары мен ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезінің хаттамалары, қабылдаған шешімдері мен қаулылары толықтай қолданылды. Мақаланың методологиялық негізін объективтілік, тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы тарихи талдау сияқты ғылыми танымның маңызды принциптері құрайды.

Талқылау. Қазақ АКСР-ының құрылу тарихы қарастырылған еңбектер аз емес. Олардың ең алғашқыларының қатарына С. Меңдешевтің (Меңдешев, 1923), Т. Рысқұловтың (Рысқұлов, 1927), С. Асфендияровтың (Асфендияров, 1935) еңбектерін жатқызуға болады. Ал Тарих институтының құрылуынан кейін оны ұзақ жылдар басқарған А. Нүсіпбековтың бірқатар еңбектері (Нусупбеков, 1950; Нусупбеков, 1953; Нусупбеков, 1957; Нусупбеков, 1972) мен оның орынбасары болған Г.Ф. Дахшлейгердің зерттеулері (Дахшлейгер, 1968) сондай-ақ, ол екеуінің қатысуымен құрастырылған «Қазақ АКСР-ның құрылуы» атты құжаттар мен материалдар жинағы (Образование, 1957) маңызды еңбектердің қатарына жатады. Олардың ізін ала кеңестік Қазақ автономиялы республикасының құрылу тарихына қатысты бірқатар іргелі еңбектерді жариялаған тарихшы ғалым – К. Нүрпейісов болды (Нүрпейісов, 1960; Нурпейсов, 1961; Нүрпейісов, 1970; Нүрпейісов, 1980; Нүрпейісов, 1990). XX ғасырдың 60-70-жылдарында кеңестік Қазақ республикасының құрылу тарихына қатысты іргелі монографиялар жарық көрді. С. Бейсембаевтың «Ленин және Қазақстан (1897-1924 жж.)» атты еңбегі (Бейсембаев, 1968) мен С. Зимановтың «В.И. Ленин және Қазақстандағы кеңестік ұлттық мемлекеттілік» атты зерттеуі (Зиманов, 1970) ғылыми нәтижелерінің объективтілігімен бүгінгі таңға дейін өз құндылықтарын жойған жоқ. Әрине, бұл еңбектердің барлығынан Компартияның идеологиялық ықпалы айқын сезіліп тұрады. Сонысына қарамастан, бұл еңбектер кеңестік Қазақ республикасы тарихына арналған құнды зерттеулер болып қала береді деп ойлаймыз.

Қайта құру жылдары жарық көрген Т. Ағдарбековтың «Қазақстандағы ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері» атты монографиясында (Ағдарбеков, 1990) кеңестік федерация жүйесіндегі Қазақ АКСР-ның саяси-құқықтық мәртебесі кеңінен талдауға алынған.

Ал Қазақстанның тәуелсіздік алуынан кейін жарық көрген К. Нүрпейісов (Нүрпейісов, 1995) пен М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995) еңбектерінде Алаш қозғалысы мен большевиктердің арақатынасы, Алашорда қайраткерлерінің автономияға ұмтылысы және бұл мәселенің кеңестік билік тарапынан шешілуі жан-жақты талдауға алынды. Сонымен қатар, ресейлік қандасымыз, тарихшы Д.А. Аманжолованың іргелі еңбектерінде (Аманжолова, 1994; Аманжолова, 2009; Аманжолова, 2019) автономия алуға ұмтылған ұлттық қозғалыстан бастап, бұл мәселенің большевиктер тарапынан шешілуіне дейінгі мәселелері жан-жақты талдауға алынды. Осыған қарамастан, қазақтың ұлттық мемлекеттілігінің жаңғыруы болып табылатын кеңестік автономиялы Қазақ республикасының құрылуы мен оның территориялық тұтастану тарихын әлі де бүгінгі күн тұрғысынан арнайы әрі кешенді зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Нәтижелерін біз мақаламызда 3 бөлімге бөліп қарастыруды жөн көрдік.

Ұлттық автономия мәселесінің күн тәртібіне көтерілуі.

Ресейдегі монархиялық басқару жүйесін жойған 1917 жылғы Ақпан демократиялық төңкерісін барлық езілген ұлттар, соның ішінде қазақ халқы да зор қуанышпен қарсы алды. «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан қазақ ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері төңкерісшіл орыс демократиясы мен ашылуы тиіс деп күтілген Құрылтай жиналысынан зор үміт күтті. Мұндай құбылыс – сол кезеңде Ресей қоластындағы барлық бұратана халықтарға тән еді (Шілдебай, 2002: 86-87).

1917 жылы 15-17 наурыз аралығында Петроградтағы Мүсфракцияның ұйымдастыруымен өткен мүсылмандар кеңесі бүкілресейлік мүсылмандар сиезін шақыруды жөн деп табады. 1-12 мамыр аралығында Москвада өткен бүкілресейлік

мұсылмандар съезінде «мемлекет түрі қандай болу мәселесі» (автономия мәселесі – *авт.*) үлкен талас-тартыс туғызды («Қазақ», 1998: 389). Сиезде осетин-мұсылман А. Цалыккаты унитарлық ағымды жақтап, ал М.Э. Расул-заде федерациялық ағымды жақтап баяндама жасады. А. Цалыккаты «Ресей мұсылмандарының мәдени-ұлттық автономиясы ашық-құқықтық институт ретінде конституция арқылы кепілденуі қажет» (Революция, 1930: 294), - деген қарарды жақтай отырып: «Федерация аламыз деп тұрған халық – қазақ, сарт, Кавказ һәм басқалар тіпті надан. Оларда неше түрлі фабрика, завод жоқ. Оны шығарарлық оқымысты жұрт емес, ғылым, білім, өнерден құралақан. Осындай қараңғы халыққа федерация берсек байлар, хан тұқымы ақсүйектер, бектер халық билігін қолына алып, баяғы Николайдың заманында істелген істерді өз тұқымына істейді» («Қазақ», 1998: 389), - деген пікірді алға тартты. А. Цалыккатыны С. Мақсуди, С. Алкин, А. Ысқақи сияқты татар зиялылары қолдады. Ал М.Э. Расул-Задені қолдап сөз сөйлеген Ж. Саид-Ахмед (Қырым), Ж. Досмұхамедов және А.З. Уәлиди көпшілік делегаттарды өз соңдарынан ерте білді (Фаизов, 1995: 52-53). А.З. Уәлиди Қазақстан мен Түркістанға федерация құрамынан автономия беруді, оған Шығыс Башқұртстанды қосуды ұсынды. Съезд делегаттары Ресейдегі 30 млн мұсылман атынан Ресейдің ұлттық-федеративтік негіздегі демократиялық республика болуын жақтайтындықтарын білдірді (Революция, 1930: 294). Бұл съезд – ұлттық автономия мәселесін алғаш рет талқыға салған жиын болды.

Бүкілресейлік мұсылмандар съезінің федерация құрамындағы территориялық автономияны жақтаған шешімінен соң Түркістан және қазақ зиялылары да бұл шешімді қолдай бастады. Бірақ, барлығы да «әліптің артын бағып», Құрылтай жиналысынан үміт күтті. Бірақ, тамыз айының соңында болған Корнилов бүлігінен соң Қос өкімет жағдайы жойылып, Кеңестер түгелге дерлік большевиктердің қолына өтті. Көп ұзамай, 13 қыркүйекте Ташкенттегі билікті 14 адамнан тұратын Уақытша ревкомт тартып алды. Осындай жағдайда, Шура-и-Уламо ұйымының шақыруымен 17-20 қыркүйекте Түркістан өлкесі мұсылмандарының өлкелік съезі өткізілді. Съезд Сырдария, Самарқанд, Ферғана, Закаспий облыстары «Түркістан федерациялы республикасы» төңірегіне біріктіріліп, Ресей құрамына жеке территориялы-автономиялық бірлік ретінде кірсін деген шешім қабылдады (Шілдебай, 2002: 106-107).

Петроградта болған Қазан төңкерісі барлық ұлттық аймақтардағы саяси жағдайды күрт өзгертіп жіберді. Құрылтай жиналысынан үміт күткен ұлт қайраткерлері большевиктердің диктаторлық саясатынан соң барлық жерлерде ұлттық автономия құру бағытында күрес жүргізе бастады. Осындай ұлттық территориялық автономиялардың басы – 28 қараша күні жарияланған Түркістан мұхтарияты болды (Шілдебай, 2002: 113). Құрамына М. Тынышбаев пен М. Шоқай кірген автономия басшылары тұтас түркі мемлекетін қалыптастыруды көздеді. Көп ұзамай Орынборда шақырылып, 5-12 желтоқсан аралығында өткен екінші жалпықазақ-қырғыз съезі 25 адамнан тұратын Алашорда атты үкімет құрып, Түркістан автономиясы құрамындағы Жетісу және Сырдария облыстарының қазақтары қосылған жағдайда Алаш автономиясын жариялаймыз деген шешімге келді (Қойгелдиев, 1995: 332, 345).

Ресей құрамындағы ұлттық автономияға ұмтылыс оның барлық аймақтарында көрініс беріп жатты. Украинаның Орталық Радасы жариялаған Украина халық республикасы, Белоруссияның ұлттық съезі жариялаған Белоруссия тәуелсіздігі, Закавказье сеймінде өз тәуелсіздігін мәлімдеген Закавказье Федеративтік Республикасы, тәуелсіздігін жариялаған Финляндия, Литва, Латвия және Эстония республикаларымен қатар Қырым-түрік республикасы, Башқұрт республикасы, Еділ-Орал (татар ұлттық мәдени автономиясы) Республикасы, Солтүстік Кавказ және Әзербайжан республикалары болды (Шілдебай, 2002: 125-126). Бұл ұлттық-мемлекеттік бірліктердің барлығы да әлсіз әрі Ресейдегі революциялық қозғалыстардың әсерімен жарияланған автономиялар мен республикалар болды. Өзін-өзі қорғай алмайтын бұл бірліктердің барлығы да большевиктер тарапынан талқандалды.

Қокандағы Түркістан автономиясын талқандаған Кеңес өкіметі 1918 жылы 20

наурызда Түркістан Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының (ТАКСР) құрылатынын жариялады. Көп ұзамай, Кеңестердің Бүкілтүркістандық бесінші съезі 1918 жылы 30 сәуірде РКФСР құрамындағы ТАКСР-дың құрылғанын жариялады («Наша газета», 1918: 5 мая). Бұл республика – Шығыста құрылған алғашқы кеңестік автономиялы мемлекеттік құрылым болды.

Қазақ автономиясының астанасы мен шекарасы туралы мәселе

Қазақ жерінің аумағын белгілеу мен тұтастығын қалпына келтіру жұмыстары Алаш автономиясын құруға талпынған қазақ зиялыларынан бастау алды. Олар Сырдария және Жетісу облыстарының қазақтары Алашордаға қосылған жағдайда Алаш автономиясын жариялауды және барлық қазақ жерлерін біріктіруді мақсат еткенімен, қалыптасқан саяси жағдайда Алашорда мүшелері большевиктер мен орыс демократиялық күштерінің қайсысы жеңетінін болжай алмады. Түркістан автономиясы мен Алашорда үкіметі басшыларының негізгі қателігі – автономия алу жолындағы күресте түркі халықтарының ата жауы – ақ казактармен ынтымақтасуы еді. Мұның екі жақты кері әсері болды. Біріншіден, ақ гвардияшылардан 15 есе әскері көп әрі бүкіл саяси билікті қолына шоғырландырған большевиктерді өздеріне қарсы қойса, екіншіден, 1916 жылдың ойранындағы казактардың жазалау шараларын ұмытпаған қарапайым халықтың наразылығына ұшырады.

Ресейде большевиктер жеңіске жеткен соң Ә. Жангелдин, С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, С. Меңдешев, М. Мырзағалиев сынды және т.б. қазақ қайраткерлері Алашорданың сәтсіздікке ұшыраған автономия құру жолындағы күресін одан ары жылжытып, қазақ даласында Кеңестік ұлттық-территориялық автономияны құруға атсалысты. А. Байтұрсынов кешегі алашордашыларды большевиктер жағына өтуге шақырды. Кеңес билігі Алашорда мүшелеріне кешірім жариялағанымен, оларға сенімсіздік танытты. Орталық билік қазақ даласын басқаратын аппарат құру үшін 1919 жылдың көктемінде-ақ съезд өткізуге дайындық жұмыстарын бастап, кеңестердің Құрылтай съезін ұйымдастыратын ревком құруға кірісті.

Қазревкомның тұңғыш төрағасы болған С. Пестковскийдің Қазақ АКСР-нің құрылғанына 10 жыл толуына орай «Советская степь» газетінде жарияланған арнайы мақаласында қазақ төрағаның тағайындалуына қазақтардың қарсы болғанын айтады (Пестковский, 1930). С. Пестковский көрсеткен негізгі екі топ жетекшілерінің арасында 1915 жылдан РК(б)П мүшесі болып табылатын Ә. Жангелдиннің төраға болып сайлану мүмкіндігі кешегі алашордашыл А. Байтұрсыновқа қарағанда жоғары еді. Ә. Жангелдиннің өзі де естелігінде өз кандидатурасының төрағалыққа ұсынылғанын айтады (Әсіп, 2002). Бірақ, делегация өкілдері И. Сталинге С. Пестковскийді төраға етіп тағайындау туралы өтініш жасады. Қазақты неге тағайындамасқа деген И. Сталиннің сұрағына қазақтардың арасында әртүрлі топтардың күресінің ушығып тұрғанын айтып, «нейтралды» адамның төраға болғаны дұрыс деген жауап айтылады. Осындай фактілердің барлығы – қазақ зиялыларының бірауыздан мемлекеттік билікті алып кетуге дайын еместігін, олардың ұлттық мүдде жолында біріге алмағанын көрсетсе керек (Шілдебай, 2008: 45-46).

1919 жылы 24 маусымда РКФСР Халкомкеңесі төраға В.И. Лениннің қатысуымен өткен мәжілісінде Қазревкомның жеке құрамы туралы мәселені талқылап, Қазревкомның бірінші құрамына С. Пестковский (төраға), В. Лукашев, Ә. Жангелдин, М. Тұнғаншин, С. Меңдешев, Б. Қаратаев кіргізілді (Зиманов, 1981: 69). 10 шілдеде РКФСР үкіметінің басшысы В.И. Ленин «Қазревком туралы уақытша ережені» бекітсе, 19 шілдеде РКФСР ХКК-і 19 пункттен тұратын «Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитетін құру туралы» декрет шығарды (Тибекин, 1982: 155). Декрет бойынша, бүкілқазақстандық кеңестер съезі шақырылып, Қазақ автономиясы жарияланғанға дейін өлкені әскери-азаматтық басқару мен кеңестер сайлауын ұйымдастырып өткізу Қазревкомға жүктелді.

1919 жылы 10 қыркүйекте Орынбор Әскери ревкомы Қазревкомның жауапты қызметкерлерімен, Түркістан майданы Әскери ревкомының, 1-ші армияның Әскери

ревкомы мен саяси бөлімі өкілдерінің қатысуымен Орынбордың Қазақстанға қосылуы туралы мәселені талқылады. Қазревком төрағасы С. Пестковский РК(б) П ОК-нің пікірін білдіре отырып, Орынбордың Қазақстанға қосылуын жақтады. Ал орынборлық А. Коростелев, И. Мартынов және тағы басқа кеңеске қатысушы 6 өкіл бұған қарсы бола отырып, Орынбор губерниясына орыс халқы көп қоныстанған Орал облысы мен Ақмола облысының Ақтөбе уезін қосуды жақтады және болашақ автономияның үкіметін «ішкі Қырғызияға» орналастыруды ұсынды. Ал Қазревкомның А. Байтұрсынов, С. Мендешев, М. Тұнғаншин сияқты мүшелері Орынбордың Қазақстанға қосылуына және оның жаңа республиканың астанасы болуына түбірімен қарсы болып, Қазревкомның қазақ мүшелері дауыс беруге қатыспайды деп мәлімдеді. Ал Орынбордың И. Каширин, А. Здобнов сияқты өкілдері Орынбор астана болса Қазақстандағы орыс кулактарымен күресу оңай болады деп дәлелдегісі келді (Аманжолова, 2004: 118). Бірақ, қазақ ұлтшылдары бұған келіспеді.

Ал РК(б)П ОК-і болашақ қазақ автономиясының астанасы Орынборда болғанын қалады. Себебі, толық сенім артуға болмайтын қазақ ұлттық элитасының қазақ халқының ортасында болуын қаламады. Астананың Орынборда болуы олардың бақылауда болуын қамтамасыз ететін еді. Сонымен қатар, РК(б)П ОК-і Орынбор Қазақстанның астанасына айналар болса, Орталықтың қышуына тиіс отырған орыс казактарының еркіндігі шектеледі деп есептеді. Сондай-ақ, астана қажетті инфрақұрылымы, кадрлық, ұйымдық, қаржылық, өндірістік, материалдық-техникалық және басқа да қажетті әлеуеті бар қалада орналасуы тиіс деп есептелді. Бір сөзбен айтқанда, Орынборды Қазақстанның астанасы ету – қазақты жарылқау емес, болашақ қазақ үкіметі мен ұлтшыл қазақ қайраткерлерін бақылауда ұстау үшін қажет болды. Орынбор губкомының 2 қабатты ғимаратының бірінші қабатынан 2 бөлмелі орын алған Қазобкомның кейінгі сиқы осыны айқын аңғартты. РК(б)П ОК Орынборды және Ертіс бойындағы орыс халқы тығыз орналасқан жерлерді ҚАКСР-не қосу арқылы болашақта ҚАКСР жоғарғы мемлекеттік билік органдары үшін болатын сайлауда қазақтардың басымдыққа ие болып кетуіне жол бермеу үшін алғышарттар қалыптастырды. РКФСР Конституциясына сәйкес, Орталық аткомдардағы билік орындары республиканың ұлттық құрамына сәйкес пропорционалды түрде бөлінетіні де алдын-ала ескерілсе керек. ҚАКСР тарихында өткен республикалық тоғыз съезде сайланған Қазаткомның ұлттық құрамы осыны көрсетеді.

Ал қазақ даласында тек Семей қаласы ғана астана болу талаптарына жақын келетін. Бірақ, күні кеше ғана Алашорданың астанасы болған бұл қаланы Орталық жақтырмады. Болашақ қазақ астанасына қатысты айтысқа Орталықтың өзі тікелей араласып, мәселені шешу үшін БОАК төрағасы М.И. Калининді Орынборға аттандырды. 1919 жылы 20 қыркүйекте РК(б)П Орынбор губкомы мен губаткомының, Түркістан майданы мен 1-ші армияның басшылығы, сондай-ақ жауапты қызметкерлерінің қатысуымен өткен кеңесте Орынбор өкілдері Москваның ұсынысына қарсы келгендері үшін «үялып», өз қателіктерін «мойындауға» мәжбүр болды. Бірақ, А. Байтұрсынов бұл жолы да өз тобының мүддесін қорғап, ұлттық айқындалуды жақтады және партиялық кеңестің болашақ автономияның шегарасын айқындайтын құқығы жоқ деп, тағы да дауыс беруден бас тартты (Аманжолова, 2004: 119-120). Бірақ, бұл жолғы кеңес шешімі бойынша Орынбор қаласы болашақ республиканың әкімшілік орталығы болып белгіленді.

Болашақ қазақ автономиясы үшін астана мәселесінің талқыланып жатқанынан хабардар болған Түрікатком Президиумы төрағасының орынбасары әрі ТК(б)П Мүсбюросының жетекшісі Т. Рысқұлов 1919 жылы қараша-желтоқсан айларында ТАКСР құрамындағы қазақтар мекендейтін Сырдария облысын (Әмудария бөлімшесімен қоса), Жизақ уезінің бір бөлігін және Жетісу облысын түгелімен Қазақстан құрамына қосуды, біріккен қазақ жерінің астанасы ретінде Ташкент қаласын белгілеуді үзілді-кесілді талап етеді (Қоңыратбаев, 1994: 106-107). Бірақ, бұл ұсыныс та Орталықтың саясатына сай келмегендіктен, қараусыз қалды.

1919 жылы 12 қыркүйекте өткен Қазревком мәжілісінде А. Байтұрсынов

Қазревком төрағасының орынбасары әрі ішкі істер бөлімінің меңгерушісі болып сайланды (Ашимбаев, 2008: 182-183). Бұл А. Байтұрсыновтың Қазревкомда мықты саяси беделге ие болғанын емес, РК(б)П ОК-нің оған қатысты ұстанымын көрсететін еді. Ол туралы И.В. Сталин Қазревком құрылғаннан кейін Е.Д. Стасоваға жолдаған хатында: «Мен оны революционер-коммунист деп санаған емеспін және санамаймын да, осыған қарамай, оның ревкомда болуы қажет» (Аманжолова, 2004: 123), - деген еді.

1919 жылы 15 қыркүйекте өткен Қазревкомның мәжілісінде С. Пестковскийдің ұсынысы бойынша Кеңестердің Бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жөніндегі ерекше комиссия ұйымдастырылды. Оның құрамына С. Меңдешев, В. Лукашев, Петров және т.б. кірді. Комиссияға съезді шақыру жөніндегі нұсқаулықты даярлау тапсырылды. Міне осы комиссия жұмысының нәтижесінде Құрылтай съезіне сайланатын депутаттарға қойылатын талаптар екшеліп, кімдердің сайлауға қатысып, кімдердің қатыса алмайтындығы, халықтың қай санатының сайлау құқығынан айырылатыны анықталды (Зиманов, 1981: 179).

1920 жылы 3-11 қаңтарда Ақтөбеде Қазревком мен Түркістан майданының Революциялық әскери кеңесінің бірлесе отырып шақыруымен 250 делегат қатысқан Бірінші қазақ кеңес өлкелік конференциясы болып өтті. Конференция барлық қазақ жерінің бір республика құрамына біріктірілуін жақтады. Осы конференцияда 1919 жылы 20 желтоқсанда РК(б)П ОК Саяси бюросы бекіткен ревком тізімі құпия түрде дауысқа салынды. Дауыс беру қорытындысы бойынша С. Пестковский бірауыздан өтсе, А. Байтұрсынов пен С. Меңдешев басым дауыстарға ие болды. 1920 ж. 20 ақпанда РКФСР БОАК жаңа сайланған Қазревкомның құрамын төмендегідей бекітті: С. Пестковский, Т.И. Седельников, А. Байтұрсынов, С. Меңдешев, Ә. Жангелдин, Ә. Әйтиев, С. Арғыншиев, Ә. Әлібеков (Ашимбаев, 2008: 187-189).

Бір республика құрамына бірігуге ұмтылыс 1918 жылдың өзінде-ақ басталған болатын. Астрахан облысындағы Маңғышлақ қазақтары 1918 жылы қазанда Қара-Төбе деген жерде жиналып, болашақ ҚАКСР құрамына кіруді жақтап төтенше комиссар Ә. Жангелдинге өтініш жазды (Сейдін, 2006: 15).

Қазревком құрылған уақыттан бастап қазақ жерлерін бір республика құрамына біріктіру жұмыстары басталды. 1919 жылы 11 қарашада Бөкей облысы Астрахан губаткомының құрамынан шығып, Қазревкомға бағындырылды (Зиманов, 1981: 125).

1920 жылы Қазревком мен Орынбор губаткомы Орынбор және Торғай губернияларын біріктіріп, оның ҚАКСР-іне кіретінін мақұлдады. 1920 жылы 27 наурызда Қазревком Маңғышлақ және Красноводск уездері ТАКСР құрамында болғанымен ондағы адайлар көбінесе Орал және Торғай облыстарында көшіп жүреді және олардың шаруашылығы Орал облысымен байланысты, сондықтан адайлар ҚАКСР құрамына қабылданып деген қаулы қабылдады (Сейдін, 2006: 15-16). ҚАКСР-ын құру жұмыстарына дайындық барысында бұрынғы Алашорда мүшелері мен РК(б)П қатарындағы қазақ қайраткерлері тізе қоса отырып, болашақ ұлттық-территориялық автономия аумағын анықтап, өз ойларын Москвада өткізуге тыңғылықты даярланды.

1920 жылы шілдеде В. Лениннің ұсынысы бойынша РК(б)П ОК мен РКФСР ХКК-і «Қырғызия туралы мәселелер жөнінде» кеңес өткізуді жөн деп тауып, Түріккомиссия, Қазақстан және басқа да мүдделі губерниялардың өкілдерін Москваға шақырды. С. Пестковский басқарған Қазақстан делегациясы қазақ жерлері бойынша негізгі баяндаманы жасауды Ә. Ермековке тапсырды (Шілдебай, 2020). БОАК қаулысы бойынша кеңес 1920 жылы 1 тамызға шақырылғанымен, оның жұмысы 9 тамызда ғана басталды. Ұлт істері жөніндегі халкомның орынбасары А.З. Каменскийдің төрағалығымен өткен кеңеске М.Х. Сұлтанғалиев (Ұлт істері жөніндегі халкоматынан), С. Пестковский, М. Мырзағалиев, А. Кулаков, Ә. Жангелдин (Қазревком), А. Байтұрсынов, Ә. Әлібеков (Қазәскерревком), П. Петровский (Қазревком өкілі), Г. Сафаров (Түріккомиссия), В. Соколов (Сібрревком), Е. Полюдов (Омбы губревкомы), И. Мартынов (Орынбор губаткомы), М. Поляков (Челябі губаткомы), С. Милютин, Д. Темірәлиев (Бөкей губ.), Итбаев, Уразаев (Ақмола обл.), Ә. Ермеков (Семей обл.), Каримов (Астрахан), А. Цюрупа (Жер-су халкоматы), Е. Айншейн (хатшы) қатысты. Кеңесте бірінші болып Ә. Ермеков баяндама

жасап, ҚАКСР құрамына кіруі тиіс қазақ жерлерін нақты дәлелдермен көрсетіп шықты. Кеңеске қатысушылардың барлығы бүкіл қазақ жерлері құрамына кіретін ҚАКСР-ын құру туралы декрет қабылдайтын уақыт келіп жетті деген ортақ пікірге тоқтады. Бірақ, ҚАКСР-не қазақ жерлерін беру мерзіміне келгенде айтыстар тыс туындады. Әсіресе, Сібревкомның өкілетті өкілі Соколов қазақ жерлерін мойындағанымен, ол жерлерді қайтару уақытын «үлан-ғайыр өлкені басқаруға қабілетті аппарат құрып алғанға дейін» соза тұруды ұсынды. Ал Сафаров болса, Ермаков қосуды ұсынған облыстарды ҚАКСР-ге біріктіру – қазақ кедейлерін кулактардың тепкісіне түсіреді деген пікір білдірді (РФМА, 118: 39-42). Мұндай жанама қарсылықтардың астарында, бұл территорияларды ҚАКСР-не бермеудің айла-шарғылары жатқан еді. 10 тамызда өткен кеңестің екінші мәжілісінде Қырғыз (қазақ) республикасын құру туралы шешім қабылданғанымен, қай облыстар мен уездердің ҚАКСР құрамына қашан кіретіндігі шешілмеді (РФМА, 118: 43).

В. Лениннің төрағалығымен 12 тамызда өткен кеңестің үшінші мәжілісінде (Зиманов, 1981: 189-190) Қазақ өлкесінің шегарасы туралы мәселе қаралды. Бұл мәжілістің стенографиялық есебі немесе хаттамасы, тіпті құжаттары осы уақытқа дейін зерттеушілердің қолына түспей келеді. Бұл туралы тек Сібревком мүшесі, оның жер бөлімінің меңгерушісі В. Соколовтың естелігінен (Соколов, 1968: 89-99) ғана біле аламыз. Осы мәжілісте В. Ленин Сібревком мүшесі В. Соколовты Ертіс бойындағы жерлер мен Омбы болыстарын қазақтарға бермеу жөніндегі шовинистік пиғылдары үшін тұқырта отырып, Сібревкомның ресми ұстанымы болып табылатын мұндай позицияға Орталықтың толық қарсы екенін жеткізеді. Ақыры, мәжіліс барысында қазақ делегациясының ұсыныстары толық қабылданды. Нәтижесінде, *1920 жылы 26 тамызда БОАК пен РКФСР ХКК-нің «Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы» декреті қабылданып, ҚАКСР құрамына бұрынғы әкімшілік шегарасымен төмендегі облыстар қосылуы тиіс болды: Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы уездерінен тұратын Семей облысы; Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл және Омбы уездерінің біраз бөліктері (Омбы уезінің қазақ және Сібір бөліктерінің шегарасын белгілеу Қазревком мен Сібревкомның келісімі бойынша жүзеге асырылады деп көрсетілді) кіретін Ақмола облысы; Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз, Торғай уездерінен тұратын Торғай облысы; Орал, Абищенск, Темір, Гурьев уездерінен тұратын Орал облысы; Закаспий облысының Маңғышлақ уезі мен Красноводск уезінің 4-ші және 5-ші Адай болыстары; Астрахан губерниясының Синемор болысы, Бөкей ордасы, 1-ші және 2-ші Приморье округтерімен шектес бұрынғы қазыналық округтік жерлер. Ал ТАКСР құрамындағы қазақ жерлерін ҚАКСР құрамына енгізу осы облыстар халқының еркі бойынша жүргізілсін деп көрсетілді (Образование, 1957: 251-255).*

Құрамында С. Меңдешев жұмыс істеген Кеңестердің Бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жөніндегі ерекше комиссия қызметінің нәтижесінде 1920 жылы 23 тамызда Қазревком кеңестерге сайлау жөніндегі нұсқаулықты бекітті. Онда Орал, Торғай, Семей, Ақмола облыстарының, Астрахан губерниясының қазақ бөлігінің (Бөкей ордасы) еңбекші халқына өкілдер сайлау құқығы берілетіні айтылды. Сонымен қатар, Қазревком басқаратын аумаққа кірмеген Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд, Закаспий облыстарының қазақ тұрғындары өз араларынан съезге кеңес беру құқығы бар өкілдерді делегат етіп сайлау мүмкіндігін алды. Егер, съезд ашылғанға дейін немесе съезд уақытында бұл аймақтардың ҚАКСР құрамына кіретіні шешілсе, делегаттарға дауыс беру құқығы берілетіні атап көрсетілді (Зиманов, 1981: 183).

Қазревком Кеңестердің бүкілқазақтық құрылтай съезін ұйымдастыру және шақыру бойынша жұмыстарға басшылық жасау үшін «Қазақ өлкесінің жалпыға ортақ съезін шақыру жөніндегі өлкелік комиссиясын» ұйымдастырды. Оның құрамына Қазревком мен РК(б)П Қазоблбюросының және басқа мемлекеттік органдардың өкілдері кірді. Қазревком мен осы комиссияның тікелей ұйымдастыруымен 1920 жылы тамыз-қыркүйек айларында қазақ даласына қарасты барлық облыстарда, губерниялар мен уездерде Қазревком нұсқаулығына сәйкес

сайлаулар өткізіліп, ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезіне делегаттар сайланды. Осылайша, ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезіне дайындық жұмыстары аяқталды.

Кеңестік Қазақ автономиясының құрылуы

ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезі қарсаңында болашақ республиканың Үкімет орындарына өз жақтастарын өткізу үшін қазақ қайраткерлері де, орыс большевиктері де қызу дайындық жұмыстарын жүргізді. 1920 жылы 2 қазанда өткен РК(б)П Қазоблбюро пленумының шешімі бойынша алдағы Құрылтай съезінің Президиумы құрамына В. Радус-Зенькович, А. Досов, С. Мендешев, Ә. Жангелдин, А. Байтұрсынов, И. Акулов, И. Мартынов, А. Авдеев, П. Струппе сияқты тұлғаларды енгізу жоспарланды (Ашимбаев, 2008: 197).

Ал саяси көзқарасы бойынша бірнеше топқа бөлінген қазақ қайраткерлері Құрылтай съезд қарсаңында С. Арғыншиевтің пәтерінде жиналып, съездің партияда бар және партияда жоқ делегаттарының қатысуымен мәжіліс өткізеді. Осы мәжіліс жөнінде 1930 жылы 15 қарашада БМСБ тергеушісіне өз қолымен жазып берген мәлімдемесінде Ә. Ермеков былай дейді: «Оған Ә. Жангелдин, С. Мендешев, Ә. Бөкейханов және басқа да көптеген адамдар (олардың біразын ұмыттым) қатынасты. Әлібеков пен Әйтиев те және үлгеріп келсе С. Садуақасов та қатысуға тиіс еді. Мәжіліс басталар кезде Сейфуллин тобы болған жоқ... Мәжілісте партияда бар және оның қатарында жоқ қазақ делегаттарының (топтарының) съездегі позициясы туралы мәселе қойылды. Партия мүшесі қазақтардың съезд делегаттары ішінде азшылық екендігін ескере отырып, съезде қазақтың ұлттық, тұрмыстық, шаруашылық ерекшеліктерін, оның шешімдерінде ескеру үшін бірлесіп дауыс беру жөнінде алдын-ала келісім жасалды. Сейфуллиннің келуіне байланысты съезд барысында Жангелдин – Сейфуллин тобы құрылды. Бұл топ, менің пікірімше, жоғарыдағы келісімді жүзеге асыртқызбай тастады» (Нұрпейісов, 1995: 253-254). Бұл құжаттан, бұрынғы алашордашылар мен ұлтшыл коммунистердің өзара ымыраға келуге тырысқанын байқауға болады. Бірақ, бұл жиын қазақ қайраткерлерінің әрбір қадамын дымын білдірмей аңдып отырған ТК қызметкерлеріне белгісіз болды деп айта қою қиын. Ә. Ермековтың осындай мәлімдеме жасап отыруының өзі осының нақты айғағы болса керек. Бір сөзбен айтқанда, осы мәжіліс шешіміне Ә. Жангелдин мен С. Сейфуллин сатқындық жасады деп айыптау дұрыс емес. Себебі, БТК-ның өкілетті өкілдері мен РК(б)П Қазоблбюросының қатаң бақылауымен өткен Құрылтай съезінде большевиктік қағидалардың қабылданбауы мүмкін емес еді.

1920 жылы 4 қазанда кешкі сағат 18.00-де Орынбор қаласындағы Свердлов атындағы клубта Құрылтай съезді Қазревком төрағасы В. Радус-Зенькович салтанатты түрде ашық деп жариялады (КРОМА, 21: 9-10). Съезд ашылған уақытта оның жұмысына 242 делегат (234 делегат шешуші, 8 делегат кеңесші дауыспен – авт.) қатысты. Кеңестердің Бүкілресейлік ІІ съезінде (1917 жылдың 25 қазаны (7 қараша) қабылданған декретке сәйкес РКФСР-дағы мемлекеттік биліктің жоғарғы органы – Кеңестер съездері болып табылды. Ал съездер аралығындағы кезеңде жоғарғы мемлекеттік билік Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне (БОАК) тиесілі болып белгіленген еді (Государственные, 1979: 12). Осыған сәйкес, Қазақстанда республика мемлекеттік билігінің жоғарғы органы – Кеңестердің Бүкілқазақстандық съезі, ал съездер аралығында ҚазОАК-і (Қазатком) болып табылды.

Съездердің өкілеттілік шеңберіне шек қойылмады. Бүкіл республикалық көлемде маңызы бар мәселелер, соның ішінде халық шаруашылығына жалпы жетекшілік жасау, республика бюджетін бақылау және оны бекіту, республика ішіндегі территориялық бөліністер, республика үкіметін сайлау және барлық ішкі басқару мәселелері 1920 жылдың 26 тамызындағы декрет негізінде Кеңестердің Бүкілқазақстандық құрылтай съезінде шешілуі тиіс болды (Шілдебай, 2007: 54-55).

В. Радус-Зеньковичтің кіріспе сөзінен кейін оркестр «Интернационалды» орындады. Содан кейін, 2 қазандағы пленум шешіміне сәйкес, съезд Президиумының құрамына В. Радус-Зенькович, А. Досов, С. Мендешев, А. Жангелдин, И. Акулов, А. Авдеев, П. Струппе, А. Байтұрсынов, И. Мартынов сайланса, В. Ленин, И. Сталин,

М. Калинин съездің құрметті төрағалары болып сайланды. Осыдан соң, жерлеу маршының үнімен азамат соғысында қаза тапқан революция күрескерлері еске алынды (Учредительный, 1936: 11).

Съездегі алғашқы құттықтау сөз РК(б)П Қазоблбюро хатшысы И. Акуловқа берілді. Ол бостандыққа ұмтылған дүниежүзілік жұмысшы қозғалысының басында тұрған коммунистік партияны дәріптей келе, «компартия жаңа күш пен энергия жинау үшін уақытша тыныстауы мүмкін, бірақ, ешқашан күресін тоқтатпайды» деп мәлімдеді. Ол одан ары «жас Қырғызияның осы күресте бейтарап қалуы мүмкін еместігін» айта келіп, жас Қазақ кеңес республикасын жұмысшы табын жақтауға шақырды.

Содан кейін сөйлеген Орынбор-Торғай губаткомы мен Орынбор қалалық кеңесінің төрағасы Г. Коростелев жас республика өкіметінің негізі еңбекшілер болуы тиіс, Башкириядағыдай буржуазиялық ұлтшылдардың билігіне жол беруге болмайды деді. Ал Орынбор-Торғай губкәсіподағының төрағасы А. Здобнов Орынбор қаласы мен губерниясы жұмысшыларының атынан еңбекші қазақ халқын құттықтады. РКЖО Қырбюросының атынан құттықтау сөзін сөйлеген С. Садуақасов қазақ жастарын жаңа республиканың мүддесі үшін жұмыс жасауға шақыра отырып, қазақ әйелдеріне тезірек бостандық беру қажет деп атап көрсетті. Содан кейін РК(б)П Сіббюросы қазақ-татар бөлімінен сөйлеген Ә. Досов Ақпан төңкерісінен кейін не адмирал Колчактың, не Деникиннің қазақ халқына бостандық бермегенін, бұл бостандықты тек қана жұмысшылардың Қазан төңкерісі бергенін съезд делегаттарының есіне салды. Бұл сөздің астарында «Бірлік» ұйымының үшке бөлінуінен кейін «Үш жүз» партиясында болған Ә. Досовтың Алашордаға қарсы позициясы жатқан болатын.

Москвадан арнайы келген РКФСР Ұлт істері жөніндегі халкоматының Коллегия мүшесі С. Диманштейн: «Мүмкін, Қырғызия халқы съездің ашылған күнін ұлттық мейрам деп жариялайтын шығар. Съездің ашылған күнін қырғыз халқының өміріндегі барлығы тең болатын, үстем табы, басым тіл, басым ұлт болмайтын жаңа дәуірдің басталған күні деп есептеу керек», - дей отырып, Қазақ кеңес республикасы Шығыс халықтары арасында коммунистік идеяны таратушы болады деп сенім білдіремін деді (Учредительный, 1936: 12-13). Сондай-ақ, оның ұсынысы бойынша съезд Бакудегі Шығыс халықтарының іс-әрекет және үгіт-насихат комитетіне жеделхат жолдады.

С. Диманштейннің бірінші ұсынысы арада екі жылға жуық уақыт өткен соң қабыл болып, 1922 жылы 26 тамызда Қазатком «4 қазанды ҚАКСР-ның мемлекеттік мереке күні деп жариялау туралы» декрет қабылдады (Собрание, 1922 (№15): 21-22; Систематическое, 1930: 11-12). Декретте Құрылтай съездің ашылған күнін тарихи маңызы зор әрі өлкенің өміріне ұлы өзгеріс әкелген күн деп есептей отырып, 4 қазанды ҚАКСР-ы мен оның халқының мемлекеттік және халықтық революциялық мерекесі деп көрсетті. ҚАКСР-ның 5 жылдық мерекесі 1925 жылы 6-9 қазанда 5-сайланған Қазаткомның 2-сессиясы барысында дұрыс атап өтілгеніне қарамастан (Бюллетень, 1925 (№1): 1-4; 2-ая сессия, 1925 (№1): 1-4), 4 қазанды мереке күні деп жариялаған осы декретке сәйкес, біраз жылдардан кейін 4 қазанды ҚАКСР-ның құрылған күні ретінде де қарастыратын қате пікір қалыптасты. Мысалы, 1930 жылы 3-6 қазанда ҚАКСР-ның 10 жылдығы атап өтілген 7-сайланған Қазаткомның 3-ші мерекелік сессиясы манифестінде: «Ұлы Октябрьде үстемдік алып шыққан пролетариат аркасында және ұлт саясатының Ленин салған жолы бойынша 1920 жылы октябрьдің 4-күні Қазақстан еңбекшілері социалдық негізіндегі автономиялы кеңесті қазақ республикасын орнатты», - деп (Қазақстан, 1930: 44; Стенографический, 1930: 95), Құрылтай съездің ашылған күнін ҚАКСР-ның құрылған күні ретінде көрсетіп жіберді. Сондай-ақ, өзге де бірқатар ҚАКСР басшылары мен журналистерінің мерзімді баспасөз бетінде жарияланған мақалаларында осындай қателік жаппай орын алды. Бұл қателік бүгінге дейін жалғасып, тарихнамада «Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы» декрет қабылданған 26 тамыз немесе Құрылтай съезд ашылған 4 қазан республиканың құрылған күні ретінде қарастырылды.

Негізі, декрет қабылданғанымен, тамыздың соңында республика құрылған жоқ, 4 қазанда съезд ашылғанымен, республика жарияланбады.

С. Диманштейннен кейін БОАК казак бөлімі төрағасының орынбасары И.Ф. Киселев (ҚАКСР тарихында екі И.Ф. Киселев болды. Бұл – 1889-1938 жылдары өмір сүрген, 1-4-сайланған ҚазОАК мүшесі болған Киселев еді. Екінші И.Ф. Киселев (1888-1942) 1-сайланған ҚазОАК және 5-сайланған РК(б)П Қазөлкекомының мүшесі, оның бюросы мүшелігіне кандидат болды – *авт.*), Сібрэвком мүшесі Е.В. Поллюдов, Торғай облысының делегаты, болатком мүшесі Хасан Төрежановтар құттықтау сөз сөйледі (1860 жылы туған – *авт.*). Содан кейін Қырғызияның Еділ-Каспий Қыррекомының Сібрэвкомның, Қостанай қалалық жұмысшы, шаруа және қызылөскер депутаттары кеңесінің, Қостанай қазақ секциясының, Қостанай халық ағарту бөлімінің, Қарқаралыдағы қазақ интеллигенциясы кеңесінің құттықтау жеделхаттары оқылды. Съезд делегаттары Қызыл армия мен флотқа, Коминтерн мен БОАК-не құттықтау жеделхаттарын даярлауды президиумге тапсырды (Учредительный, 1936: 13).

Ал 5 қазан күні таңертең өткен ҚАКСР Кеңестері Құрылтай съезінің екінші мәжілісінде коммунистік фракцияның ұсынысы бойынша 14 пункттен тұратын съездің күн тәртібі қабылданып, мандат, әкімшілік, әскери, жер, экономикалық құрылыс комиссияларының құрамы сайланды. Сонымен қатар, халық ағарту (С. Меңдешев), денсаулық сақтау (С. Арғыншиев), әділет (Ф. Әлібеков), әлеуметтік қамсыздандыру (А. Байтұрсынов), қаржы (И. Мартынов) секцияларының төрағалары мен құрамы сайланды. Осы мәжілісте С. Меңдешевтің ұсынысы бойынша Башқұрт республикасының еңбекші халқына құттықтау жеделхатын жөнелту туралы шешім қабылданды. Съездің кешкі мәжілісінде Қазрекомның қызметі туралы екі баяндама тыңдалды: Қазрекомның жалпы қызметі туралы – С. Арғыншиев, Қазрекомның жеке салалар бойынша жұмысы туралы – С. Меңдешев (Учредительный, 1936: 18-24).

Съездің 6 қазанда өткен таңертеңгі мәжілісінде Қазрекомның қызметі туралы баяндамалар талқыланды. Жарыссөзге шыққан Е. Поллюдов, С. Айтхожин (Ақмола облысының делегаты), С. Айтхожин, И. Заромский сынды делегаттар Қазреком жұмысын сынға алды. Ал Ә. Ермеков Қазреком жұмысына объективті баға бере отырып, жұмыс жүргізетін нақты территориясы да болмаған Қазрекомның Қазақ АКСР-ін құруға қол жеткізуі үлкен жетістік деді. Сонымен қатар, Ә. Ермеков Қазақ АКСР-і құрамына барлық қазақ жерлерін жинау қажеттігін атап көрсетті. С. Меңдешев жарыссөзге орай қорытынды сөз сөйлеп: «...аса қиын жағдайда жұмыс істей отырып, істеуге болатынның барлығын істедік» (Учредительный, 1936: 25-29), - деп жауап берді.

Кеңестік Қазақ Республикасының құрылған күні – 6 қазан болмақ. Себебі, дәл осы күні ҚАКСР Кеңестері Құрылтай съезінің кешкі мәжілісінде 2 «қарсы» және 5 «қалыс» дауыспен «ҚАКСР еңбекшілері құқығының декларациясы» атты бірінші Конституциялық құжат қабылданып (Учредительный, 1936: 29-32), съезд ҚАКСР-ды жұмысшылардың, еңбекші қазақ халқының, шаруалар, казактар, қызыл әскерлер депутаттары Кеңестерінің республикасы деп жариялады.

Съездің 5-6 мәжілістері 7 қазанда өтті. Ал 8-9 қазанда съезд мәжілістері болған жоқ. 10-11 қазан күндері РК(б)П Қазоблбюросы облыстардан келген өкілдермен бірге біріккен пленум өткізді. Осы біріккен мәжілісте ҚазОАК Президиумының төрағасы мен мүшелері алдын-ала белгіленді (Ашимбаев, 2008: 198). Съездің соңғы күні өткен ең соңғы он екінші кешкі мәжілісінде 76 адамнан тұратын ҚАКСР ОАК құрамы сайланды. Сонымен қатар, осы күні Қазақ АКСР ОАК Президиумының құрамы мен төрағасы, ХКК құрамы сайланды. С. Меңдешев бірауыздан ҚазОАК Президиумының мүшесі әрі төрағасы болып сайланды. ҚазОАК Президиумының құрамына С. Меңдешевтен басқа В. Радус-Зенькович, И. Акулов, Ә. Жангелдин, Б. Алманов, С. Садуақасов, И. Киселев (Ырғыздық әскери комиссар – *авт.*), Ф. Бөкейханов, Ә. Досов және С. Сейфуллин сайланды (ҚРОМА, 21: 772-773).

ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезіне барлығы 273 делегат қатысты, олардың 7-уі уездік атқару комитеттерінен болды. Одан басқа, ҚАКСР-ге кірмейтін Алтай

губерниясынан 6 делегат келген еді. Съездің мандаттық комиссиясының ұсынысы бойынша оларға да шешуші дауыс құқығы берілді. Делегаттардың 128-і қазақ, 127 орыс, 18-і басқа ұлт өкілдері болса, оның 197-сі коммунист, 4-уі соларды жақтаушы және 72-сі партия қатарында жоқтар еді (Учредительный съезд, 1936: 59).

1-сайланған Қазатком мүшелерінің 37-сы қазақ (Адайлық өкілдің кім екенін әзірге анықтай алмадық – авт.), 33-і орыс, 1 еврей, 1 поляк, 1 латыш, 2 татар және 1 шоқынған татар болды. Яғни, 48,6 пайызы қазақ болды. Егер қазаққа тілеулес болған С. Шәріпов пен К. Тухбатуллинді қоссақ 51,3 пайызы түрік тектес ұлт өкілдері болып шығар еді. Сонымен қатар, Қазатком төралқасының 70 пайызы қазақ болды. Осы сандық көрсеткіштерге қарасақ, қазақтар Қазаткомда басым рөлге ие болған сияқты. Ал шын мәнінде, бүкіл мәселені Қазатком құрамы да емес, Төралқасы да емес, Қазаткомның комфракциясының бюросы шешті. Ал комфракция бюросының шешімдері алдын-ала РК(б)П Қыр облбюросында шешілетін. Қазатком іс жүзінде тек қана РК(б)П Қыроблбюросының шешімдерін мақұлдаушы билік органы дәрежесінде болды. Ал ондағы шешімдерді Ақулов, Кулаков, Ремез, Хайкес, Радус-Зенькович, Маргынов, Авдеев, Струппе сияқты орыс, еврей және өзге де еуропалық ұлт өкілдері қабылдады. Ал Қыроббюро құрамындағы Мырзағалиев, Жангелдин, Ә.Әлібеков, Досов, Мендешев, Байтұрсынов сияқты қазақ ұлтының өкілдері ешқашан басым дауысқа ие бола алмады (Шілдебай, 2007: 59-61).

ҚАКСР-ның аумақтық тұтастығының қалыптасуы

ҚАКСР құрылғаннан кейін, 1920 жылы 14 қазанда өткен ҚазОАК Президиумының бірінші мәжілісінде ҚазОАК жанындағы Әкімшілік комиссиясы құрылып, төрағалығына С. Меңдешев сайланды. Бұл комиссияның негізгі міндеті – ҚАКСР-ның территориялық тұтастығын қалпына келтіру болды. Әкімшілік комиссия жұмысы 1920 жылы 25 қазанда Маңғышлақ уезі мен Закаспий облысына қарасты Красноводск уезінің 4-ші және 5-ші болыстарының территориясын ҚАКСР құрамына қосып, Адай уезі және 5 адамнан тұратын Адай уревкомы құрамын бекітуден басталды (Шілдебай, 2020б.).

1920 жылы қараша-желтоқсанда өткен ҚазОАК Президиумының мәжілістерінде Сібрэвкомнан Ақмола және Семей облыстарын қабылдап алу мәселесі үздіксіз талқыланып отырды. ҚАКСР-ын құру туралы декрет бойынша қосылуы шешіліп қойғанымен, бұл обл. қосып алу оңайға соқпады. Жаңа ғана құрылып жатқан республикадағы кадр жетіспеушілігі мен кеңестік аппараттардың әлсіздігі, Қазатком мүмкіндігінің шектеулі болуынан бұл жұмысты жүзеге асыру ұзаққа созылды. Сібрэвком өз кезегінде бұл обл. бермеудің барлық айла-шарғыларын жасады. 1921 жылы 6-13 ақпанда Орынборда өткен 1-сайланған Қазаткомның 1-сессиясында С. Садуақасов жасаған баяндаманың негізінде «С. Меңдешев басқаратын Ақмола және Семей облыстарын қосып алу жөніндегі төтенше өкілетті комиссияны» құру туралы қаулы қабылданды. Ақмола және Семей облыстарын ҚАКСР-іне қабылдау жұмысы 1921 жылы наурызда басталып, мамырдың соңына дейін жалғасты (Шілдебай, 2020б.).

Төтенше өкілетті комиссияның Ақмола және Семей облыстарын қосып алу бойынша 1921 жылы сәуір-мамырда жүргізген жұмыстары нәтижесінде Ақмола және Семей облыстары түгелімен ҚАКСР қарауына өтті. Сонымен қатар, ҚАКСР өкімет органдары Омбы облысынан ҚАКСР-іне тиесілі территорияларды бөліп алу үшін үлкен жұмыстар атқарды. Қазақстан тарапы Омбы уезін Омбы қаласымен бірге Қазақстанға қосып алу үшін күрес жүргізді. Ал Сібрэвком болса керісінше, аталған аумақты қалай болғанда да Қазақстанға бермеудің барлық амалын жасады. Соның нәтижесінде, ҚАКСР үкіметтік комиссиясы мен Сібрэвком Омбы уезін бөлу мәселесінде ортақ келісімге келе алмады. Тараптар мәселені РКФСР БОАК-тің қарауына шығаруға мәжбүр болды. РКФСР БОАК-тің 1921 жылғы 10 маусымдағы шешіміне сәйкес Омбы уезі екіге бөлініп, оңтүстік бөлігі Есілкөл станциясымен қоса алғанда ҚАКСР-не берілуі тиіс болғанымен, бұл мәселе оң шешімін таппай, Есілкөл станциясы маңындағы 10 болыс Сібрэвкомға қарасты Омбы облысының құрамында қалып қойды (Маймақов, 2005: 106-107).

1924 жылы тұтас Түркістан идеясының негізі болған Түркістан республикасын

ұлттық бірліктерге бөліп, оны ыдырату аясында жүргізілген Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу саясаты барысында РК(б)П ОК үнемі қазақ халқымен шегаралас аймақтардың мүддесін қорғап, қазақ жерлерін көпе-көрінеу әділетсіздікпен басқа республикаларға беріп жібергенін бүгінде архив құжаттары айғақтап отыр.

1924 жылы 11 қазанда РК(б)П ОК Саяси бюросының кезектен тыс арнайы мәжілісінде «Орта Азиядағы ұлттық межелеу туралы» мәселе қаралып, 24 пункттен тұратын шешім қабылданды. Шешім толықтай өзбек тарапының мүддесін қолдауымен ерекшеленеді. Мәжілісте Ташкентті Өзбек республикасына беру туралы Саяси бюроның бұрынғы шешімі өз күшінде қалдырылды. Осылайша, қазақ қайраткерлерінің Ташкент үшін болған күресі ауыр жеңіліспен аяқталып, ежелден қазақ халқы қоныстанған 900 000 кв верст жердің орнына 600 000 кв верст жерге ие болып, 900 000 қазақ Өзбек республикасы құрамында қалып қойды (Шілдебай, 2020б.). Мұның өзі, тағы да республикадағы қазақтардың саны пайызға шаққанда басым болып кетпес үшін қолдан жасалған қитұрқы саясат еді.

Ташкенттен айырылған ҚАКСР-інде жаңа астана мәселесі күн тәртібіне көтерілді. 1924 жылы 23 желтоқсандағы РК(б)П Қазобкомы бюросының мәжілісінде Орынбор-Торғай облысын құру және облыс астанасы ретінде Орынбор қаласын қалдыру туралы шешім қабылданды. Бұған қарсы болған С. Мендешев 27 желтоқсанда РК(б)П ОК-не хат жазып, онда Торғай және Орынбор облыстарын біріктіріп, ҚАКСР орталығы етіп Орынборды қалдыру туралы Қазобком шешімімен келіспейтіндігі туралы мәлімдеп, ҚАКСР астанасы ретінде Ақмешітті белгілеуді ұсынды (Шілдебай, 2020а).

Қорытынды. Қазревком құрған Кеңестердің Бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жөніндегі ерекше комиссия қызметінің нәтижесінде 1920 жылы тамыз-қыркүйек айларында қазақ даласына қарасты барлық облыстарда, губерниялар мен уездерде Қазревком нұсқаулығына сәйкес сайлаулар өткізіліп, ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезіне делегаттар сайланды. Қазревком өз қызметінде көптеген кемшіліктер жібергенімен, өзіне жүктелген міндеттерді негізінен орындап шықты. Қазақ халқы Қазревкомның қызметі нәтижесінде Азамат соғысын тезірек аяқтауға, Алашорда үкіметі мен Алаш әскеріне қатысушыларға кешірім жасау ісін даярлау мен жариялауға, патша үкіметі бөлшектеп тастаған байырғы қазақ жерін біріктіру арқылы Кеңестік Қазақ автономиясын құру үшін Құрылтай съезді шақыруға мүмкіндік алды. 1920 жылы 6 қазанда Кеңестік Қазақ Республикасы жарияланды. ҚАКСР-ы құрылған күннен бастап қазақ жерлерін біріктіру жолында жүргізілген күрес 1924 жылдың соңында аяқталды. 1925 жылы 15-19 сәуірде жаңа астана Ақмешітке өткен ҚАКСР Кеңестерінің бесінші съезінде қазақ халқы өзінің тарихи атауын қалпына келтіріп, бүкіл қазақ жері құрамына біріктірілген республика атауы – Қазақ АКСР-і болып, Ақмешіт – Қызылорда болып өзгертілді.

Әдебиет

«Қазақ» газеті / Бас ред.: Ә.Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 б.

«Наша газета», 1918. 5 мая.

Агдарбеков Т.А. Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.). Алма-Ата: «Наука», 1990. 184 с.

Аманжолова Д. Казахская автономия: от замысла националов к самоопределению по-советски // Acta Slavica Iaponica, Tomus 21, 2004. PP. 115-143.

Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. Москва: «Россия молодая», 1994. 216 с.

Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы, Издательский дом «Таймас», 2009. 412 с.

Аманжолова Советский проект в Казахстане: власть и этничность. 1920 - 1930-е гг. Москва, 2019. 480 с.

Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Том первый. Алма-Ата – Москва: Казкрайиздат, 1935. 262 с.

Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. 920 с.

Әсіп С. Біз білмей келген шындық // Егемен Қазақстан, 2002. 26 маусым. 11-б.

- Бейсембаев С.Б. Ленин и Казахстан. (1897-1924 жж.) Алма-Ата: «Казахстан», 1968. 536 с.
- Бюллетень 2-й сессии Казакского Центрального Исполнительного Комитета советов 5-го созыва №1. Кзыл-Орда, 1925. 11 с.
- Государственные учреждения Казахской ССР: Справочник в 2-х томах. Т. 1. Ч. 1. Алма-Ата, 1979. 86 с.
- Дахшлейгер Г.Ф. Проблемы национально-государственного строительства Советского Казахстана в современной исторической литературе // Актуальные проблемы истории национально-государственного строительства в СССР: Материалы Всесоюзной научной сессии в Душанбе, май 1968 г. Душанбе, 1968. С. 100-114.
- Зиманов С.З. В.И. Ленин и Советская национальная государственность в Казахстане. Алма-Ата: «Наука», 1970. 304 с.
- Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. 196 с.
- Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің ІІІ мерекелі сессиясына деректемелер. Алматы, 1930: 44 б.
- Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (бұдан былай – ҚРОМА), 5-қ., 1-т., 21-іс, 772-773-п.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). Алматы: «Санат», 1995. 368 б.
- Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Алматы, Қазақстан, 1994. 448 б.
- ҚРОМА, 5-қ., 1-т., 21-іс, 9-10-п.
- Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2005. 208 б.
- Мендешев С. Киргизская Автономная Республика // Жизнь национальностей, 1923. Январь. С. 81-86.
- Нурпейсов К. Рождение республики // Коммунист, 1961. 24 июня.
- Нусупбеков А. Национально-государственное строительство в Казахстане (1917-1937 гг.) // Казахстан в нерушимом союзе братских республик: (К 50-летию образования СССР). Алма-Ата, 1972. С. 24-58.
- Нусупбеков А. Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике. Алма-Ата, 1953. 98 с.
- Нусупбеков А. Становление и развитие казахской советской государственности // Большевик Казахстана, 1950. № 10. С. 12-18.
- Нусупбеков А. Ұлы Октябрь социалистік революциясы және елімізде ұлт мәселесінің шешілуі // Қазақстан коммунисті, 1957. № 6. 17-24-б.
- Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б.
- Нүрпейісов К. Қазақстан – республикам менің. Алматы, 1980. 238 б.
- Нүрпейісов К. Қазақстан Советтерінің І Құрылтай съезі. Алматы: Қазақстан, 1970. 108 б.
- Нүрпейісов К., Бөйкенов М. Қазақстан Советтерінің І Құрылтай съезі // Қазақстан мектебі, 1960. № 10. 17-23-б.
- Нүрпейісов К. Қазақ Совет мемлекетінің құрылуы // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы, 1990. № 5. 3-11-б.
- Образование Казахской АССР: сборник документов и материалов /; сост.: Е.Л. Виленский [и др.]; под ред. С.Н. Покровского. Алматы : Изд-во АН Казахской ССР, 1957. 368 с.
- Первый этап Советизации Казахстана. Воспоминания тов. Пестковского – первого председателя ревкома КАССР // Советская степь, 1930. 4 октября. С.3.
- Революция и национальный вопрос (Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке). Том III. Москва: «Изд. Комакадемии», 1930. 467 с.
- Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (бұдан былай – РФМА), Р1318-қ., 1-т., 118-іс, 39-42-п.
- РФМА, Р1318-қ., 1-т., 118-іс, 43-п.
- Рысқұлов Т. Казахстан. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927. 96 с.
- Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. Ғылыми басылым. Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. 172 б.
- Систематическое собрание законов Казакской Автономной Советской Социалистической Республики, действующих на 1-ое января 1930 г. (6-октября 1920 г. – 31 декабря 1929 г.). Алма-Ата: Издание управления делами СНК КАССР, 1930. 220 с.

Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства КССР, 1922. №15. С. 21-22.

Соколов В.Н. Дружба народов // Они встречались с Лениным (воспоминания). Алма-Ата: Издательство «Казахстан», 1968. 308 с. (С. 89-99.).

Стенографический отчет [и постановления] III юбилейной сессии Казахского Центрального Исполнительного Комитета [7-созыва] (3-6 октября 1930 года). Алма-Ата: КЦСНХ, 1930. 124 с.

Тибекин П.И. Мендешев Сейтгали // Борцы за Советскую власть в Казахстане. Алма-Ата: «Казахстан», 1982. 236 с. (С. 154-161).

Учредительный съезд Советов Киргизской (Казахской) АССР. 4-12 октября 1920 г.: Протоколы. / Под редакцией и со вступительной статьей Е.Г.Федорова. Алма-Ата-Москва: Казкрайиздат, 1936. XXXVI+127 с.

Фаизов Г.Б. Государственно-исламские отношения в Поволжье и Приуралье. Уфа: УНЦ РАН, 1995. 114 с.

Шілдебай С. Бірінші сайланған Қазақ Орталық Аткару комитетінің құрамы // Қазақстан мұрағаттары, 2007. № 2 (4). 54-63-б.

Шілдебай С. Қазақ атауы қалай қалпына келтірілді? // Egemen Qazaqstan, 2020a. 21 сәуір. 4-б.

Шілдебай С. Қожанов-Сәдуақасов блогы Мендешевті қалай ығыстырды? // Қазақ тарихы, 2008. № 5-6. 45-49-б.

Шілдебай С. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс (Ғылыми басылым). Алматы, «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. 214 б.

Шілдебай С.Қ. Сейітқали Мендешевтің қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 1(21) 2020б. <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1330>

References

«Kazakh» gazeti / Bas red.: Á.Nysanbaev. Almaty: «Qazaq entsiklopediasy» Bas redaktshiasy, 1998. 560 b.

«Nasha gazeta», 1918. 5 maia.

Agdarbekov T.A. Problemy natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v Kazahstane (1920-1936 gg.). Alma-Ata: «Nauka», 1990. 184 s.

Amanjolova D. Kazahskaiia avtonomiia: ot zamysla natsionalov k samoopredeleniu po-sovetskii // Acta Slavica Iaponica6 Tomus 21, 2004. PP. 115-143.

Amanjolova D.A. Kazahskii avtonomizm i Rossiia. Istoriia dvijeniia Alash. Moskva: «Rossiia molodaia», 1994. 216 s.

Amanjolova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoii istorii Kazahstana. Almaty, Izdatelskii dom «Taimas», 2009. 412 s.

Amanjolova Sovetskii proekt v Kazahstane: vlast i etnichnost. 1920 - 1930-e gg. Moskva, 2019. 480 s.

Asfendiarov S.D. Istoriia Kazahstana (s drevneishih vremen). Tom pervyi. Alma-Ata – Moskva: Kazkraiizdat, 1935. – 262 s.

Ashimbaev D., Hliupin V. Kazahstan: istoriia vlasti. Opyt rekonstruksii. Almaty: Credos, 2008. 920 s.

Asip S. Biz bilmei kelgen shyndykh // Egemen Qazaqstan, 2002. 26 mausym. 11-b.

Beisembaev S.B. Lenin i Kazahstan. (1897-1924 jj.) Alma-Ata: «Kazahstan», 1968. 536 s.

Biulleten 2-i sessii Kazahskogo Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta sovetov 5-go sozyva №1. Kzyl-Orda, 1925. 11 s.

Gosudarstvennye uchrejdeniia Kazahskoi SSR: Spravochnik v 2-h tomah. T. 1. Ch. 1. Alma-Ata, 1979. 86 s.

Dahshleiger G.F. Problemy natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva Sovetskogo Kazahstana v sovremennoi istoricheskoi literature // Aktualnye problemy istorii natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR: Materialy Vsesoiuznoi nauchnoi sessii v Dushanbe, mai 1968 g. Dushanbe, 1968. S. 100-114.

Zimanov S.Z. V.I. Lenin i Sovetskaiia natsionalnaia gosudarstvennost v Kazahstane. Alma-Ata: «Nauka», 1970. 304 s.

Zimanov S.Z., Dauletova S.O., Ismagulov M.Sh. Kazahskii revoliutsionnyi komitet. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1981. 196 s.

Kazahstan Ortalyk Atkaru Komitetiniñ III merekeli sessiasyna derektemeler. Almaty, 1930: 44 b.

Kazahstan Respublikasynyñ Ortalyk memlekettik arhivi (budan bylai – KROMA, 5-q., 1-t., 21-is, 772-773-p.

Khogeldiev M. Alash kozgalysy (Kómekshi oku kuraly). Almaty: «Sanat», 1995. 368 b.

Khoñyratbaev O. Turar Ryskhulov: Khogamydykh-saiasi jáne memlekettik khyzmeti. Túrkistan kezeni. Almaty, Khazakhstan, 1994. 448 b.

- KROMA, 5-q., 1-t., 21-is, 9-10-p.
- Maimakov G. Kazakh jeri tutastygynyń kalyptasuy. Almaty: M.H.Dulati kogamdyk kory, 2005. 208 b.
- Mendeshev S. Kirgizskaya Avtonomnaya Respublika // Jizn natsionalnosti, 1923. Ianvar. S. 81-86.
- Nurpeisov K. Rojdenie respublikı // Kommunist, 1961. 24 iunia.
- Nusupbekov A. Natsionalno-gosudarstvennoe stroitelstvo v Kazahstane (1917-1937 gg.) // Kazahstan v nerushimom soiuze bratskih respublik: (K 50-letiu obrazovaniia SSSR). Alma-Ata, 1972. S. 24-58.
- Nusupbekov A. Obedinenie kazahskih zemel v Kazahskoi Sovetskoı Sotsialisticheskoi Respublike. Alma-Ata, 1953. 98 s.
- Nusupbekov A. Stanovlenie i razvitie kazahskoi sovetskoı gosudarstvennosti // Bolshevik Kazahstana, 1950. № 10. S. 12-18.
- Nusupbekov A. Uly Oktiabr sotsialistik revoliutsiiıy jáne elimizde ult máselesiniń sheshilui // Kazahstan kommunisti, 1957. № 6. 17-24-b.
- Nurpeisov K. Alash hám Alashorda. Almaty: «Atatek», 1995. 256 b.
- Nurpeisov K. Kazahstan – respublikam meniń. Almaty, 1980. 238 b.
- Nurpeisov K. Kazahstan Sovetteriniń I Kuryltai sezi. Almaty: Kazahstan, 1970. 108 b.
- Nurpeisov K., Baikenov M. Kazahstan Sovetteriniń I Kuryltai sezi // Kazahstan mektebi, 1960. № 10. 17-23-b.
- Nurpeisov K. Kazakh Sovet memleketiniń kurylyuy // Kazakh SSR GA habarlary. Kogamdyk gylymdar seriıasy, 1990. № 5. 3-11-b.
- Obrazovanie Kazahskoi ASSR: sbornik dokumentov i materialov / ; sost.: E. L. Vilenskii [i dr.]; pod red. S. N. Pokrovskogo. Almaty: Izd-vo AN Kazahskoi SSR, 1957. 368 s.
- Pervyi etap Sovetizatsii Kazahstana. Vospominaniia tov. Pestkovskogo – pervogo predsedatelya revkoma KASSR // Sovetskaya step, 1930. 4 oktiabria. S.3.
- Revoliutsiia i natsionalnyi vopros (Dokumenty i materialy po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v HH veke). Tom III. Moskva: «Izd. Komakademii», 1930. 467 s.
- Resei Federatsiiınyń memlekettik arhivi (budan bylai – RFMA), R1318-q., 1-t., 118-is, 39-42-p.
- RFMA, R1318-q., 1-t., 118-is, 43-p.
- Ryskulov T. Kazahstan. Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1927. 96 s.
- Seidin N.B. Kazahstan Respublikasynyń memlekettik shekarasy: kalyptasuy, máseleleri jáne aıkyndalu barysy. Gylymi basylym. Almaty: KR Prezidenti janyndagy KSZI, 2006. 172 b.
- Sistematicheskoe sobranie zakonov Kazahskoi Avtonomnoi Sovetskoı Sotsialisticheskoi Respubliki, deistvuiushih na 1-oe ianvaria 1930 g. (6-oktiabria 1920 g. – 31 dekabria 1929 g.). Alma-Ata: Izdanie upravleniia delami SNK KASSR, 1930. 220 s.
- Sobranie uzakoneniı i rasporiajeniı Rabocheho i Krestianskogo Pravitelstva KSSR, 1922. №15. S. 21-22.
- Sokolov V.N. Drujba narodov // Oni vstrechalis s Leninyı (vospominaniia). Alma-Ata: Izdatelstvo «Kazahstan», 1968. 308 s. (S. 89-99.).
- Stenograficheskii otchet [i postanovleniia] III iubilenoi sessii Kazahskogo Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta [7-sozyva] (3-6 oktiabria 1930 goda). Alma-Ata: KTSSNH, 1930. 124 s.
- Tibekin P.I. Mendeshev Seitgali // Bortsy za Sovetskuiu vlast v Kazahstane. Alma-Ata: «Kazahstan», 1982. 236 s. (S. 154-161).
- Uchreditelnyi sezd Sovetov Kirgizskoi (Kazahskoi) ASSR. 4-12 oktiabria 1920 g.: Protokoly. / Pod redaktsiei i so vstupitelnoi stateı E.G.Fedorova. Alma-Ata-Moskva: Kazkraiızd, 1936. HHHVI+127 s.
- Faizov G.B. Gosudarstvenno-islamskie otnosheniia v Povolje i Priurale. Ufa: UNTs RAN, 1995. 114 s.
- Shildebai S. Birinshi sailangan Kazakh Ortalyk Atkaru komitetiniń kuramy // Kazahstan muragattary, 2007. № 2 (4). 54-63-b.
- Shildebai S. Kazakh atauy kalai kalpyna keltirildi? // Egemen Kazahstan, 2020a. 21 sauir. 4-b.
- Shildebai S. Kojanov-Sadıuaqasov blogy Mendeshevti kalai ygystyrdy? // Kazakh tarihy, 2008. № 5-6. 45-49-b.
- Shildebai S. Túrikshildik jáne Kazahstandagy ult-azattyk kozgalys (Gylymi basylym). Almaty, “Gylym” gylymi baspa ortalygy, 2002. 214 b.
- Shildebay S. Seitkhalı Mendeshevtiń khogamdyk-saiası jáne memlekettik khyzmeti // «Edu.e-history.kz» elektrondykh gylymi jurnaly № 1(21) 2020. <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1330>

IRSTI 03.26.947.

**THE HISTORY OF REFORMS IN NATIONAL ENLIGHTENMENT
OF UZBEKISTAN (THE 20S OF THE XX CENTURY)**

Komilov Oybek Kamilovich

Doctor of Sciences in History (DSc), Professor at the department
“Theory of civil society” of Andizhan State University, Andizhan region,
Republic of Uzbekistan e.mail: oybek.komilov@bk.ru

Abstract. In the present article the history of national schools and madrasahs during the soviet period in Uzbekistan have been analyzed in details. Besides that reformation of national enlightenment system by Jadids, results of reforms, applying new programs and methods to madrasahs and schools have been investigated with important sources. Also, the article highlights the reform of madrasahs that operated in the 20s of the XX century, which were the main higher national educational institution, as well as issues of their activities. The changes made as a result of the reforms carried out in the activities of the madrasahs are analyzed on the basis of information from archival sources.

Key words: national education, reforms, national school, madrasah, enlightenment system, Uzbekistan, program.

МРНТИ 03.26.947.

**ИСТОРИЯ РЕФОРМЫ В НАЦИОНАЛЬНОМ ПРОСВЕЩЕНИИ
УЗБЕКИСТАНА (20-ГОДЫ XX ВЕКА)**

Комилов Ойбек Камилевич

Доктор исторических наук (DSc), Профессор кафедры “Теория гражданского общества” Андизанского государственного университета, Андизанская область, Республика Узбекистан e.mail: oybek.komilov@bk.ru

Аннотация. В данной статье освещена история национальных мактабов и медресе, их деятельность в Узбекистане в годы советской власти. Кроме этого, автор осветил процесс реформирования национального просвещения джадидами и итоги этих реформ. А также в работе раскрыты вопросы о переводе медресе и мактабов на обучение по новометодным программам. Все основные аспекты в этой статье раскрыты при помощи первоисточников. Также, в статье освещены реформирование медресе, действовавших в 20-е годы XX века, которые являлись основным высшим национальным образовательным учреждением, а также вопросы их деятельности. Изменения, осуществленные в результате проведенных реформ, в деятельности медресе проанализированы на основе сведений архивных источников.

Ключевые слова: национальное образование, реформы, национальная школа, медресе, система просвещения, Узбекистан, программа.

ҒТАХР 03.26.947.

**ЎЗБЕКСТАН ҰЛТТЫҚ АҒАРТУ САЛАСЫНДАҒЫ РЕФОРМА
ТАРИХЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫ)**

Комилов Ойбек Камилұлы

Тарих ғылымдарының докторы (DSc), Азаматтық қоғам теориясы кафедрасының профессоры, Андизан мемлекеттік университеті, Андизан облысы, Өзбекстан Республикасы e-mail: oybek.komilov@bk.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада ұлттық мектептер мен медреселердің тарихы, олардың Совет өкіметі жылдарындағы Өзбекстандағы қызметі қарастырылады. Сонымен қатар, автор жадидтердің ұлттық білім беру жүйесін реформалау процесі мен осы реформалардың нәтижелеріне назар аударды. Сондай-ақ жұмыста медреселер мен

мектептерді жаңа әдіснамалық бағдарламалар бойынша оқуға ауыстыру мәселелері көрсетілген. Бұл мақаладағы барлық маңызды аспектілер дереккөздердің көмегімен ашылады. Сондай-ақ, мақалада ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында жұмыс істеген, негізгі ұлттық жоғары оқу орны болған медреселердегі реформалар, олардың қызметі зерттелген. Медресенің қызметінде жүргізілген реформалар нәтижесінде енгізілген өзгерістер архивтік дереккөздерден алынған мәліметтер негізінде талданды.

Кілт сөздер: ұлттық білім, реформалар, ұлттық мектеп, медресе, білім беру жүйесі, Өзбекстан, бағдарлама.

Introduction. Education system is one of the important fields in the world countries in recent time. As a result of Uzbekistan's independence, our national culture and values have been restored. Independence has also had a positive impact on the development and development of the national education sector, which is a component of our culture. It was during the independence that the question of the development, spiritual and spiritual values of the Uzbek people was raised to the level of state policy. The statement of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev (Mirziyoyev, 2019: 30). Also great attention is being paid to morality and enlightenment matters in Uzbekistan in the period of the first President Islam Karimov, he gave his thoughts thoroughly on this matter in his book "There is no future without historical memory" and emphasized the following: "The bases of the progress of the society and the only power that saves it from an inevitable destruction is enlightenment. Let's remember the events happened in Turkestan at the beginning of the century. Why did enlightenment action become stronger than ever in the country during those years? Because, the only way was enlightenment to achieve to wake up the country fell completely into decay, having been under the influence of the tsarist Russia and to raise the people" (Karimov, 1999: 135).

It's known that the Uzbek people were witness to the Russian empires colonial period and complicate, enmity period under the Soviet ruling continued for 150 years. "But our people didn't lose consciousness though there were any kinds of oppression at that terrible time. They kept their language, religion and belief. Even at that time when unlawfulness and violence were at the highest point genuine patriots who lived with grief of nation appeared in the country. A strong will and belief were bases to save our ancient morality national consciousness". Based on the above considerations, it is worth noting that the study of the history of the national education system is important today. Ancient Turkic, with its own culture and civilization, had numerous madrassahs and schools, had its own education system. In turn, the education of the younger generation in the national education system helped them to understand their identity, so the Soviet government pursued a policy of restricting national education, depriving schools and madrasahs of their foundations, and thus destroying them. In addition, there are preconceived notions that only 2% of Uzbek people were literate during Soviet rule. Madrassahs, having been higher educational institutions long since, took an important place in moral educational life of the Uzbek people. The history of madrassahs which were scientific and educational institutions in the East, traces back several centuries. According to the fact by Narshahiy, a historian, the first madrassah in Mavarannahr was Farayj built in Bukhara at the beginning of X century. At madrassahs where religious and secular sciences were taught, students had been taught in 3 courses long since:

1. Adno (primary);
2. Avsat (secondary);
- 3 Alo (higher).

Methods. In the article were used methods of comparative analyses. It is well known that the colonial policy initiated by the Russian Empire in the educational sphere continued in a special way under the guise of ideological masks. The Soviet government tried to implement a more restrictive and accelerated policy of limiting national education first and then ending it. The Soviet government's national education policy was highly appreciated in time; and the history of education was falsified, and some of its areas were not covered at all. The popularization of madrassahs and schools in Uzbekistan has

facilitated the literacy of the local population. Nevertheless, from the first day the Soviet government opposed the operation of madrassahs and national schools. As a result, the number of madrasahs and schools decreased year by year. The national education system in Uzbekistan was restricted during the Soviet era. Their activities were resisted by the Soviet authorities. During this time, new madrassahs, schools activity were banned.

Results and discussions. Islam philosophy, Arabic grammar, logics, astronomy, philosophy, fikh, literature, history, medicine were taught at madrassahs. Besides the works of scholars and intellectuals as Abu Ali Ibn Sino, Jalaliddin Rumiy, Sadiy, Bedil, Navai, Fuzuliy were also taught there. Therefore, have been under the Soviet rule madrassahs considered necessary for literacy and moral needs of local people of Turkestan, began to meet different oppression and limits. A decree "On separating church from state and school from church" by National Peoples' Commissariat of RSFSR on January 23, 1918 influenced badly to the activities of madrassahs. Teaching religious subjects was prohibited at all madrassahs. After the announcement of the decree the number of madrassahs and their students began to decrease. Two Commissariats, National Peoples' Commissariat and Educational National Commissariat set a direct control system over the madrassahs at the same time.

From 1918 National Peoples' Commissariat began to control directly the activities of madrassahs. From May to August in 1918 a charter was processed for the National Peoples' Commissariat to function in this field. A cultural-instructive department was formed within the Commissariat. Working program and charter of the cultural-instructive department were processed and additional copies were sent to the regional Commissariats on National affairs for execution. On October 19, 1918 Peoples' Commissariat on National affairs of Turkestan sent a letter to the director of the madrassah "Aliya" in Ufa. Particularly the following was written in the letter: "considering we must begin a complete reconstruction of madrassahs in Turkestan, I ask you to send "the charter" and program of madrassah "Aliya" you are trusted".

Since the Soviet government did not have a clearly developed policy towards the old school, the madrassahs, these schools were controlled by several commissars at the same time. In particular, although the old schools and madrasahs were not under the control of the Turkestan People's Commissariat, the commissioner instructed the regional departments of national affairs to monitor the smooth development of education in the oblasts, to prepare and assist them in the transition from old schools to primary schools. He suggested that all old method schools go to the "method satviya". He also oversaw the vaqf property of these institutions and worked out the issue of reforming madrassahs.

The People's Commissariat of Nations in Turkestan had set itself the goal of reforming religious schools. The Commissariat asks the Turkestan ICC to take control of religious schools. However, at the meeting of the Turkestan HKS in November 1918, this issue was not resolved positively. Until the October overturning in Muslim Turkestan, Muslim clerics had a great reputation among the people. One of the reasons for this was the existence of the material, financial and economic base of the Muslim clergy. They owned a large amount of foundation property - land, trade, industry and other property. In addition, Muslim clergy, unlike other clergy, including Christian clergy, were not only the organizers of religious worship, but also the organizers of the judiciary, education, and affairs.

The issue of foundations in Turkestan is a separate research topic. The lexical meaning of a foundation is to bind. If we look at the history of vaqf property of Muslim clerics, we can see that vaqf property began to emerge from the VIII century. At the same time, khalfas and large landowners turned land and other property into vaqfs in favor of religious institutions. The famous jurist from Margilan, Burhaniddin Marginani (12th century), in his book *Hidoya*, said about vaqfs: Explaining the essence of the foundation, he also notes: "The property converted into a foundation cannot be taken back by its founder". As a foundation, movable and immovable property is bequeathed. They can be land plots, mills, baths, market squares, covered markets, caravanserais, shops, warehouse accommodations and more. The proceeds of the foundation were used to build schools, madrassahs, mosques, guest houses, orphanages and hospitals, and to

provide salaries for students, teachers and other employees studying in these institutions. Foundation lands are divided into more than 30 types. One of its most common types is the husband of the mosques, the proceeds of which were used for the maintenance of the clergy, the living of the servants, the holding of religious events, the khanaqo (eshon houses), the chillakhona lands, and the cemetery lands. Foundations were also bequeathed to madrassahs, schools, cemeteries, hospitals, homes for the disabled, and libraries.

After the October coup, one of the most difficult aspects of resolving the issue of vaqfs in Turkestan was to determine the order of use of vaqf property. After the establishment of Soviet power in the country, the issue of foundations was raised by the People's Commissariat of Nations of the Republic of Turkestan in mid-1918. In the report of the People's Commissariat of Nations to the ICC in the Turkestan ASSR, the tasks in the field of solving the national problem were described, and the ways to solve the problem of foundations were identified. The People's Commissar for National Affairs rightly noted: "The life of the Muslims of the country is still based on the whole of Islam, the Sharia, and differs from each other by a very sharp way of life. It is necessary to take into account all these local conditions and features. No matter how much the population did not pay attention to the Soviet government and the socialization of the land did not suit its interests, if, for example, the now accepted methods of land socialization are applied to vaqf lands, then only the population's goodwill can be lost can go". Thus, the rapid nationalization of foundation property on a common basis ran counter to the goals of strengthening Soviet power.

The objective conditions of the first years after October demanded the legalization of the inviolability of foundations. An effective means of achieving the main goal would be to preserve the ancient customs and traditions of the Muslims in relation to the vaqfs. According to the Sharia, the income from the property of the vaqf was used in accordance with the procedure established by the vaqf. This document listed the assets transferred to the foundation and set out the procedure for using the proceeds from these assets. For example, the foundation of a mosque in the Qiyot mahalla in Tashkent's Shayhantahur district states that the founder of the foundation, Muhammad Salihboy Navruzogalikov, built a mosque in the Qiyot mahalla and donated eight shops to the mosque. The income from them is distributed in the following order. One-tenth of all proceeds were given to the trustee and for the repair of the buildings, and the rest was to be divided into nine parts, four of which went to the imam of the mosque, two to the muezzin, one to the schoolteacher at the mosque, and the other two to the floor-covering and lighting of the mosque.

Thus, mosques, as well as madrassahs, schools and other religious, cultural and enlightenment institutions lived at the expense of funds from foundations. The nationalization of foundations deprived mosques, madrassahs, and schools of their material base, and this caused protests not only among the clergy, but also among those who attended the mosque, madrassah students, and schoolchildren. However, the solution of the religious issue, and especially the issue of foundations, has not been approached with care and attention, and the right policy in the field of attitude to foundations has not been developed in a timely manner.

The decisions taken by the center prevented the old schools and madrassahs from functioning. Soviet officials put forward various negative opinions about their activities. In a report to the Executive Committee of the Soviet of Workers 'and Peasants' Deputies (November 13, 1918), the head of the Tashkent district department of public education said: "which do not meet the requirements of the time and the reformed school curricula, so it is necessary to open new schools in all localities".

The lack of a clear foundation policy strategy in the government of the Republic of Turkestan has confused the work of the foundation's governing bodies. However, the practice of the local bodies of the People's Commissariat of Nations and the state of foundation property in the republic demanded an immediate solution to this issue. Due to the lack of clear guidelines for the management of foundations, the local soviet bodies made various mistakes in resolving the issue of foundations. For example, by the

decision of the Andizhan district executive committee of November 29, 1919, the vaqf property in the district was partially confiscated and part of it was leased. Prior to the announcement of this decision, in 1917 in Andizhan district there were 2 madrassahs with 55 students, 7 dormitories with 100 students, 103 men's schools with 1500 students, 45 women's schools with 704 students.

In the early years of Soviet rule, the republic's public education authorities sought to reform the old method schools and transfer them to the curriculum of Soviet schools. The decree of the People's Commissariat of Education of the Turkestan ASSR of December 14, 1919 stated: "Foreign religious schools, old-fashioned, new-method schools, which are alien to the vital interests of the survivors in the Republic of Turkestan, received subsidies from the government and local sources before the revolution used. At present, it is not possible to subsidize these schools. We urge the public education departments, through the local Soviet authorities, to contact all such schools with a question as to whether they want to be reformed and adopted a nationwide one."

As a result of the Soviet authorities' treatment of the old method schools, the number of madrassahs and schools and the number of students in them fell sharply. Tillakhanov, the head of the Tashkent Old City Department of Public Education, said at the first congress of the heads of public education departments of the Turkic Republic on May 29, 1920: "There are about 20 old-style schools. The students in each of them are less than 5, 7, 10, 15. They are slowly running out. We have not touched these schools, we have not closed them, we have not supported them. There are 75 students in madrassahs, no more."

The Regulation on Land Use and Land Structure in the Republic of Turkestan, approved by the Central Executive Committee of Turkestan on November 17, 1920, states that all lands in the country are the property of the state, all state-owned lands, kindergartens, orphanages, kindergartens, schools, cultural and educational institutions. It was supposed to be handed over to the People's Commissariat. It can be seen from this that all the lands, as well as all the vaqf lands of madrassahs and schools, were to be converted and confiscated as the property of the people. This caused a great deal of discontent among the Muslim population.

From the above considerations, it can be seen that the People's Commissariat of Nations and its members have tried from the earliest days of their activities to turn the property of the vaqf into state property. According to the heads of the commissariat, the laws of the Soviet government, including the decree on land, abolished private ownership of the means of production - land. For this reason, vaqf lands had to be turned into state property. Such a policy would not be in line with the specific customs, traditions and local conditions of Turkestan. It was these circumstances that forced the Soviet government to change its foundation policy less than a year later.

It is known that in the first years of Soviet power the policy of "military communism" was pursued. This militarized policy was to address the economic need of the people, to provide food to the starving people. It was this policy that helped the Bolsheviks retain political power. The introduction of food intelligence, based on the policy of "military communism", has worsened the situation of the local population, especially rural workers in the food sector. The policy of "military communism", in turn, was aimed at the destruction of private property, the growth of social and state property in all spheres. In turn, this policy facilitated the seizure of vaqf property by religious schools and their transfer to the state.

In March 1921, the X Congress of the RCP (b) set out the tasks of the new economic policy. This policy of the government was to replace food distribution with food tax, to liberalize trade, to open the way for private entrepreneurship. Under the new economic policy, the amount of funds of foundations has increased due to favorable conditions. However, the Soviet government began to look for favorable conditions for the use of these funds in its own interests. Since the second half of the 1920s, NEP has lost its essence, free trade and private entrepreneurship have been restricted. This process also affected the activities of schools.

The decision of the X Congress of Soviets of the Turkestan ASSR (August 1921) on land policy also included the issue of foundations. It defines two forms of foundation property:

- 1) Vaqf property of religious significance belonging to mosques, cemeteries;
- 2) Cultural and educational foundations of madrasahs, schools and other institutions.

The Congress decides to refuse to take religious lands into the state fund. The resolution states that foundations for cultural and educational purposes can be turned into socialist property only if the local population demands it.

In June 1920, at a meeting of the heads of the Department of Public Education in the Republic of Turkestan, the issue of old schools, madrasahs and sanctuaries was also discussed. Munavvar Kari Abdurashidkhonov, a member of the Turkish section of the People's Commissariat of Education of the Republic of Turkestan and head of the academic department, spoke about the problems in this regard. It provides detailed information on the emergence of schools, madrasahs, their activities, goals, objectives, as well as the government's policy towards the public education system. In his speech, he stressed the importance of using madrasahs and schools to spread enlightenment to the people. In particular, the speaker noted the following:

1) Foundations should be organized not for religious and social service, but to promote the culture of the people;

2) National schools, madrasahs are the source of general education, science, art of the peoples of Turkestan;

3) The religious painting of national schools, madrasahs and foundations is based on the policy of the old tsarist government;

4) It is necessary to change the activities of thousands of schools and madrasahs on the basis of funds received from foundations and funds provided by the government, construction materials, to transform them from religious institutions into cultural and educational sources, to change them on the basis of a new program

The Soviet government related badly to the vaqf property, economic base of madrasahs. And it was one of the reasons maintained development of the national liberation struggle and armed opposition actions in the country. In spring 1922 in consequence of a wide spread of national liberation action in Turkestan, Bukhara and Khorezm, political situation in the country became very bad. Worrying about the political situation formed in the country the government began to look for measures to finish it. That's why on May 18, 1922 a decree "On Turkestan-Bukhara affairs" was adopted in the plenum of RCP of the Central Committee. The matters as giving back vaqf lands to their former owners and giving a certain freedom to the activities of madrasahs were also taken into consideration in it. The plenum of Central Asian bureau of the Central Committee on May 20, 1922 determined measures of carrying out this decree. The tasks returning vaqfs, giving particular permission to the kazi and biy courts were commissioned to the Soviet and party leaders in Turkestan, Bukhara and Khorezm.

According to decree 75 of the Central Executive Committee (CEC) of Turkestan Republic Soviets on June 20, 1922 "On returning vaqfs to madrasahs and mosques in Turkestan Republic", vaqf properties returned to their owners. In the main three regions of Turkestan, in Samarkand, Ferghana and Sirdarya, according to vaqfnamas, madrasah vaqfs were returned with buildings. Shops, bath-houses, inns on the caravan route, warehouses, orchards, sowing areas in the city line which were madrasah property returned to their owners. Incomes taken from these properties were fully spent for repairing madrasahs, mosques, school buildings within them, to keep the staff, to provide madrasah and school employees, young mullahs, 3 senior classes of primary school, to prepare mullahs and to pay state taxes.

All schools of local people on vaqf provision remained unchanged. In forming management of madrasahs and vaqfs some aspects were taken into consideration. The following s were carried out in putting into order the management of madrasahs and vaqfs before the October events: avoiding from misunderstanding and disorder at madrasahs, putting into practice electing and being elected, a form basing on committee decrees: in order to manage madrasahs and vaqfs committees were formed for each uyezd. They consisted of 6 people: 5 elected people and an appointed instructor.

A committee included 2 mudarrises, a kazi and the director of National enlightenment department and a teacher. Such committees were organized and functioned

in Kokand, Andizhan, old Margelan, Samarkand, Hujand. Clergymen, kazis and muslim school teachers who made a committee were elected at the general meeting of the uyezd and their positions were appointed by CEC. In regions where the number of madrassahs under 40 a regional committee was organized instead of several uyezd committees. Sirdarya Regional Committee was organized in Tashkent. In uyezds with madrassahs under 20 the committee consisted of a mudarris, a kazi and Peoples' teacher, an appointed instructor. Committees with such structure were in Osh, Kattakurgan, Djizzak too.

In order to control vaqfs, madrassahs were thoroughly inspected by instructors, according to approximate estimate for last and next year income and expense budget of every madrassah was accounted. Management of madrassahs was in the following structure: the function of the director of madrassah was carried out by mudarris and he was appointed by regional executive committee according to the recommendation of the madrassah Committee of uyezd, only after the confirmation of the regional executive committee to the position. The head mudarris was responsible for educational and economic affairs. The soviet of madrassah consisted of all mudarrises, mukarrirs, mutavallies, the director of primary school, two mullah-students elected from senior course-students, its members had settling vote. Uyezd instructors also participated at the meetings with such rights. Economic Commission consisted of a head mudarris, a mutavalli and an elected student.

To the position of madrassah mutavalli was elected a person above 30, won the confidence of the staff. A relating Soviet Executive committee confirmed to this position with the recommendation uyezd madrassah commission. Assistants of mutavalli were also elected in the same way at madrassahs with large vakf property. The main responsibilities of mutavalli were to run income- expense account, to make finance statistics, to gather and keep vaqf means, to spend money according to the confirmed estimate with the permission of the madrassah committee, to control repair works of madrassah buildings and other vaqf properties directly.

Munavar kari opposed such a policy and suggested that madrassas and schools should not be taught only religious knowledge, and that they should develop curricula for general education. He put forward the idea of turning old schools into new method schools. In 1923, the head of the academic department, Munavvar kari Abdurashidhonov, began developing school and madrassah programs. Practice in this area required fundamental, concrete reforms. The archival documents show that in the first phase of 1923, the reform program was developed and implemented. According to the new program, "There are 5 madrassas and 6 schools in the Tashkent foundation. The Samarkand foundation has 14 schools and 440 students, 32 secondary schools and 1,280 students in Khujand, 3 schools in Kattakurgan and 110 students. During this period, there were 60 new schools and 2580 students" (NAUz, 1758: 43). The report of the foundation's on October 16, 1923 states that the foundation was set up on May 19 and was elected Kari Boda as its chairman. On September 4, 1923, four schools were reorganized here (NAUz, 2299: 22). The program for reforming national schools and madrasahs is stored in the archives of the Turkestan ASSR's Public Education Commission. This document is called "The Short Reorganization Project of Religious Schools (Schools and madrassahs) and the School Program for 1923-1924" (NAUz, 2277: 156). The document was signed by the Deputy General Director of the Foundation Yu. Aliyev and the head of the academic department M.Abdurashidkhanov. The program was created by Munavvar Kari Abdurashidkhanov and consists of two sections. The first section is called "Reform of Schools" and the second is "Reform of madrassahs" (NAUz, 2302: 140).

Beginning from 1923 all madrassahs in Khorezm were reformed and turned into new method schools. One of them was named after Abdulgazi Muarrih, former Muhammed Amin madrassah. The madrassah was re-organized with the initiative of vaqf department on January 1, 1925. Therefore, 91 students were taught there, it was equipped better than other madrassahs in Khorezm, there was a European heating-furnace and living conditions were better. 15 rubles were spent to teach each student. Teachers took salary in amount the second level. After the reform of the madrassahs their studies

consisted of mathematics, mother language, geography, history, natural sciences.

The main goal of organizing Abdulgazi Muarrih madrassah was to weaken influence of old method schooling in religious direction. Aiming this, to form another level for passing from old madrassah to soviet school was considered by leaving a part of old religious education together with new subjects. In this way it was aimed that most people should have new Soviet out look and to weaken learning by heart method which had had no changes for ages and opposing to new period requirements.

There were 10 first level schools in total in Khorezm Region. The number of students was 1157. Also, 11 schools from them were under the state budget provision, and the rest were under the vakf administration provision.

From re-organized madrassahs and schools:

-Re-organized madrassahs (I-II level based on social-educational program) 4, one of them functioned, the number of students was 125. The other 3 madrassahs were planned to function in the form of boarding-school housing 350 pupils.

-Reconstructed schools (based on I level school program) 15. Total income in Bukhara Peoples' Soviet Republic was 175,507 gold rubles within 1921-1924.

The expenditure from this rubl was carried out in the following way:

-Provision of 6 religious madrassahs with 380 pupils, for instance, Kukaldosh, Tursun-Dajak, Govkushon, Murgab, Devan-begi and Juy-Jar. And 15 mudarrises were paid salary;

-Salaries were awarded to keep 8 staff unity for a religious administration "Mahkamai-shariya";

-At "Hoja Parso" madrassah, at a religious school of "Daril-Tajavat" planned for 38 pupils, a mudarris, a technical employee worked and lunch, dinner were given to the pupils there from vakf property;

-At "Daril-Gajizin" within "Ismani Hoja" madrassah each of the 60 karihanas learning Koran was paid 10 rouble-allowance on account of vaqf property;

- In order to give allowances from vaqfs 220 imams, 231 muazzins, 97 hatibs, 700 karies, 400 mutavallis, 15 masnaviyhans, 45 mudarrises were appointed, about 9000 roubles were spent for those people per month;

-Some amount of money was spent to partial repairing of 131 madrassahs.

From the beginning of 1924 General Vaqf Administration staff of Bukhara People's Soviet Republic was changed and affairs dealing with vaqf means began to be adjusted to soviet system. Measures of discovering and registering vaqf properties were taken, a particular order of using properties were set up. A temporary statute on Vaqf property and a regulation of using properties were processed. A large amount of money was projected for enlightenment affairs. By reducing vaqf office workers for 50 percent and choosing skilled workers it was improved as private structure workers.

The General Vaqf Administration worked independently in cultural-enlightenment sphere, educational activities at all schools on vaqf account were under the control of National Education inspection, the main responsibility of vaqfs was providing schools with money and equipment. Organization of any schools and courses was carried out under the control of the General Vaqf Administration. The matters in this sphere were carried out with a complete agreement of the local National Education Committees and their general administration. Besides it was projected to change 60 schools organized on the base of new method program, with 1200 pupils and 10 madrassahs with 400 students in Bukhara, into 1-2 course programs of National Educational Commissariat before the academic year. It's known from the numbers above even in the first years of the reforms the number of madrassahs were rather great. In 1924 vaqf organs began to insert soviet school program to madrassahs by force. In 1924 212 madrassahs and 191 schools were turned into 10 madrassahs with 738 students and 41 schools with 3080 pupils by vaqf department. Those institutions closed and their buildings were reconstructed and adjusted to new soviet schools. From February 1, 1924 it was begun to turn new method schools into Soviet. Till April 1 that year there was no school in new method system. All school systems changed into single labor schools, religious lessons finished in practice.

According to the information of Zarafshan Regional Vaqf Department, in order to

reconstruct madrassahs in 1922, Kukaldosh madrassah in Labi-havuz, Bukhara was repaired, a new 4 room-building was built for a school in the madrassah campus, a secondary school on vaqf account was situated. There were 75 pupils at this school, 25 of them were boarding-school goers. Several repaired rooms at madrassah were divided as accommodation for them.

There are also subtleties in the reorganization of schools, which, first of all, require caution, otherwise the new methods may lead to distrust and discontent of the population in new schools. The reforms were originally implemented by the Old City Foundation. As of April 1, 1923, there were 15 primary schools and 4 rebuilt madrassahs in Tashkent. The main foundations of the foundation were that all schools under the Old City foundation were incorporated into the Soviet school curriculum, and religious education was banned in the restructured schools (NAUz, 1318: 5). In turn, the foundation department was not interested in the opinions of teachers and parents. Officers of the main foundations supported this idea. In his speech at a meeting of the Turkestan People's Commissariat of Education on April 12, 1924, M.Okhunov, the chairman of the foundation, said: The program is timely, and all schools in the Old City of Tashkent operate under the Soviet program. There was no demand from other foundations for replacing the existing program with the Soviet program" (NAUz, 2656: 122).

Ahunov went wrong and did not pay much attention to the new method schools. He mainly supported Soviet schools. In other cities and provinces, the reform of national schools was carried out by the academic department of the Main Foundation. Schools and madrassahs were also reformed in the territory of the Bukhara and Khorezm People's Soviet Republics. Since October, the number of such schools has declined, with only 30 schools using a new method, with 800 students and 38 teaching staff. The share of social sciences in these schools was only 30%. There are 267 schools in Gijduvan, Karakul and Karmana counties, 124 of which operate under the new methodology, with 2,400 students trained and 150 teachers (NAUz, 2302: 194). 1,500 old schools in Khorezm were under the control of a mosque. Many madrassahs and caravans operated in the KPS. As of 1922, there were 89 madrassahs in all regions of the country, employing 189 teachers, 101 imams, 89 muazzins, and 338 ministers. There are 1395 students studying in madrasahs. The only foundations of these madrasahs were 32,8054. There were also many industrial and commercial foundations owned by madrassahs. As of 1924, there were 126 madrassahs in the PRC. Most of the madrasahs were located in Khiva, the capital of the former Khiva Khanate. By the end of 1924, there were 61 madrasahs, of which only 45 were functioning continuously (NAUz, 2302: 34). In the Republic of Khorezm, there were also a lot of greenhouses, and in 1922 there were 195 factories in the PRC, with more than half of them operating. There were 172 snow-capped people in the stockrooms. Vaqf foundations owned 35,164 tanab (NAUz, 2732: 35).

By May 1, 1924, there were about 500 schools with 2,500 students. What is the reason for the slow emergence of new method schools? On June 4, 1924, the answer to this question was found in the speech of the Chief Vaqf Director. There are 10 madrassahs and schools in the Khorezm People's Soviet Republic, with 738 students and 73 employees. There were 41 reorganized Phase I schools with 3080 students. 123 staff served in these schools (NAUz, 1758: 35). Clearly, during the initial reform process, Munavar Kari Abdurashidkhanov, the head of the academic department of the Main Vaqf Department, is actively working on school reform. In 1923-1924 the Turkestan ASSR envisaged the reform of 40% of the old schools. According to the academic department, there were 5,600 schools in colonial Turkestan with a population of more than 70,000 (NAUz, 1758: 67), but in 1923-1924 the reform efforts slowed. These plans are not fully implemented due to the ongoing renovation of schools (NAUz, 2727: 138). According to the School Reform Program, it is recommended that the educational process be cautious and gradual. Initially, it was recommended to set aside three hours a day for new instruction. It taught a literacy course, and taught a simple course in native language and mathematics. According to the School Reform Program, it is recommended that the educational process be cautious and gradual. Initially, it was recommended to set aside three hours a day for new instruction. It taught a literacy

course, and a simple course on math and math. In addition, 3 hours each day were devoted to providing initial information on philosophy (NAUz, 1758: 140). The reform also focuses on the reform of religious subjects in national schools. It was intended to be transformed into an ethical lesson based on new teaching methods (Alimov, 1993:11). In the reform of the madrassahs, which have been the institution of higher religious education, the primary task is to take into account the existing madrasahs and to check the social status, education, age and attitudes of students. In addition, one of the key stages of the reform was the determination of the teaching staff and skills. Adjustment of existing buildings in madrassahs for students and scholars, the construction of new classrooms and auditoriums, the inadequacy of the existing buildings, and the failure of the reforms have been the main reason for the delay of the reforms (NAUz, 1758: 157). Developing a six-year education system to adapt schools to nine-year education, dividing the education system from three to three levels, adapting the first phase to a five-year school system, adapting the second phase to seven years, and adapting the third phase to nine years.

At the end of the 20s of XX century activities of madrassahs in Uzbekistan were limited. For example, on November 18, 1928 IV session of the Central Executive Committee Councils of UzSSR adopted a decree "on cancellation of old method schools and madrassahs" (Pravda Vostoka, 1928: December 17). The section 3 of this decree is about finishing activities of madrassahs with other religious schools, in other words, applying laws and decrees strictly on religious schools, madrassahs, present schools dealing with karihanas and teaching religion was commissioned to district execution Committees.

Conclusion. As a conclusion it's fair to emphasize beginning from 1923 madrassahs in Uzbekistan were reformed by Soviet Government. Certain changes were inserted into their programs by the government. Teaching religious and secular sciences jointly at madrassahs were taken into consideration. According to the reform program it was projected to change present madrassah buildings into accommodations for students. 9 year-form of madrassahs was reformed too. Study process of them was divided into three 3 year-level, in other words, level 1 was adjusted to 5 year-education of soviet school, level 2 to seven year and level 3 to 9 year- education. In this way madrassah education system began to be reformed and later the process of turning them into Soviet. These reforms begun by Soviet Government existed as the analyses of social-political situation at the beginning of 20s and they had a temporary character. Incorrect completion of madrassah provision, lack of money, neediness of buildings for repair and others were a serious barrier for madrassah life progress and the government did nothing to correct this situation. In this way madrassah life began to vanish from social life. And this fully corresponded to the strategic goal of the Soviet Government.

In Independent period, for example on October 23-24, 1993, the Government of Uzbekistan held an international conference on "The life and times of Imam Bukhari", devoted to the 1220th anniversary of the birth of our great countryman Imam al-Bukhari and his life and scientific heritage. Tashkent Islamic Higher School is now named after Imam al-Bukhari. Since 1998, the Islamic University in Tashkent has been established. In many regions of the country, madrassahs have been opened, which are considered the place of higher religious education. They have five years of study and they share the secrets of both modern and religious education. In the entrance exams, the test of a foreign language (English) testifies to their modern operation. The study and study of the history of the national education system is also important in the efforts to create a modern education system that meets the world standards, which is one of the priorities of Uzbekistan's development in the 21st century.

References

- Alimov I.A. Reformer of the old school // Public education. Tashkent, 1993. №10-12. (In Uzbek)
- Karimov I.A. There is no future without historical memory // We built our future ourselves. Volume 7. Tashkent: Uzbekistan, 1999. 410 p. (In Uzbek)

Pravda Vostoka. December 17, 1928. (In Russian)
Address by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis December 28, 2018. Tashkent. 2019. 64 p. (In Uzbek)
National Archive of Uzbekistan (after that - NAUz), R.34-fund, list-1, collected volume-1758.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2299.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2277.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2302.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-1318.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2656.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2727.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2732.
NAUz, R.34-fund, list-1, collected volume-2733.

МРНТИ 03.20.00

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО КЫРГЫЗСТАНА В МОСКВЕ ПРИ ПРЕЗИДИУМЕ ВСЕРОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА В 1924-1927 ГГ.

Рыскулов Тимур Азизбекович¹, Избаиров Асылбек Каримович²

¹кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела внешних связей, информации и научного кластера Института истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова КН МОН, Казахстан, г. Алматы. E-mail: Timur-Ecehomo-1988@yandex.ru
²доктор исторических наук, Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан, e-mail: a.k.izbair@gmail.com

Аннотация. В ноябре 1924 года было образовано постоянное представительство Кыргызстана в Москве при Президиуме Центрального Исполнительного Комитета РСФСР (ВЦИК) с целью отстаивания и продвижения интересов республики в высших политических и хозяйственных органах РСФСР и СССР. В период 1924-1927 гг. во главе постпредства находился видный кыргызский партийный деятель Турдалы Токбаев, чьими усилиями представительство было организационно оформлено и укомплектовано кадрами, тем самым став эффективным работающим органом. Постпредство за короткое время 1924-1927 гг., сумело достичь сокращения дефицита бюджета, увеличения банковского капитала, добилось финансирования в ряде отраслей промышленности и сельского хозяйства, в торговле, инфраструктуре и транспорте. Усилиями постпредства также были проведены преобразования в области здравоохранения, народном образовании, а также в науке и культуре.

Ключевые слова: представительство, Кыргызстан, Президиум, ВЦИК, Москва, Турдалы Токбаев, Ревком, Облсполком, СНК.

ҒТАХР 03.20.00

МОСКВАДАҒЫ БУКІЛРЕСЕЙЛІК ОРТАЛЫҚ АТҚАРУ КОМИТЕТІ ТӨРАЛҚАСЫНДАҒЫ ҚЫРГЫЗСТАН ӨКІЛДІГІ 1924-1927 ЖЖ.

Рысқұлов Тимур Азизбекович¹, Избайыров Асылбек Кәрімұлы²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының сыртқы байланыстар, ақпарат және ғылыми кластер бөлімінің ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы. E-mail: Timur-Ecehomo-1988@yandex.ru
²тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: a.k.izbair@gmail.com

Түйіндеме. 1924 жылы қарашада РСФСР мен КСРО-ның жоғары саяси және экономикалық басқару органдарында республиканың мүдделерін қолдау және алға жылжыту мақсатында РСФСР Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК)

Төрөлгөсү жанынан Мәскеуде Кыргызстанның тұрақты өкілдігі құрылды. 1924-1927 жж. Миссияның басында Кыргызстанның көрнекті партия жетекшісі Турдалы Токбаев болды. Оның ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында өкілдік тиімді жұмыс атқаратын органға айналды. 1924-1927 жылдардағы тұрақты миссия қысқа мерзімде бюджет тапшылығын азайтуға, банк капиталын ұлғайтуға, бір қатар өнер кәсіптер мен ауыл шаруашылық, сауда, инфрақұрылым және көлік салаларын қаржыландыруға қол жеткізді. Тұрақты миссияның атқарған жұмысы барысында денсаулық сақтау, халық ағарту, сондай-ақ ғылым мен мәдениетте реформалар жүргізілді.

Кілт сөздер: өкілдік, Кыргызстан, Президиум, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті, Мәскеу, Турдалы Токбаев, Ревком, Аймақтық Атқару Комитеті, СНК.

IRSTI 30.20.00

KYRGYZSTAN REPRESENTATIVE OFFICE IN MOSCOW AT THE ALL-RUSSIAN CENTRAL EXECUTIVE COMMITTEE PRESIDIUМ IN 1924-1927

Ryskulov Timur Azizbekovich¹, Izbaіrov Assylbek Karimovich²

¹Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Department of External Relations, Information and the Scientific Cluster. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

²Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher, Institute of History and Ethnology C. Valikhanov, Almaty, Kzazakhstan, e-mail: a.k.izbair@gmail.com

Abstract. In November 1924, the Permanent Mission of Kyrgyzstan in Moscow was established under the Presidium of the Central Executive Committee of the RSFSR with the goal of upholding and promoting the interests of the republic in the highest political and economic bodies of the RSFSR and the USSR, in the period of 1924-1927. The mission was headed by a prominent Kyrgyz party leader Turdaly Tokbayev, by whose efforts the representative office was organized and staffed, thereby becoming an effectively working body. The Permanent Mission in a short time, 1924-1927, managed to achieve a reduction in the budget deficit, an increase in bank capital, and achieved financing in a number of industry and agriculture branches, in trade, infrastructure and transport. Through the efforts of the Permanent Mission, transformations were also carried out in the field of health care, public education, as well as in science and culture.

Key words: permanent mission, Kyrgyzstan, The Bureau, All-Russian Central Executive Committee, Moscow, Turdaly Tokbayev, Revolutionary Committee, Regional executive committee, Council of People's Commissars.

Введение. В 1918 г. была создана Туркестанская АССР – первое советское многонациональное государство в Средней Азии, в границах бывшего Туркестанского генерал-губернаторства. Тогда кыргызы наряду с казахами, узбеками, таджиками, кара-калпаками и туркменами стали частью общего государственного образования (Курманов, 2005:136). Вместе с тем, в ТАССР сохранилась прежняя административно-территориальная система деления на области, уезды и волости. Кыргызы проживали в основном на территории Семиречинской, Ферганской, Сыр-Дарьинской и частично Самаркандской областей. При этом в пределах указанных областей кыргызы составляли национальное меньшинство, преобладая лишь в некоторых уездах (Пишпекском, Каракольском (Пржевальском), а также Ошском) и волостях (Джунушев, 1966:50). Подобная ситуация нередко приводила к ущемлениям национальных интересов кыргызов в вопросе хозяйственно-культурного развития. В этих условиях группа кыргызских партийных и советских работников в лице А. Сыдыкова, И. Арабаева, Ю. Абдрахманова, И. Айдарбекова, Т. Токбаева и др. поставила цель добиться создания собственной кыргызской национально-территориальной автономии в пределах Туркестанской АССР. Так, в 1922 году, молодыми кыргызскими лидерами были предприняты попытки

создания Кара-Киргизской горной области в рамках Туркестанской АССР, как отдельного кыргызского национального субъекта (Курманов, 2005:136). Собственная автономия должна была консолидировать рассеянные части кыргызского народа в единое административное и политическое целое, образовать единый национальный и культурно-хозяйственный центр. Однако такую инициативу не поддержали ни центр, ни существовавшая внутренняя оппозиция политической группы во главе с Рахманкулом Худайкуловым - главного оппонента А. Сыдыкова (Курманов, 2005:136).

Национальное размежевание привело в 1924-1925 гг. к появлению собственного государственного субъекта кыргызского народа - Кара-Киргизской автономной области (ККАО), с центром в Пишпекке (ныне г. Бишкек). При этом новое национально-государственное образование в Средней Азии – ККАО, в административно-территориальном отношении стала частью Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (РСФСР). Советским и партийным руководителям Кара-Киргизской автономной области предстояло провести большую организационную работу по окончательному оформлению молодого кыргызского государства. В частности, предстояло провести новое административно-территориальное деление, установить связь центра и мест в пределах автономной области, укомплектовать штаты новообразованных государственных учреждений, включающих наркоматы, исполнительные комитеты, суды, комиссии и пр., а также решить вопросы оплаты труда государственным кадрам. Требовалось также наладить фискально-налоговую систему, поскольку от этого зависело формирование бюджета автономной области. Особенно остро стояла проблема развития и финансирования объектов промышленности (угольная промышленность), сельского хозяйства (хлопководство), транспорта и коммуникаций. Кроме того, руководство ККАО должно было решить вопросы социального обеспечения граждан, устройства системы здравоохранения и народного образования. К этому добавлялось то обстоятельство, что Кыргызстан в тот период испытывал крайний недостаток финансовых и материально-технических средств, а также кадровый голод, когда не хватало подготовленных и компетентных кадров, и в особенности кыргызских кадров.

В тот период решение всех указанных проблем ККАО можно было осуществить только при всесторонней политической, финансовой и материально-технической поддержке центра – Москвы, где находились все высшие политические и хозяйственные органы союзного и федеративного уровня. Для этого Кыргызстану требовалось установить постоянные связи с центром, чтобы иметь возможность регулярно сообщаться с нужными наркоматами и ведомствами, предоставлять туда проекты, участвовать в совещаниях по развитию отраслей промышленности и хозяйства и пр. С этой целью при Президиуме Всероссийского Центрального Исполнительного комитета в Москве, было решено организовать постоянное представительство ККАО, которое было призвано исполнять данную функцию.

В 1924 г. по итогам размежевания Туркестанская АССР была упразднена, как и ее представительство в Москве, а Кара-Киргизская автономная область получила право учредить собственное представительство при Президиуме ВЦИК (ЦГА КР, 93:21-24). В период ноября-декабря 1924 года были проведены основные организационные мероприятия Революционного комитета Советов Кара-Киргизской автономной области, как высшего чрезвычайного органа исполнительной власти. Был утвержден состав президиума, созданы различные отделы, которые будут вести все дела страны в политической, социально-экономической, культурной и прочих сферах (Малабаев, 1984:26). В тот же период в начале ноября 1924 года Ревком Кара-Киргизской области провел несколько заседаний, на которых было принято решение о создании собственного постпредства при Президиуме ВЦИК. Тогда же на должность постпреда ККАО в Москве решением Ревкома ККАО был назначен Турдалы Токбаев.

Турдалы Токбаев – первый постпред Кыргызстана в Москве при Президиуме ВЦИК. Необходимо вкратце рассказать о личности первого постпреда, с чьим

именем связано начало деятельности представительства Кыргызстана в Москве. Турдалы Токбаев является одним из выдающихся политических и государственных деятелей Кыргызстана 1920-1930-х гг., вместе с А. Сыдыковым, И. Арабаевым, И. Айдарбековым, Ж. Абдрахмановым стоявшим у истоков создания кыргызской национальной государственности в форме автономной области в конце 1924 г. Т. Токбаев относится к «репрессированному поколению» кыргызских советских и партийных работников, трагически окончивших свою жизнь и карьеру в тюремных подвалах органов госбезопасности.

Турдалы Токбаев родился в 1896 году, по старому названию в местечке Талды-Булак Толкановской волости, Аулие-атинского уезда, Сыр-Дарьинской области (ЦГА ПД КР, 2600:4), ныне село Чорголу Панфиловского района Кыргызской Республики. Будучи сыном чабана, Турдалы с 9-ти лет стал пасти скот, помогая отцу. В 12 лет поступил в старометодную туземную школу, а в 14 в русско-туземную школу в селе Чалдовар. После, учится в Аулие-Атинской городской школе, которую заканчивает в 1916 году (ЦГА ПД КР, 2600:4). В октябре 1916 года Турдалы был мобилизован в тыл царской армии в Луцкий уезд Житомирской области (Украина) в качестве рабочего, где также являлся переводчиком между офицерами и туркестанскими рабочими, пробыв там до августа 1917 года. После Токбаев, приехав домой, возвращается к своей привычной жизни – помогает родителям пасти скот у манапа Юсупа Чанчарова. Турдалы Токбаев оказался вовлеченным в политическую жизнь Аулие-Атинского уезда, вступив в ряды молодежной организации Турара Рыскулова «Революционный Союз Киргизской (Казахской) молодежи» (Рыскулов, 1935:36,45). Уже в августе 1918 года он едет в Аулие-Ату, где в октябре 1918 года Токбаев (ЦГА ПД КР, 2600:4) становится членом Российской коммунистической партии большевиков и начинает работать членом Революционного трибунала. Затем была работа в Следственной комиссии до февраля 1919 года. В эти тяжелые годы Турдалы стал борцом за установление советской власти в крае, ведя борьбу с бандитизмом, скотокрадством, спекуляцией, басмачеством и пр. (ЦГА ПД КР, 2600:4) В 1919 году Токбаев назначается заместителем председателя Аулие-Атинского уездного городского Чрезвычайного Комитета, затем пробыл в должности зампреда уездно-городского ревкома, в то же время, занимая пост зампреда Исполнительного Комитета Аулие-Атинского уездного совета. Токбаев весьма быстро продвигался по службе благодаря своим знаниям и организаторским способностям. Во время работы на указанных должностях в Аулие-атинском уездном совете, Т. Токбаев начинает работать с крупным казахским государственным и политическим деятелем, своим соратником по «Революционному союзу киргизской (казахской) молодежи» Тураром Рыскуловым (Рыскулов, 1997:250).

В период с 1920 по 1922 годы Токбаев занимал посты помощника уполномоченного Областного Чрезвычайного комитета по Черняевскому (Чимкентскому) уезду, а затем стал самим уполномоченным. Затем работал на разных должностях в Аулие-Атинском уездном исполнительном комитете, чуть позже став членом коллегии Политического бюро Пишпекского уезда, а уже после председателем партийно-следственной комиссии того же уезда. Там же Токбаев занимал должности помощника прокурора и начальника рабоче-крестьянской милиции Пишпекского уезда Джетысуйской области (сайт ЦентрАзия//Турдалы Токбаев). Дальше, государственная карьера Т. Токбаева растет еще выше. Так, с 1923 года он становится сначала зампредом исполнительного комитета Пишпекского уездного городского Совета, а после председателем Аулие-Атинского уездно-городского исполнительного комитета. Немного ранее Токбаев занимал пост помощника прокурора Джетысуйской области по Пишпекскому уезду (сайт Центр Азия //Турдалы Токбаев). В апреле 1924 года последовало еще одно высокое назначение, хотя и не связанное с прежним родом деятельности Т. Токбаева. Его назначили на должность заместителя народного комиссара просвещения Туркестанской АССР (Бегалиев, Алиханов, 1977:19-20). Таким образом, Токбаев становится государственным деятелем в масштабах всего Советского Туркестана,

и с этого момента, он занял свое место в рядах регионального советского и партийного руководства.

В июле 1924 года, постановлением Среднеазиатского бюро ЦК РКП (б) во вновь создаваемых национальных республиках и областях организовывались временные бюро для разработки вопросов требующих разрешения в ходе предстоящего размежевания. Тогда же было утверждено временное бюро Кара-Киргизской автономной области в составе 6-ти человек, среди которых были И. Айдарбеков, Б. Муратов и Турдалы Токбаев. Вхождение Токбаева в состав временного бюро также свидетельствует о его весомом авторитете в партийно-советском аппарате Туркестана (Малабаев, 1984:13). Уже с юридическим оформлением Кара-Киргизской автономной области Турдалы Токбаев входит в состав Организационного бюро РКП (б) Кыргызстана, а также в состав аттестационной комиссии по отбору работников в областной ревком и его отделы. Одновременно с этим Токбаев ведал делами образования и просвещения, будучи заведующим Областного отдела народного образования. В этой должности Токбаев занимался обеспечением областных отделов и учреждением газеты «Эркин-Тоо» (в переводе с кыргызского – Свободные горы) - органа областного партбюро и ревкома, курировал прохождение курсов в Москве служащими и работниками из Кыргызстана, а также занимался вопросами обмундирования учащихся в ККАО (ЦГА КР, 687:12). Будучи членом ревкома ККАО, Т. Токбаев принимал заметное участие в решении политических и административных вопросов. Так, при разработке проекта районирования Кыргызстана, Токбаев вместе с заведующим отделом земледелия области А. Джумагуловым предлагали из 10 волостей бывшего Аулие-Атинского уезда создать новую административную единицу - Таласский район, как промежуточное административное звено между волостью и округом с непосредственным подчинением областному центру, т.е. Пишпеку. Данное предложение Т. Токбаева, было основано на его хорошем знании тех мест, из которых планировалось организовать район (ЦГА КР, 687:26,26 об). Это был тот самый горный участок Аулие-Атинского уезда Сыр-Дарьинской области, который в будущем станет Таласской областью.

Интересно рассмотреть, почему на должность был назначен именно Т. Токбаев. Во-первых, - безупречное социальное происхождение, внушительный послужной список в борьбе за победу Октябрьской революции и установления Советской власти в Туркестане. Во-вторых, что немаловажно, сторонник Абдыкерима Сыдыкова. Данное обстоятельство не нужно сбрасывать со счетов, учитывая тогдашнее противостояние групп А. Сыдыкова и Р.Худайкулова, причем последнюю партийную группу поддерживал сам председатель Кара-Киргизского областного комитета ВКП (б) Михаил Каменский. Назначение Токбаева в Президиум ВЦИК можно рассматривать с одной стороны как ослабление группы Сыдыкова, ведь в то же время происходит выдвижение сторонников Худайкулова на ведущие партийные и советские посты Кыргызстана (Садаев, Бабаханов, Тойчинов), а с другой, как усиление «сыдыковцев», поскольку должность постпреда в Москве была крайне важной – прямая связь с центральными партийными и советскими руководителями. При этом любопытно отметить, что областной отдел ОГПУ ККАО в своей характеристике кыргызских партийных работников, наряду с группами Сыдыкова и Худайкулова, выделял и третью группу - «Токбаевскую». Согласно авторам секретной докладной записки, указанная группа «опирается на студенчество», куда также входили такие деятели, как Осмонкул Алиев (глава комсомола Киргизии), Касым Тыныстанов (один из разработчиков кыргызского алфавита) и Садык Карачев (редактор печатного органа Киробкома ВКП (б) «Эркин-Тоо») – фигуры весьма значимые в Кыргызстане. В то же время, оперативники ОГПУ относили Т. Токбаева к сторонникам Сыдыкова, т.е. «сыдыковцам» (ЦГА ПД КР, 33:127-130, 131-132.).

Турдалы Токбаев был в должности постпреда в Москве с ноября 1924 по 18 октября 1926 г. За этот период, стараниями Т. Токбаева, были заложены основы функционирования постпредства ККАО при ВЦИК: сформирован штат сотрудников, порядок работы внутри организации, установлены постоянные связи и

отношения с наркоматами и ведомствами РСФСР и даже СССР. Постпредство под руководством Т. Токбаева проделало колоссальную работу по решению стоявших перед Кара-Киргизской автономной областью проблем развития, внося свой весомый вклад в развитие промышленности и сельского хозяйства, государственных институтов, а также социальной и культурной сфер ККАО. Представляется непонятной причина отзыва Токбаева в Кыргызстан: это может быть как просто рабочее решение Облисполкома Советов, так и снова результатом групповой борьбы и решением Обкома РКП (б). Вполне может быть, что кому-то не понравилось излишнее рвение первого постпреда на своей должности. Ведь и впрямь Турдалы Токбаев очень усердно трудился, не раз проявляя инициативу.

18 октября 1926 года Токбаев был отозван в Кыргызстан (ЦГА КР, 40:41), где был назначен зав. областного Отдела Народного Образования (ЦГА ПД КР, 2600:7), т.е. вернулся к уже привычному для себя роду деятельности – к развитию народного образования республики. В марте 1927 года Т. Токбаева назначают председателем Областной контрольной комиссии Киргизской АССР (ЦГА ПД КР, 2600:7), органа осуществлявшего проверку всех партийных и советских работников на предмет классового и идеологического соответствия занимаемой ответственной работе. ОКК осуществляла чистку рядов партии, борясь с националистическими и шовинистическими уклонами. В январе 1929 года 5-я областная конференция назначает Токбаева ответственным секретарем ВКП (б) Кыргызстана, однако на следующей 6-й областной партийной конференции в июне 1930 года, по просьбе самого Токбаева, его отправляют в Москву на курсы марксизма-ленинизма (ЦГА ПД КР, 2600:7). После, в июне 1932 года Т. Токбаев возвращается в Кыргызстан, где становится председателем Союза профессиональных союзов Кыргызстана (Кирсовпроф) (ЦГА ПД КР, 2600:14). На посту главы Кирсовпрофа Т. Токбаев пробудет до декабря 1934 года. Назначение на высокие партийные и советские посты, опять-таки свидетельствует о высоком авторитете Токбаева, и о занимаемом им месте в среде партийного и советского аппарата Кыргызстана 1920-30-х годов. Кроме того, с 1928 года Токбаев был включен в состав Среднеазиатского бюро ЦК ВКП (б), что также явилось показателем заслуг и признания со стороны руководства партии (Справочник, 2020).

Однако в декабре 1934 г. последует опала Т. Токбаева, в результате которой, некогда крупный государственный деятель будет выслан в провинциальную глубинку, став директором машинно-тракторной станции в городе Базар-Коргоне, а затем будет переведен на работу в Тонский район (ЦГА ПД КР, 2600:15). Такие перемены в жизни высоких функционеров, как правило, были связаны с политическими гонениями начала 1930-х гг. Поэтому перевод в «тихое место» был способом переждать «внутрипартийную бурю», а может и начавшиеся аресты кыргызских деятелей и интеллигенции. Так и получилось. После 2-летней опалы, в 1936 году Т. Токбаев был арестован. О дальнейшей судьбе Т. Токбаева, источники разнятся. Одни говорят о том, что он был расстрелян или в 1936, или же в 1937 годах, другие источники свидетельствуют о его смерти в лагере в 1940 году (Курманов, 2005:366). Так закончилась жизнь выдающегося государственного деятеля Кыргызстана 1920-30-х годов прошлого века.

Деятельность представительства ККАО в 1924-1927 годах. Представительство Кыргызстана при Президиуме ВЦИК, являлось полномочным представительным органом национальной автономной области в высшем исполнительном органе РСФСР, где наряду с ним были представлены прочие представительства национальных государственных образований федерации. В тот период экономически и географически Кыргызстан являлся частью среднеазиатского региона, однако политически и административно был субъектом РСФСР.

Главными задачами представительства Кыргызстана при Президиуме ВЦИК должно было отстаивать и продвигать интересы республики, входя в центральные органы РСФСР и ведомства с различными ходатайствами и прошениями. Также оно осуществляло функции сообщения и координации между органами Кыргызстана и РСФСР/СССР. Представительство также являлось информационным центром,

откуда Кыргызстан узнавал о происходящих в СССР и мире событиях. Любому государственному органу, ведомству и организации, при осуществлении какой-либо деятельности, связанной с Кыргызстаном, следовало обращаться в представительство для получения нужных сведений. В свою очередь, постпредство передавало ту или иную просьбу в Кыргызстан по принадлежности. В постпредстве также можно было получить всю интересующую информацию о Кыргызстане.

15 февраля 1925 года на совместном заседании работников постпредства с сотрудниками Ревкома ККАО Постпредству поставлена важная задача по сокращению дефицита бюджета посредством обращения в Фонд маломощных республик (ЦГА КР, 686:101). 30 апреля 1925 года на очередном совместном заседании работников представительства с делегацией Киробкома РКП (б) были выработаны решения, которые завершали организационное оформление представительства как полномочного органа, а также определили структуру и порядок его работы (ЦГА КР, 3:114, 114 об). Представительству отныне поручалось также осуществлять функции торгпредства Кыргызстана. Все посылаемые ходатайства в Центр из областных органов обязательно должны были передаваться через представительство. Оно должно было внимательно следить за всеми происходившими в Центре событиями и мероприятиями и постоянно информировать облисполком Советов Кыргызстана об этом (ЦГА КР, 3:114, 114 об).

21 октября 1925 года на заседании президиума Облисполкома Кыргызстана было утверждено «Положение о Представительстве Киргизской Автономной области в Москве при Президиуме ВЦИК» (ЦГА КР, 93:21-24). Оно состояло из 13-ти статей, в которых говорилось, что представительство ставит своей задачей защиту во всех центральных учреждениях РСФСР и СССР политических, экономических и культурных интересов КАО; проведение во всех центральных учреждениях РСФСР разного рода мероприятий и вопросов, касающихся как КАО в целом, так и отдельных учреждений и т.д. (ЦГА КР, 93:21-24). Для осуществления своих целей и задач представительство могло возбуждать ходатайства во всех органах РСФСР по вопросам, касающимся КАО; участвовать с правом совещательного голоса во всех учреждениях РСФСР, а также в междуведомственных и ведомственных комиссиях. Представительство обязывалось давать заключение по тем или иным вопросам, касавшихся КАО, если это требовалось со стороны центральных органов. А также имело право на получение различного рода справок, сведений и материалов во всех центральных органах (ЦГА КР, 93:21-24). Согласно положению, постоянный представитель назначался облисполкомом КАО и утверждался Президиумом ВЦИК, находился под его общим руководством, действуя на основании директив облисполкома (ЦГА КР, 93:21-24). Кроме того, при обращении с вопросами в Президиум ВЦИК, представитель должен был вносить их через Отдел национальностей ВЦИК. Также постпред обязывался готовить и отсылать отчеты о деятельности представительства, как в автономную область, так и во ВЦИК. Материальное содержание постпреда находилось в ведении Президиума ВЦИК. Остальные же расходы на представительство осуществлялись за счет бюджета КАО (ЦГА КР, 93:21-24). Для устранения несогласованного выступления на рынках РСФСР, при представительстве учреждалась должность торгового представителя, ведавшего всеми торговыми сделками государственных и кооперативных организаций Кыргызстана с целью объединения их торговой деятельности за пределами республики (ЦГА КР, 93:21-24).

Постпредство структурно входило в Исполнительный комитет Советов ККАО, причем одновременно было подотчетно Отделу национальностей при Президиуме ВЦИК. Постпредство ККАО не могло вступать в сообщение напрямую с союзными органами, а только через представительство РСФСР при ЦИК СССР, однако несмотря на это ограничение Т. Токбаев нередко вступал в сообщение непосредственно с союзными ведомствами, руководствуясь стремлением в с корейший срок и в положительном ключе решить проблемы своей родины.

Т. Токбаев, прибыв в Москву, в начале января 1925 года, сразу же принимается за технические вопросы создания представительства. Он сразу же занялся поисками

нужного для представительства помещения, приступил к формированию штатов представительства и прочим организационным вопросам. Нужно сказать, что в ходе этой деятельности встречались определенные трудности: отсутствие средств и бюрократические проволочки. Но, несмотря на это, Т. Токбаев добился выделения нужного помещения и набрал в штат представительства необходимых сотрудников (ЦГА КР, 3: 31, 169,170). Т. Токбаев будучи постпредом в Москве, был единственным представителем собственно Кыргызстана, остальной штат представительства состоял из местных российских сотрудников, и в первую очередь из Москвы, где и находилось постпредство. Т. Токбаев фактически был кровно заинтересованным в работе постпредства и его успешной деятельности, что напрямую влияло на успехи национально-государственного строительства Кыргызстана. Остальные сотрудники постпредства: консультанты, делопроизводитель, бухгалтер и др. выполняли, главным образом, поручаемую им техническую работу. Исключение составлял Александр Другов бывший заместителем Т. Токбаева в течение нескольких первых месяцев работы постпредства. А. Другов был уроженцем Джетысуйской области, частью которой в то время была почти вся Северная Киргизия, где ему также довелось работать на различных советских должностях. Что немаловажно, А. Другов был соратником Токбаева и в целом прогрессивной группы А. Сыдыкова, активно поддерживал идею и попытки образования Кара-Киргизской Горной области весной-летом 1922 года. Именно А. Другов, находясь в ноябре-декабре 1924 года в Москве на должности торгпреда Хорезмской республики, начал проводить первые технические мероприятия по организации постпредства ККАО при ВЦИК. Отметим также, что приглашенные Т. Токбаевым на должность экономических консультантов люди, были очень порядочными и опытными в своем деле, которые своей работой искренне стремились принести пользу молодой республике в Средней Азии.

Закончив с технической организацией представительства, он приступил к разрешению непосредственно стоявших перед ним вопросов. В первую очередь, представительство под руководством Т. Токбаева вело поиск компетентных специалистов для их последующей контрактации в организуемых экономических и административных учреждениях Кыргызстана, поскольку там, как уже указывалось, существовал острый кадровый голод, а от этого зависело все дальнейшее национально-государственное строительство молодого государства. Поэтому было принято решение приглашать специалистов из крупных городов СССР: Москвы, Ленинграда, Киева, Самары и др. (ЦГА КР, 82:5,46). Для этого сотрудники постпредства активно распространяли объявления в печати, обменивались телеграммами с отдельными специалистами, а также вели переговоры с целыми организациями.

Решение вопросов экономического развития Кыргызстана было одним из главных направлений в деятельности постпредства при ВЦИК. Во-первых, требовалось добиться увеличения банковского капитала в ККАО, для чего представительство вело переговоры с наркоматом финансов, СНК, Госбанком, Промбанком и прочими финансовыми учреждениями о выделении необходимых кредитов (Фатьянов, 1927:36,40; ЦГА КР, 129:17). Кроме того, постпредство ходатайствовало об открытии отделений ряда центральных банков непосредственно в Кыргызстане. В итоге, стараниями представительства объем банковского капитала в ККАО стал составлять 750 тыс. р. в 1925 г., несколько понизившись до 520 тыс. р. в 1926 г. (Фатьянов, 1927:40). В тот период, правительство Кыргызстана планировало развивать в республике свекловодство в промышленных масштабах для производства сахара, для чего также предполагалось устроить несколько свеклосахарных заводов. Также планировалось организовать опытные посевы, оборудовать лаборатории, издать популярную литературу, и провести опытные посевы в Пишпекском и Каракольском округах (ныне Чуйская и Иссык-кульская области Кыргызстана) (ЦГА КР, 7:33-35). Для реализации проекта требовалась политическая и финансово-техническая поддержка центральных органов, поэтому постпредство в Москве начинает, активно входить с отношениями в ВСНХ, Госплан, а также в Президиум

Особого Совещания по восстановлению основного капитала промышленности (ОСВОК) (ЦГА КР, 7:25). Отметим, что в целом, перспективы развития свеклосеяния в Кыргызстане рассматривались положительно, поэтому федеративные и союзные ведомства выразили поддержку данному начинанию со стороны новообразованной республики. В итоге, в 1926-1927 годах представительству удалось получить определенные суммы на развитие опытного свеклосеяния (ЦГА КР, 7:10-24).

Другим важным вопросом в повестке представительства при ВЦИК было развитие хлопководства в республике. С 5-го по 6-е декабря 1925 года прошло совещание хлопкоробов южной части Кыргызстана с участием руководства области. По итогам совещания, планировалось создание в южных районах Киргизской автономной хлопковой конторы. Данная организация должна была централизованно собирать и сбывать всего хлопка, производимого в республике, достаточно и своевременно обеспечить снабжение хлопкоробов семенным материалом, кредитами, сельхозорудиями. Кроме того, предполагалось организовать 3 новых скупочных пункта хлопка на юге страны, построить три новых хлопкоочистительных завода, создать опытные хлопковые участки. Важной задачей стало проведение агитации среди населения, организация курсов по хлопководству для коренного кыргызского населения (ЦГА КР, 11:2). Также на совещании рассматривался вопрос об опытных посевах хлопка в северных районах Кыргызстана. Представительству было поручено провести данные вопросы по линии Главного Хлопкового комитета (ГХК), Государственной плановой комиссии и Совета Труда и Оборона. Эти вопросы представительство решало на заседаниях комиссий, и выступая с ходатайствами. В общем, в пределах своей компетенции и полномочий постпредство приложило достаточно сил и времени, однако повлиять на решение центральных ведомств, чтобы учесть планы и интересы республики у него не получилось (ЦГА КР, 11:13). Отметим, что на Хлопковом съезде в 1926 году представительству не удалось добиться создания самостоятельной хлопковой конторы КАО, так как данный вопрос на съезде не поднимался, а также не удалось увеличить площадь посевов под хлопок сверх занятых 40 тысяч десятин (ЦГА КР, 129:3,4).

Для развития животноводства в республике предполагались меры по улучшению пород овец, путем завоза мериносов и гиссарской породы, открытие кооперативно-животноводческих товариществ. Также требовалось оказать помощь населению в разведении улучшенных пород овец, провести мероприятия по увеличению сенозаготовок для борьбы с джутом (Фатьянов, 1927:18). Так, по плану правительства Кыргызстана планировалось организовать 4 мериносовых овчарен (5 тыс. маток и 40 баранов) по одной на округ республики (ЦГА КР, 7:36,37). Также требовалась закупка производителей для овцеводства и разведения крупного рогатого скота. По этой линии представительство вело работу с Государственным сельскохозяйственным складом и Народным Комиссариатом Рабоче-Крестьянской Инспекции (НК РКИ) СССР. Им также проводился вопрос по установке в ККАО акционерным обществом «Овцевод» двух племенных овчарен местных пород и двух тонкорунных (ЦГА КР, 7:18). В итоге, в 1926-1927 гг. республика вошла в акционерное общество «Овцевод» и отвела участок земли в 30 тыс. десятин, для организации рассадника мериносового овцеводства. Данное общество должно было внедрять способы разведения мериносового овцеводства среди местного населения, оказывать ему всяческую помощь в этом деле (Фатьянов, 1927:17).

Представительство проводило большую работу по развитию потребительского производства и в целом промышленности. Так, представительство многие усилия направляло на форсированное развитие в республике консервного производства. Это было оправдано с экономической точки зрения, поскольку республика имела большие объемы мяса и плодовоовощных культур. Неоднократно в Высший Совет Народного Хозяйства РСФСР направлялись сотрудники представительства на заседания профильных комитетов (ЦГА КР, 7:50). Известно, что в пятилетний план развития консервной промышленности в СССР, не был включен Среднеазиатский

регион, поэтому представительство выдвинуло вопрос о пересмотре всего плана (ЦГА КР, 129:21).

Для Кыргызстана в тот период времени, чрезвычайно необходимо было наладить в должных размерах производство собственных строительных материалов, учитывая растущие потребности республики. И в первую очередь производство кирпича и цемента. За период ноября-декабря 1925 года представительство подало заявку на строительство цементного завода стоимостью в 1,5 млн.р. за период 1928-1930 годов. Также были отправлены заявки на техническое дооборудование Чуйского цементного завода близ города Фрунзе (Бишкек), а также на постройку завода производительностью в 3 млн. пудов в южной части Кыргызстана вблизи каменноугольных копий (ЦГА КР, 7:12, 54, 113, 133 об, 134, 134 об). Кроме того, в республике планировалось построить два кирпичных завода: один в Пишпекке, другой в Джалал-Абаде за период 1927-1928 годов. Всего требовалось 110 тыс.р. В данном вопросе представительству удалось получить поддержку у Промплана ВСНХ РСФСР, однако сроки увеличились до 1929 года (ЦГА КР, 7:22, 85, 86).

Представительство курировало вопросы экспорта из Кыргызстана на союзный и мировой рынок орехового наплыва, кашгарской шерсти, хлопка; им посылались образцы в Германию, Швецию, Францию, Англию. Для этих целей представительство соотносилось с Русско-Германским торгово-промышленным обществом и Московским промсоюзом (ЦГА КР, 129:1). Кроме того, 15 февраля 1923 года постановлением Совета Труда и Оборона СССР был утвержден устав Российско-Восточной торговой палаты (РВТП), которая ставила цель «содействовать экономическому сближению России с советскими республиками Бухары и Хорезма, а также с Персией (Иран), Турцией, Афганистаном, Монголией, Китаем и Японией на почве торгово-промышленных интересов». В мае 1926 года представительство в своем докладе в исполнительный комитет Советов Кыргызстана указывало «...(Р) ВТП несет очень большую работу, которая касается нас (Кыргызстан), желательно было бы как члену (Р) ВТП пользоваться их поддержкой во всех вопросах касающейся нашей работы на Востоке» (ЦГА КР, 129:23). Из этого видно, что постпредство стремилось развивать торговые отношения с ближним зарубежьем, с которым Кыргызстан имел давние исторические и культурно-хозяйственные связи.

Одним из важных направлений деятельности представительства в Москве было продвижение проектов и мероприятий по развитию топливно-энергетической отрасли Кыргызстана. Все дальнейшее экономическое развитие республики, зависело, в том числе от успехов в этой отрасли, поскольку развитие производительных сил требовало стабильного обеспечения топливно-энергетическими ресурсами. Так, на период ноября-декабря 1925 года предполагалось организовать нефтяные промыслы в местности Аиме, с годовой добычей на сумму в 500 тыс.р., а также провести ремонт и пуск нефтяных промыслов в местечке Хилково. На данные мероприятия требовалось 900 тыс. р. Сюда же добавлялась постановка добычи и выварки озокерита. По плану правительства республики указанные проекты предполагалось осуществить за 1926-1927 гг. (ЦГА КР, 7:12, 14, 45). Для разрешения данных вопросов представительство вело работу по линии ВСНХ РСФСР.

В сравнении с нефтяной отраслью, для Кыргызстана, намного перспективнее считалось развитие угольной промышленности. Уже на момент национального размежевания в Кыргызстане имелось 5 угольных копий, из них три находились в Джалал-Абадском, и по одному в Ошском и Нарынском округах (ЦГА КР, 7:11 а, 19). Всего запасы угля республики на тот период оценивались в 16 млрд. пудов. Кроме того, на уже эксплуатируемых копиях Кызыл-Кия добывалось 65 процентов всего получаемого угля в Средней Азии. В октябре 1925 года копи Кызыл-Кия вошли на договорных началах с Узбекистаном в промышленное объединение «Феруголь» (Фатьянов, 1927:27). Также имелись угленосные участки в районах рек Чу и Карабалты (Фатьянов, 1927:27). Так, в исследуемый нами период

представительство работало над развитием копий Кок-Янгака (с. Михайловка), где предполагалось увеличить годовую добычу угля с 4 млн. до 10 млн. пудов. Также представительство проводило вопросы по разработке Нарынского угольного бассейна. Помимо развития собственно производства, предполагалось создать соответствующую транспортную инфраструктуру (ЦГА КР, 7:54). Здесь представительство напряженно работало с ВСНХ, СНК РСФР, а также с Госбанком.

Вопросы электрификации республики занимали также ведущее место в повестке деятельности представительства при ВЦИК. Так, в документах по представительству за 1925-1927 годы, было намечено устройство Аламединской электростанции, переоборудование уже имевшейся электростанции в Пишпеке, а также оборудование Джала-Абадской электростанции и строительство ГЭС близ города Ош (ЦГА КР, 82:172, 173). Указанные мероприятия вполне вписывались в общий план электрификации Союза и, в частности, Средней Азии. Единственно, что создавало серьезную обеспокоенность у представительства, было урезание финансирования со стороны НКФ СССР, а также задержка по срокам выполнения указанных мероприятий, опять-таки вследствие сокращений финансирования. Так, если Госплан СССР предполагал выделение 14 млн.р., то НКФ СССР постановлял сумму, лишь в 3 млн.р. Как правило, подобные сокращения серьезно били по малым союзным и федеративным субъектам. И, тем не менее, представительству удавалось получить хотя бы часть запланированной суммы. В республике прекрасно понимали, что без электрификации невозможно дальнейшее поступательное развитие экономических отраслей. По плану Ошская ГЭС на реке Ак-Бура в своем потенциале могла бы электрифицировать 3 хлопкоочистительных завода, каменноугольные предприятия, и даже провести дорогу до Андижана на электрической тяге (ЦГА КР, 7:43, 44, 96).

Следующей задачей постпредства при ВЦИК было решение вопросов политического блока: переименование кара-кыргызского народа в кыргызский, установление государственных границ, решение территориальных споров, раздел имущества и активов бывшей Туркестанской АССР, оказание помощи населению, пострадавшему в ходе Гражданской войны, голода, и других вопросов.

В конце марта 1925 года в Кыргызстане прошел первый Учредительный съезд Советов, на котором был принят ряд важных и коренных политических решений. В частности, съезд постановил просить ВЦИК о повышении статуса ККАО до уровня Кара-Киргизской АССР, а также о переименовании «кара-кыргызского» народа в «кыргызский» (ЦГА КР, 82:172,173). По этому вопросу Турдалы Токбаев, как представитель Кыргызстана был обязан в кратчайший срок довести до центральных органов о принятых решениях на съезде и со своей стороны приложить все усилия для скорейшего продвижения этих вопросов, посредством обращений в Президиум ВЦИК. В документах тех лет, в протоколах заседаний ревкома, переписках и правительственных отчетах, Кыргызстан упоминается как «Кыргызская республика», что свидетельствует об определенных политических устремлениях руководства Кыргызстана (ЦГА КР, 82:172,173). Союзное партийное и советское руководство пошло навстречу Кыргызстану в данном вопросе, постановив «переименовать кара-киргизский народ в киргизский». Повышение же статуса области до автономной республики состоялось 1 февраля 1926 года (Джунушев, 1966:81). Это дало республике возможность провести в 1927 году Первый учредительный съезд Советов Киргизской АССР, на котором была принята декларация об образовании Киргизской АССР, а также сформирован состав новых высших властных органов республики – ЦИК и СНК.

В исследуемый нами период, в повестку представительства в Москве входили вопросы, связанные с решением территориальных споров с Казахстаном и Узбекистаном. Нужно сказать, что решение подобных вопросов, в первую очередь, было в ведении центральных органов. В частности, при Президиуме ВЦИК создавались административные комиссии для разрешения пограничных и территориальных споров между республиками Средней Азии. Так, относительно будущей государственной принадлежности Аимской и Араванской волостей

(территориальный раздел между Кыргызстаном и Узбекистаном) было проведено несколько совещаний по итогам комиссий Петровского и Виноградова (ЦГА КР, 129:8). В 1926 году представительство сообщало руководству Киргизской АССР, что в отношении Аимской волости комиссия вынесет решение в пользу Кыргызстана. На заседании комиссии Белобородова (ЦГА КР, 129:8), где рассматривались вопросы уточнения границ с Узбекистаном, представительство перенесло окончательное решение этих вопросов до осени с тем, чтобы проработать свою позицию, подкрепив ее весомыми доводами.

Вопросы, связанные с охраной границ, также входили в спектр деятельности представительства. Конкретно, это выражалось в обеспечении территориальных войск, и в перевооружении лесной стражи. По первому вопросу представительство вело работу по линии Рабоче-крестьянской Красной армии, Малого СНК и НКФ РСФСР. В этом отношении представительство должно было добиться получения суммы в 60 тыс. рублей. Для этого представительство собрало нужные материалы и сметы в Бюджетном управлении НКФ РСФСР (ЦГА КР, 82:172, 173). Затем последовало обращение в Малый СНК, однако последний отклонил заявку представительства, ввиду недостаточной обоснованности. И, тем не менее, представительство продолжило добиваться выделения запрашиваемой суммы. Вместе с Народным Комиссариатом Военно-морских дел представительство было подан протест в Малый СНК (ЦГА КР, 129:3). По вопросу перевооружения лесной стражи, представительство добилось в Главном артиллерийском управлении наряда на получение 175 винтовок и патронов к ним в Ташкенте (ЦГА КР, 129:3). Данный запрос исходил, непосредственно от Лесного отдела Областного НК Земледелия (ЦГА КР, 129:29). Решение этого вопроса было тем важно, что гарантировало сохранность лесного фонда республики, защищая леса от хищений.

В повестке представительства были также вопросы по оказанию помощи населению Кыргызстана пострадавшему от басмачества, гражданской войны и неурожая. По данным вопросам представительство входило с ходатайствами, подавало заявки в Центральный Сельскохозяйственный банк по выдаче ссуд, в Народный комиссариат землепользования по выделению семенных ссуд. Также представительство вело вопросы по предоставлению продовольственной помощи населению. Решение данных проблем, большей частью решалось местными органами, задачей же представительства было ускорить получение финансовой поддержки со стороны центральных ведомств и учреждений (ЦГА КР, 129:3,4), на осуществление необходимых мероприятий в республике.

За время существования Туркестанской АССР была наработана общая экономическая и хозяйственная собственность, объекты инфраструктуры, финансовые капиталы предприятий. Все это предстояло распределить между новообразованными республиками и автономными областями по территориальной принадлежности тех или иных объектов собственности, а также определить долю каждого в некогда общих торговых и акционерных предприятиях. Кроме того, необходимо было перераспределить нагрузку по социальным и культурным учреждениям. Для этого был создан Ликвидационный комитет по делам Туркестанской республики, на заседаниях которого решалось какой республике отойдет то или другое предприятие, собственность, имущество и т.д. Это было очень важно, поскольку Кыргызстан имел самую маленькую долю от всех бывших общетуркестанских активов, поэтому Т. Токбаев следил за тем, чтобы все положенное имущество было в полном объеме и в надлежащий срок передано Кыргызстану (ЦГА КР, 686:103-109).

Представительство во главе с Турдалы Токбаевым особое внимание уделяло развитию культуры, науки, просвещения, вопросам сохранения историко-культурного наследия в Кыргызстане. По всей видимости, на нем лично сказывался тот период работы, когда Токбаев занимал пост заместителя народного комиссара просвещения Туркестанской АССР. Одно из первых мероприятий постпредства по данному блоку вопросов началось 30 апреля 1925 года, когда состоялось совместное совещание работников Кара-Киргизского областного комитета

РКП (б) с работниками представительства в Москве, где обсуждались вопросы обеспечения Кыргызстана марксистско-ленинской литературой на кыргызском языке. На этом совещании Турдалы Токбаев был назначен зав. областной секцией печати, а его заместителем стал Касым Тыныстанов (ЦГА КР, 3:114, 114 об).

Затем постпредство активно стремилось содействовать проведению Академией наук СССР комплекса научных экспедиций (гидрометеорологической, почвенно-ботанической, медико-санитарной, картографической и антропологической) на территории Кыргызстана. После предполагалось опубликовать результаты экспедиций. Проведение экспедиций имело цель изучить природно-производительный потенциал Кыргызстана и выявить новые перспективные отрасли развития хозяйства и производства. В то же время Т. Токбаев вел переговоры с ВСНХ РСФСР о проведении геологоразведочных работ в республике (ЦГА КР, 8:125, 125 об).

В области сохранения историко-культурного наследия, развития музейного дела и создания краеведческого общества в республике постпредством была проведена большая и важная работа. Так, удалось добиться выделения средств Среднеазиатскому комитету по охране памятников искусства и старины с целью проведения охранных и реставрационных мероприятий на исторических памятниках караханидской эпохи - башне «Бурана» в Чуйской долине и комплексе мавзолеев в городе Узген на юге Кыргызстана (ЦГА КР, 8:31, 31 об).

Токбаев Т. на посту постпреда активно занимался делами студенчества из Кыргызстана, находившегося на учебе в российских городах. Он неоднократно обращался в Президиум исполкома советов РСФСР с ходатайствами об открытии кредитов для обмундирования студентов кыргызов. С целью поддержки студентов из Кыргызстана, на базе представительства создаются бюро кара-киргизского землячества и фонд взаимопомощи студентов (ЦГА КР, 3:34 об, 114, 114 об; ЦГА КР, 687:417). Т. Токбаев как и другие прогрессивные государственные деятели Кыргызстана понимали всю важность поддержки своих студентов, поскольку в будущем они станут новым поколением государственных деятелей, научной и творческой интеллигенции.

В 1925 году Кыргызстан с экскурсией планировала посетить группа учащихся из 222-й Ленинградской трудовой школы совместно с видными ленинградскими учеными. Турдалы Токбаев с особым упорством и участием стремился, чтобы данная экспедиция состоялась, поскольку считал, что такое мероприятие будет первой смычкой между учащимися Кыргызстана и Ленинграда (ныне Санкт-Петербург), а затем уже учащиеся из Кыргызстана смогли бы посетить город трех революций - Ленинград (ЦГА КР, 8:8, 8 об, 9). Однако денег на это мероприятие у государственных органов РСФСР и республики не нашлось, и в итоге такое интересное и нужное начинание не осуществилось.

Турдалы Токбаев будучи постпредом, курировал подготовку Кыргызстана к участию в выставке, приуроченной к октябрьской сессии ВЦИК 1926 года, ведя сбор различных экспонатов из республики, а также рассматривая возможность вступления Кыргызстана в акционерное общество научно-художественного мироведения «Этно-мир» (ЦГА КР, 8:46). Данные мероприятия способствовали укреплению дружбы между народами Советского Союза, их взаимному культурному обогащению. Кроме того, Т. Токбаев прорабатывал вопросы, связанные с возможностью посещения городов Кыргызстана группой артистов из России для ознакомления людей с классическим репертуаром русской песни и романсами, а Общество туристов из города Москвы обратилось к Токбаеву с просьбой об оказании содействия в посещении Кыргызстана с экскурсией. Постпред Токбаев занимаясь организацией данных мероприятий, стремился способствовать развитию культурных и молодежных связей между народами Кыргызстана и России.

В тот период времени, у руководства Кыргызстана существовала идея поставить художественный фильм, повествующий о событиях восстания 1916 года в Туркестане. Т. Токбаев обратился к известному ленинградскому актеру и

режиссеру Михаилу Брискину о написании сценария к фильму. Было выбрано название – «Восставший джатак». Для воплощения проекта Токбаев обращался в различные ведомства и организации, начиная от Госкино до СНК и Совета Национальностей ЦИК СССР, с целью выделения средств на кинокартину (ЦГА КР, 8:51, 52, 54). С идеологической точки зрения фильм был крайне важен, поскольку показывал героическую борьбу народов Туркестана против царского и колониального угнетения. К тому же в 1926 году исполнялось 10 лет с момента начала восстания. Однако добиться выделения средств так и не удалось, и фильм не был снят. Зато с успехом увенчалась задумка о написании научного труда по истории кыргызов, которую взялся исполнить выдающийся русский ученый-востоковед академик В.В. Бартольд, к которому Токбаев обратился по поручению руководства республики (ЦГА КР, 8:29). В итоге, фундаментальный труд по истории кыргызов был закончен уже в 1927 году.

Выводы. Решение широкого спектра вопросов государственного строительства Кыргызстана, зависело от поддержки центральных органов, находившихся в Москве, на большом отдалении от республики. При этом, учитывая слабость транспортного сообщения между центром и Кыргызстаном, наладить постоянные двусторонние и многоплановые связи представлялось крайне сложным делом. Поэтому в данных условиях организация полномочного представительства Кыргызстана в Москве была призвана решить указанные проблемы – связать центр и республику, наладив постоянное сообщение между ними. Нахождение представительства в Москве позволяло проводить многие важные вопросы напрямую через головные ведомства и учреждения, и при этом экономить время и бюджетные средства республики на посылку сотрудников в центр. За три года с момента организации представительства, им была проделана колоссальная работа, сформированы устойчивые институциональные связи властных и экономических учреждений Союза и федерации с одной стороны и республикой с другой. Представительство за период 1925-1927 создала организационную структуру, которая в будущем будет успешно функционировать как постпредство Киргизской ССР.

Представительство своей деятельностью смогло добиться значительных сдвигов в государственно-правовой, социально-экономической и культурной сферах Кыргызстана. В частности, постпредству удалось добиться политической поддержки и выделения финансовых и материально-технических средств, благодаря чему в республике были заложены основы будущих стратегических отраслей экономики Кыргызстана: овцеводство, свеклосахарная промышленность, хлопководство, гидроэнергетика, угольная промышленность. Усилиями представительства ряд производимых товаров в Кыргызстане стали находить сбыт на советском и зарубежных рынках. Решались вопросы установления границ с сопредельными республиками, формировался и укомплектовывался аппарат исполнительных управляющих и хозяйственных органов, выделялась финансовая и материальная помощь населению, пострадавшему от гражданской войны. Благодаря работе постпредства в Москве, кыргызский народ обрел свое нынешнее название «кыргызский» вместо старого «кара-кыргызский». Кроме того, постпредству также удалось решить ряд вопросов в области науки, просвещения и культуры республики.

Большая заслуга в организации и работе постпредства принадлежит его первому руководителю Турдалы Токбаеву, который являлся постпредом в 1924-1927 гг. Именно Т. Токбаев сформировал штат представительства, установил порядок работы и взаимодействия с государственными органами РСФСР и СССР. Своей работой Т. Токбаев добился того, что Кыргызстан в центральных органах стал восприниматься не как национальная окраина в Туркестане, а как полноправный государственно-правовой субъект РСФСР и СССР.

Литература

Бегалиев С., Алиханов В., Если нужно революции // Пропагандист и агитатор Киргизстана, 1977. № 17. С. 19-20.

Курманов З.К. Национальная интеллигенция 20-30-х годов; вклад в возрождение

государственности кыргызского народа и борьбу с тоталитарно-авторитарным режимом. Бишкек: Б.И., 2005. 378 с.

Малабаев Дж. Становление государственности советского Киргизстана: (Деятельность ревкома Киргизской автономной области). Фрунзе: Кыргызстан, 1984. 44 с.

Рыскулов Т.Р. Собрание сочинений в 3-х томах. Т.1. Алматы: Казахстан, 1997. 336 с.

Рыскулов Т.Р. Февральская революция // Революция и национальности. Москва: Издательство Коммунистической Академии, 1935. С. 36-45.

Фатьянов И.А. Хозяйственное и культурное строительство в Киргизии. Фрунзе: Киргосиздат, 1927. 55 с.

Сайт ЦентрАзия «Турдалы Токбаев» URL: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1066308182> (дата обращения 10.09.2015).

Справочник по истории КПСС за 1881-1991 гг. «Турдалы Токбаев» URL: <http://www.knowbysight.info/TTT/13524.asp>. (дата обращения 10.09.2020).

Центральный Государственный Архив Кыргызской Республики (ЦГА КР), ф. 20, оп. 1, д. 93, 110 листов.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 3, 336 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 7, 272 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 8, 179 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 11, 64 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 40, 44 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп.1, д. 82, 239 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп. 1, д. 129, 41 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп. 1, д. 686, 177 л.

ЦГА КР, ф. 1246, оп. 1, д. 687, 504 л.

Центральный Государственный Архив Политической Документации Кыргызской Республики (ЦГА ПД КР), ф. 10, оп. 1, д. 33, 162 л.

ЦГА ПД КР, ф. 10, оп. 15, д. 2600, 15 л.

References

Begaliev S., Alikhanov V., Esli nuzhno revoliutsii. Propagandist i agitator Kirgizstana, 1977. № 17. pp. 19-20. (In Russian)

Dzhunushev A. Iz istorii obrazovaniia Kirgizskoi avtonomnoi respubliki. Frunze, Kyrgyzstan Publ., 1966, 92 p. (In Russian)

Kurmanov Z.K. Natsional'naia intelligentsiia 20-30-kh godov; vklad v vozrozhdenie gosudarstvennosti kyrgyzskogo naroda i bor'bu s totalitarno-avtoritarnym rezhimom. Bishkek: B.I., 2005. 378 p. (In Russian)

Malabaev Dzh. Stanovlenie gosudarstvennosti sovetskogo Kirgizstana: (Deiatel'nost' revkoma Kirgizskoi avtonomnoi oblasti). Frunze, Kyrgyzstan Publ., 1984. 44 p. (In Russian)

Ryskulov T.R. Sobraie sochinenii v 3-kh tomakh. T. 1. Almaty: Kazakhstan Publ., 1997. 336 p. (In Russian)

Ryskulov T.R. Fevral'skaia revoliutsiia. Revoliutsiia i natsional'nosti. Moskva: Izdatel'stvo Kommunisticheskoi Akademii, 1935. pp. 36-45. (In Russian)

Fat'ianov I.A. Khoziaistvennoe i kul'turnoe stroitel'stvo v Kirgizii. Frunze: Kirgosizdat, 1927. 55 p. (In Russian)

Sayt Tsentraziya «Turdaly Tokbayev» URL: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1066308182> (data obrashcheniya 10.09.2015). (In Russian)

Spravochnik po istorii KPSS za 1881-1991 gg. «Turdaly Tokbayev» URL: <http://www.knowbysight.info/TTT/13524.asp>. (data obrashcheniya 10.09.2020).

Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Kyrgyzskoy Respubliki (TSGA KR), f. 20, op.1, d. 93, 110 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 3, 336 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 7, 272 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 8, 179 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 11, 64 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 40, 44 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 82, 239 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 129, 41 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 686, 177 l.

TSGA KR, f. 1246, op. 1, d. 687, 504 l.

Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Politicheskoy Dokumentatsii Kyrgyzskoy Respubliki (TSGA PD KR), f. 10, op.1, d. 33, 162 l.

TSGA PD KR, f. 10, op.15, d. 2600, 15 l.

ҒТАМР 03.20

ПАРТИЯЛЫҚ АРХИВТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ

Алимгазинов К.Ш.¹, Шотаев М.Т.²

¹Тарих ғылымдарының докторы, доцент. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: alimgazinov@mail.ru

²Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының докторанты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: makekuzya@mail.ru

Түйіндеме. Еліміздің КСРО құрамындағы болған кезіндегі КОКП-ның саяси, экономикалық, идеологиялық бағытта жүргізілген жұмыстары нәтижесінде түзілген тарихи деректанулық құнды құжаттар сақтаулы партиялық архивтердің пайда болуы және даму тарихы туралы. Партияның тарихын зерттеуге арналған Истпарт бөлімшелері ретінде құрылуынан бастап бүгінгі күнге дейінгі қызметіндегі ерекшеліктер мен қиыншылықтары қарастырылған. Партиялық архивтердегі құжат қорларының түзілу тарихы және олардың тарихи дереккөз ретінде құндылығы мен маңыздылығы көрсетілген. Тәуелсіздік жылдарындағы партиялық архивтердің және ондағы тарихи құнды құжаттардың қазіргі таңдағы мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: Коммунистік партия, архив, КОКП Орталық Комитеті, Истпарт, РКП(б), Қазақстан Компартиясы, құжат, қор.

МРНТИ 03.20

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПАРТИЙНЫХ АРХИВОВ

Алимгазинов К.Ш.¹, Шотаев М.Т.²

¹Доктор исторических наук, доцент. КазНУ имени аль-Фараби.
Казахстан, г. Алматы. E-mail: alimgazinov@mail.ru

²Докторант кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: makekuzya@mail.ru

Аннотация. Истории возникновения и развития партийных архивов с историческими документальными источниками документов, которые сформировались в результате политической, экономической и идеологической работы КПСС за время существования Советского Союза. Рассмотрены особенности и трудности деятельности партии от ее зарождения до наших дней как отделения Истпарт по изучению истории партии. Представлена история формирования коллекций документов в партийных архивах, их ценность и значимость как исторический источник. Рассмотрены актуальные вопросы партийных архивов и исторически ценных документов за годы независимости.

Ключевые слова: Коммунистическая партия, архив, ЦК КПСС, Истпарт, РКП (б), Компартия Казахстана, документ, фонд.

IRSTI 03.20

FORMATION AND DEVELOPMENT OF PARTY ARCHIVES

Alimgazinov K.Sh.¹, Shotayev M.T.²

¹Doctor of historical sciences, associate Professor. Al-Farabi KazNU.
Kazakhstan, Almaty c. E-mail: alimgazinov@mail.ru

²PhD student of the Department of world history, historiography and source studies.
Al-Farabi KazNU. Kazakhstan, Almaty c. E-mail: makekuzya@mail.ru

Abstract. The history of the emergence and development of party archives with historical documentary sources of documents that were formed as a result of the political, economic and ideological work of the CPSU during the existence of the Soviet Union. The features and difficulties of the party archives activity from its inception to the present

day as a department of “Ispart” on the study of the history of the party are examined. The history of the formation of collections of documents in party archives, their value and significance as a historical source is presented. Topical issues of party archives and historically valuable documents over the years of independence are considered.

Key words: Communist Party, archive, CPSU Central Committee, Ispart, RCP (B.), Communist Party of Kazakhstan, document, fond.

Кіріспе. 1980 жылдардың ортасынан басталған жариялылық кезінде көптеген мемлекеттік архивтер еліміздің тарихына байланысты қиын кезеңдердегі тарихи оқиғаларға қатысты құжаттарын құпиясыздандырды. Осы құпиясыздандырылған құжаттар негізінде тарихымызды жаңаша саралауға мүмкіндік туды. Сондай архивтердің бірі Қазақстан компартиясының партиялық архиві еді. Еліміздің Кеңес Одағының құрамында болған алғашқы күндерінен бастап 1991 жылы таратылғанға дейінгі уақыт кезеңін қамтитын 70 жылдық саяси, экономикалық және мәдени өмірін бейнелейтін партиялық тарихи құжаттарды өзінің қорларында шоғырландырған Қазақстан Республикасы Президенті Архиві құрылуы және қалыптасуы кезінде әр түрлі тарихи кезеңдерді басынан өткізді. Ресей Коммунистік партиясының тарихы туралы материалдарды жинаумен айналысатын Истпарт комиссиясының бөлімшесі ретінде құрылып 1994 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Архиві болып құрылғанға дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті және оның алдындағы болған партиялық ұйымдардың құжаттар қорын қалыптастырды. Соның ішінде 18 мың іс құпиялық грифімен сақталуда еді. Құпия құжаттар негізінен күштеп ұжымдастыру, саяси репрессиялар, Ұлы Отан соғысы жылдарын, тың игеру кезеңін қамтиды.

Материалдар мен әдістері. Мақалада осы архивтік құжаттарға талдау және синтез әдісін қолдана отырып Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті партиялық архив құжаттарының жинақталу, сақталу және пайдалану саясатына сипаттама берілді. Мақала ғылыми жүйелілікке, тарихилық принципке, салыстырмалы талдауға негізделеді. Зерттеулерді хронологиялық және тақырыптық саралауда методологиялық ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеудің ғылыми принциптерін басты назарға ала отырып, архивтік құжаттарға кешенді түрде талдау жасалды. Статистикалық деректерді қолдана отырып, тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша зерттеу жүргізілді.

Талдаулар мен нәтижелер. КОКП архивтік қорының негізін революцияға дейінгі астыртын партия ұйымдарының қызметінің нәтижесінде шет елдердегі әр түрлі қалалардығы әр түрлі кезеңдерде түзілген құжаттар құрайды. Бұл құжаттар Кеңес үкіметі орнағаннан кейін ғана Ресейге қайтарылған болатын.

Партияның Орталық Комитеті өзінің тарихына қатысты құжаттарды жинауға және сақтауға байланысты шаралар қабылдады. Ал большевиктер партиясы билікке келгеннен кейін партия құжаттарын жинау, сақтау және зерттеу жүйелі, жоспарлы түрде жүргізіле бастады.

Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін бірқатар саяси партияларға астыртын жұмыстан заңды түрде жұмыс жасау мүмкіндігіне ие болды. Солардың бірі большевиктер партиясы еді. Бұл партия жұмысын құжаттамалық қамтамасыз етуге қолайлы жағдай туғызды.

1918 жылы 1 маусымда РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «РСФСР архив ісін қайта құру және орталықтандыру туралы» декреті жарияланғаннан кейін РКП (б) Орталық Комитеті секретариаты барлық партия ұйымдарына «барлық басылымдарды, отырыстар мен жиналыстардың протоколдарын, шешімдерді, өтініштерді, қаулыларды жіберіп отыру» туралы өтініш жасады (Грибанова, 2016:246). Бұл іс жүргізу процесін жетілдірумен бірге партия ұйымдарының жұмысын бақылаудың және басқарудың тиімді жолы болды. Орталық Комитетке партияның алдында тұрған мақсаттарға жету жолындағы кедергілерден өту үшін партияның саяси өмірі туралы тарихын қалыптастыру қажеттілігі туындады.

Қазан төңкерісінен кейінгі тарихнаманы зерттеушілердің алғашқыларының бірі С.Н. Покровский сол жылдардағы большевиктік тарихтың басты идеологы

ретінде 1917 жылдан кейінгі оқиғаларға тек большевиктер мүддесінен баға беріліп және жазылуы тиіс екенін айтқан болатын. Ол 1905-1907 жылғы болған төңкерістің тарихын жазғандар төңкерісті жасауға көмектескендер емес оған қарсы болғандар деп жазады.

1920 жылдың 22 қыркүйегінде Ленин Қазан төңкерісі және Ресей Коммунистік партиясы тарихы туралы материалдарды жинаумен және зерттеумен айналысатын комиссия Истпарттың құрылуы туралы Халық комиссарлар кеңесінің қаулысына қол қойды (Грибанова, 2016:246). Истпарттың жұмысы Басархив өкілінің қатысуымен жүргізілді, бұл истпарт профиліне қатысты құжаттардың Басархив қорларынан анықтауға мүмкіндік берді. Алдына қойған мақсаты тек Кеңес үкіметінің тарихындағы ең маңызды оқиға Қазан төңкерісі және Кеңес үкіметін орнату үшін болған күресті зерттеу және зерделеу болып табылатын Истпарт Қазақстанда да құрылды. 1922 жылы желтоқсанда құрылған Истпарттың Қазақстандағы бөлімшесі тарихи маңызды құжаттар мен төңкеріске тікелей қатысы бар адамдардың естеліктерін жинай бастады. Бұл естеліктердің авторлары естеліктерде өткенді толық және шынайы жетізуге ұмтылғанымен, мемуаршылар өзі көрген оқиғаны деректерден алған фактілермен салыстырмай өз түсінігінше жазумен ғана шектелгендігін айтады т.ғ.д. Қ.Ш. Алимғазинов өзінің «Истпарт және азамат соғысы» атты мақаласында (Әлімғазинов, 2000:41). Сонымен бірге Қазан төңкерісі мен азамат соғысы туралы материалдарды жинау большевиктер көсемі В.И. Лениннің пікірінше Кеңестік Ресей туралы төңкеріске қарсы буржуазиялық керіағар пікірді әшкерелеуге арналған маңызды дерек көзі болып табылатындығында болды.

Истпарт сияқты орган құру қажеттілігі «өткеннің орасан зор күйін ғылыми мақсаттарымен болашақ ұрпақ үшін сақтау ...» ғана емес, сонымен бірге кеңестік режим қарсыластарының жұмысын әшкерелеу идеясынан да туды (Алимғазинов, 2018:32).

Истпарттың жұмысы негізінен тарихи партиялық сипатта болғандықтан ол Орталық Комитеттің 1921 жылдың 11 қарашасындағы және 3 желтоқсанындағы қаулысы негізінде РКП(б) Орталық Комитетінің бөлімі ретінде тіркелді. Сол жылы 12 желтоқсанда Истпарттың жергілікті бюроларын Халық ағарту ісі қарауынан алып партиялық комитеттердің қарауына өткізу туралы шешім қабылданды. РКП(б) XII съезінің жұмысы кезінде бірінші рет Бүкіл ресейлік жергілікті партия органдарындағы истпарт бөлімшелерінің қызметкерлерінің жиналысы өтті. Онда Истпарт және губкомдық және обкомдық истпарт бөлімшелері, ұлттық республикалардың Компартияларының Орталық Комитеттері туралы ереже жобасы қаралды.

1923 жылы сәуірде РКП(б) Орталық Комитеті Истпарт бөлімшелерінің жұмысының міндеттерін анықтайтын ережелерді бекітті. Оларға Қазан төңкерісінің және РКП(б)-ның тарихын зерттеу жоспарын құру, жергілікті истпарт бөлімшелерін басқару, оларды ғылыми жұмыс бағдарламасымен қамтамасыз ету, РКП(б) мен Қазан төңкерісі туралы құжаттарды, ғылыми еңбектерді, мемуарларды жинау зерттеу және басып шығару, кітапханаларды, көрмелерді, мұражайларды ұйымдастыру, Орталық архивке тарихи төңкерістік архивтерді құру және олардың материалдарын пайдалану ісіне қатысу кірді (Аникеев, 1984:32).

Истпарт өзінің «Пролетарская революция» атты журналын басып шығарып отырды. Халық ағарту комиссариатының мұрағат ісі жөніндегі бас бөлімі ретінде пайда болып, Истпарт 1921 жылы желтоқсанда РКП (б) Орталық комитетінің қарамағына өтті, ол 1922 жылы қаңтарда Истпарттың облыстық және губерниялық кеңселерін ұйымдастыру туралы шешім қабылдады.

1921 жылдан бастап РКП(б)-ның Кирибкомы жанынан Истпарт құру туралы мәселе бірнеше рет көтерілді, бірақ 1922 жылдың соңында ғана оң шешімін тапты (Грибанова, 2016:246). Республикалық истпарттар өздеріне жүктелген міндеттерді барынша орындауға тырысты: тарихи партиялық тақырыптарға газеттер, бюллетеньдер, партияның басқа да ресми басылымдары жиналды, большевиктік

қозғалыс, азамат соғысы туралы естеліктер жазуды сұрап қазақ және орыс тілдерінде буклеттер мен үндеулер жіберілді, фотоларды анықтау, Орталық мұражайда «революция» көрмесін дайындауға қатысу үшін фотолар іздестірілді, құжаттар мен мемуарлар жинағы, сонымен қатар жеке брошюралар шығарылды (ҚР ПА, 99:3; ҚР ПА, 153:11; Козыбаев, 1982:72). Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде Бүкілодақтық Коммунистік партиясының (большевиктер) Казкрайком Истпарт бөлімінде 1927 жылы көлемі 4 мың құжат пен 21 орамнан тұратын үш салыстырмалы түрде реттелген архив қоры болды (ҚР ПА, 214:2). Қазан төңкерісінің 10 жылдық мерейтойына қарай 1927 жылы партия тарихы комиссиясы Сакен Сейфуллиннің басшылығымен тарихи оқиға куәгерлерінен 100 жуық естеліктер жинады. Бұл естеліктер партархивтің құндылығы жоғары бағаланған №811 қорын құрады.

Жиналған құжаттар массасы оны сақтау орны туралы ойлануға мәжбүр етті. Осы мақсатта мемлекеттік архивтік сақтау қоймаларын одан әрі пайдалану материалдық-техникалық мүмкіндіктерінің шектеулі болуына байланысты және Орталық архив мекемелері мен истпарт бөлімдері арасындағы қатынастардың реттелмеуіне де байланысты мүмкін болмады. Барлық жердегі жағдай осындай еді (Сборник рук. мат, 1961:246-247).

1927 жылы қаңтарда өткен Истпарт бөлішелерінің Бүкілодақтық конференциясы большевиктердің Бүкілодақтық Коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен ұлттық республикалар партияларының Орталық Комитеттерінің жанынан «тұрақты партия архивтерін» құруға шешім қабылдады; бұл жағдайда төменгі партия ұйымдары партия құжаттарын сақтау үшін округтік және губерниялық комитеттерге тапсыруы керек болды. 1927 жылы маусымда партия архивінің бастығы лауазымы БКП(б) Казкрайкомының жалақы туралы есептерінде алғаш рет пайда болды (ҚР ПА, 2816:1; ҚР ПА, 1029:88; ҚР ПА, 2464:45).

1928 жылы Большевиктер Бүкілодақтық Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Истпарт бөлімі сол кезде құрылған Ленин институтымен біріктірілді. Көп ұзамай (1929 ж. Маусымда) бекітілген, БКП(б)-нің Біртұтас партиялық мұрағаты туралы ереже мынадай партиялық архив жүйесін бекітті: Ленин институтындағы орталық партия архиві және оның филиалдары, яғни кеңейтілген Истпарт жанындағы жергілікті партия архивтері. Кеңейтілген Истпарт БКП(б) Қазкрайкомының қарамағында жұмысын жалғастырды. Партия архиві өлкелік партия архиві болып аталды. Истпарт сияқты, ол ресми түрде Казкрайкомның құрылымдық бөлімшесі болды (ҚР ПА, 2464:45).

Жергілікті Истпарттардың жұмысы толығымен тоқтатылмағанымен, қысқартылды. Казкрайком облыстық комитеттерге бұл жұмысты жүргізуге тиіс өкілетті Истпарт комиссарларын тағайындауды міндеттеді. Олардың алдында мынадай міндеттер тұрды: Истпарт жұмысына партия мүшелерінің қызығушылығын ояту, аймақтық партия ұйымдарының тарихы туралы құжаттар жинауды жалғастыру, 1917-1920 жылдардағы партия өмірі мен революциялық оқиғалардың шежіресін құрастыру. сонымен бірге архивтерді «олардағы құжаттарға онай қол жеткізуге болатындай етіп ұйымдастыру» (ҚР ПА, 30:147-148).

1931 жылы БКП(б) Казкрайкомы Қазақ Орталық Атқару Комитеті жанындағы Қазақ марксизм-ленинизм институтын (КИМЛ) құру туралы қаулы қабылдады, ол 1933 жылы Қазақстан марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты (КНИИМЛ) болып қайта құрылды. 1934 жылы сәуірде КНИИМЛ, Крайком Истпарты және БКП (б) Біріккен партия архивінің Қазақстандағы филиалы негізінде Маркс-Энгельс-Ленин Қазақстан институты (КИМЭЛ) құрылды, ол 1940 жылы Крайком бөлімі ретінде БКП(б) Орталық Комитеті жанындағы Маркс-Энгельс-Ленин институтының жүйесіне кіріп, КП(б)К ОК жанындағы ИМЭЛ-нің қазақстандық филиалы болып қайта аталды. Партиялық архив бөлімін М. Стрепетов (1934-1936), Н. Нейц (1937-1955), З. Голикова (1955-1956), Х. Джабасов (1959-1964), Д. Исакова (1964-1987), Н. Джағфаров (1987-1991) басқарды (Институт истории партии при ЦК КП Казахстана, 1973).

Тарих ғылымдарының докторы Қ.Ш. Алимгазинов өзінің «Воспоминания как

идеологический инструмент советского строительства в Казахстане в 20–40-е гг. XX века (по материалам Архива Президента РК)» мақаласында Қазақстандағы жеке адамдардың естеліктерінің пайда болуын еліміздегі сол кездегі саяси, идеологиялық және экономикалық процестермен байланыстыра отырып және оның бірінші кезеңі естеліктерді жүйелі түрде жинастыру кезеңін Истпарт ұйымдарының жұмысымен байланыстырады. Бұл кезеңнің аяқталуына орталық мерзімді басылымдарға жарияланған Сталиннің хаты екеніне тоқтала отырып бұл хат саяси тарихты зерделеуде ресми көзқарасты айқындап бергенін айтады.

Партияның ғылыми мекемелерін белсенді түрде қайта құру 1920 ж. екінші жартысы мен 1930 ж. басында жүргізілгені байқалады. Олардың әртүрлілігі, қоғамдық ұйымдардың жұмысын партиялық және мемлекеттік жұмыстармен араластыру артта қалды. Идеологиялық институттардың оңай басқарылатын жүйесін құру процесі Маркстің, Энгельстің, Лениннің идеяларын догматизациялаумен қатар қалыптасып үлгерген Сталиннің жеке тұлғасына табыну және ондаған революциялық қайраткерлерді дәріптеу аясында жүрді. Революциялық қозғалыс пен азаматтық соғысқа қатысушылардың естеліктерін жинау жұмысы тоқтатылды. 1937 жылғы БКП(б) тарихының қысқаша мазмұны оқиғаны И. Сталин қалағандай етіп басып шығарылды. Дәл осы кезеңде теоретиктер мен архив ұйымдастырушылары РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жылғы I маусымдағы қаулысында баяндалған орталықтандыру идеясынан алшақтап КСРО большевиктер партиясының құжаттарының ерекше архивтік қорын құруға бағыт алды.

Партиялық архив жүйесін құру процесі көптеген қиындықтармен қатар жүрді. Олардың кейбіреулері – кадрлардың және қаржы, ғимараттар мен қоймалардың жетіспеушілігі – толықтай шешілмеді. Осылайша, БКП(б) Казкрайком Испартының 1929 жылғы есебі Истпарттың соңғы үш жылдағы әрекетсіздігі туралы мәлімдемеден басталды.

Қазақстандағы партия мұрағаттарының жағдайы жалпы Кеңес Одағына тән еді. Осыған байланысты БКП(б) Орталық Комитеті 1939 жылы желтоқсанда партия архивтерінің басшылығын ИМЭЛ-ден жергілікті партия органдарына – Обком, Крайком комитеттеріне және республикалық Орталық Комитетке берді. Жергілікті партия архивтерінің негізгі міндеттері болып партиялық және комсомолдық ұйымдар мен саяси бөлімдердің құжаттарын жинау, сақтау және өңдеу; жергілікті партия ұйымдарының тарихы бойынша архив материалдарын зерттеу және әзірлеу; партия ұйымдарының өтініші бойынша анықтама беру табылды. Партия архивтерін қорландыру көздері нақтыланды. Партиялық мекемелерден құжаттар архивке келіп түсті. Архив зерттеушілердің дереккөздер бойынша жұмысын қамтамасыз етті. Оларды қолдану облыстық комитеттердің рұқсатымен және архивтің өзінде ғана жүргізілді. Материалдарды бір архивтен екіншісіне беру тек ИМЭЛ келісімімен болуы мүмкін. ИМЭЛ-ге жергілікті партия архивтері мен партия тарихы институттарының қызметіне әдістемелік басшылық, сондай-ақ партия архивтері үшін кадрлар даярлау жүктелді (Максаков, 1969:380).

1940 жылы 14 сәуірде БКП(б) Орталық Комитеті «партияның облыстық, аймақтық және ұлттық коммунистік орталық комитеттеріндегі партиялық архивтер туралы» қаулы қабылдады, онда осы уақыттан бастап тәуелсіз партия институтына айналған архивтердің жұмыс тәртібін анықтайтын жоғарыда аталған мәселелерге қосымша, партархивтердің жұмысына қосымша ғылыми қызметкерлерді тарту қажеттілігі және облыстық архивтер штатында екі штаттық қызметкерді (архив жетекшісі және архивариус) міндетті түрде сақтап қалу туралы айтылды. Қаулы бір ай ішінде облыстық партия архивтері басшыларының кандидатураларын Орталық Комитеттің бюросына бекітуге ұсынуға міндеттеді (ҚР ПА, 195:335-336). Осы сәттен бастап облыстық партия архивтері де тәуелсіз мекеме ретінде өмір сүру құқығына ие болды. Қазақстанның партия архивтерінің желісі құрылды.

1944 жылға қарай Қ(б)КП Орталық комитеті жанындағы партия архивтеріндегі барлық жауапты қызметкерлер ИМЭЛ-де тиісті курстардан өтті (ҚР ПА, 382:151).

Барлығы архивте 13 адам жұмыс істеді, оның 5-інің бастауыш білімі бар, екеуі жоғары білімді еді. Архивте тек екі қызметкердің бес жылдық жұмыс тәжірибесі бар еді (ҚР ПА, 382:40).

Республикалық партия архивінде сақталған 768 қордың 216-сы Қ(б)КП Алматы облыстық архивіне тапсырылды, онда олар толық қайта нөмірленді. Республикалық партия архивіндегі қорлардың нөмері өзгерген жоқ, сондықтан №1-ден №38-ге дейінгі қорлар жоқ.

1945 жылдың шілдесінде 1940 жылдың сәуірінен бастап дербес мекеме ретінде жұмыс істеп келе жатқан Қ(б)КП Орталық Комитетіне қарасты партия архиві Қ(б)КП Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институтына сектор ретінде қайта қосылып, қорларды ұйымдастыруды аяқтап табысты жұмыс істеді. Барлық құжаттар үшін тізімдеме парақтары жасалды. Алайда, осы кезеңде қорларды ғылыми ұйымдастыру бойынша мұқият жұмыс жасау үшін ешқандай жағдайлар болған жоқ. Арнайы білімнің жетіспеуінен басқа, архившілердің өздері басқа да кедергілерге тап болды. 1947 жылы архив құжаттарына анықтамалық аппаратты кеңейтуге алғашқы елеулі талпыныс жасалды: облбюро Киркрай және РКП (б) қырғыз (қазақ) аймақтық комитетінің қорларына екі шолу дайындалды (ҚР ПА, 616:73).

Өкінішке орай, жергілікті жерлерде жұмыс деңгейі әлдеқайда төмен болды. Облыстық партия архивтерінде екі штаттық қызметкер үлгере алмады. Архив қоймаларының жетіспеушілігі жұмысқа кері әсерін тигізді. 1950-1952 жылдары Қ(б)КП Орталық Комитеті партия архивтерінің мәселелерін шешуге бағытталған бірқатар қаулылар қабылдады.

Сталиннің өлімінен кейін және сталинизмді әшкерелеуден туындаған елдің қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер архивтер жұмысындағы басты назардың өзгеруіне (құжаттардың шоғырлануын және оларды сырт көзден қорғау және олардың құрамынан жоғарыда аталған мақсаттар үшін айналымға белсенді енгізу үшін жеке тұлғаларға қатысты компромисс материалдарды қамтиды) ғана әсер етпеді сонымен бірге тұрақты сақтауға қабылданған құжаттар құрамы да өзгеріске ұшырады.

Көп ұзамай республиканың партия архивтері өздерінің негізгі функциялары қоғамды ретроспективті деректі аппаратпен қамтамасыз етуге дайын еместігі белгілі болды. 1956 жылғы жоғарыда аталған қаулыдан екі жыл өткен соң, партия және мемлекеттік архив қызметкерлерінің республикалық жиналысында республиканың партиялық архивтерінде тек оқу залы ғана емес, сонымен бірге зерттеушілер құжаттармен жұмыс істей алатын бөлек бөлмелер де жоқ екендігі айтылды (ҚР ПА, 57:37).

Осы және басқа да мәселелер Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1961 жылғы 8 шілдедегі «Республиканың партия архивтерінің жұмысын жақсарту жөніндегі шаралар туралы» қарарында көтерілді.

Партия архивтерінің жұмысын жақсарту бойынша қабылданған шаралардың нәтижесінде, бастапқыда Қазақ КСР Бас архивінің еншілес кәсіпорны негізінде жұмыс істейтін микрофотокошіру және партиялық құжаттарды қалпына келтіру зертханасы ашылды, 1962 жылы пайдалануға берілген республикалық Орталық мемлекеттік архивіне арнайы салынған типтік ғимаратта ИМЛ Казфилиалының партархивіне бөлмелер бөлінді. Республиканың партиялық архивтерінде тұңғыш рет Партархив Казфилиалы штатында жоғары арнайы білімі бар мемлекеттік архившілер пайда болды. 1958-1965 жж. Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы Тарих институтында, Мәскеу тарихи-архив институтының (МГИАИ) 4 курсы, содан кейін Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын бітірген Ш.Ю. Шафиро жұмыс істеді. 1964 ж. Партияның архивіне МГААИ-дің түлектері Г.Х. Утепов және А.Ф. Усакова К.И. Желтякова, В.С. Сафронова қабылданды. 1980 жылдары институтқа мұрағатшы-тарихшылар Ш.К. Саманова, Т.А. Золотокрылин, Э.М. Бухонов, Е.М. Грибанова келді (ҚР ПА 217а:7).

1965 жылы қазан айындағы партия архиві басшыларының жиналыс-семинарында шешілмеген мәселелер қайтадан тізімге қосылды, олар: штаттық

кәсіби қызметкерлердің болмауы және құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету үшін шаралары (ҚР ПА, 434:8).

1965 жылы республиканың облыстық партия архивтерінде 23 қорға тарихи анықтама берілді, кейбір архивтерде жеке картотекалар құру бойынша белсенді жұмыс жасалды. Архивтерде сақтаулы құжаттардың құндылығына сараптама жүргізілді (ҚР ПА, 134:295).

1966 жылы КОКП Орталық Комитетінде алғаш рет «КОКП архив қоры туралы ереже» әзірленді және бекітілді. Бұл құжат 30-шы жылдардың соңында пайда болған партия архивтерінің жүйесін, олардың құрамын және «КОКП архив қоры» терминін заңдастырды.

Партия архивтерінің жұмысының әдіснамалық негізін жетілдірудің өзіндік нәтижесі 1970 жылы жарық көрген және еліміздегі партия архивтеріндегі құжаттармен жұмыс жасау үшін барлық талаптарды алғаш рет жинақтайтын «Өлкелік комитеттердің, облыстық партия комитеттерінің және КОКП Орталық Комитеті жанындағы ИМЛ филиалдарының партиялық архивтерінің жұмысы туралы негізгі ережелері» болды. Бұл жұмыс партия архивтерінің ұйымдастырушылық нығайтумен қатар жүргізілді. 1969 жылы сәуірде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті «КОКП ОК жанындағы марксизм-ленинизм институтының филиалы – Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы партия тарихы институтының және партия архивтерінің міндеттері туралы» мәселені қарады (ҚР ПА, 134:295). Нәтижесінде республиканың облыстық партия архивтеріндегі штат саны 48 адамға көбейді. Мәселе ішінара формальды түрде шешілгенімен 1970 ж. Қазақстанның 16 облыстық партия архивінің 7-де жоғары білімді бірде-бір қызметкер болған жоқ, архившілерде құжаттарды пайдалануды ұйымдастыру бойынша жұмысты жандандыруға мүмкіндік пайда болды. Осы кезеңнен бастап облыстық партия архивтері құжаттар жинағына арналған материалдарды анықтауда мемлекеттік архивтермен және ғылыми мекемелермен жүйелі түрде жұмыс істеп келеді.

1970-жылдардың басында қоғамда сұранысқа ие ретроспективті деректі ақпарат қайтадан қатаң бақылауға алынды. Бұл партия мұрағаттарының оқу залында зерттеушілермен жұмысты ұйымдастыруда айқын көрінді: істерді оқу залына жібермес бұрын архив қызметкерлері олардың зерттеу тақырыбына сәйкес келтетінін анықтауы керек болды. Бұл тенденцияның дамуының келесі қадамы құжаттық және архивтік қорларды ұйымдастыруда құжаттардың құпиялылық дәрежесін қолдану ерекшелігі болды. Партия аппаратының қоғамды идеологизациялауы, «қажетті» ақпаратты керекті мөлшерімен таратуды бақылауы оны партиялық іс жүргізу қажеттілігіне алып келді. Бұл қажеттілік сонымен бірге елдегі құжат айналымының күрт артуына байланысты болды, оны ескермеген жағдайда қағазбастылыққа түсіп кетуі мүмкін еді. КОКП Орталық Комитетінің нұсқаулары партия комитеттерінен маңыздылығын жоғалтпаған құжаттарды тұрақты сақтауға тапсыруға дейін сақтау үшін «ағымдағы архивтерді» құруды талап етті.

Осы талаптың орындалуын ынталандыру мақсатында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті 1976 жылғы 8 маусымда «Қазақстан Компартиясының облыстық, қалалық және аудандық комитеттерінің ағымдағы архивтерінде құжаттармен жұмысты жақсарту жөніндегі жағдай және шаралар туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда партиялық іс жүргізу кезінде құжаттардың сақталмауы, КОКП архивтік қорының нашарлауына әкелгені айтылды (ҚР ПА, 95:17-20). Бұл республиканың партиялық архивтерін партия органдарының, ұйымдары мен мекемелерінің толыққанды архив қорларымен жүйелі түрде толықтыруға жол ашты. Партия мұрағаттарының штатының көбеюі, іс қағаздарын ұйымдастырудың біршама жақсаруы архив қорларын ғылыми ұйымдастырудың сапасын жақсартуға мүмкіндік беріп қазақстанның партия архивінде 1973 жылдан бастап жүйелі каталогтарды жасауға кірісті (ҚР ПА, 1115:12). Бұл жұмыс тарихи анықтамаларды, қордың шолуларын, партиялық және комсомол органдарының бюролары мен хатшылықтарының шешімдерінің тізімдерін, жеке карточкаларды және ғылыми-анықтамалық аппараттың басқа да қосымша элементтерін дайындаумен қатар жүргізілді.

1970-ші жылдар мен 1980-ші жылдардың бірінші жартысы республиканың

партиялық архивтері үшін олардың материалдық-техникалық базасын нығайту кезеңі болды. 1980 жылға қарай Қазақстанның 20 партиялық архивінің 11-і, ал 1985 жылға қарай 14-і арнайы стандартты жобалар бойынша салынған ғимараттарда болды. Партиялық архивтерде 200-ден астам қызметкер, оның ішінде кәсіби архивист-тарихшылар жұмыс істеді. Осы кезеңде архивтің ғылыми-анықтамалық аппараттарының жүйесін құру, қорларды ғылыми ұйымдастырудың сапасын жақсарту және архивтерді толықтыру бойынша байыпты жұмыстар жүргізілді. Архившілердің жарияланған жинақтары, бұқаралық ақпарат құралдарындағы баяндамалары және т.б. күрт өсті.

1980-жылдардың ортасында елде басталған өзгерістер партия архивтерінің жұмысына әсер етпей қоймады. Саяси жұмыс әдістеріне көшу кезінде партия аппараты өзінің функцияларын, штаттарын, сондай-ақ партия институттарының функцияларын қайта қарастырды. Партиялық архив қызметкерлерінің қысқаруы ең алдымен нұсқаушылар мен техникалық қызметкерлердің лауазымдарының жойылуына байланысты болды.

Партиялық аппараттың функциялары қайта қаралғаннан кейін оның құжат айналымы азайды. Мәселен, егер 1956 ж. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің істер номенклатурасына сәйкес 192 іс тұрақты сақтауға арналған болса, онда 1991 ж. Істер номенклатурасы бойынша – 98 іс болды. Тиісінше, партияның Алматы облыстық комитетінің істер номенклатурасы бойынша: 1985 – 113, 1991 – 100 іс тұрақты сақтауға арналған еді. Алайда 1970-1985 жылдар аралығында партия архивтерінде көптеген жылдар бойы жинақталған проблемалар назардан тыс қалды. 1989 жылдан кейін партия архивтерінің штаттық кестесін өзгерту әр нақты архивте сақталған істердің көлемін, қолданыстағы құжаттар массивінің одан әрі өсуі мен физикалық күйін, ғылыми және ақпараттық аппараттардың күйін және т.б. ескерместен механикалық түрде жүргізілді. Қысқартылған техникалық лауазымдарға жоғары білімі бар адамдар қордың нұсқаушылары мен сақтаушылары ретінде қабылданып олар сонымен бірге ғылыми анықтамалық аппарат құруға, құжаттардың құндылығын сараптауға, қорлардың ғылыми ұйымдастырылуын жетілдіруге және т.б. жұмыстарға тартылды. Штат санының қысқаруы архивтің ішкі жұмысының барлық түрлерінің қарқынын бұзды. 1991 жылы республиканың партия архивтерінде 105 қызметкер жұмыс істеді, олардың 49-ы жауапты қызметкер болды. Қандай ретроспективті құжаттық ақпарат көпшілікке қол жетімді болуы керек және қайсысы мұқият жасырылуы керек және бірдеңе жасыру керек пе деген сұраққа байланысты қосымша қиындықтар туындады. Осыған байланысты, КОКП Орталық Комитеті жанындағы МЛИ Қазақ филиалының партиялық архившілері 1989 жылы жұмыс тобын құрды, ол шектеуіз пайдалануға арналған қорлар ауқымын едәуір кеңейту мүмкіндігі туралы қорытынды дайындады. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті саяси партиялардың, департаменттер мен басқармалардың 9 қорын, партиялық және комсомол оқу орындарының 11 қорын, КОКП кәсіподақ органдары фракцияларының 40 қорын және т.б. пайдалануға шектеулерді алып тастау туралы шешім қабылдаған комиссия құрды. Жеке істерге қол жетімділік этикалық көзқарастар бойынша шектеулі күйінде қалды (Советские архивы, 1990).

1990 жылы 6 желтоқсанда Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы Партия тарихы институты – КОКП Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Саяси зерттеулер институты болып қайта құрылды, ал 1991 жылы 16 сәуірде Алматы жоғары партия мектебімен біріктіріліп Алматыдағы саясаттану және менеджмент институты болып қайта құрылды, оның құрамында партиялық архив секторы болды (ҚР ПА,1-2:38; 3087:11-14). Осы институттың құрамында болған кезінде архив құжаттарына зерттеушілердің қолы жетпегенімен бірге тарихи құнды архив құжаттарына жойылу, бүліну қаупі туды. Көптеген құнды құжаттарды өз қорларында шоғырландырған партиялық архив бұрын иелік еткен аудандарды жалға алушыларға бағынышты болды. Қажетті мамандандырылған күтімді қажет ететін құжаттарға бүліну қаупі туды (Казахстанская Правда, 1993).

1991 жылғы тамыз оқиғасынан кейін республикалық партия архивіне ұлттық құндылық ретінде емес, көмпескеленген партия мүлігі ретіндегі көзқарас қалыптасты. Таратылған Алматы саясаттану және менеджмент институтының мүлігімен бірге республикалық партия архиві қоймалары мен қорлары Қазақстандық менеджмент, экономика және болжау институты (КИМЭП) қол астына берілді. 1992 жылғы 14 қаңтарда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен жоғарыда аталған институт негізінде Қазақстандық менеджмент, экономика және болжау институты (КИМЭП) құрылды (ҚР ПА, 1:42,45). Осылайша мемлекеттік маңызы бар құжаттар қоймасы АҚШ азаматы басқаратын жартылай коммерциялық білім беру мекемесіне берілді (КИМЭП-ті америкалық профессор Бенг басқарды) (Казахстанская Правда, 1993). 1991 жылы 25 тамызда Қазақ КСР Президентінің «Қазақ КСР аумағындағы КОКП меншігі туралы» Жарлығы және оны іске асыру туралы Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 30 тамыздағы қаулысы шығарылды (ҚР ПА, 1:9-11).

Осыған байланысты Қазақ КСР Мемлекеттік мүлік жөніндегі комитеті 1991 жылы 28 қазанда партия архивтерінің ғимараттарын Қазақ КСР Министрлер Кабинеті жанындағы Бас архив дирекциясының қол астында беру туралы қаулы, ал 1992 жылғы 12 сәуірде - бұрынғы КОКП архив қорлары құжаттарын Қазақстан Республикасы Бас архивіне тапсыру туралы қаулы қабылдады (ҚР ПА, 1:16-18).

Бұл құжаттар КОКП АҚ құжаттарының жаңа мәртебесін заңдастырды. Олар мемлекеттік архивке тапсырылды.

Осы уақытқа дейін бұрынғы республикалық партия архивінің және Қазақстан Компартиясы Алматы облыстық партия комитетінің архивінің құжаттарына ҚМЭБИ-дің штаттық қызметкерлері болған екі архивші қызмет көрсетті.

1993 жылғы 30 қаңтардағы «Казахстанская правда» газетінің №25-26 нөмірінде Ж. Абдильдин, С. Зиманов, М. Қозыбаев сияқты академиктер және Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы корреспондент мүшелері М. Асылбеков, А. Нысанбаев, Г. Сапарғалиев, К. Нүрпейісов сынды ғалымдар тәуелсіздік жылдарындағы мемлекетіміздің саяси тарихы туралы мол құнды деректер қорлары бар партиялық архив мәселесі туралы ұйымдасқан түрде алаңдаушылық білдіріп мақала жариялайды. Онда зертеушілердің архивтік құжаттарға қол жетімсіздігімен бірге тиісті кәсіби мамандардың қамқорынсыз құнды құжаттардың жарамсыз болып қалу қаупі туралы айтады. Сондай ақ архив коммерциялық ұйымдардың қарамағында емес тек мемлекет қамқорлығында болу керектігін және ұлттық тарихымызға қатысты құжаттарды сақталуына кепілдігін қамтамасыз ететін заңның қажеттігін айтады.

Тек 1992 жылдың 3 тамызында, соның негізінде Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулысымен Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы орталық мемлекеттік архиві құрылды (ҚР ПА, 2:1-2), ол 1994 жылдың қаңтарында Қазақстан Республикасы Президентінің архиві деп аталды.

Қазақстан Республикасы Президентінің архивіндегі сақтаулы құжаттар негізінен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің шешімдері мен қаулылары, Қазақ облыстық комитеті (1921-1925), БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті (1925-1937), Қазақстан Компартиясы ОК (1937-1991) секретариаты Бюросы отырыстарының хаттамалары, республикалық және жергілікті партия ұйымдары пленумдарының, мәжілістерінің материалдары, партия комитеттері мен ұйымдарының, партиялық кеңестік бақылау органдарының, халық комиссарлары мен министрліктердің, мемлекеттік мекемелер мен құрылымдардың есептері, анықтамалар, баяндамалар, хаттар, статистикалық мәліметтер және т.б. құжаттардан тұрады. Бұл құжаттарда партия қызметкерлері туралы ғана емес сонымен бірге Қазақстанның саяси және экономикалық тарихы, мәдени және әлеуметтік тұрмыс тіршілігі туралы мол деректер қоры шоғырланған.

Кеңес Одағы кезінде билік архивті тарихи ғылыми зерттеулердің нәтижесіне әсер ететін идеологиялық реттеудің негізгі құралы ретінде пайдаланды. Партия басшылығы құжатталған деректік ақпаратқа қолжетімділікті шектеу арқылы қоғамдық ғылымдарды басқаруды жүзеге асырды. Партиялық аппарат қызметі

нәтижесінде түзілген құжаттарға баса назар аударылды. Партиялық архив құжаттарымен обкомның, крайкомның немесе Компартия Орталық Комитетінің рұқсатымен тек партия мүшелері және ВЛКСМ мүшелері таныса алатын, кейбір жағдайларда ғана тиісті мекемелерден жолдамасы бар партияда жоқ азаматтарға рұқсат берілетін. Партиялық архив құжаттарының 90 процентінің құпиялық грифі немесе өзге қолжетімділікті шектеу белгілері болды (Пихоя, 2000: 4).

Архивтерде құжаттық қорларды уақтылы тазалап тұру мен аса құпиялық қатаң бақылауда болды. 40-50 жылдардағы жоспарлы тазалау барысында, тарихи құндылығы жоқ деген желеумен, Қазақстан тұрғындарының 20-50 жылдардағы ауыр жағдайына куәлік ететін құжаттар алып тасталынды және отқа өртелінді. Олармен бірге партия комитеттері мен үкіметтік ұйымдардың жұмысындағы қателіктер мен кемшіліктер туралы құжаттар да жойылды.

Бұл туралы көрнекті тарихшы ғалым Ільяс Манашұлы Қозыбаев өзінің 2019 жылы орыс тілінде жарық көрген «Қазақстандағы үлкен террор» атты монографиясында 1972 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне қарасты партия тарихы институты партиялық архивінде 412 қорындағы (Алматы қалалық партия комитеті) тұрақты сақтаудағы 217 істің жойылғаны туралы айтады. Бұл 1936-1938 жылдардағы аудандық партия конференцияларының, пленумдарының, активтерінің және аудандық партия комитеттерінің жиналыстары мен бюро протоколдары болатын.

Құжаттарда тарихи шынайы өмір көрініс таппады, олар социалистік және коммунистік құрылысты дәріптейтін мәлімдемелер тәрізді болды. Архивтерге сақтауға Коммунистік партияның жасампаздық саясатын бейнелейтін құжаттар ған қабылданды. Партия құжаттарында шындықты бұрмалау, асыра сілтеушілік және кемшіліктерді бүркемелеу тәрізді келеңсіздіктер жиі орын алып отырды. Партия саясаты мен идеологиясына сәйкес келмейтін құжаттар қабылданбады немесе олар құпия белгісімен жабық қорларда сақталды. Осылайша тарихи маңызды құжаттар жасырын ұсталып, ақпараттық кеңістік толығымен партия бақылауында болды. Бұл өз кезегінде тарих ғылымының даму бағытын басқару тетігі еді.

Қазіргі таңда еліміздің егемендігін алуына байланысты архив мәселесіне байланысты бірқатар шаруалар атқарылды. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алып, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам ретінде даму бағдарын анықтағаннан кейін, объективті түрде іс қағаздарын жүргізу мен мұрағат ісінің заңдық базасын жасау мәселесі туындады. 1993 жылы 14 сәуірде қабылданған «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының заңы еліміздің тарихын зерттеуде құпия құжаттарға зерттеушілердің қол жетімділігін кеңейтуге жаңа серпін берді. Елімізде демократизациялау процесстерімен бірге құжаттарды құпиясыздандыру процесі қатар жүрді. 1999 жылы 15 мартта қабылданған «Мемлекеттік құпия туралы» заң партиялық қорлардағы құжаттарды құпиясыздандыруға мүмкіндік берді. 2004 жылы қыркүйек айында құрылған ведомствоаралық комиссия Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті «Ерекше папкалар» құжаттарын құпиясыздандырумен айналысты. Соның негізінде репрессия құрбандары туралы, депортациялау туралы және Ұлы Отан соғысы туралы жинақтар жарық көрді. Бұл құжаттар тарихымызды қайта зерделеуде дерек көздері ретінде әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды. Ал бұл құжаттар негізінде жасалатын зерттеушілердің еңбектері қоғамымызда пайда болған ақпараттық вакуумның әр түрлі жалған ақпараттармен толығына жол бермейді. Демократиялы зайырлы мемлекет ретінде еліміздің тарихын зерттеуде және саралауда болашақ ұрпақ алдында жауапкершелігімізді толық сезіне отырып архивтік құжаттарды дер кезінде ғылыми айналымға енгізу өте маңызды шара. Бұл істі жүзеге асыру тетіктері құралдарын жетілдіру кәсіби архив мамандарының үлесінде деп білемін.

Әдебиеттер

Алимгазинов К.Ш. Воспоминания как идеологический инструмент советского строительства в Казахстане в 20-40-ые гг. XX века (по материалам Архива Президента РК). №1 (25) Ақпаратты-әдістемелік бюллетень. 2018. стр. 32.

Аникеев В.В. Из истории образования архивного фонда КПСС. М.; Знание, 1984. 64 с.

Әлімғазин Қ.Ш. Испарт және азамат соғысы // Қазақ тарихы. 2000. №4, С. 40-43.

Вопросы истории КПСС. 1970, № 9, с. 114.

- Институт истории партии при ЦК КП Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 16-21.
 Казахская Правда. 1993. 30 январь № 25-26. стр. 2.
 Козыбаев И.М. Деятельность Истпарта в Казахстане // Известия АН Казахской ССР. Алма-Ата: Наука, 1982. С. 72.
 Козыбаев И.М. Из истории становления в республике историко-партийной науки // Историко-партийная наука в Казахстане. Некоторые проблемы историографии. Алма-Ата: Казахстан, 1990. С. 8-23.
 Козыбаев И.М. Создание научно-исторических центров в Казахстане. Формирование кадров историков-марксистов // Историческая наука советского Казахстана (1917-1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Гылым, 1990. С. 14,16.
 Қазақстан Республикасы Президенті архиві (далее ҚР ПА). Қ. 139. Т. 2. Іс. 99. П. 3
 ҚР ПА. Қ. 139. Т. 2. Іс. 153. Л. 11.
 ҚР ПА. Қ. 141. Т. 17. Іс. 214. П. 2.
 ҚР ПА. Қ. 141. Т. 1. Іс. 28 16. П.1; Іс. 1029. П. 88 об.; Іс. 2464. П. 45; Т.18. Іс.30.
 ҚР ПА. Қ. 141. Іс. 2464. П. 45.
 ҚР ПА. Қ. 141. Іс. 18. Іс. 30. П. 147-148.
 ҚР ПА. Қ. 708. Іс. 32. П. 90-93; Қ. 811. Т. 8. Іс. 54. П. 3.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 4/1. Іс. 195. П. 335-336.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 8. Іс. 382. П. 151.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 8. Іс. 382. П. 40.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 8. Іс. 616. П. 73.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 14. Іс. 57. П. 37.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 14. Іс. 217а. П. 7; Іс. 434. П. 8.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 14. Іс. 538.
 ҚР ПА. Қ. 811. Т. 14. Іс. 539в. П. 6; Іс. 628. П.17-19.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 46. Іс. 134. П. 295.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 65. Іс. 95. П. 17-20.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 65. Іс. 1115. П. 12.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 65. Іс. 1789, 1794.
 ҚР ПА. Қ. 30. Т. 1. Іс. 1. П. 1-2, 38;
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 139. Іс. 3087. П. 11-14.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 139. Іс. 1. П. 42,45.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 139. Іс. 1. П. 9-11 об.
 ҚР ПА. Қ. 708. Т. 139. Іс.1. П. 16-18.
 ҚР ПА. Қ. 30. Т. 1. Іс. 2. П. 1-2.
 Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР. 1917-1945. М.: Наука, 1969. С. 380-381.
 Пихоя Р.Г. Советский Союз: История власти. 1945-1991. Издание второе, исправленное и дополненное. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. 684 с.
 Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание // Составители: Е.М. Грибанова, кандидат исторических наук, А.А. Сейсенбаева / Под общ. ред. Профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. 310 с., стр. 246.
 Сборник руководящих материалов по архивному делу. М. 1961 С. 246-247.
 Советские архивы. 1990. № 6. С. 98.

References

- Alimgazinov K.Sh. Vospominaniya kak ideologicheskij instrument sovetskogo stroitel'stva v Kazahstane v 20-40-ye gg. НКН века (po materialam Arhiva Prezidenta RK). №1 (25) Aqparatty-adistemelik byulleten'. 2018. str. 32 [in Russian].
 Alimgazinov Q.Sh. Istpart zhane azamat sogysy // Qazaq tarihy. 2000. №4. S. 40-43 [in Kazakh].
 Anikeev V.V. Iz istorii obrazovaniya arhivnogo fonda KPSS. M.; Znanie, 1984. 64 s. [in Russian].
 Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (dale APRK). F. 139. Op. 2. D. 99. L. 3; D. 153. L. 11.
 APRK. F. 141. Op. 17. D. 214. L. 2 [in Russian].
 APRK. F. 141. Op. 1. D. 28 16. L. 1; D. 1029. L. 88 об.; D. 2464. L. 45; F. 141. Op. 18. D. 30 [in Russian].
 APRK. F. 141. Op. 18. D. 2464. L. 45 [in Russian].
 APRK F. 141. Op. 18. D. 30. L. 147-148 [in Russian].
 APRK F. 708. D. 32. L. 90-93; F. 811. Op. 8. D. 54. L. 3 [in Russian].
 APRK. F. 708. Op. 4/1. D. 195. L. 335-336 [in Russian].
 APRK. F. 811. Op. 8. D. 382. L. 151 [in Russian].
 APRK. F. 811. Op. 8. L. 40 [in Russian].

- AP RK. F. 811. Op. 8. D. 616. L. 73 [in Russian].
 AP RK. F. 811. Op. 14. D. 57. L. 37 [in Russian].
 AP RK. F. 811. Op. 14. D. 217a. L. 7; D. 434. L. 8 [in Russian].
 AP RK. F. 811. Op. 14. D. 538 [in Russian].
 AP RK. F. 811. Op. 14. D. 539v. L. 6; D. 628. L. 17-19 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 46. D. 134. L. 295 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 65. D. 95. L. 17-20 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 65. D. 1115. L. 12 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 65. D. 1789, 1794 [in Russian].
 AP RK. F. 30. Op. 1. D. 1. L. 1-2, 38; F. 708. Op. 139. D. 3087. L. 11-14 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 139. D. 1. L. 42, 45 [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 139. D. 1. L. 9-11 ob. [in Russian].
 AP RK. F. 708. Op. 139. D. 1. L. 16-18 [in Russian].
 AP RK. F. 30. Op. 1. D. 2. L. 1-2 [in Russian].
 Institut istorii partii pri CK KP Kazahstana. Alma-Ata: Nauka, 1973. S. 16-21 [in Russian].
 Kazakhstanskaya Pravda. 1993. 30 yanvar' №25-26. Str. 2 [in Russian].
 Kozybaev I.M. Deyatel'nost' Isparta v Kazahstane // Izvestiya AN Kazahskoj SSR. Alma-Ata: Nauka, 1982. S. 72.
 Kozybaev I.M. Iz istorii stanovleniya v respublike istoriko-partijnoj nauki // Istoriko-partijnaya nauka v Kazahstane. Nekotorye problemy istoriografii. Alma-Ata: Kazahstan, 1990. S. 8-23 [in Russian].
 Kozybaev I.M. Sozdanie nauchno-istoricheskikh centrov v Kazahstane. Formirovanie kadrov is-torikov-marksistov // Istoricheskaya nauka sovetskogo Kazahstana (1917-1960 gg.). Ocherki stanovleniya i razvitiya. Alma-Ata: Gylym, 1990. S. 14, 16 [in Russian].
 Maksakov V.V. Istoriya i organizaciya arhivnogo dela v SSSR. 1917-1945. M.: Nauka, 1969. S. 380-381 [in Russian].
 Pikhoya R.G. Sovetskij Soyuz: Istoriya vlasti. 1945-1991. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. Novosibirsk: Sibirskij hronograf, 2000. 684 s. [in Russian].
 Putevoditel' po fondam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan: Spravochno-informacionnoe izdanie // Sostaviteli: E.M. Griбанова, kandidat istoricheskikh nauk, A.A. Sejsenbaeva / Pod obshch. red. Professora B.A. Dzhaparova. Izdanie 2-e, dopolnennoe. Almaty, 2016. 310 s., str. 246 [in Russian].
 Sbornik rukovodyashchih materialov po arhivnomu delu. M 1961. S. 246-247 [in Russian].
 Sovetskie arhivy. 1990. № 6. S. 98 [in Russian].
 Voprosy istorii KPSS. 1970, №9, S. 114 [in Russian].

МРНТИ 03.20.00

ИСЛАМ В ПОВСЕДНЕВНОЙ СЕЛЬСКОЙ ЖИЗНИ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Азербайев Аслан

PhD, ассоциированный профессор Университета им. Торайгырова . Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
 E-mail: Azerbayev_ad1986@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается религиозная повседневная жизнь казахов Павлодарской области в 1945-1953 годы. Хронологические рамки исследования определены с учетом послабления антирелигиозной пропаганды. Значимость ислама в сельской повседневности выявлялась на основе рассмотрения и анализа опубликованных архивных материалов.

Рассмотрена работа Совета по делам религиозных культов при СНК (позже Совете Министров) СССР по Казахской ССР и по Павлодарской области. Материалом для исследования стали переписка и отчетность уполномоченных данного Совета по области.

Учитывая концепт своеобразия ислама в казахской среде, в послевоенный период прослеживается оживление религиозной жизни и активизация деятельности мулл в области.

Ключевые слова: ислам, повседневность, сельская местность, крестьянство, религия, традиция.

ҒТАХР 03.20.00

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ АУЫЛ ӨМІРІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІ

Азербайев Аслан

PhD, Торайгыров университетінің қауымдастырылған профессоры,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері E-mail: Azerbayev_ad1986@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1945-1953 жылдардағы Павлодар облысы қазақтарының діни күнделікті өмірі қарастырылады. Зерттеудің хронологиялық шеңбері дінге қарсы насихаттың босануын ескере отырып анықталды. Ислам дінінің ауылдағы күнделікті өмірдегі маңыздылығы жарияланған мұрағаттық материалдарды талдау негізінде анықталды.

Қазақ КСР және Павлодар облысы бойынша КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі (кейіннен Министрлер Кеңесі) жанындағы дін ғұрпы Кеңесінің жұмысы қарастырылады. Зерттеу нысаны осы Кеңес өкілдерінің Павлодар облысы бойынша хат-хабарлары мен баяндамалары болды.

Ислам дінінің қазақ ортадағы өзіндік ерекшелігі туралы тұжырымдаманы қолдап, діни өмірдің жандануы және аймақтағы молдалардың белсенділігі туралы соғыстан кейінгі кезеңде байқауға болады.

Кілт сөздер: ислам, күнделікті өмір, ауыл, шаруалар, дін, дәстүр.

IRSTI 03.20.00

ISLAM IN DAYLY RURAL LIFE OF PAVLODAR REGION IN THE POST-WAR YEARS

Azerbayev Aslan

PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, E-mail: Azerbayev_ad1986@mail.ru

Abstract. This article examines religious daily life of Kazakhs of Pavlodar region in 1945-1953. The chronological framework of the researching was determined considering the weakening of anti-religious propaganda. The significance of Islam in rural everyday life was revealed with review and analysis of published archival materials.

The work of Council for Religious Cults under Council of People's Commissars (later Council of Ministers) of the USSR in Kazakh SSR and in Pavlodar region is considered. The object of research was the correspondence and reporting of plenipotentiaries of this Council in the region.

Considering the concept of specific Islam in Kazakh environment, revival of religious life and activation of mullahs in the region had been traced in the post-war period.

Key words: Islam, everyday life, countryside, peasantry, religion, tradition.

Введение. Ввиду непрекращающихся обсуждений вопроса о религии рассмотрение роли и значимости ислама у казахов, представляющего определенный своеобразный казахский вариант, видится потребным в силу сложившихся исторических обстоятельств, обусловленных информационным хаосом и виртуальным восприятием действительности, влекущими порой диссонансы в этические нормы.

Несмотря на отсутствие яркого внешнего проявления и строгости соблюдения обрядов согласно всем канонам, ислам занимал ключевое место в духовной культуре казахского социума. Дореволюционные российские авторы зачастую, сравнивая казахов с татарами и народами Средней Азии, выделяли преобладание языческих культов наряду с традициями ислама, тем самым, определяя казахских кочевников как «полужызычников». Однако вопреки их утверждениям на рубеже XIX – XX вв.

ислам стал духовным фактором сохранения этнической идентичности. О синтезе мусульманской религии с тенгрианством не стоит спорить, но также следует отметить о своеобразии ислама в казахской среде, обусловленном спецификой жизнедеятельности кочевого народа. Очевидно, казахи, прежде всего, заострили основное внимание в исламе на главную идею божества как создателя и источника всего светлого, доброго и благого, нежели на церемониально-ритуальном содержании, что вызывало ошибочное мнение российских чиновников и военных.

Ввиду того, что наблюдается оживление религиозной жизни в послевоенные годы (1945-1953), целью данной статьи является попытка рассмотрения значимости ислама в сельской повседневности Павлодарской области на основе опубликованных архивных материалов в обозначенный период.

Обсуждение. Ислам в Казахстане в условиях советской политики рассматривался в трудах А.К. Султангалиевой (Султангалиева, 1998), А.М. Нургалиевой (Нургалиева, 2005), кандидатской диссертации А.С. Тасмагамбетова (Тасмагамбетов, 1998).

Ислам при советской власти глубоко исследован Г.Д. Мухатаровой. В монографии исследователя охарактеризованы причины изменения курса в отношении религии в годы Великой Отечественной войны, раскрыто становление органов координации и контроля религии в условиях лояльного отношения, процесс возобновления религиозной жизни, выделены особенности религиозности казахского населения (Мухтарова, 2007).

Следует упомянуть статью А.А. Мустафаевой о формах воздействия и давления советской системы на ислам, представлена «эволюция ислама в советском Казахстане» (Мустафаева, 2012).

С учетом тактических изменений советской политики в отношении религии З.Г. Сактагановой рассмотрены формы взаимодействия власти и религии, повседневная религиозная жизнь казахстанцев во второй половине XX века. Исследователь приходит к выводу о том, что несмотря на антирелигиозную пропаганду, численность верующих и сочувствующих религии была значительной (Сактаганова, 2017).

Методология и материалы. В проведенном исследовании применялся историко-генетический метод, позволивший путем описания содержательности религиозности казахов, проследить духовную атмосферу сельского мусульманского населения с преобладанием в той или иной степени устоявшихся религиозных норм. Кроме того, посредством применения данного метода стало возможным определить устойчивость исламской духовной составляющей в повседневной частной жизни вне официальной среды.

Религиозная повседневность рассмотрена на макро и микроуровнях. Такой подход как история ментальностей предполагает обзор мировоззрения мусульман Советского Союза при социалистическом развитии. И микроистория фокусирует рассмотрение на религиозной составляющей повседневности отдельных населенных пунктов.

Для выявления специфики советской политики в отношении религии в рассматриваемые хронологические рамки, следовало рассмотреть материалы по антирелигиозной политике в предшествующие десятилетия. В связи с чем рассмотрен сборник документов и материалов «Преодолевая религиозное влияние ислама» (Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии, 1990).

Павлодарские краеведы Болтина В.Д. и Шевелева Л.В. выполнили колоссальную работу по сбору архивных материалов по истории конфессий на территории региона. Краеведами был опубликован сборник архивных документов «Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999», что облегчило работу исследователям (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001).

Результаты. Как отмечается в ряде публикаций, в советский период истории большевистская антирелигиозная пропаганда, начавшаяся в 1920-х гг., прекращается в связи с Великой Отечественной войной, а точнее в 1943 году партийное руководство во главе с И. В. Сталиным меняет отношение к религии. Как не раз

уже писали отечественные исследователи, руководство страны было обеспокоено лояльностью Гитлера к возрождению ислама. Кроме того, религиозные деятели могли воодушевить народ на борьбу с фашизмом, проповедями способствовать сбору средств на нужды фронта.

Послевоенный период с 1945 по 1953 годы специфичен в том плане, что определенная лояльность к религии сохранялась, а, как пишет А.А. Мустафаева, «в 50-е годы XX века с приходом к власти Н.С. Хрущева гонения по отношению к религии возрождаются» (Мустафаева, 2012: 33). Востоковед А. Бенигсен и вовсе следующим образом характеризует антирелигиозный нажим: «Хрущевский «возврат к ленинизму» положил конец «сталинской оттепели», открыв новую неистовую антирелигиозную кампанию» (Бенигсен, 1983: 45). Ввиду этого, послевоенные годы представляют важность изучения как время послабления «воинствующей безбожности» и возрождения населением религиозных традиций, что также подтверждает духовную приверженность казахов исламу как фактору самосохранения нации в противовес партийной линии нивелирования этнических, культурных различий.

Важно иметь в виду, что коммунистической партии не удалось на корню лишить народы традиционной культуры. Провалился план партии по внедрению советской общественной морали взамен традиционной духовности, формирующей мировоззрение и нормы поведения. Несмотря на антирелигиозную пропаганду, преподавание научного атеизма в вузах, в Перестройку религия стала вновь возрождаться. Тем самым, так уж устроен мир, что кто-то верит, как писал С. Есенин, «в знание и силу человека», а кто-то в бога как создателя всего.

Для прояснения полной картины роли ислама в казахской среде следует выявить значимость религии в повседневной жизни. Помимо 4 духовных управлений мусульман, вели проповедническую и обрядовую деятельность незарегистрированные муллы. А. Бенигсен писал, что наряду «с официальным Исламом существует так называемый «параллельный Ислам» – термин, выдуманный в 1965 году советскими специалистами для обозначения религиозного явления, трудно определяемого дословно» (Бенигсен, 1983: 62). Данный «параллельный ислам» и составлял часть повседневной сельской жизни, определяющийся «религиозным активом», то есть лица старше 45 лет, верующие по убеждению, знающие минимум классического арабского, необходимый для чтения молитвы, чтения Корана и отрывков из Хадисов» (Бенигсен, 1983: 62). Поскольку географические рамки данной статьи ограничиваются Павлодарской областью, то речь не будет идти о суфийских братствах, входящих в данное определение. Также нужно отметить, что «параллельный ислам», то есть повседневная, не зарегистрированная религиозная жизнь и деятельность в большей мере преобладала в сельской местности, поскольку местные органы власти не препятствовали верующим.

Относительно численности верующих обратимся к исследованию Г.Д. Мухтаровой, выделившей Павлодар как один из городов с наибольшей численностью верующих мусульман. Исследователь пишет: «По сведениям СРК на 1951 год наиболее крупными по численности были мусульманские общины в Алма-Ате – 2000-3000 верующих, Акмолинске – 2500-3000, Караганде – 2500-3000, Павлодаре – 2000-2500, Чимкенте – 3500-4000 и Туркестане – 3500-4000, т.е. в городах. Официальные сведения не могли отразить действительное число верующих. В сельской местности за отсутствием мечетей подсчет верующих не велся» (Мухтарова, 2007: 156). Исходя из этого, возможно лишь предполагать о численности верующих в сельской местности.

В 1944 году был учрежден Совет по делам религиозных культов при СНК СССР, затем соответственно при Совете Министров СССР. Согласно вертикали исполнительной власти, была учреждена должность уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК (позже Совете Министров) СССР по Казахской ССР, которую в рассматриваемый период согласно опубликованной переписке занимал Н. Сабитов. Соответственно, была учреждена должность уполномоченного

Совета по делам религиозных культов при СНК (позже Совете Министров) СССР по Павлодарской области, которую занимали в рассматриваемые хронологические рамки Н. Гуляева, затем К. Машрапов. Переписка Н. Сабитова с Н. Гуляевой и К. Машраповым, отчеты работы обоих уполномоченных по области, обращения и письма верующих составляют материал для выявления особенностей повседневной религиозной жизни казахов сельской местности.

С лета 1945 года в Павлодарской области стала работать только одна мечеть в городе Павлодаре, где была зарегистрирована одна община верующих. Согласно справке уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой об открытии и регистрации мечети в городе Павлодаре от 8 июня 1945 года религиозному обществу мусульманского культа, зарегистрированного от 16 мая 1945 года под № 1, предоставлено здание по улице 1 Мая, № 76. (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 86).

Из информации уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СМ СССР по КазССР Н. Сабитову о работе за 1 квартал 1946 г. известно, что действующих мечетей по области насчитывалось 14, из которых 3 были заняты под школы и культурные учреждения, 5 – под склады, 6 – под конторы сельских советов и правления колхозов (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 108).

В письме уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по КазССР Н. Сабитова уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СНК СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой о выявлении незарегистрированных мусульманских общин и групп от 10 июля 1945 года фиксируется: «...в колхозе «Жана-Курлус» (Максимо-Горьковского района) имеется группа верующих (мусульман) под руководством муллы Исхака Загирова. Такие группы, возможно, существуют и в других местах вашей области» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 94).

В докладе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СНК СССР по КазССР Н. Сабитову о работе с 9 октября 1944 г. по 15 декабря 1945 г. сказано, что в районах области верующие совершают богослужения без регистрации общины. В основном, это жума-намаз и айт-намаз. Причем верующие не нуждались в мечетях, поскольку могли совершать богослужение под открытым небом, либо в частных домах под руководством местных мулл. Относительно сельского мусульманского духовенства Н. Гуляева констатировала: «Социальный состав духовенства, преимущественно из скотоводов зажиточных, ранее учившихся в медресе, некоторое время проработавших мугалимами, в большинстве случаев, среди казахского населения, именуют себя «муллою» и ведут за собой часть верующего населения» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 100-101). По поводу того, что мулла может вести население за собой обусловлено почтением в казахской среде людей, получивших образование. Мулла как священнослужитель и учитель был уважаемой фигурой в ауле.

Н. Гуляева, выполняя должностные обязанности, давала распоряжения районным исполнительным комитетам о запрещении групповых богослужений, однако, местные служащие оставляли указания уполномоченного по области без внимания. На что сама Н. Гуляева дает объяснения, что районные руководители, воспринимая свободу религий за данность, не видели смысла запрещать коллективные молитвы. В отчетном письме уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СНК СССР по КазССР Н. Сабитову о работе за 2 квартал 1945 г. говорится: «Безразличное отношение к действию верующих мусульман со стороны районных организаций объясняется тем, что многие руководители не понимают, как же разрешён этот вопрос нашим правительством, как нужно понимать разрешение правительством

[на] «право свободно молиться». Есть руководители, которые понимают так: коли правительством разрешена свобода действия верующим в своих религиозных чувствах, то мол, пусть молятся, как им угодно и где угодно» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 92).

При анализе отчетной переписки Н. Гуляевой, выявилось некоторое противоречие в ее мнении относительно религиозности казахов. В одном из уже упомянутых отчетных писем Н. Сабитову о работе за 1 квартал 1946 г. она пишет: «...казахское население не так глубоко заражено религиозным чувством, как другие национальности, как например, татары, узбеки и др. и среди них очень мало, почти считанное количество людей религиозно грамотных. Вот, по-моему, все причины, из-за которых мусульмане не обращаются за оформлением общин» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 108-109). На что следует сказать о привычной подобной духовной практике казахов в прошлом как кочевого народа. Сломить кочевой образ жизни советской власти удалось путем «малого Октября» только в начале 1930-х годов. На каждом жайлау, күзеу, қыстау, көктеу невозможно было строить мечети, тем самым, намаз под открытым небом для кочевников был привычной религиозной практикой. Кроме того, нельзя забывать и о других мусульманах-кочевниках. Если бедуин на территории Аравийского полуострова молится под открытым небом, то мало кто усомнится в его религиозности. Верующие в сельской местности, совершавшие коллективные богослужения, в большинстве были рождены еще в XIX веке, а в дореволюционный период для молитв не требовалось проходить регистрацию в каких-либо органах власти.

С открытием мечети в Павлодаре имамы стремились охватить проповедями и религиозной жизнью всю область. Тем, что имам Павлодарской мечети Рахметолла Кулмагамбетов ездит в районы области читать проповеди и собирать добровольные пожертвования был даже обеспокоен сам уполномоченный Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Казахской ССР Н. Сабитов в Алма-Ате. В письме уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по КазССР Н. Сабитова уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СНК СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой о религиозно-проповеднической деятельности муллы Р. Кулмагамбетова от 22 ноября 1945 г. дано следующее распоряжение: «Религиозно-проповедническая и патриотическая деятельность служителя культа должна проходить только на территории зарегистрированной религиозной общины с мечетью. Предложите мулле Рахметолле Кулмагамбетову, чтобы он прекратил поездки в районы области для проведения религиозно-проповеднической работы и сбора добровольных пожертвований среди верующих» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 99).

В опровержение аргумента Н. Гуляевой о слабой религиозности в целом казахов приведем ее же слова. Чуть позже в информационном отчете уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области Н. Гуляевой о работе за 2 квартал 1946 г. заявляется: «Что касается влияния религии мусульман, то можно сказать, что оно имеет значительное место, о чём говорят следующие факты: во-первых, когда идёт сбор средств в пользу мечети, то есть люди, которые, не считаясь со своим плохим материальным положением, отдают последние копейки. Во-вторых, есть более отрицательный факт такого рода, когда коммунист изъявляет желание учиться в религиозном училище...» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 114). Не могли ведь три года сталинского снисхождения в отношении религии настолько «заразить казахов религиозным дурманом» (как обозначалась религиозность советской властью). Очевидно, приверженность мусульманской вере была свойственна казахам несколько веков, только в своеобразном казахском восприятии без фанатизма.

Сама же Н. Гуляева характеризуя факт «отречения от партии» одного из рабочих-шахтеров рудника «Майкаинзолото» в Баянаульском районе, в информационном отчете о работе за 3 квартал 1946 г. с негодованием резюмировала:

«...религиозное чувство ещё имеется в душе многих коммунистов, даже ответственных работников. Например, ряд ответственных работников материально помогают мечети, если они не ходят в мечеть молиться, то они сочувствуют, некоторые думают даже так, что быть религиозным и быть членом партии вполне совместимо, одно другому не мешает. О двух коммунистах, которые ходят в мечеть Богу молиться, я сообщала, это следующие: Алибаев и Алкаров. Оба они рабочие-шахтёры рудника «Майкаинзолото», один из них, Алибаев исключён из партии за то, что он упорно держался за религию, говоря: «Бога на партбилет менять не буду» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 126).

В итоге Н. Гуляева приходит к выводу: «... с каждым днём приходится убеждаться, что своё влияние религия с каждым днём всё увеличивает, затаённые религиозные чувства начинают снова оживать» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 126). Данная «затаённость религиозных чувств» объясняется приоритетом внутренней веры, которая несмотря на «антирелигиозную воинственность», сохранялась в сознании населения. Пусть партийный актив, советы пропагандируют атеизм, в то время как мусульманин, даже будучи партийным, в обыденной родственной среде оставался последователем традиционной духовной культуры.

Следует упомянуть также о том, что в 1946 году в районах области 4 группы мусульман ходатайствовали об открытии мечети и регистрации общины.

5 сентября 1946 года группа из 25 мусульман с. Баян-Аул одноименного района направила ходатайство о передаче здания бывшей медресе, занятое под частные квартиры, под молитвенный дом, так как здание мечети сгорело, и регистрации общины с примерной численностью в 170 человек (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 123-124). С данной просьбой верующие ходатайствовали не единожды. Однако власти, ссылаясь на то, что запрашиваемое здание было медресе, а не мечетью, в передаче его под молитвенный дом и, соответственно, в регистрации общины отказали (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 131).

В мае 1946 года группа из 60 человек поселка Майкаин Баян-Аульского района направила заявление о регистрации общины и возвращении здания мечети, построенного верующими, в 1936 году переданного в распоряжение «МАЙКАИНЗОЛОТОПРОДСНАБА», используемого под столовую. В случае отказа верующие просили предоставить другое здание вместимостью в 2700 человек (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 110-111). В ходатайстве было отказано (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 173).

В сентябре 1946 года группа мусульман из 20 человек села Ермак Кагановического района просила облизполком дать разрешение на аренду частного дома под молитвенный дом и зарегистрировать общину (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 121). В январе 1947 года председатель Кагановического райисполкома А. Чайкин информировал Н. Гуляеву, что запрашиваемый в аренду частный дом находится рядом с Ермаковской средней школой, и проводить там молитвы запрещается (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 139).

В сентябре 1946 года группа верующих из 120 жителей Кызыл-Жарского сельского совета Кагановического района обратилась с заявлением в облизполком о регистрации общины и предоставления здания бывшей мечети (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 123). На что все тот же А. Чайкин ответил, что мечеть «со времени организации колхоза «Кызыл-Жар» занята под колхозный клуб» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 139), и, тем самым, на заявление о регистрации общины получен отказ.

Власти, отказав верующим в регистрации общин, лишив легитимности религиозной практики, осуществляли контроль над верующими и пытались пресекать их нелегальную деятельность, под контроль брались бродячие муллы. Для регистрации требовалось здание мечети или молитвенного дома.

В письме уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области К. Машрапова председателю Баян-Аульского райисполкома Г. Чекушину о представлении сведений о нелегальных мусульманских общинах в с. Баян-Аул и пос. Майкаин от 26 августа 1948 г. сказано: «По Баян-Аульскому району в двух местах были действия верующих мусульман открыть мечети, возглавляемые бродячими муллами Альжановым Сапаралы в с. Баян-Ауле и Оспановым Ныгый в пос. Майкаин. Их ходатайства ввиду недостаточности мотивов были в своё время отклонены.

Прошу Вас сообщить согласно Вашему наблюдению о следующем:

1. Нет ли нелегального существования религиозных общин в с. Баян-Аул и пос. Майкаин.

2. Альжанов и Оспанов, как они ведут себя, не проводят ли религиозную пропаганду и не отправляют ли религиозные обряды и не получают ли от этого вознаграждения от населения.

3. Нет ли других лиц в вашем районе, незаконно возглавляющих религиозные обряды, если есть, то указать их фамилии и адреса» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов, 2001: 199).

В примечании к письму уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области К. Машрапова председателю Кагановического райисполкома А. Чайкину о представлении сведений о нелегальных мусульманских общинах от 27 августа 1948 г. говорится: «В вашем районе, есть сведения, действует как бродячий мулла некто Аужан...» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 200).

К. Машрапов в информационном отчёте о работе за июнь 1947 г. – март 1948 г. констатировал следующее: «...в период войны проявление религиозных обрядов и обычаев множилось, бывшие муллы стали оживляться и вести свою работу среди населения открытым путём, которая по инерции продолжается и теперь» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 171). К. Машрапов в отчете писал о примерно «двух десятках» бродячих мулл, среди которых зарегистрирован был только один (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001:168). Бродячие муллы вели проповедническую работу, проводили айт-намазы, тарауық-намазы в период Уразы, собирали фитр-садака. Деятельность мулл без регистрации признавалась незаконной, и власти всячески пытались препятствовать их работе в районах, облагали подоходным налогом.

Из информационного отчёта уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области о работе с 10 ноября 1948 г. по 10 сентября 1949 г. известно, что в Иртышском районе осуществляли религиозную деятельность бродячие муллы Макенов Бейсекен (село Иртышск), Туркебаев Ламашария (село Иртышск), Байниязов Досмагамбет (село Иртышск), Бейсембаев Сальман (колхоз «Октябрь»), в Максимо-Горьковском – Тохтамышов Раймкул (колхоз «Жана-Бет»), Кулмагамбетов Рахметолла (колхоз «Жас-Кайрат»), Заиров Искак (колхоз «Жана-Курлус»), в Майском районе – Нурсеитов Шакир (колхоз «Кзыл-Энбек»), Досылбаев Абиьгазы (колхоз «Энбекши»), в Павлодарском районе – Нурсеитов Абушахман (Черноречский сельсовет), Солпин Рыспек (колхоз «14 Годовщина Октября»), Абдуллин Менлихан (совхоз «Чекат»), в Баян-Аульском районе – Оспанов Ныгый (поселок Майкаин), в Кагановическом районе – Омуртаев Жагпар (село Ермак) (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 229).

Из переписки Н. Сабитова с уполномоченными Совета по Павлодарской области прослеживается влияние на религиозное состояние дел в регионе члена Духовного Управления мусульман Средней Азии и Казахстана Абугапара Шамсутдинова, которого в переписке именуют также как «Кази» (мусульманское название судьи). Заметно определенное противоборство Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Павлодарской области и данной значительной и влиятельной фигуры среди духовенства. Из архивных материалов известно, что Шамсутдинов оказывал влияние и давал указания имаму павлодарской мечети и незарегистрированным муллам, тем самым, стремился распространить религиозное влияние за пределы

города Павлодара на всю область. В информационном письме Н. Гуляевой о работе за третий квартал 1945 года Н. Сабитову сказано: «...Кази Шамсутдинов, находящийся в г. Семипалатинске, дал противоречащие указания нашей инструкции, что руководитель мусульманского религиозного общества г. Павлодара свою деятельность должен распространять на территорию всей области» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 96).

В письме Н. Гуляевой от 4 сентября 1946 года Н. Сабитову отмечается, что Кази Шамсутдинов распространял религию в области как посредством имама Павлодарской мечети Бектасова, так и работал напрямую с муллами, проживавшими в районах. В основном указания касались сбора средств и проведения богослужений. Например, как пишет Н. Гуляева, в Галкинском районе указания от Шамсутдинова получал незарегистрированный мулла Сафар Баяшев (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 122). В информационном отчете К. Машрапова о работе за июнь 1947 – март 1948 гг. сказано, что в Баян-Ауле мулла Альжанов получил письмо от самого А. Шамсутдинова с поздравлением с праздником «Рамазан» и воодушевлением на религиозную деятельность, что Альжановым понималось как указание к действию (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 169). Н. Сабитов, из Алма-Аты бдительно следивший за всеми процессами, давал директиву: «Все указания члена Духовного Управления А. Шамсутдинова, данные незарегистрированным муллам собирать фитр-садакасы в дни Рамазана, считать недействительными. Такие указания, если они обнаружатся на руках того или иного незарегистрированного муллы, изъять и представить нам. По этому вопросу мною предупрежден член Духовного Управления А. Шамсутдинов» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 143-144).

Следует сказать, что цели и умыслы А. Шамсутдинова возможно и соответствуют доводам приведенных документов, но особо важно проявление религиозности казахского населения, несмотря на предшествующую антирелигиозную пропаганду, сохранившего историческую память, сознание которого содержало национальные духовные ценности.

Из отчетных писем председателей районных исполнительных комитетов о том, как в районах прошел пост Ураза, праздники Ураза-Байрам, Курбан-Байрам известно, что пост соблюдался только людьми старше 50 лет, не замечено прогулов и опозданий на работу среди колхозников и служащих, кое-где прослеживался незначительный забой скота.

У казахов по сей день наиболее обязательными обрядами считаются жаназа на похоронах и сундеттеу (обрезание). Мулла проводит обряд жаназа. Обрезание проводит человек, умеющий проводить обряд (сундетші). Сам уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по КазССР Н. Сабитов в отчете о работе за третий квартал 1950 года констатировал: «Казахи на сегодняшний день крепко соблюдают 2 обряда. Это жаназа (ритуал, совершаемый перед отправкой умершего в могилу), и обрезание у детей. В сельских местностях редко найдется человек, который не соблюдает этих обрядов. Жаназу совершает мулла, если его нет, то совершает её какой-нибудь человек, мало-мальски грамотный в религиозных вопросах. Обрезание делается специальными людьми, так называемыми «Суннетчи» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 266).

В 1950 году в Бескарагайский район приехал из Карагандинской области Мустафа Балуанов и массово провел обряд обрезания детям школьного возраста, среди которых были дети коммунистов, что вызвало реакцию у властей. В область был направлен старший инспектор Ш. Галихайдаров с целью удостоверения в подлинности данного случая. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по КазССР Н. Сабитов и вовсе представил данный подтвержденный факт в ЦК Компартии республики (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 266-267).

Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по КазССР Н. Сабитов, как и дореволюционные российские «наблюдатели», имел

несколько ошибочное мнение о религиозности казахов. В отчёте о работе за третий квартал 1950 года он заявляет: «Казахи отличаются от других мусульманских народов проявлением наибольшего религиозного индифферентизма. Они довольно равнодушно относятся к сущности своей религии и свободно обходятся без соблюдения её основных требований. Например, пятикратные намазы (в день), ураза (пост) соблюдаются только стариками и старухами. Люди же средних лет не соблюдают этих обрядов, не говоря уже о молодых людях, которые не имеют теперь никакого отношения к этим обрядам».

Однако, это вовсе не говорит о том, что казахи почти все стали неверующими. Верующие среди них ещё есть. Это видно из тех цифровых данных, которые приведены в отчётах областных уполномоченных Совета об итогах «Ураза-байрам» и «Курбан-байрам», когда верующие посещали мечеть в значительном количестве» (Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье, 2001: 266).

Из приведенной цитаты становится очевидным, что Н. Сабитов заостряя внимание в большей мере на обрядах, не особо вдавался в этическую сторону казахской религиозности. Примечая такое его выражение, как «сущность религии», надо разобраться, что понимать под этим. Казах воспринимал ислам как веру в единого бога, создателя всего, предписывающего следовать духовной чистоте и остерегаться греховности. Тем самым, ислам проповедует добро и справедливость, взаимопонимание и взаимопомощь в человеческом сообществе. Казахи в большей степени акцентировали именно на данных понятиях, составлявших ментальные черты народа. Следует вспомнить о чувстве стыда, которое выражалось словосочетанием «үйт болады». Стыд как нравственная категория предупреждал и предостерегал от грехопадения. Следующей категорией была совесть как индикатор доброго и злого, хорошего и плохого. «Арсыз адам» («бессовестный человек») было одним из наиболее негативных определений поступков индивида. Следует также назвать «адамгершілік», что означает человечность, априори содержащее нравственность, то есть человеком может называться только обладающий нравственностью. Про индивида, потерявшего стыд и совесть, не обладающего человечностью, казахи говорили «оның құдайы жоқ», что означает «в нем нет бога». Тем самым, для казаха наиболее важной была вера в бога, формировавшая этические критерии и нормы, а обряды были вторичны. Приведенные нравственные категории составляли модель казахского воспитания и в последующие десятилетия.

Исходя из приведенных сведений, в послевоенные годы прослеживается активизация религиозной жизни. Обыденность сельских жителей, где в большей мере сохранялась традиционная культура, содержала исламские традиции. Если даже пятикратная молитва не составляла распорядка дня, в семьях пожилые люди, пользующиеся почтением, напоминали о приверженности мусульманской вере.

Пост Ураза длится всего месяц, но нельзя исключать некоторый подготовительный период к посту, а затем и время после него в ожидании Курбан-Байрам. Как было уже сказано, люди старше 50 лет соблюдали пост, не принуждая к этому молодежь, поскольку ислам в казахской среде воспринимался как личное желание индивида к следованию на праведном пути, и принуждать кого-либо соблюдать обряды и молиться казахи не видели смысла. В этом и заключается специфичность ислама в казахском варианте.

Периодические проповеди местных мулл, или же появление бродячих мулл также составляли часть повседневности. Вникая в слова муллы, люди обсуждали их, размышляли о вечном, о жизни после смерти. Наверняка, аргументы мулл по тому или иному вопросу могли пересказываться молодому поколению казахов, сохранивших заветы предков.

Похороны собирали людей на жаназа, мулла читал строки из Корана, что напоминало народу об их мусульманском вероисповедании, заставляло задуматься о боге, о том, что есть человек в этом мире.

«Сүндетке отырғызу» и вовсе ассоциировалось с праздником, после обряда родственники собирались за дастарханом, даря подарки и высказывая благие

пожелания мальчику. И в жизни каждого мужчины данный обряд был определенным рубежом становления.

Заключение. Возрождение ислама в казахской среде в период «сталинского снисхождения» может говорить о большой значимости религиозных воззрений. Следует, конечно, отметить отличительные черты ислама у казахов от народов Средней Азии, но даже религиозность в представленном виде свидетельствует о тюрко-мусульманской идентичности казахов. Процессы, как принято сейчас говорить, советской модернизации не исключили ислам из духовной культуры народа.

Как было уже отмечено, повседневность казахов сельской местности рассматриваемых годов отличалась определенной долей религиозности. Несмотря на антирелигиозный идеологический пресс и репрессивное воздействие 1930-х гг., в народе сохранялись вера, ритуалы и обряды, в этом отношении исключением не стали даже члены коммунистической партии.

Советы по делам религиозных культов, как областного, так и республиканского уровня, действуя согласованно по каждому прецеденту, проявляли особую бдительность, о чем свидетельствует приведенная переписка и отчетность. Если в городе Павлодаре была зарегистрирована одна община верующих, то в сельской местности под предлогом отсутствия мечети или молитвенного дома, верующие получали отказ в регистрации, что подтверждают приведенные факты. Из рассмотрения опубликованных архивных материалов, прослеживается, что Совет по делам религиозных культов как орган контроля религиозной жизни, помимо координации официальной религиозной деятельности, в условиях мирного времени имел определенную тенденцию всяческого легальным образом противостояния распространению религии.

Но, тем не менее, оживление религиозной жизни, проявлявшееся в деятельности местных мулл даже при отсутствии действующей мечети, в проповедях бродячих мулл, соблюдении поста людьми старше 50 лет, пятничном коллективном намазе и других обрядах подтверждает сохранение духовного мусульманского компонента в сельской повседневности.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Литература:

- Бенигсен А. Мусульмане в СССР. Париж: УМС А-PRESS, 1983. 90 с.
 Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1999. Сборник документов / Составители: Болтина В. Д., Шевелева Л. В. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2001. 492 с.
 Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. 2012. № 3 (60). С. 31-35.
 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане. Ақтөбе, 2007. 280 с.
 Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. 224 с.
 Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана). 1917 – начало 1930-х годов (Ин-т ист. партии при ЦК КП Казахстана – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС). Алма-Ата: Казахстан, 1990. 256 с.
 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. // История повседневности. 2017. № 1 (3). С. 60-76.
 Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 1998. 188 с.
 Тасмағамбетов А.С. Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история (История Республики Казахстан). Уральск, 1998. 220 с.

References:

- Benigsen A. Musul'mane v SSSR. Parizh: YMC A-PRESS, 1983. 90 s. [in Russian].
 Iz istorii islama v Pavlodarskom Priirtysh'ye. 1919-1999. Sbornik dokumentov /

Sostaviteli: Boltina V. D., Sheveleva L. V. Pavlodar: TOO NPF «EKO», 2001. 492 s. [in Russian].

Mustafayeva A.A. Istoricheskiy obzor evolyutsii islama v sovetskom Kazakhstane // Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya. 2012. № 3 (60). S. 31-35. [in Russian].

Mukhtarova G.D. Islam v sovetskom Kazakhstane. Aktobe, 2007. 280 s. [in Russian].

Nurgaliyeva A.M. Ocherki po istorii islama v Kazakhstane. Almaty: «Dayk-Press», 2005. 224 s. [in Russian].

Preodolevaya religioznoye vliyaniye islama (Iz opyta Kommunisticheskoy partii Kazakhstana). 1917 – nachalo 1930-kh godov (In-t ist. partii pri TSK KP Kazakhstana – filial In-ta marksizma-leninizma pri TSK KPSS). Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 256 s. [in Russian].

Saktaganova Z.G. Sovetskaya model' gosudarstvennoy religioznoy politiki v Kazakhstane i religioznaya povsednevnost' kazakhstantsev vo vtoroy polovine KHKH v. // Istoriya povsednevnosti. 2017. № 1 (3). S. 60-76. [in Russian].

Sultangaliyeva A.K. Islam v Kazakhstane: istoriya, etnichnost' i obshchestvo. Almaty: KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 1998. 188 s. [in Russian].

Tasmagambetov A.S. Politika sovetskoy vlasti v Kazakhstane v otnoshenii islama v 1917-1940 gg.: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya (Istoriya Respubliki Kazakhstan). Ural'sk, 1998. 220 s. [in Russian].

МРНТИ 03.00.20

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Козыбаева Махаббат¹, Құдайбергелды Болат²

¹PhD, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, Алматы. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

²Кандидат исторических наук, Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Аннотация: Авторы в статье предприняли попытку изучения социально-экономического положения крестьянства Северо-Казахстанской области в послевоенный период. Послевоенный период или период позднего сталинизма отличался дальнейшим прессингом тоталитарного режима. В особенности, это коснулось сельского населения, когда жизнь сельских жителей помимо ежедневного изнурительного труда за трудодни усугублялась еще и жесткими законами и налогами, которые предназначались для восстановления разрушенного хозяйства. В социальном составе преобладало европейское население, имелись спецпереселенцы. Положение сельского населения отягощали последствия засухи и последовавшего за ней голода в 1946-1947 гг. в центральных регионах России, что не могло не отразиться на усилении давления на казахскую степь. В целом, авторы приходят к выводу, что послевоенное десятилетие было трудным для сельского хозяйства, его тружеников. Решение вопросов его развития шло традиционно в рамках командно-административного руководства, без использования принципов экономического стимулирования, в основном за счет расширения площади посева достигалось увеличение производства зерна, делались попытки увеличения продуктов животноводства. Ряд аграрных реформ по укрупнению колхозов также не смогли восстановить довоенный уровень производства, поскольку причина лежала в отчуждении крестьянина от средств производства, отсутствии его материальной заинтересованности. Послевоенное восстановление сельского хозяйства привело к незначительному улучшению материального положения тружеников сельского хозяйства, промышленности, позволило решить вопрос о снабжении города продовольствием.

Ключевые слова: крестьянство, послевоенный период, колхозы, трудодни, животноводство, земледелие, миграции, спецпереселенцы.

МРНТИ 03.00.20

**СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
ОБЛЫСЫ ШАРУАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қозыбаева Махаббат¹, Құдайбергенолы Болат²

¹PhD, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты,
Қазақстан, Алматы. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru.

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология
институты, Қазақстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада авторлар соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысындағы шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеуге тырысқан. Соғыстан кейінгі кезең немесе кейінгі сталинизм кезеңі тоталитарлық режимнің одан әрі қысымға алуымен ерекшеленді. Әсіресе, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, атап айтқанда колхозшылардың күнделікті ауыр еңбек күндерін қиратылған шаруашылықты қалпына келтіруге бағытталған қатаң заңдар мен салықтар одан әрі күрделендіре түсті. Халықтың әлеуметтік құрамында басымдылыққа ие еуропалық тұрғындардың қатарында арнайы қоныстанушылар да болды. Ресейдің орталық аймақтарында 1946-1947 жылдардабелең алған құрғақшылық пен одан туындаған аштықтың салдары ауыл халқының жағдайын тіпті қиындатып, бұл ахуал қазақ даласындағы қысымның одан әрі күшеюіне ықпал жасады. Жалпы, авторлар соғыстан кейінгі онжылдық ауыл шаруашылығы мен оның еңбекшілеріне қиын болды деген қорытындыға келеді. Экономиканы ынталандыру принциптері қолданылмай, астық өнімінің ұлғаюы негізінен егіс алқабын кеңейту есебінен жүргізіліп, мал шаруашылығы өнімдерін арттыруға бағытталған әрекеттер мен дамыту мәселелері өміршіл-өкімшілік жүйе шеңберінде шешілді. Колхоздарды ірілендіру жөніндегі бірқатар аграрлық реформалар да өз нәтижесін бермеді. Шаруаның өндіріс иелігінен аластатылуы мен материалдық қызығушылықтың болмауы соғысқа дейінгі өнім өндіру деңгейін қалпына келтіре алмауына өз септігін тигізді. Соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығының қалпына келтірілуі ауылшаруашылығы мен өнеркәсіп еңбекшілерінің материалдық жағдайын болмашы көтеріп, қаланы азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін шешуге мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: шаруалар, соғыстан кейінгі кезең, колхоздар, еңбеккүн, мал шаруашылығы, егіншілік, көші-қон, арнайы қоныстанушылар.

MRSTI 03.00.20

**THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF PEASANTRY
AT NORTH KAZAKHSTAN REGION IN THE POST-WAR PERIOD**

Kozybaeva Mahabbat¹, Kudaybergenuly Bolat²

¹PhD, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Kazakhstan, Almaty. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and
Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Abstract: The authors in the article made an attempt to study the socio-economic situation of the peasantry in the North Kazakhstan region in the post-war period. The post-war period or the period of late Stalinism was distinguished by further pressure from the totalitarian regime. In particular, this affected the rural population, when the life of rural residents, in addition to the daily exhausting work for workdays, was aggravated by strict laws and taxes, which were intended to restore the destroyed economy. The social composition was dominated by the European population, there were special settlers. The situation of the rural population was aggravated by the

consequences of the drought and the ensuing famine in 1946-1947. in the central regions of Russia, which could not but affect the increased pressure on the Kazakh steppe. In general, the authors come to the conclusion that the post-war decade was difficult for agriculture and its workers. The issues of its development were traditionally solved within the framework of command and administrative leadership, without the use of the principles of economic incentives, mainly due to the expansion of the sowing area, an increase in grain production was achieved, attempts were made to increase livestock products. A number of agrarian reforms to enlarge collective farms also failed to restore the pre-war level of production, since the reason lay in the alienation of the peasant from the means of production, his lack of material interest. The post-war restoration of agriculture led to a slight improvement in the material situation of workers in agriculture and industry, and made it possible to resolve the issue of supplying the city with food.

Key words: peasantry, post-war period, collective farms, workdays, animal husbandry, agriculture, migration, special settlers.

Введение. С обретением Казахстаном суверенитета и независимости в казахстанской исторической науке происходит смена методологических постулатов, современная историография восполняет белые пятна истории советского государства, раскрывая антигуманную политику тоталитаризма по отношению к крестьянству. На сегодня в исторической науке Казахстана актуализируется вопрос изучения послевоенного развития казахского крестьянства в контексте последствий силовой модернизации в 1920-1930 гг. Советские граждане общими усилиями, постоянным взаимодействием на всех уровнях сумели выстоять и вывести страну из ужасающего положения послевоенной разрухи. Казахстан в годы войны и во все последующие периоды, кроме поставщика продукции тяжелой промышленности, был значительным регионом в общесоюзном производстве сельского хозяйства. Однако и послевоенный период отличался дальнейшим прессингом тоталитарного режима. В особенности, это коснулось сельского населения, когда жизнь сельских жителей помимо ежедневного изнурительного труда за трудовни усугублялась еще и жесткими законами и налогами, которые предназначались для восстановления разрушенного хозяйства. Положение сельского населения отягощали последствия засухи и последовавшего за ней голода в 1946-1947 гг. в центральных регионах России, что не могло не отразиться на усилении давления на казахскую степь.

Актуальность исследования связана также с региональным подходом, поскольку авторы статьи ставят своей целью выявить особенности социально-экономического положения крестьянства в послевоенный период в Казахстане, на примере Северо-Казахстанской области, играющей ведущую роль в экономике региона. В советский период Северный Казахстан являлся одним из ведущих аграрно-сырьевых регионов как республиканского, так и общесоюзного значения со сложной социально-демографической структурой населения. Будучи площадкой аграрного и индустриального развития, сырьевой житницей страны, Северный Казахстан с этого времени становится полиэтничным и поликультурным регионом.

Материалы и методы. В статье предпринимается попытка изучения социально-экономического положения сельского населения Северо-Казахстанской области в послевоенный период в контексте социально-экономической истории. Методологической основой исследования является принцип историзма, поскольку объект исследования исследуется в своем эволюционном развитии и претерпевает изменения в обозначенный период. Системный подход позволяет представить повседневность, обладающую многообразными внутренними элементами, связями и процессами, как составную часть более широкой системы взаимоотношений, а сельское население региона – как составную часть населения страны в целом. Многомерность и сложность повседневности как объекта исследования определяют в качестве одного из основных междисциплинарный подход. Для оценки уровня жизни населения в различных аспектах повседневности необходима сумма отдельных исследований социологического, демографического, экономического и культурологического характера. В исследовании использован синтез макро-

микроисторических подходов. Если макроисторический подход отражает изменения социально-экономического, политического, духовного развития общества, то микроисторический подход позволяет проследить влияние множества макрособытий на характер повседневной жизни, т.е. образ жизни, межличностные отношения и т.д. Все эти направления были объединены единой методологической схемой, единой программой, исходящей из цели исследования. При написании научно-исследовательской работы применялись общенаучные методы: анализ, синтез, статистический метод. К специальным методам, относятся методы сравнительного анализа, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический методы.

В качестве источниковой базы выступили архивные материалы Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА) и Государственного архива Павлодарской области (ГАПО), представленные преимущественно делопроизводственными документами партийных, государственных, хозяйственных учреждений, а также официальные статистические материалы (например, материалы переписи 1939 и 1959 гг.), периодическая печать и источники личного происхождения (воспоминания) (Ақталған есімдер, 2008). Теоретическую основу исследования составили работы представителей зарубежной и отечественной исторической мысли, внесших огромный вклад в изучение различных аспектов аграрной истории.

Обсуждение. На сегодня в отечественной исторической науке имеется богатая историографическая база исследования, в которой авторы изучали отдельные аспекты повседневной жизни крестьянства Казахстана. Рассматриваемый временной отрезок 1946–1953 гг. в научной литературе отмечен как послевоенный восстановительный период. В советской научной литературе, например, в трудах Т.Б. Балакаева (Балакаев, 1971), а также в работах начала 1990-х гг. – Муритовой А.Б. (Муритова, 1991), Сламбекова З. (Сламбеков, 1992) аграрный вопрос рассматривался в контексте роли партии в восстановлении разрушенного хозяйства в селах и аулах. С обретением Казахстаном суверенитета и независимости в казахстанской исторической науке происходит смена методологических постулатов, современная казахстанская историография восполняет белые пятна истории советского государства, раскрывая антигуманную политику тоталитаризма по отношению к крестьянству. В фундаментальных научных трудах казахстанских ученых, таких как М. Козыбаев (Козыбаев, 1991), Т. Омарбеков (Омарбеков, 2003), М. Койгелдиев (Койгелдиев, 2009), К.С. Алдажуманов (Алдажуманов, 1997), Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1997) поднимаются методологические и практические вопросы изучения советского крестьянства через проблему воздействия тоталитарной системы на сознание человека. В частности, Ж.Б. Абылхожин затронул проблемы репрессивных, карательных санкций руководящих органов в отношении крестьянства, подвергнул критике экстенсивность производства, привел доводы его неэффективности. Вопросы социально-экономического развития колхозного крестьянства в тисках тоталитарного режима поднимали Х.М. Абжанов (Абжанов, 1992), К.А. Берденова и С.И. Иманбердиева (Берденова, 1994), Р.Ж. Кадысова (Кадысова, 2006) З.Г. Сактаганова (Сактаганова, 2017). В частности, З.Г. Сактаганова раскрыла особенности аграрной политики в послевоенное время, отметив, что тяжелое положение крестьянства обуславливалось необходимостью обеспечения расширявшегося военно-промышленного комплекса продовольствием, с сохранением и укреплением действовавшей системы управления и распределения. Общие тенденции отечественной историографии показывают изученность государственной политики, однако повседневные практики и социальные стратегии выживания крестьянства в эпоху кризиса сталинской аграрной политики остаются мало изученным вопросом.

С другой стороны, в зарубежной историографии идет активное переосмысление послевоенной истории сельского хозяйства и крестьянства с позиций новых подходов и концепций. В рамках теории модернизации или цивилизационного подхода можно отметить работы А.А. Данилова и А.В. Пыжикова (Данилов, 2001), Зимы В.Ф. (Зима, 1996), Е.Ю. Зубковой (Зубкова, 1993, 2000), В.П. Попова (Попов, 2000),

в рамках историко-антропологического подхода - истории повседневности различные аспекты жизни советского крестьянства изучали Ш. Фицпатрик (Фицпатрик, 2001), Н. Лебина (Лебина, 2015), С. Бойм (Boym, 2009) и другие.

Результаты. Крестьянство Казахстана в послевоенный период было неоднородно и представлено разнообразием в этническом и социально-экономическом плане. В частности, оно включало в свой состав представителей европейских национальностей – потомков крестьян-переселенцев с европейских частей империи, непосредственно казахское население, прошедшее через силовую модернизацию, представителей депортированных народов с 1936 по 1945 гг. – спецпереселенцев и т.д. Большие потери населения в годы Великой Отечественной войны, когда из более 1 млн. призванных на фронт почти половина не вернулась, также накладывало отпечаток на трудовую повседневность, когда в качестве работников выступали женщины и дети. Кроме того, сельское хозяйство Казахстана снабжало продовольствием эвакуированное население: в годы войны и послевоенное время тысячи голов скота, большое количество техники, продовольствия было отправлено на эти нужды.

Послевоенные годы сопровождались кризисными явлениями практически во всех сферах, и в особенности, в сельском хозяйстве, что показывало на необходимость менять методы административного давления. В особенности, это коснулось сельского населения, когда жизнь сельских жителей помимо ежедневного изнурительного труда за трудовни усугублялась еще и жесткими законами и налогами, которые предназначались для восстановления разрушенного хозяйства. Положение сельского населения отягощали последствия засухи и последовавшего за ней голода в 1946-1947 гг. в центральных регионах России, что не могло не отразиться на усилении давления на казахскую степь. Ряд аграрных реформ по укрупнению колхозов также не смогли восстановить довоенный уровень производства, поскольку причина лежала в отчуждении крестьянина от средств производства, отсутствии его материальной заинтересованности.

Большие человеческие потери в годы войны, а также перенаправление всех имеющихся ресурсов (техники и продовольствия) на поддержание нужд эвакуированного населения, остаточный принцип финансирования, устаревшая техника и способы производства, отсутствие системы обновления и селекции семенного фонда повлекли за собой низкие урожаи, а вслед за этим и продовольственный кризис. Так, в Казахстане в первую послевоенную пятилетку (1946-1950 гг.) среднегодовая урожайность зерновых равнялась 4-6 ц/га, что было сопоставимо лишь с показателями 1913 г. (Абылхожин, 2019:13).

За годы войны в Северо-Казахстанской области произошло существенное сокращение посевных площадей на 126 тыс. га (или на 24,2%). В послевоенный период в области также упала урожайность зерновых практически в 3 раза: если в 1938–1943 гг. урожайность составляла около 11,9 ц/га, то в 1945 г. – 4,9 ц/га, а в 1946 г. – 4,1 ц/га (СКГА, 164:9). На сокращение сортовых посевов влияло и отсутствие качественного семенного фонда: в 1940 г. посевы составляли 84,4%, а в 1946 г. – 28 % (СКГА, 223:104). Для восстановления посевных площадей и повышения урожайности зерновых культур предусматривалось расширение паров и вспашка зяби (СКГА, 164:9). Однако многие меры правительства, такие как подбор контролирующих кадров, обновление сельскохозяйственной техники, создание лесозащитных полос, улучшение технологии обработки почв, носили кратковременный характер и были направлены лишь на борьбу с внешними признаками кризиса. Они не касались улучшения положения самого товаропроизводителя – крестьянина и были направлены только на необходимость выполнения государственного плана по хлебозаготовкам.

В свою очередь, невыполнение планов по заготовкам приравнялось к государственным преступлениям. 4 ноября 1946 г. состоялось заседание областного комитета партии о ходе хлебозаготовок в области. По результатам проверки, 8 ноября 1946 г. было установлено 416 колхозов, не выполнивших плана хлебозаготовок, из них 102 колхоза не участвовали в сдаче хлеба. За срыв хлебосдачи

органами прокуратуры и МВД были привлечены к уголовной ответственности 231 человек, в том числе: за срыв планов хлебоуборки и хлебозаготовок – 24, за порчу зерна – 18, за хищение и кражу зерна – 189 человек. Юрисдикцией народных судов было осуждено 209 человек, из них 17 человек по Закону «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 7 августа 1932 г. были приговорены к высшей мере наказания, то есть к расстрелу – 2 человека, к 10 годам лишения свободы – 15 человек (Северо-Казахстанская область, 1993: 276).

В целях улучшения ситуации было принято постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП (б) от 19 сентября 1946 г. «О мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели в колхозах», которое должно было положительно влиять на развитие сельского хозяйства. В ходе выполнения постановления в области были выявлены нарушения устава в 238 колхозах по расходованию трудодней, сняты с оплаты 130 человек, не имеющих отношения к колхозам, нормированы колхозные участки. Но указанное постановление способствовало нормализации учета земель, оплаты труда в колхозе лишь непродолжительное время, поскольку в действительности не могло кардинально изменить положения с продовольствием, а лишь задевало интересы крестьян-единоличников (СКГА, 164:19; СКГА, 194:227).

Общие тенденции упадка в сельском хозяйстве коснулись и животноводство: в 1941–1946 гг. поголовье скота всех видов сократилось на 26% или на 164 686 голов. Так, в Советском районе в 1946 г. лишь в 1/3 хозяйств насчитывалось до 10 коров и 50 овцематок. Значительно уменьшилось поголовье лошадей, поэтому в колхозах, совхозах, личном хозяйстве в качестве тягловой силы использовали коров. Отсутствие кормовой и материально-технической базы, отборных племенных пород скота и систематизации работы в этом направлении отрицательно сказались на состоянии животноводства. Неурожайный 1946 г. заметно сказался на заготовках кормов, что повлекло за собой массовый падеж скота, в частности молодняка, заболеваемость взрослого стада. В 1947 г. из 426 колхозов лишь 70 располагали столь незначительным количеством скота, однако и его прирост не мог покрыть плановых поставок по мясу (Северо-Казахстанская область, 1993: 276).

Как известно, для улучшения положения в животноводстве в 1949 г. Совет Министров и ЦК ВКП (б) приняли постановление «О трехлетнем плане развития общественного колхозного и совхозного продуктивного животноводства». Несмотря на предпринятые меры, вследствие дефицита кормовых запасов зимой 1949-1950 гг. произошло существенное сокращение поголовья скота на 8,9%. Поэтому предпринятый план развития животноводства на 3 года при отсутствии кардинальных мер по управлению животноводческой сферой и механизмов решения накопившихся проблем был выполнен только по двум видам скота: по овцам – на 106%, по лошадям – на 100,2%. В свою очередь, выполнение плана по крупному рогатому скоту составил 89%, а по птице только 22,4% и т.д. (СКГА, 489:159-159 об.).

Кризис в производстве и низкий уровень жизни приводили к оттоку населения на заработки в близлежащие города, что сказалось на демографической ситуации. В обозначенный период на демографические процессы в регионе повлияли последствия войны, эвакуации, депортации народов и голода середины 1940-х гг., что в результате сказалось на низком естественном приросте населения и изменении его этнической структуры. Для характеристики сельского населения Северо-Казахстанской области обратимся к данным официальных переписей 1939 и 1959 гг.

Исходя из полученных сведений, в Северо-Казахстанской области в обозначенный период имело место сокращение численности сельского населения: если в 1939 г. оно составляло 430 607 человек, то в 1959 г. всего 300 573 человек. Прежде всего, это было связано с военными потерями населения, а также постоянным оттоком сельских жителей еще со времен коллективизации в городскую местность в связи с созданием новых рабочих мест, а также подъемом железнодорожного и промышленного строительства, вследствие силовой модернизации и отчуждения

крестьянства от средств производства. Отсутствие у крестьян паспортов также не препятствовало большим потокам миграции в города и способствовало росту городского населения, что подтверждают материалы переписей.

Таблица 1 – Динамика численности сельского населения Северо-Казахстанской области Казахстана в 1939-1959 гг. (РГАЭ, 970; РГАЭ, 1566 г; РГАЭ, 1566 д.)

№	Численность населения	1939 г.	1959 г.
1	Городское	110920	156426
2	Сельское	430607	300573
	Итого	541527	456999

Процессы крестьянской колонизации еще в дореволюционный период, насильственной депортации народов в Казахстан в предвоенные и военные годы, эвакуации повлияли на этническое многообразие региона. По данным переписей, крестьянство региона в этническом плане было представлено в среднем соотношении: русскими (51,5%), казахами (19%), украинцев (13,3%), поляков (3,75 %), наметился рост численности немцев, литовцев, белорусов, чеченцев.

Таблица – 2. Национальный состав населения Северо-Казахстанской области в 1939–1959 г. (РГАЭ, 970; РГАЭ, 1566 г; РГАЭ, 1566 д.).

№	Национальность	1939 г.	1959 г.
1	Русские	198603	171065
2	Казахи	94491	48767
3	Украинцы	67080	33295
4	Поляки	28698	1883
5	Немцы	22038	32757
6	Татары	4885	3007
7	Корейцы	4536	225
8	Мордва	1980	647
9	Белорусы	1829	3472
10	Чеченцы	90	1226
11	Литовцы	37	1834
12	Другие	6340	2395
	Итого	430607	300573

Одной из категорий сельского населения стали, так называемые спецпереселенцы. Как известно, в 1941–1944 гг. были депортированы и высланы в Северный Казахстан немцы, калмыки, карачаевцы, ингуши, чеченцы, крымские татары (Алдажуманов, 1997). В середине марта 1944 г. в Северо-Казахстанскую область было направлено на поселение 39542 человека из числа чеченцев и ингушей. Как свидетельствуют исследователи, забота об их устройстве на новых местах возлагалась на местные представительные органы. Значительная часть спецпереселенцев, размещенная в Северо-Казахстанской области, была распределена между сельхозартелями (17060 человек), совхозами (2460 человек), предприятиями и учреждениями (1165 человек). Спецпереселенцы направлялись в колхозы им. Вильямса, «Молодая гвардия» Мамлютского района, «Пламя» Конюховского района, зерносовхозы Чистовский, Булаевский Булаевского района (Северо-Казахстанская область: 291). Однако неустроенный быт и возникшие

трудности, отсутствие постоянного обеспечения продовольствием привели к большой смертности среди спецпереселенцев. В голодном 1946 г. остро нуждающимся спецпереселенцам Северного Кавказа правительство Казахской ССР выделило 96 т. зерна, что в перерасчете на количество нуждающихся составило расчетную норму – 200 гр. в день на одного человека (Алдажуманов, 1997). Также раздавалась одежда и обувь, но это не могло разрешить всей проблемы. Зимой 1945–1946 гг. в колхозах и совхозах не работали 1800 человек переселенцев из-за отсутствия теплой одежды, обуви, кроме того 2816 детей не посещали школу (СКГА, 310:82, 83, 86).

Для сравнения, согласно архивным документам, в Павлодарскую область в марте 1944 г. прибыло спецпереселенцев с Северного Кавказа 8651 семья (41773 человека), из них чеченцев 4208 семей (19757 человек), ингушей – 3788 семей (19430 человек), балкарцев – 655 семей (2586 человек). По состоянию на 1 апреля 1945 г. числилось всего переселенцев с Северного Кавказа 8508 семей – 34830 человек, уменьшение на 143 семьи (6943 человека) произошло в связи с выездом в другие области и республики для воссоединения со своими семьями – 3504 человека, а также по причине смерти – 3439 человек. Высокая смертность и заболевания среди спецпереселенцев носили распространенный характер. Так, большая часть спецпереселенцев было расселено в колхозах 5885 семей (24354 человека) и в совхозах 922 семьи (3725 человек). Согласно архивным документам, в качестве продовольственной поддержки на 1 апреля было роздано крупного рогатого скота – 3484 головы, овец и коз – 14903 головы, быков – 950 голов по тем колхозам, в которых имелись спецпереселенцы. Однако несмотря на распределение, многие спецпереселенцы были оставлены на произвол судьбы: несмотря на то, что большинство из них вступили в колхозы, они не получили приусадебных участков, строительство жилых домов было сорвано, из-за этого имели место тяжелые последствия (ГАПО, 252:10-16).

Таким образом, анализ демографических процессов показал снижение роста сельского населения, что связано с преобразованием части сел в поселки городского типа, а также интенсивной миграцией сельского населения в городскую местность на промышленные стройки, пополнения рабочей силы за счет «спецконтингента». В целом, колхозы в своем социально-демографическом развитии отражали воздействие общесоюзных процессов ускоренной коллективизации, а также репрессивных мер советского государства, в том числе депортации народов. Именно в это время Северный Казахстан закрепил за собой статус полиэтничного региона.

Как известно, после принятия 30 мая 1950 г. постановления ЦК ВКП(б) «Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом Деле», в Северо-Казахстанской области стало насчитываться около 230 колхозов, с распределением в среднем на каждый колхоз до 10980 га земли, включающих около 170 крестьянских дворов, около 200 трудоспособных работников, с посевными площадями около 2172 га и общим скотом в 1922 головы (СКГА, 1038:28). Однако, специфика развития сельского хозяйства заключалась в том, что его уровень определялся в первую очередь выполнением государственных поставок, а в случаях, если государственный план не выполняется, то задолженность подлежало выполнить в урожайный год. В свою очередь, в земледелии выполнение хлебозаготовок было затруднено из-за погодных условий, отсутствия семян, а также экономических стимулов в развитии общественного сектора в сельском хозяйстве. Впервые хороший урожай в послевоенное время был получен только в 1950 г., когда сверх плана было сдано 7644 тыс. пудов (СКГА, 164:13; СКГА, 1038:13).

Переходу на денежные отношения способствовало повышение закупочных цен на зерновые, что в свою очередь увеличило денежные доходы колхозов в сентябре 1953 г. на 20 млн. рублей, в 1954 г. на 29 млн. без увеличения общей товарной массы. Возрастающие денежные доходы сельского хозяйства области привели к замене натуральной оплаты зерном денежными выплатами, что стимулировало труд крестьян, создавало реальные рычаги экономической

заинтересованности, которым не уделялось должного внимания в предыдущие годы. Однако денежные доходы колхозников в послевоенное время были скудными и ниже довоенного уровня: по сравнению, если в 1940 г. денежная часть трудодня составляла 58 коп., то в 1950 г. всего 40 коп. В свою очередь, возросли натуральные доходы: по Северо-Казахстанской области они составляли в 1949 г. – 0,7 кг на один трудодень, в 1950 – 5,4 кг, в отдельных районах доходы зависели от урожайности: например, в Октябрьском районе доход составлял 7,3 кг, в Ленинском – 6,5 кг, а в Приишимском – 6,1 кг на один трудодень. Несмотря на повышение стимуляции крестьянства на работу, даже в 1950 г. в Северо-Казахстанской области имелись случаи не выработки минимума трудодней (6600 колхозников или 13% от общего числа работников). Наличие данной категории колхозников свидетельствовало о потере заинтересованности у сельского населения в результатах своего труда.

Продовольственное обеспечение и уровень жизни крестьянства области оставались на довольно низком уровне. Вот, что сообщает об основных статьях расходов семейного бюджета крестьянской семьи Хасанова Диляра Габидулловна (1947 г.р.), жительница Северо-Казахстанской области, изучавшая историю области по воспоминаниям родителей: «Статья расходов была: одежды почти никакой, сами шили, из старого перешивали, доставалось от других практически не покупали, с едой, конечно, было трудно... что-то сами выращивали... Особой такой пищи не было, сахар, хлеб, чай, молоко... Но с продуктами питания в советское время было очень трудно» (Воспоминания Хасановой Д.Г.). Это факт подтверждают и архивные данные, которые свидетельствуют, что на фоне продовольственного кризиса обеспечение властями крестьянства продуктами потребления обострялось настолько плохо, что осуществлялось в основном за счет небольших личных подсобных хозяйств самого населения.

Заключение. Послевоенное десятилетие показало определенные сложности социально-экономического положения крестьянства. Жизнь сельского населения усугублялась природными катаклизмами, жесткими законами и налогами для восстановления хозяйства. Период позднего сталинизма отличался прессингом тоталитарного режима на усиление административного управления колхозами и совхозами, что проявлялось проведением реформ по укрупнению колхозов. Развитию

сельского хозяйства мешали традиционные командно-административные подходы, без использования принципов экономического стимулирования. Увеличение производства зерна достигалось зачастую экстенсивным путем за счет расширения посевных площадей, делались попытки стабилизации в сфере животноводства. Однако отсутствие решения системных проблем привело к тяжелому положению животноводства и сокращению поголовья почти в 3 раза, результатом чего стал массовый джугт 1951-1952 гг. В целом, послевоенное восстановление сельского хозяйства привело к незначительному улучшению материального положения крестьянства.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Литература

Абжанов Х. Сельская интеллигенция Казахстана: исторический опыт формирования и социальной практики (1946–1985 годы): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. – Алма-Ата, 1992. 42 с.

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: «Юат», 1997. 360 с.

Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991 гг.) – Алматы: КБТУ, 2019. 468 с.

Ақталған есімдер. Возвращенные имена. Петропавл, 2008. 464 б.

Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление

- тоталитарного режима. Алматы, 1997. 16 с.
- Boym S. *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. London: Harvard Univ. Press, 2009. 384 p.
- Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. Алма-Ата: Наука, 1971.
- Берденова К.А., Иманбердиева С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. Алматы, Гылым, 1994, 144 с.
- Воспоминания Хасановой Диляры Габидулловны, 1947 г.р., г. Петропавловск. Примечание – интервью. Записано Козыбаевой М.М.
- Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). Ф. 646. Оп.1. Д. 252. Л. 10-16.
- Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. М., РОССПЭН, 2001, 304 с.
- Зима В.Ф. Голод в СССР. 1946-1947 гг.: происхождение и последствия. М., Прометей, 1996, 304 с.
- Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964 гг. М., РОССПЭН, 1993
- Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. М., 2000, 204 с.
- Кадысова Р.Ж. Историография социокультурной модернизации. Павлодар: НПФ «Эко», 2006
- Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 гг. – Алматы: Искандер, 2009. – 448 с.
- Койгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. 432 б.
- Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 28 с.
- Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. 247 б.
- Лебина Н. Советская повседневность. Нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю» М., НЛЮ, 2015
- Муритова А. Б. Культурное строительство в селах и аулах Казахстана (1946–1960 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – История СССР. Алма-Ата, 1991. 24 с.
- Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.
- Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946-1953 гг. Тамбов, Издательство ТГПУ, 2000, 222 с.
- Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг.: монография. Караганда: Изд-во КарГУ, 2017, 365 с.
- Сламбеков З. Общественно-политическая жизнь аула и села Казахстана (1946–1960 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Алма-Ата, 1992. 24 с.
- Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. Алматы: Казахстан, 1993 – 392 с.
- Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). Ф. Р-22. Оп.4. Д. 164. Л. 9, 13, 19
- СКГА. Ф. Р-22. Оп. 4. Д. 194. Л. 227.
- СКГА. Ф. Р-22. Оп. 4. Д. 223. Л. 104
- СКГА. Ф. Р-22. Оп. 4. Д. 310. Л. 82, 83, 86.
- СКГА. Ф. Р-22. Оп.4. Д. 489. Л. 159-159 об.
- СКГА. Ф. Р-22. Оп.4. Д. 1038. Л. 13, 28
- Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 1562 Оп. 336. Д. 970.
- РГАЭ. Ф. 1562 Оп. 336. Д. 1566 г, 1566 д.
- Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. 422 с.

References

- Abzhanov Kh. *Sel'skaya intelligentsiya Kazakhstana: istoricheskiy opyt formirovaniya i sotsial'noy praktiki (1946–1985 gody): Avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya*. Alma-Ata, 1992. 42 s. [In Russian]
- Abylkhozhin ZH.B. *Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek*.

- Almaty: «Yuat», 1997. 360 s. [In Russian]
- Aqталған yesimder. Vozvrashchennyye imena. Petropavl, 2008 464 b. [In Kazakh]
- Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov Ye.K. Deportatsiya narodov – prestupleniye totalitarnogo rezhima. Almaty, 1997. 16 s. [In Russian]
- Boym S. Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia. London: Harvard Univ. Press, 2009. 384 p. [In English]
- Balakayev T.B. Kolkhoznoye krest'yanstvo Kazakhstana v gody Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1945 gg. Alma-Ata: Nauka, 1971. [In Russian]
- Berdenova K.A., Imanberdiyeva S.I. Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoyaniya sel'skogo khozyaystva Kazakhstana. Almaty, Gylym, 1994, 144 s. [In Russian]
- Vospominaniya Khasanovoy Dilyary Gabidullovnuy, 1947 g.r., g. Petropavlovsk. Primechaniye – interv'yu. Zapisano Kozybayevoy M.M.
- Gosudarstvennyy arkhiv Pavlodarskoy oblasti (GAPO). F. 646. Op.1. D. 252. L. 10-16.
- Danilov A.A., Pyzhikov A.V. Rozhdeniye sverkhderzhavy. SSSR v pervyye poslevoynnyye gody. M., ROSSPEN, 2001, 304 s. [In Russian]
- Zima V.F. Golod v SSSR. 1946-1947 gg.: proiskhozhdeniye i posledstviya. M., Prometey, 1996, 304 s. [In Russian]
- Zubkova Ye.YU. Obshchestvo i reformy. 1945-1964 gg. M., ROSSPEN, 1993 [In Russian]
- Zubkova Ye.YU. Poslevoynnoye sovetskoye obshchestvo: politika i povsednevnost'. 1945-1953. M., 2000, 204 s. [In Russian]
- Kadysova R.ZH. Istoriografiya sotsiokul'turnoy modernizatsii. Pavlodar: NPF «Eko», 2006 [In Russian]
- Koygeldiyev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 gg. Almaty: Iskander, 2009. 448 s. [In Russian]
- Qoygeldiyev M. Qazaq Yelí: Ulttyk bíregeylıktı saktau zholyndaǵy kыres (XIX ǵ. – XXI ǵ. basy). Almaty: «Qaratau KB» ZHSHS, «Dastyr», 2014. 432 b. [In Kazakh]
- Kozybayev M.K., Aldazhumanov K.S. Totalitarnyy sotsializm: real'nost' i posledstviya. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. 28 s. [In Russian]
- Kozybayev M. Aqtandyktar aqıqaty. Almaty: Qazak un-tı baspasy, 1991. 247 b. [In Kazakh]
- Lebina N. Sovetskaya povsednevnost'. Normy i anomalii. Ot voyennogo kommunizma k bol'shomu stilyu» M., NLO, 2015 [In Russian]
- Muritova A. B. Kul'turnoye stroitel'stvo v selakh i aulakh Kazakhstana (1946–1960 gg.): Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – Istoriya SSSR. Alma-Ata, 1991. 24 s. [In Russian]
- Omarbekov T. XX ǵasyrdaǵy Qazaqstan tarikhynun ózektı maseleleri. Almaty: Óner, 2003. 552 b. [In Kazakh]
- Popov V.P. Ekonomicheskaya politika sovetskogo gosudarstva. 1946-1953 gg. Tambov, Izdatel'stvo TGPU, 2000, 222 s. [In Russian]
- Saktaganova Z.G. Ekonomicheskaya modernizatsiya Kazakhstana. 1946-1970 gg.: monografiya. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2017, 365 s. [In Russian]
- Slambekov Z. Obshchestvenno-politicheskaya zhizn' aula i sela Kazakhstana (1946–1960 gg.): Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya. Alma-Ata, 1992. 24 s. [In Russian]
- Severo-Kazakhstanskaya oblast': stranitsy letopisi rodnogo kraya. Almaty: Kazakhstan, 1993. 392 s. [In Russian]
- Severo-Kazakhstanskiy gosudarstvennyy arkhiv (SKGA). F. P-22. Op.4. D. 164. L. 9, 13, 19
- SKGA. F. P-22. Op. 4. D. 194. L. 227.
- SKGA. F. P-22. Op. 4. D. 223. L. 104
- SKGA. F. P-22. Op. 4. D. 310. L. 82, 83, 86.
- SKGA. F. P-22. Op. 4. D. 489. L. 159-159 ob.
- SKGA. F. P-22. Op. 4. D. 1038. L. 13, 28
- Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv ekonomiki (RGAE). F. 1562 Op. 336. D. 970.
- RGAE. F. 1562 Op. 336. D. 1566 g, 1566 d.
- Fitspatrik SH. Stalinskiye krest'yane: sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-ye gody: derevnya. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2001. 422 s. [In Russian]

**ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ
75 YEARS OF GREAT VICTORY**

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДА 1941 ЖЫЛЫ ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРИ
ҚҰРАМАЛАР ТУРАЛЫ**

Алдажұманов Кайдар Сейсембайұлы

т.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері

Түйіндеме Мақала 1941 ж. жазы мен күзінде Қазақстанда жасақталған әскери құрамалардың тарихына арналған. 1941-1945 жж. соғыс тарихына 316 (8 гвардиялық) 312, 391, 310, 314 және басқа да атқыштар дивизияларының командирлері мен жауынгерлерінің ерлігі, олардың даңқты жолдары мәңгі енді.

Мұнда әскери құрамалар мен бөлімдердің жергілікті басқару органдарының көмегімен құрылғаны, оларға Қазақстан азаматтарының елін қорғау үшін өз еріктерімен кіргендігі де баяндалады. 1941 ж. жазда құрылған дивизиялар соғыстың алғашқы кезіндегі аса маңызды шайқастарға қатысқандығы айтылады. Оған 316, 312, 310, 314 және басқа атқыштар дивизияларының Москваны, Туланы, Ленинградты қорғауы дәлел. 1941 ж. батыс, оңтүстік батыс, солтүстік батыс майдандарындағы ұрыстарда соғыстың мұнан кейінгі жағдайына әсер ететін оқиғалар тағдыры шешілген болатын.

Мақалада 1941 ж. Қазақстан жерінде құрылған атқыштар дивизияларының мұнан кейінгі тарихы, бұл дивизиялардың Қазақстанмен байланысы да көрсетілген. Соғыс жылдары республика халқының делегациясы бұл әскери құрамаларға бірнеше рет барып, майдан мен тылдың бірлігін күшейткені мәлім.

Кілт сөздер: соғыс, майдан, атқыштар дивизиясы, полк

МРНТИ 03.20.00

**О ВОИНСКИХ ФОРМИРОВАНИЯХ, СФОРМИРОВАННЫХ
В КАЗАХСТАНЕ В 1941 ГОДУ**

Алдажұманов Кайдар Сейсембаевич

Главный научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

Аннотация. Статья посвящена истории войсковых соединений, сформированных на территории Казахстана летом и осенью 1941 г. В историю военного времени 1941-1945 гг. навечно вошли подвиги бойцов и командиров 316 (8 гвардейской) Панфиловской, 312, 391, 310, 314 и других стрелковых дивизий, прошедших славный боевой путь.

В ней рассматриваются вопросы формирования войсковых частей и соединений с помощью местных органов власти, в том числе и добровольное вступление граждан Казахстана в эти воинские части, чтобы защитить страну в связи с началом войны. Дивизии, сформированные летом 1941 г. участвовали в важнейших сражениях начального периода войны, о чем свидетельствуют боевые действия 316, 312, 310, 314 и других стрелковых дивизий, оборонявших не посредственно Москву, Тулу, а также Ленинград. В боях 1941 г. на западном, юго-западном, северо-западном фронтах во многом решался дальнейший ход войны, повлиявший и на последующие события военного времени.

В статье кратко прослеживается и дальнейшая история стрелковых дивизий, сформированных в 1941 г. на территории Казахстана, отмечается их боевой путь и вклад в достижение победы над агрессором, а также связь этих дивизий с Казахстаном. Делегации населения республики неоднократно посещали эти воинские соединения, укрепляя связь фронта с тылом.

Ключевые слова: война, фронт, стрелковая дивизия, полк

IRSTI 03.20.00

ABOUT MILITARY FORMATIONS FORMED IN KAZAKHSTAN IN 1941

Aldazhumanov Kaidar Seisembaiuly

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
chief Researcher, Candidate of Historical Sciences

Abstract. The article is devoted to the history of military formations formed on the territory of Kazakhstan in the summer and autumn of 1941. In the history of wartime 1941-1945. forever included the feat of soldiers and commanders of 316 (8 guards) Panfilov, 312, 391, 310, 314 and other rifle divisions that passed the glorious path of battle.

It describes the matters of formation of military units and troops using with the help of local authorities, including the voluntary entry of citizens of Kazakhstan into these military units in order to protect the country because war started. Divisions, formed in the summer of 1941 participated in the most important battles of the initial period of the war, as evidenced by the fighting of 316, 312, 310, 314 and other rifle divisions that defended Moscow, Tula, and Leningrad. In the battles of 1941 on the Western, South-Western, and North-Western fronts, the further course of the war was largely decided, which also influenced subsequent wartime events.

The article briefly traces the further history of the rifle divisions formed in 1941 on the territory of Kazakhstan, notes their fighting way and contribution to achieving victory over the aggressor, as well as the connection of these divisions with Kazakhstan. Delegations of the population of the republic have repeatedly visited these military units, strengthening the connection between the front and the back.

Key words: war, front, rifle division, regiment

Кіріспе. Соғыстың басталуын Қазақстан халқы ашына қарсы алды. Бұл бейбіт өмірдің бұзылуынан туған, ер азаматтар майданға кетеді, орала ма, жоқ па деген сұраудан туған өмірдің заңды көрінісі еді. Соғысқа дейін де, соғыс кезінде де тоталитарлық билік әбден күшейіп, халықтың бар өмірін, сана-сезімін өз идеологиясына бағындырып алуы ел басына күн туған уақытта бүкіл елдің өмірін, тірлігін бір мақсатқа – майданға жұмылдыруға септігін тигізді. Соғыстың өне бойы КСРО үкіметі бұған зор мән беріп, халықты жеңіске шақырды.

Республиканың экономикасын, барлық материалдық ресурстарын соғыс жағдайына бағындыру жұмысы Қызыл Армияға жауынгерлік резервтер дайындау ісімен қоса жүргізілді.

Соғыс жүздеген, мыңдаған адамдарды әскери сапқа тұрғызып, қару асындырды. Фашистік Германияның бейбіт жатқан КСРО еліне қарақшылықпен шабуыл жасап, баса-көктеп ойран салуы барлық адамдардың ыза-кегін туғызып, олардың патриоттық жігерін тасытты.

КСРО үкіметі барша халықты қанқұйлы жауға қарсы күреске аттануға, туған жерді, ортақ отан – жұмысшылар мен шаруалар мемлекетін қорғауға шақырды.

Нәтижелер. Соғыс басталған күндері қолына қару ұстауға жарайтын әрбір республика азаматы әскери комиссариаттарға келіп, өздерін әскер қатарына алып, майданға жіберуді өтінді. Майданға жіберуді сұранып, көрі де, жас та, еркек те, әйел де жазып жатты. Әскери комиссариаттарға мұндай өтініштер көптеп түсіп тұрды. Тіпті шалғайда іс-сапарда жүргендердің өзі осындай тілектерін телеграмма арқылы білдіріп жатты.

Соғыс басталған күндері Шығыс Қазақстан және Семей облыстарының территориясында салынып жатқан тас жолдың құрылысшылары арасында іс-сапарда жүріп, ҚҚ(б)П Орталық Қомитетіне жолдаған телеграммасында П.Н. Кузнецов «Казахская правда» газетінің 1941 ж. 24 маусымындағы басылымында былай деп жазды: «Командировкадан шақырып алып, майданға жіберуіңізді өтініп сұраймын». Бұл кісінің тілегі орындалды, ол 316-атқыштар

дивизиясының органы «За родину» газетінің редакторы болып тағайындалды да, 1942 жылдан бастап «Правда» газетінің тілшісі болды. Осындай алдыңғылардың бірі болып майданға баруды өтініп, тілек білдіргендердің ішінде Қарағанды қолөнер училищесінің мастеры З. Хакимов те бар еді. Ол Қарағанды қаласындағы Киров аудандық әскери комиссариатына майданға жіберу жөнінде өтініш беріп, оның да өтініші қанағаттандырылғаны жәйлі біз сол кездегі газет хабарынан біліп отырмыз.

Соғысқа душар болған қазақ халқының патриоттық сезімінде шек болған жоқ. Көп ұлтты мемлекет Конституциясында белгіленген өздерінің еркін пайдалана отырып, жасына, ұлтына, тіпті ұл-қызына да қарамастан адамдар майданға аттануды, елді қорғауды ең қасиетті борышымыз деп түсінді. Міне, соның бірі еңбекшілер депутаттары Шымкент облыстық атқару комитетінің жас қызметкері Ф.Г. Мұстақымова еді. Ол өзін майданға жіберуді сұрай отырып, өтінішінің аяғында: «1938 ж. екі жылдық медициналық мектепті бітірдім, көптеген спорт разрядтарын орындағаным жәйлі значоктерім бар», – деп өзінің әскери дайындықтан құралақан емес екенін білдіреді (Қазақстан в период, 1964:34). Әрине, патриот Ф. Мұстақымованың бұдан кейінгі тағдырының қалай болғанын біз білмейміз, біздің қолымыздағы мәлімет осы ғана. Бәлкім осы жолдарды оқығандардан Ф. Мұстақымованы білетіндер табылып, кейін тарих жолдары жалғасып жатса, одан артық не бар, көпшілік тілегі орындалған болар еді. Өткен мен кәзіргінің арасындағы байланыс дәнекері сабақтаса түсер еді.

Атақты мемлекет қайраткері азамат соғысына қатысушы Әліби Токжанұлы Жангелдинді (1884-1953) жұрттың бәрі біледі. Ал соғыс басталған кезде алпысты алқымдап қалған қайраткер өзін майданға жіберуді өтініп, сол кездегі КСРО Қорғаныс Халық Комиссары маршал С.К. Тимошенконың атына жолдаған хатын екінің бірі, әсіресе қазақ оқушылары біле бермейді. Ұзақ уақыт бойы республиканың архивінде сақталып келген, бұдан көп жыл бұрын шағын тиражбен шыққан документтер жинағында жарияланып, беті сарғыш тарта бастаған осы құжаттың толық мәтінін келтіре кетуді жөн көрдік. Ол документ мынау:

«Құтырылған фашистік жыртықштар біздің қасиетті жерімізге қол сұқты.

Бүкіл кеңес халқы ... Отанды қорғауға бел байлады.

Мен, қарт партизанмын, осындай жауапты кезде оқшау қалғым келмейді, сондықтан мені Қызыл Армия қатарына алып, өзіңіздің ұйғаруыңыз бойынша кез келген майданға жіберуіңізді сұранамын.

Өзімнің өткендегі қызметім жөнінде қысқаша хабарлап. Сіздің есіңізге саламын. 17-20 жылдарда мені Владимир Ильич Лениннің өзі Дала (Қазақ) өлкесінің Төтенше әскери комиссары етіп тағайындады, мен мұнда Дутов пен Колчакқа қарсы күресуші Қызыләскер отрядтарын ұйымдастырдым.

Жауынгерлік істерім үшін мен Қызыл Ту орденімен наградталдым.

1920 жылдан осы кезге дейін Қазақ КСР үкіметінің мүшесімін.

Әскери есепте дивизияның әскери комиссары есебіндемін.

Қымбатты Семен Константинович! Менің егде тартқан жасыма қарамастан, әлі күш-қуатым қайтқан жоқ және біздің Отанымызды қорғау жолында өз өмірімді киюға дайынмын.

Менің тілегімді орындауыңызды өтінемін.

Сәлеммен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты Ә. Жангелдин.

Менің адресім: Алматы қаласы, Калинин көшесі, 104-үй ».

Қарт қайраткердің ел басына күн туғанда майданға сұранып жазған патриоттық сезімге толы хаты бұдан қырық төрт жыл бұрын жазылған. Аға ұрпақтың өнегелі істері деп осыларды айтамыз. Майданға жіберуге өтінген мұндай фактілерді республика бойынша көптеп келтіруге болады.

Соғыс басталған күні-ақ КСРО Жоғарғы Кеңесінің көптеген әскери округтар бойынша әскер қызметіне міндетті адамдарды мобилизациялау туралы Жарлығы шықты. Ең алғашында мобилизация бойынша соғысқа міндетті әскер қызметін атқаруға тиісті 1905-1918 жылдары туған адамдар алынды. Бұл мобилизация 14 әскери округ бойынша жүргізілді. Майданға аттанатындардың шақыру

пункттеріне алғашқы келетін күні 1941 ж. 23 маусымы деп белгіленді.

Мұнымен қоса осы 22 маусым күнгі Жарлық бойынша КСРО-ның көптеген аудандары соғыс жағдайында деп жарияланды. Бұған батыс, солтүстік-батыс, оңтүстік аймақтары мен Москва, Тула сияқты облыстары, Краснодар өлкесі сияқты аудандары кірді.

Міндетті әскер қызметіне жарамды адамдарды мобилизациялау ісі ұйымдасқан түрде, шапшаң да жедел жүргізілді. 1941 ж. 1 шілдеге қарсы, яғни мобилизация жарияланған соғыстың алғашқы 8 күнінің ішінде ғана Қызыл Армия қатарына 5,3 млн адам шақырылды (50 лет, 1968:257).

КСРО үкіметі ең алғашқы соғыс басталған күннен бастан-ақ осы секілді әскери-мобилизация жөніндегі шұғыл шараларды жүзеге асыруға кірісті. Майдан шебін таяу жердегі әскери округтардың бәрі тиісті майданға айналып, белгілі бір атпен аталатын болды. Мысалы, Прибалтика (Балтық) ерекше әскери округі – Солтүстік-Батыс майдан, Киев ерекше әскери округі – Оңтүстік-Батыс майдан деп аталды. Осындай қорғаныс талабымен құрылған майдандардың саны 1941 ж. аяғына таман оншақтыға жетті. Бұларды толықтырып отыру ісі орасан зор адам ресурстарын қажет етті.

Шұғыл әскери-мобилизациялық шараларды жүзеге асыру арқылы ентелеген жауға тойтарыс бере отырып, үкімет Кеңес Қарулы Күштерінің қатарын онан әрі толықтыруды соғыс басталған алғашқы сағаттан-ақ қарастырды. Майдан маңындағы аудандарда әскери комиссариаттарға ағылып келіп жатқан адамдардан халық жасақтары құрылып жатса, майданнан қашық алыстағы тыл зоналарында әскери құрамалар мен бөлімдер құрыла бастады. Бұлар Кеңес Қарулы Күштерінің қатарын жедел толықтырып, жауға қарсы қарулы күрестің шараларын нығайтты.

КСРО үшін соғыстың алғашқы қиын кезеңінде өз Қарулы Күштерінің қатарын үздіксіз толықтырудың жаудың тұтқиыл соғыс жоспарын күйретуде ерекше маңызы болды. Осы жағдайды еске ала отырып, үкімет адам күшін және барлық материалдық ресурстарын майдандағы әскерлердің жауынгерлік қуатын арттыру мақсатына жұмылдыра білді. Бұл шұғыл түрде іске асырылды. Осының нәтижесінде миллиондаған адам Қызыл Армияның құрамын толықтырды. Тек, 1941 ж. шілде мен желтоқсан арасында ғана бүкіл КСРО бойынша 286 атқыштар дивизиясы, 159 атқыштар және 76 танк бригадалары құрылды. Бұлардан басқа осы мерзім ішінде 100 дербес танк батальондары сап түзеді (50 лет, 1968:270).

Бірақ соғыстың аты соғыс. Әсіресе моторлы техника мен оқ бората білетін автоматты қарудың күшіне сенген жауға қарсы 1418 күн бойы тынымсыз жүргізілген соғыс адам өмірін аяусыз жәйпай білді. Сондықтан Қызыл Армияның қатарын үздіксіз толықтырып отыру ісі майдан талабына сай жүргізілді.

Ұрыстағы шығынның орнын толықтырып, жаңа әскери құрамаларды жасақтау мәселесі әсіресе соғыстың алғашқы кезеңінде күн тәртібінен әсте түскен емес. Бұл жағдай халықты әскер қатарына шақыру жұмысының көлемін кеңейте түсуді талап етті. Міне осыған байланысты 1941 ж. тамызда 1890-1904 жылдары және 1923 жылға дейін туған әскер міндетіндегілерді мобилизациялау жарияланды. Сөйтіп, кең көлемде жүргізілген соғыс салдарынан Кеңес Қарулы Күштерінің қатарын тылдағы еңбек майданына да соншалықты қажет қарулы да қайратты еректер есебінен толықтыруға тура келді.

Осы орайда мына мәселе еріксіз еске түседі. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде КСРО одақтасы болған Англия сияқты елде әскер қатарына 18 бен 60-тың арасындағы еркектерден басқа 20 мен 30-дың арасындағы басы бос қыздар және баласы жоқ жесір әйелдер де шақырылды. Олар әйелдерге арналған көмекші корпуста әскери міндетін өтеуге тиіс болды (Гауинг, 1970:15). КСРО әскері қатарына да дәрігерлік, санитарлық қызметке әйелдер де шақырылды.

1941 ж. 18 қыркүйекте Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің КСРО азаматтарын жалпыға бірдей міндетті әскери оқуға тарту жөніндегі қаулысы жарияланды. Бұл қаулы бойынша әскери оқу 1941 ж. 1 қазаннан бастап енгізілді. Оқуға Қызыл Армияға резервтер дайындау мақсатымен 16 мен 50-дің арасындағы ер-азаматтар

тартылды (Жилин, 1970:4). Соғыс жатдайы туғызған осындай оқу жүйелері арқылы жалпыға бірдей алғашқы әскери дайындықты игеру ісі қолға алынды. Мұның жер-жерлерде жасақталып жатқан бөлімдер мен құрамалардың қатарын алғашқы әскери дайындықтан өткен жауынгерлермен толықтыруда үлкен маңызы болды. Белгілі дәрежеде жауынгерлік дайындығы бар резервтерге ие болған құрамалар мен бөлімдерде әскери өнерге үйрету ісі соғыс көзінің жеделдетілген программасымен жүргізілді.

Қазақстанда соғыс жылдарында жалпыға бірдей әскери оқу жүйесінде, Осоавиахим, Қызыл Крест сияқты тағы басқа көптеген ерікті қорғаныс және спорт ұйымдарының жүйесінде әртүрлі мамандықтар бойынша 2 миллиондай адам жауынгерлік дайындықтан өтті (Қазақ ССР, 1984:66). Алғашқы әскери дайындықтан өткен қазақстандық жауынгерлер соғысқа қажет әртүрлі мамандықты игеріп, майданға аттанды. Мысалы, Жамбыл қаласындағы автобазаның шофері Королев былай деді: «Мен әскери дайындықтан өтіп, Отанды қорғауға толық әзірлікпен аттанып барамын, станокты пулеметті, винтовканы және бөлімшенің тактикалық дайындығын үйрендім» (Кашкенбаев, 1970:173).

Әскери бөлімнің саяси жұмысына басшылық етіп жүрген Есенғалиев майданнан жазған хатында былай деді: «Мен тамаша мектептен өтіп, жалпыға бірдей әскери оқуды бітіріп, жауынгерлік жағынан шындалдым; бұл майданның ең қиын жағдайында кәзір мен өзім қызмет істеп жүрген бөлімнің саяси ұйымына сенімді түрде басшылық етуіме негіз болды».

Отан соғысы майдандарында ерліктің үлгісін көрсеткен біздің көптеген ержүрек жауынгерлеріміз бен даңқты батырларымыздың дені осы жалпыға бірдей әскери оқудың дайындығынан өткендер.

Қалаларда соғыс өнерін оқытудың жағдайы өзгеше болды, өйткені оларда әскери комиссариаттармен қоса нұсқаушы оқытушылар сияқты кадрлар да бар еді. Ал соғыс жылдары Қазақстанның көптеген шалғайдағы аудандарында әскери комиссариаттар бір-бірінен қашық болды. Міне мұндай жағдайда жергілікті билік ұйымдары бұл істі тікелей өз қолдарына алып, оны ауылдағы маусымды жұмысты (мысалы, пішен шабу, егін орағы сияқты маңызды науқандарды) пәрменді түрде атқара жүріп орындады. Сөйтіп әскери дайындық оқуы өндірістегі жұмыстармен осылай қабаттаса жүргізілді.

Бұқара арасындағы жаппай әскери оқу жұмысын жолға қоюда құрылған әскери бөлімдердің ролі ерекше болды. Бұл бөлімдер әскери-мобилизациялық жұмыстың барысына бағыт беріп, оның жоспарлы, ұйымдасқан түрде жүргізілуін қадағалап отырды. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің Қызыл Армияның резервтерін дайындау жөніндегі нұсқауларының өз мерзімінде орындалуын жергілікті ұйымдары үнемі қадағалап, жүзеге асырып отырды.

Бұл соғыста ерікті халық жасақтарының да атқарған ролі ерекше болды. Кеңес адамдары тек қалыпты әскер бөлімдерінің құрамында ғана емес, жер-жерлерде ұйымдасқан халық жасақтарының қатарында да жауға қарсы ерлікпен шайқасты. Жау агрессиясына тойтарыс беруде қарулы халық күресінің бұл түрінің атқарған ролі ерекше. Халық жасақтары жау шапқыншылығына ұшыраған аудандарда қалыптасты, сөйтіп олар майдан әскерлерінің резерві іспетті болды.

Халық жасақтары негізінде құрылған құрамалар майдан әскерлерінің тұрақты дивизияларына айналып, даңқты жолдан өтті.

Соғысының қатал сындарына төтеп беруде халық бар салмақты өзіне алды. Майдан шебіндегі аудандар сияқты соғыстың алғашқы жылы Қазақстанда халық жасақтары және жұмысшы батальондары тектес жауынгерлік құрамалар мен бөлімдер ұйымдастырылған жоқ. Қазақстан майдан шебінен, зеңбірек гүрсілінен алысырақ болды. Бірақ соғыстың алғашқы сағатынан бастап өздерін жауынгерлік саптамыз деп есептеген республика еңбекшілері әрқайсысы тиісті орнында қажырлы еңбек үстінде көрінді.

Соғыс басталысымен-ақ Қазақстанның қалалары мен аудандарында әскери құрамалар мен бөлімдер жасақтала бастады. Республиканың билік органдары жаңадан құрылып жатқан әскери құрамаларға резервтер әзірлеп, материалдық

көмектерді ұйымдастырысып, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің нұсқауларын бұлжытпай орындау ісімен шұғылданды. Олар жергілікті әскери комиссариаттардың жұмысына көмектесіп, үкіметтің әскери-мобилизациялық тапсырмаларының дер кезінде орындалуына жағдай жасап отырды.

Бұл жүргізілген шаралардың бәрі ол уақытта кез келген жерде айтылып, не болмаса баспасөз бетінде жазылып, дабыралана бермейтін соғыс құпиясы болатын. Қызыл Армияның құрамы, оның дайындалып жатқан резервтері туралы мәселелер әскери құпия болып саналатын да, олар жөніндегі толық ақпарат Бас штабтың арнаулы бөлімдері мен Жоғарғы Бас Командованиенің Ставкасы сияқты органдарға жиналатын. Міне бұл жөнінде армия генералы С.М. Штеменко былай деп жазды: «Елдің түкпірінде өте құпия жағдайда резервтегі армиялар дайындалып жатты, оны тек Ставка мүшелері және Бас штабтың онымен байланысты кейбір адамдары ғана білетін еді» (Штеменко, 1972:40-41). Бұл, әрине, әскери тәртіп талабынан туған мәселе.

Соғыстың алғашқы жарты жылында майданға Қазақстаннан 300 мыңнан астам адам жіберілді. Олардың қатары бір жыл ішінде 687 мыңға жетті. Бұлар соғыстың ең қиын кезеңінде Белоруссия мен Украинаны, Карелияны, Москваны, Ленинградты, Кавказды қорғады, Сталинградқа дейін жетіп ерлікпен шайқасты, опат болды. Жалпы 1941 ж. 22 маусым мен 1945 ж. мамыр аралығында Қазақстаннан 1 млн 210 мың адам алынды. Соғысқа дейін әскерге шақырылғанды қосқанда 1 млн 367 мың адам майданда болды.

Осындай жатдайға байланысты соғыс кезінде құрылған әскери құрамалар жәйлі әркімнің қолы жетер мол мағлұматтар жоқ, олар жөніндегі деректерді үзіп-жара тек арнаулы архивтерден, немесе құрамалар мен бөлімдердің жүріп өткен жолы туралы документтерден кездестіреміз. Бұлар жөнінде бізге қосымша мағлұмат беретін соғыс ардагерлерінің естеліктері, әскербасыларының мемуарлары, не болмаса кейбір әскери құрамалар мен бөлімдердің жауынгерлік жолы туралы арнайы жазылған кітаптар мен әр кезде дүниеге келген бірен-саран диссертациялық жұмыстар сияқты еңбектер. Олардың да уақыт сынынан өткендері мен өтпегендері бар.

Соғыстың аяқталғанына 75 жылдан асты. Осы уақыт ішінде қазақстандық жауынгерлердің ерліктері туралы жарық көрген біраз дүниелер бар екені жоғарыда айтылды. Бірақ соған қарамастан негізгі қазақстандық құрамалар жәйлі жан-жақты жазылған тиянақты еңбектер әлі де болса қажет.

Кеңес Одағының Батыры генерал-майор И.В. Панфилов атындағы Режицалық Ленин орденді, Қызыл Ту, Суворов орденді 8-гвардиялық атқыштар дивизиясы жөнінде бірқатар кітаптар жарық көрді. Москва түбінде өзінің ерлік істерімен Кеңес Қарулы Күштерінің даңқын шығарып, атағы әлемге әйгілі болған осы құраманың ардагерлері Б. Момышұлы, М. Ғабдуллин, Д.Ф. Снегин, А.И. Кузнецов, Б. Жетпісбаев, Қ. Шәріпов және басқа да авторлар жазған очерк, әңгіме, естеліктер оқырман қауымға бұрыннан таныс. Әсіресе дивизияның 1941 ж. қаһарлы күндерінде Қазақстан астанасы Алматыда жасақталып, майданға аттанғаны жәйлі және Москва түбінде оның жауынгерлерінің көрсеткен ерлік істері туралы жазылған тарихи-публицистикалық басылымдар мен көркем шығармалар, театр қойылымдары жұртшылыққа кеңінен мәлім. Дивизия майдан өмірін бастан кеше жүріп, жеңіс сағатын Прибалтикадағы Лиепая маңында қарсы алды. Бірақ осы дивизияның соғыс жылдардағы жалпы жауынгерлік жолы туралы бар оқиғаны біріктіре, тарихи тұрғыдан қадағалай жазылған тиянақты зерттеу әлі де болса жоқ.

Оған әлі күнге дейін өршіп тұрған 28 батырдың ерлігі туралы дауда куә.

Егер атақты 8-гвардиялық дивизия туралы мәселенің жәйі осындай болса, көп айтыла бермейтін басқадай кейбір құрамалар жайында жазылған еңбектер де, жинақталған тарихи мәліметтер де әлі сол мардымсыз қалпында. Оның себебі жоғарыда айтылды. Сондықтан әскер бөлімдері мен құрамалардың құрылу тарихы, жауынгерлердің майданда жасаған ерліктері мен жорық жолдары туралы талмай ізденіп, келелі еңбектер жазу келешектің де міндеті болмақ.

Соғыс ардагерлері де қарап қалған жоқ. Әркім соғыс кезінде басынан

кешкендерін, сұрапыл жылдардың ұмытылмас оқиғаларын өз тұрғысынан қарап, естеліктер ретінде, ал қаламы төселгендері тіпті көркем шығарма түрінде де жазып жариялады. Бірақ мұндай дүниелерді жазу әркімнің қолынан келе бермейді, ал жазылған нәрсенің де бәрі бірдей жарық көруі екіталай. Әрине, баспаның талабына естеліктердің бәрі бірдей сай келе қоймайтыны түсінікті.

Әскери мобилизациялық жұмыс халықтың барлық әлеуметтік топтарын қамтыды. Жұмысшылар, колхозшылар, кеңес интеллигенциясының өкілдері бәрі де бір кісідей майданға аттанды. Кеңес Қарулы Күштерінің қатарын жаңа құрамалармен күрт толықтыру жұмысы негізінен 1941 ж. екінші жартысы мен 1942 жылды қамтыды. Бұл мерзім еліміздің барлық экономикасын, әр саладағы жұмыстардың бәрін соғыс жағдайына байланысты қайта құру кезеңімен сай келеді.

Республиканың астанасы Алматыда 1941 ж. шілдесінде құрылған 316-атқыштар дивизиясы Қазақстанда жасақталған алғашқы әскери құрамалардың бірі болды. Генерал-майор И.В. Панфиловтың басшылығымен құрылған бұл дивизияны Қазақстан үкіметі қамқорлыққа алып, дивизияның адам құрамын қалыптастыруға, оны материалдық жағынан жабдықтау ісіне зор көмек керсетті. Дивизияның бөлімдері Алматы және оның маңында қысқа мерзімді әскери дайындықтан өткеннен кейін, 18 тамызда майданға аттанды.

Жасыл желек жамылып, гүл жайнаған Алматының проспектілері мен көшелерін бойлай күйқылжыта әскери марш ойнаған оркестрдің әуенімен нық басып, сап түзеген дивизия батальондары лек-легімен қала вокзалына келіп жатты. Майданға аттанып бара жатқан жауынгерлерді қала халқы, тіпті оркестр үнін қызықтаған балаларға дейін қошеметтеп шығарып салды. Жорық алдында сәт сапар айтуға мұнда республика үкіметі мен ұйымдарының өкілдері де жиналды.

Дивизия жауынгерлерін майданға шығарып салу митингісін Жұмабай Шаяхметов ашты. Ал бірінші басшы болған Н.А. Скворцов былай деді: «Ұрыста табанды және батыр болыңдар. Ақырына дейін ержүрек және батыл болыңдар. Сендер Ұлы Отанымыздың намысын, оның даңқын қорғайсыңдар. Қатерлі қауіп туған сағатта Отан Сендерді қасиетті кеңес жерін герман фашизмінің қанды шеңгелінен қорғауға шақырып отыр. Өздеріңнің ұлы міндеттеріңді орындауға лайық болыңдар» (Козыбаев, 1970:52).

Қаһарлы 1941 ж. жазында Алматыдан аттанған 316-атқыштар дивизиясының майдандық жолы осылай басталды. Оның жауынгерлерінің соғыстың қандай қатал сындарынан өткендігі жәйлі оқырман қауымға жоғарыда біз әңгімелеген дивизия ардагерлерінің естеліктері бірталай мағлұмат бере алады.

316-атқыштар дивизиясы басында Солтүстік-Батыс бағытқа жөнелтіліп, кейіннен оны командование Москва түбінде қалыптасқан қиын жағдайға байланысты Батыс майданға – Москваны қорғауға ауыстырды. Қазан айында ол Волоколамск бағытын қорғаған 16-армияның құрамына еніп, өзіне белгіленіп берілген жерде жедел түрде қорғаныс шебін құрады. Бұл туралы Батыс майданның 16-армиясының сол кездегі қолбасшысы генерал-лейтенант (кейін Кеңес Одағының Маршалы) К.К. Рокоссовский өзінің кітабында былай деп жазады:

«Волоколамскіні батыстан және оңтүстік-батыстан Руза өзеніне дейін қорғап, сол қанатта майдан резервінен келген 316-атқыштар дивизиясы тұрды. Оны генерал И.В. Панфилов басқарды да, комиссары С.А. Егоров болды. Құрамы мен жабдықтау жағынан толыққанды (біздіңше дұрысы: барлық жағынан толық жабдықталған – авт.) мұндай атқыштар дивизиясын біз көптен бері көргеніміз жоқ еді. Командирлері де сайдың тасындай екен, саяси қызметкерлері де Қазақ КСР-інің партия, кеңес активтерінен іріктелген. Дивизияны жасақтауда оған Қазақстан үкіметі тарапынан үлкен көмек көрсетілген.

Мен 14 қазанда генерал Панфиловпен оның командалық пунктінде кездестім. Біз оның құрамасының қимылына байланысты негізгі мәселелерді талқыладық. Иван Васильевичпен болған әңгіме зор әсер қалдырды. Терең білімді, практикалық тәжірибесі бай, зерделі командирмен істес болғанымды көрдім. Оның ұсыныстары жақсы негізделген болатын. Қарапайым, ашық жүзді, алғашқы сәттерде аздап ұяндығы болатын. Сонымен бірге қажет болған жағдайда оның қайнаған жігері, төмірдей

ерлік көрсетуге қабілеті және табандылығы барлығын аңғардым. Генерал өзінің бағыныштыларын құрметпен атады, оның әрқайсысын жақсы білетіні байқалды.

Адамдардың қабілетін, олардың мүмкіншілігін бірден біле бермейтін жағдайлар болады. Генерал Панфиловты мен бірден түсініп ұнаттым. Сенім білдірдім және қателескем жоқ» (Рокоссовский, 1972:64-65).

Біз бұл арада маршал К.К. Рокоссовскийдің «Солдат парызы» деген әскери мемуарынан Кеңес Одағының Батыры генерал И.В. Панфилов туралы айтқан пікірін әдейі келтіріп отырмыз. Есімі соғыс тарихына алтын әріппен жазылған, әрі аңызға айналған бұл генерал жөнінде оның майданда тікелей бастығы болған атақты қолбасшының берген бағасы мен жылы пікірін оқушы қауымға таныстыра кеткіміз келді.

Осы әскери құрама Москва түбіндегі шайқаста көрсеткен ерлігі үшін алғашқылардың бірі болып 1941 ж. 17 қарашада 8-гвардиялық дивизия деген құрметті атаққа ие болды.

Дивизия жауынгерлерінің әскер гвардиясына сай мұнан кейінгі ерлік істері де жұртшылыққа кеңінен танылып, аңызға айналды. Дивизия жауынгерлерінің ұлттық құрамына келсек, бұл туралы 1961 ж. шыққан «Қазақ КСР тарихында» мынадай деректер келтіріліпті: «Дивизия негізінен алғанда қазақтар мен қырғыздардан іріктеп алынды. Орыстар дивизиядағы әскердің жалпы санының 20-25 проценті болды. Әлеуметтік күйі жағынан: жұмысшылары – 27 процент, колхозшылары – 58 процент, қызметкерлері – 14 процент, басқалары – 1 процент». Көп ұлтты Қазақстан еңбекшілері панфиловшылар ерлігін қастерлеп, мақтан тұтады.

1941 ж. қазанда Батыс майданы әскерлерінің құрамына келіп қосылған 238-атқыштар дивизиясы Тула қаласын жаудан қорғасуға қатысты. Бұл құрама соғыстың қарсаңында Семей қаласында жасақталып, соғыс басталғанда еліміздің оңтүстік шекарасында тұрған болатын. Ол Семей, Шығыс Қазақстан, Алматы облыстарының еңбекшілерінен жасақталды. Дивизияның командирі болып полковник Г.П. Коротков, комиссары болып аға батальон комиссары С.В. Груданов, штаб бастығы болып полковник С.С. Будских тағайындалды.

Дивизия әскери дайындықтан күні бұрын өткен, саптағы сақадай сай құрамалардың бірі болатын. Майданға келісімен қазанның алғашқы күндерінде дивизия генерал И.Г. Захаркиннің армиясында болып, Калуга маңындағы ұрыстарға қатысты. Дивизия бөлімдері Тула – Москва автомобиль жолына шықпақ болған жаудың 260-жаяу әскер дивизиясын талқандады. Дивизия жауынгерлерінің соғыста көрсеткен ерліктері жау солдаттарының үрейін алды. Қатты әрі тегеурінді қарсылыққа ұшыраған олар біздің қазақ дивизиясын «Сібірдің тағы дивизиясы» деп те атады, – дейді дивизия командирі Г.П. Коротков өзінің естелігінде.

238-дивизияның жауынгерлерінің ішінде халық батыры Амангелді Имановтың үлкен баласы Рамазан Амангелдиев те бар еді. Ол майор С.К. Артемьев басқарған 843-атқыштар полкіндегі лейтенант М. Раджабовтың ротасында қатардағы автоматшы болған. Осы 1941 ж. күзіндегі шайқастардың бірінде ол ерлікпен қаза тапты. Жау автоматшыларының қоршауында жалғыз қалып, соңғы оғы қалғанша шайқасқан оның ерлік істері жәйлі тарих шежіресі былай дейді: «гитлершілерді қуып тастағанымызда оның маңында жаудың отыз солдатының өлігі жатты. Рамазан ұрыстан кейін әскери құрметпен Воронино селосында жерленді».

Біз бұл арада жол-жөнекей жауынгер Рамазан Амангелдиевтің ерлік ісін еске ала кеттік. Оның өзінде де Амангелді Имановтың есіміне байланысты болғандықтан. Ал дивизияның басқа да мыңдаған жауынгерлері ерлікпен соғысып, КСРО астанасы Москваға қауіп төнген қаһарлы күндерде Тула маңында неміс фашистеріне қарсы табандылықпен шайқасып, өз құрамаларын гвардиялық даңққа бөледі.

1941 ж. күзінде Москва түбінде болған шайқасқа дивизия бөлімдері ерекше әзірлікпен келді. Қараша айының аяғында Гудерианның танк армиясының бөлімдері Алексин қаласына шабуыл жасап, Тулаға қарай ентеледі, сөйтіп оны Москвадан бөліп тастап, бірден басып алғысы келді. Қызыл Армияның басты арсеналдарының бірі, орыс қаруының ордасы болған бұл қаланы жаудан қорғау міндеті 238-ші дивизияға жүктелді.

Дивизия бөлімдері Тула қаласының оңтүстік-батыс жағын ала қорғаныс шебіне бекінді. Дивизияның штабы мен Тула қалалық қорғаныс комитеті бірлесе отырып, қаланы жаудан қорғаудың шараларын белгіледі. Қала еңбекшілері де қорғаныс бекіністерін қазып, қолдарына қару алып, халық жасақшыларының қатарына еніп, әскери бөлімдерге барынша көмек көрсетті. Қуатты атыс жүйелері салынды. Тула қаласының бекініс жүйелері берік қамалға айналып, ентелеген жаудың бронды күштеріне мықтап тойтарыс берді. Гитлершіл басқыншыларға қарсы күресте көрсеткен ерліктері үшін 238-дивизияға 1941 ж. қарашасында Тула облысының ауыспалы Қызыл Туы тапсырылды.

Қазақстан еңбекшілері дивизия жауынгерлеріне әрдайым қамқорлық жасап, майданға делегациялар жіберді, оларға сәлем-сауқат салып, хат-хабар алысып тұрды. Міне, бұл туралы 238-дивизияның бұрынғы командирі генерал Г.П. Коротков былай деп жазды: «Ауыр қорғаныс ұрыстарының кезінде алыстағы туысқан Қазақстаннан 7 қарашада делегация келіп, көптеген сәлемдемелер әкелді. Дивизияның барлық жауынгерлері бүкіл Отанымыздың зор қамқорлығын әрдайым сезініп, көптеген хаттар мен сәлемдемелер алып тұрды. Туыстарына жазған хаттарында жауынгерлер өздерінің Отан алдындағы қасиетті парызын орындайтындықтарын, табандылықпен күресіп, өз шептерінен шегінбейтіндіктерін білдірді. Бұл уәде абыроймен орындалды» (Қазақстан в период, 1964:180).

Қазақстандық жауынгерлер кеңес әскерлері қарсы шабуылға шыққан кезде де батыл қимылдарымен көзге түсті. 49-армияның сол қанатында ұрыс жүргізе отырып, дивизия бөлімдері жауға Алексин маңында соққы беріп, Калуга қаласының солтүстік жағында шабуылға шығуға бұйрық алды. Қомандованиенің тапсырмасын ойдағыдай орындап, дивизия Москва түбіндегі жау бекіністерін талқандауға қатынасып, Қызыл Армияның жалпы шабуылын өрістете түсуіне өз үлесін қосты.

Шабуылды ұрыстар кезінде дивизия бөлімдері жау тылына өтіп алып оның штабтары мен қару-жарақ қоймаларын талқандап, басқыншылар арасында үрей туғызды. Жау тылындағы тоғыз жолдың торабы Недельное селосын күтпеген жерден басып алған бөлімдер фашистердің мұндағы азық-түлік, киім-кешек, қару-жарақ сақталған майдандық қоймаларын қолға түсірді. Оның ішінде жаудың 13-армиялық корпусының әскерлеріне жаңа жылға қарсы жіберілген сәлем-сауқаттармен қоса, оларды наградтауға арналған 13 жәшік ордендер мен крестер де бар еді.

Неміс-фашист басқыншыларына қарсы ұрыстарда көрсеткен ерлігі үшін 238-дивизия 1942 ж. мамырда 30-гвардиялық дивизия деп аталып, Қызыл Ту орденімен наградталды. Гвардиялық деген Құрметті атаққа ие болған бұл дивизия сол кездегі қазақстандық осындай екінші құрама еді. Дивизия жауынгерлері даңқты әскер гвардиясы атағын алуына байланысты Қазақстан еңбекшілері оларға құттықтау хат жолдады, онда былай делінді: «Жексұрын жаумен күресте сіздер ерлік пен батылдықтың, жаумен жағаласа білудің үлгісін көрсеттіңіздер... Кеңес Одағының Батыры генерал-майор Панфилов атындағы қос орденді 8-гвардиялық дивизияның соңынан іле-шала гвардиялық атаққа ие болған, қазақстандықтардан жасақталып, қасиетті Отан соғысының от-жалынындағы ұрыстарда шыныққан, екінші құраманың даңқты гвардияның қатарына қосылуын республика еңбекшілері мақтан етеді...

Сіздерді майданға аттандырған туған өлке сіздерге қамқорлық жасаудан, сіздердің қуаныштарыңыз бен жеңістеріңізді қызықтаудан ешқашанда жалықпайтыны естеріңізде болсын. Қазақстан еңбекшілерінде бір ғана ой, бір ғана тілек бар – ол майданға жауынгерлік тамаша резервтерді, қару-жарақты, азық-түлікті көп мөлшерде беру...» (Потапов, Гладышев, 1980:44,108).

Бұл дивизия 1943 ж. жаудың Ржев маңындағы бекінісін талқандауға қатысты, Калинин облысының батыс аудандарын жаудан азат етуге үлес қосты. 1944 ж. күзінде Балтық республикалары жаудан тазартылды. Осы ұрыстарда дивизия Латвия астанасын жаудан азат етуге қатысқаны үшін Ригалық дивизия деген құрметті атаққа ие болды. 30-гвардиялық Ригалық Қызыл Тулы дивизия Жеңіс күнін Балтық теңізінің жағасында қарсы алды, ол бұл күндері немістердің Курляндия тобын қоршасып, оны тізе бүгуге мәжбүр етісті.

Қазіргі жинақталған мәлімет бойынша соғыс жылдары 30-гвардиялық дивизия 1200 елді мекенді, оның ішінде 8 ірі қаланы жаудан азат етті. Ұрыстардағы ерлігі үшін дивизияның 13 мыңнан астам жауынгері Кеңес Одағының ордендерімен және медальдарымен наградталды, ал өздерінің жауынгерлік істерімен ерекше көзге түскендері Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды.

Гвардия атағын алған қазақстандық бұл құрама жәйлі жазылған дүние жоққа тән. Біздің қолымызда тек 1980 ж. «Қазақстан» баспасынан орыс тілінде жарық көрген шағын кітапша ғана бар. Ол бізге азды-көпті мағлұмат беріп, септігін тигізіп отырған А. Потапов пен П. Гладышевтің еңбегі. Мұнымен қоса біздің қарамағымызда бары – бұрынғы дивизия командирі Г.П. Коротковтың. «Ғылым» баспасынан 1964 ж. жарық көрген құжаттар жинағында жарияланған шағын естелігі ғана.

Майдан шебіне алғашқылардың бірі болып, 316-атқыштар дивизиясымен бірге Солтүстік-Батыс бағытқа бір мезгілде жеткен 312-атқыштар дивизиясы еді. Бұл дивизия Ақтөбе қаласында жасақталды, командирі полковник А.Ф. Наумов, комиссары аға батальон комиссары Я.Э. Сировский, штаб бастығы майор А.А. Нетесов болды.

Алайда 312-дивизия, Панфилов дивизиясы сияқты, қазанның ортасында Москва түбіне, Малоярославец қорғаныс шебіне жеткізілді. Бұл жерде қазақстандық құрама Малоярославец қорғаныс участогінің шағын гарнизонымен бірлесе отырып, жаудың 57-моторлы корпусының шабуылына қарсы тұрып, оған тойтарыс берді. Дивизия командирі А.Ф. Наумов сол жолы осы Малоярославец соғыс участогінің бастығы болып тағайындалды.

Қазақстандықтармен бірге Малоярославец қорғаныс шебін Подольск жаяу әскер және артиллерия училищелерінің курсанттары қорғасты, жеке-жеке әскери бөлімдерге біріккен бұл курсанттар ұрыста ерліктің үлгісін көрсетті. «Осы сәттегі біздің басты үмітіміз де, тірегіміз де Подольскінің училищелері» (Телегин, 1975:135) болды – деді кейіннен сол кездегі Москва қорғаныс зонасы басшыларының бірі генерал К.Ф. Телегин.

Қазақстандық дивизияның жауынгерлері 43-армияның басқа да әскери құрамаларымен бірлесе отырып, Варшава тас жолын қорғасты. Октябрьдің 11-нен 23-не дейін Малоярославец қаласы мен Варшава тас жолының маңындағы Москваға қарай ентелеген күші басым жауға қарсы ұрыстарда 312-дивизияның жауынгерлері асқан ерлік көрсетті. Міне, бұл туралы дивизия командирі А.Ф. Наумов өзінің 1965 ж. жарияланған «Ұмытылмас 1941 жыл» деген естелігінде былай деп жазады: «Москваның шалғай шептерін қорғауда қазақстандықтар өзінің жауынгерлік міндетін абыроймен орындап шықты. Жаумен жағаласқан сұрапыл ұрыстардың нәтижесінде біздің дивизияның күші әлсіреді, бірақ ол өзінің шығынынан көрі жауды анағұрлым көп шығынға ұшыратып, ойсыратты. 312-атқыштар дивизиясы жауынгерлерінің өткен соғыстағы ерлік істері табандылық пен батырлықтың үлгісі бола алады. Осы дивизияның адамдарын Қазақстан мақтан тұтуына болады» (По путям, 1965:37).

Жауынгерлердің ерлік істері жәйлі дивизия командованияесі соғыс кезінде Ақтөбе еңбекшілеріне хат жолдап тұрды. Дивизия командирі полковник А.Ф. Наумов 1941 ж. 20 желтоқсанда Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші секретары Я.П. Иночкинге жолдаған хатында былай деп жазды:

«Ақтөбелік (312-дивизия – авт.) дивизия фашистермен қатты шайқасты, туған Москваның түбінде оларды аз жайратқан жоқ. Ақтөбелік дивизия Отан бұйрығын абыроймен орындап шықты... Ақтөбеліктермен Сіздердің мақтануларыңызға болады, олар жауға қарсы ерлікпен шайқасып, майданның барлық жерінде Отан бұйрығын адал орындай білді... Мен Ақтөбеде болған күндерді және өзімнің сүйікті әскери құрамамызды қалай құрғанымды зор ризашылықпен еске аламын.

Сәлеммен, Наумов А.Ф.» (АОМА, 91:45-46).

Майдандағы армиядан тағы да Ақтөбеге Я.П. Иночкиннің атына 1942 ж. 15 сәуірде жолданған мына екінші бір хат та өзінше сыр шертеді.

«Күрметті Иночкин жолдас! Біздің майдандағы істеріміз жөнінде мынаны хабарламақпын: біздің Ақтөбе облыстық әскери комиссариатынан алған

адамдарымыз – орыс тілін нашар түсінетін қазақтар – комиссар екеумізді әуел баста қобалжытты. Ал мұнда келген соң өздерінің қажырлы еңбектерінің нәтижесінде партия кандидаты Нұғыманов, партияда жоқ Ботағалиев, Белекешев тағы да басқа автомобиль жүргізуші жауынгер қазақтар өздерін ең жақсы жағынан көрсетті. Біздің бөлімдер бомбалаудан, тіпті минометтің атқылауынан да қорықпастан атыс жабдықтарын, келген тың күшті және азық-түлікті дер кезінде алып отырады. Келіп жеткен бір машина бүкіл бір бөлім шығаратын оқ пен снаряд деген сөз. Бұлардың біреулері таяуда ең болмағанда медальмен наградталатыны сөзсіз, сондықтан әйтеуір мен біздің батальонда осындай Нұғымановтар көбірек бола берсе екен деймін.

Автобатальон командирі Тюкоз А.С. Майдандағы армия. Дала почтасы, ст. 557, 781 ОАТБ» (АОМА, 91:100).

Бұл документтерді оқушы қауымға түсіндіріп жатудың қажеті бола қоймас. Ерлік дастанынан орын алып отырған бұл белгісіз ерлердің есімдері көне тартқан архив қойнауында қала бермей, ұрпақ есінде жүрсін деп әдейі келтіріп отырмыз. Бұлар, өздерінің командирі айтқандай тіл орамы жетпесе де, өз міндетін жүрегімен түсінген ержүрек ұрпақтың өкілдері болып қала бермек.

Сөйтіп, 312-дивизияның жауынгерлік жолы әрі қысқа, әрі даңқты болды. Жауға қарсы ұрыстарда асқан ерлік көрсеткен дивизия бөлімдерінің қатары әбден сетінеді. 1941 ж. қазанның 23-нен бастап 43-армияның қолбасшысы генерал К.Д. Голубевтің ұйғаруы бойынша А.Ф. Наумов 312, 17 және 58-атқыштар дивизияларының қалдықтарынан құрылған жаңа 312-дивизияның командирі болып тағайындалды. Ерлікпен соғысқан бұл дивизия да 1941 ж. желтоқсанда күші азайған соң басқа құрамалармен біріктірілді. 312-дивизияны ұрыстан шығарғанда онда небәрі 147 адам қалған.

1941 ж. тамызында майдан шебіне қарай жол тартқан құрамалардың бірі – 310-атқыштар дивизиясы. Бұл құрама шілде-тамыз айларында Ақмола қаласында жасақталып, жауынгерлері қысқа мерзімді әскери дайындықтан өтті. Оның қатарына Ақмола маңының тұрғындарынан басқа Қостанай, Қарағанды облыстарының еңбекшілері келді. Дивизияның командирі болып полковник Н.М. Замировский (Белан, 1973:66,180), комиссары – полк комиссары С.И. Шаманин, штаб бастығына полковник М.И. Кружков тағайындалды. Жаңа жасақталып жатқан дивизияның кіші командалық құрамы Ташкент пен Алматының әскери училищелерін бітірген жас командирлермен толықтырылды.

Дивизияның басшы командирлері мен саяси қызметкерлері бұрын әскери қызметте болып ысылған, тәжірибелі адамдардан тұрды, ал саяси жетекшілердің қалған құрамы Орта Азия әскери округіне қарасты әскери-саяси училищелерде тәрбиеленгендер, немесе партия, кеңес қызметінде істеген, саяси және өмір мектебінен өткен адамдар болатын.

Осы 310-дивизияның ұлттық және таптық құрамынан да көп нәрсені аңғаруға болады. Дивизия құрамының 40%-і қазақ, 30%-і орыс, 25%-і украиндар, ал қалғандары басқа ұлттардың өкілдері болды. Ал енді құраманың әлеуметтік жағына келетін болсақ: өнеркәсіп пен транспортта істегендері – 30%, колхозшылар – 60%, интеллигенция өкілдері – 10% (Белан, 1973:67) болды. Міне 310-дивизияның ұлттық және әлеуметтік құрамы осындай. Соғыс кезінде Қазақстанда жасақталған басқа да дивизиялар мен әскер бөлімдері жөнінде осыны айтуға болады. Әрине, мұндай мәліметтер әр құрама немесе әскери бөлім бойынша соғысқа дейінгі Қазақстан халқының саны мен ұлттық құрамын, қала халқы мен село халқының ара қатынасын, республика халқының әлеуметтік құрамын дұрыс аңғартады.

Соғыс жағдайы бейқамдық пен селқостықты, ырғалып-жырғалуды ұмыттырды. Армия қатарына келген кешегі жұмысшы мен колхозшы, интеллигенция өкілі шинель киіп жауынгерлік сапқа тұрысымен-ақ, соғыс кезінің талабына сай жүргізілген әскери қатаң тәртіп пен дайындықтан өте бастады. Майдан жағдайына сәйкес жүргізілген жаттығу жұмысы жеке жауынгерлерді соғыс өнерінің қажетті түрлерімен, атыс тәсілімен, қару-жарақтың ерекшеліктерімен, ұрыстағы жауынгердің міндеттерімен таныстырды. Сөйтіп мерзімі жағынан тым шектелген

әскери дайындықтан өткеннен кейін дивизия майданға аттанды.

1941 ж. 18 тамызда 310-дивизияның алғашқы бөлімдері тиелген эшелондар майданға жөнелтіле бастады. Ақмоладан аттанған бұл эшелондар 28 тамызда Тихвин қаласына келіп, дивизия Ленинград майданы әскерлерінің құрамына қосылды.

Бұл шақ неміс-фашист әскерлері «Солтүстік» армиялар тобының Ленинградқа шабуыл жасап, оны қоршауға алу әрекетін жүргізіп жатқан кезі болатын. Гитлер командованиесінің «Барбаросса» жоспары бойынша жүргізілген жазғы стратегиялық операциялары сәтсіз аяқталды, сөйтіп жаз айларында-ақ Ленинград пен Москваны басып алып, оларды жермен-жексен ету керек деген Гитлердің бұйрығы орындалмады. Жау әскерлері Қызыл Армияның мықты қарсылығына тап болып, Москва мен Ленинградтың шалғай шептерінде үлкен шығынға ұшырады. Жоғарғы Бас Қомандованиенің Ставкасы барған сайын Москва мен Ленинград бағытын жаңа резервтермен толықтырып, жауға қарсы соққыны үдете түсті. Міне осындай резервтер Қазақстанда да дайындалып, керек сәтінде герман майданының шешуші бағыттарына жөнелтіліп, ұрысқа енгізіліп жатты.

Қажет уақытында майдан шебіне жеткізілгендердің бірі 310-ақмолалық дивизия болды, ол тиісті қару-жарақтармен толық жабдықталғаннан кейін Ленинград майданының құрамында қимыл жасады. 1941 ж. күзінде дивизия Ленинградты жаудан қорғасып, Волховтың ну ормандары мен батпақтарының ішінде жүріп кескілескен ұрыстарға қатысты.

Неміс басқыншылары өлермендікпен үнемі алға ұмтылып, қысқы суық түскенше қайткен күнде де Ладога көліне жетуді көздеді. Сөйтіп, Тихвин қаласын алып, солтүстіктен шабуыл жасап келе жатқан фин әскерлерімен қосылғылары келді. Жаудың бұл пиғылын жүзеге асырмау үшін дивизия бөлімдері Волхов өзенінің шығыс жағалауында ауыр ұрыстар жүргізді. Бір сәт толастамай үздіксіз жүрген ұрыстардан кейін құрама жауынгерлерінің қатары сирей бастады.

Осы ауыр ұрыстардың куәсі болған, 310-дивизияның 1084-атқыштар полкінің 2-батальонының бұрынғы командирі В.И. Фомин полктің Қириш ауданы Пчевжа селосында жаудың қоршауында қалып, қарашаның басында жүргізген сәтсіз ұрыстарын еске алады. Осы ұрыстардың нәтижесінде полк командирі майор А.Г. Юртов пен комиссар Зеленский тағы көптеген серіктерімен бірге ерлікпен қаза табады. Полк штабына таяп қалған жау автоматшыларына тойтарыс беру үшін 1084-ші полк штабының бастығы капитан Садық Жұмабаев село шіркеуінің түбіндегі пулеметтен жата қалып оқ боратады (Фомин, 1977:7).

Дивизия ардагері В.И. Фоминнің бұл айтқандарын архив материалдары да растайды. Бұл туралы зерттеуші П.С. Беланның Ленинградты қорғасқан қазақстандықтарға арналған зерттеуінде де біраз мағлұматтар бар. Сонымен қоса қазақ оқушыларының көбіне есімі беймәлім болып келген, жоғарыда аты аталған капитан Садық Жұмабаев жөнінде де кейбір деректерді еске ала кетейік. Ол 1901 ж. туған, Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы 11-ауылдың малшысының баласы. Орта Азия әскери мектебін бітіргеннен кейін ол командирлік қызметтер атқарып, көптеген операцияларға қатысыпты. Соғыс қарсаңында аудандық әскери комиссары қызметін атқарған.

Енді біз әңгімелеп отырған дивизияның жауынгерлік сапары жәйлі жалпы мәселеге оралайық. 1941 ж. күзгі айларында ауыр ұрыстарда болған дивизияның қатары күн санап сирей берді. Қоршауда болып, көптеген шығынға ұшырап, басшы құрамынан айрылған 1084 полктың орыны Ленинградтан келген әскери бөліммен толықтырылды. Бұл майор Н.А. Шориннің полкі еді, құрауында Петергоф шекарашылар училищесінің курсанттар батальоны да бар болатын.

Қарашаның ішінде дивизия қатары біршама толықтырылғаннан кейін Волхов тобына қарайтын әскерлер 54-армияның қарамағына берілді, ол кезде бұл армияның қолбасшысы генерал-майор И.И. Федюнинский болатын.

Волхов қаласын және кеңестік электрлік индустрияның тұңғыш кәсіпорындарының бірі Волхов электростанциясын жаудан қорғауда 310-дивизия жауынгерлері үлкен табандылық көрсетті. Қараша айының орта кезінде Волхов қаласы түбінде болған ауыр ұрыстар жөнінде айта келіп, генерал И.И. Федюнинский өзінің

мемуарында мынандай жағдайды еске түсіреді. Бір кезде маған 310-дивизия командирі полковник Н.М. Замировский телефон арқылы байланысты, жау дивизия командирінің командалық пунктінің түбінде ұрыс жүргізіп жатыр, не істейміз деп сұрады. «Мен оған ұрысты тоқтатпаңыз. Жауды мөлшерлі қашықтықта ұстай алмадыңыз, енді командалық пункттен тапжылмаңыз деп жауап бердім» (Федюнинский, 1964:71), – дейді. Әрине, Н.М. Замировский кейін жағдайды түзеді, жау біраз шегіндірілді. Жау қатері төнген кезде Волхов станциясын қиратамыз ба, жоқ оны сақтап қаламыз ба деген мәселе осы кезде шешілген болатын. Ал Ленинград маңына электр қуатын беріп тұрған бұл станцияның мәні өте зор еді. Волхов қаласы үшін жау айдан астам арпалыса ұрыс жүргізгенімен онан ештеңе шығара алған жоқ.

Ленинград майданындағы дивизия бөлімдерінің көрсеткен ерлік істері жәйлі Совет информбюросының 1941 ж. 23 қараша күні берілген мәлімдемесінде былай делінді: «Ленинград майданы учаскелерінің бірінде қимыл жасаған Замировский жолдастың бөлімі екі ай бойы жүргізген ұрыстың нәтижесінде, толық емес мәлімет бойынша 3000-нан астам жаудың солдатты мен офицерін жойды. Екі айдың ішінде Замировский жолдастың жауынгерлері 11 неміс танкін, екі қару-жарақ қоймасын, екі самолетін жойды, сонымен бірге жаудың 9 зеңбірегін, 22 минометін, 26 станокты және 104 қол пулеметін, үш полкінің туын, көптеген винтовқаларды, снарядтарды, автоматтарды, мина мен патрондарды қолға түсірді» (Сообщение Советского, 1944:369).

1941 ж. күзде Ленинград майданы әскерлерінің қорғаныс ұрыстары жағдайында, Ленинград қорғанысы үшін маңызы зор шағын плацдармды берік ұстаған қазақстандық құраманың бұл табыстарының Кеңес информбюросының мәліметтерінде көрсетілуіне елеулі мәселе деп қарау керек. Әрине, шығынсыз ұрыс та, жеңіс те болмайды. Дивизия қатары Ленинград маңынан келген бөлімдермен, Балтық флотының теңізшілерімен толықтырылып отырды. Шалғайдағы Қазақстаннан толықтыру күтіп жатуды ұрыс жағдайы көтермейтін еді. Дегенмен ұрыс даласында шыныққан дивизия жауынгерлерінің арқауы қазақтар мен қазақстандықтар болып қала берді.

Майдан шебінен шалғайда жатқан Ақмола облысының еңбекшілері өздері жасақтап майданға аттандырған құраманың жауынгерлерін үнемі естеріне алып, арнайы делегация жіберіп тұрды. Дивизияны шепке алған Ақмола еңбекшілерінің делегациясы майдан шебіне 1942 ж. 14 наурызда келді, оны басқарған Ақмола облыстық партия комитетінің хатшысы И.И. Цветков болды. Ол тыл еңбекшілерінің қажырлы еңбегі туралы әңгімелей отырып, жерлестерінің дивизия жауынгерлеріне жолдаған хатын жеткізіп оны жауынгерлер алдында оқып берді. Делегациямен кездесуге арналған шағын митингте дивизия комиссары С.И. Шаманин сөз сөйлеп, құрама жауынгерлерінің ерлік істері жәйлі әңгімеледі. «Митингтен кейін сөлемделер мен хаттарды тапсыру үшін делегация мүшелері бөлімдерге жүріп кетті», – дейді бұл оқиғаның куәсі болған сол кездегі батальон командирі аға лейтенант В.И. Фомин. Ол Киришск плацдармын жылға тарта қорғаған 310-дивизия жауынгерлерінің ерлік істері жәйлі соғыстан кейін шағын естеліктер жариялады.

Сөйтіп, 310-атқыштар дивизиясы өзінің жауынгерлік сапарын Ленинград және Волхов майдандарының құрамында жүріп, ауыр ұрыстар үстінде бастады. 1944 ж. бастапқы айларында жүргізілген Новгородтық дивизия деген құрметті атақ берілді. Осы жылдың жаз айларында ол Карелияны жаудан азат етісіп, 1945 ж. ақпанда жаудың Померания тобын талқандасты, Польшаны азат етуге қатысты, сөйтіп Берлин бағытына жаппай шабуыл жасап бара жатқан кеңес әскерлерінің оң қанатында болды. Ақырында өзінің жауынгерлік сапарын Балтық теңізіндегі Узедом аралында аяқтады. Осы ерліктері үшін 1945 ж. мамырда дивизия Ленин орденімен наградталды.

Сонымен қазақстандық 310-новгородтық Ленин орденді Қызыл Тулы атқыштар дивизиясы өзінің соғыс жылдарындағы даңқты жолын осылай аяқтады.

Жоғарыда біз әңгімелеп өткен 310-атқыштар дивизиясымен бір мезгілде

жасақталып, 1941 ж. күзіне таман Ленинград маңына келген құрамалардың бірі 314-атқыштар дивизиясы болатын. Бұл құрама да соғыстың қаһарлы күндері Петропавл қаласында жасақталды. Мұның құрамына Солтүстік Қазақстан облысының еңбекшілерінен басқа Қостанай, Қарағанды, Көкшетау, Ақмола, Павлодар облыстарынан келген әскери мобилизацияға жататын адамдар қосылды. Дивизияның адам жиналатын пунктіне әскерге баруды өтініп, көптеген еріктілер де келіп жатты.

Дивизияның құрамында бұрын әскер қызметінде болған, бірінші дүние жүзілік және азамат соғыстарын бастан кешкен, Хасан көлі мен Халхин-Гол өзеніндегі, сондай-ақ ақ финдермен болған ұрыстарға қатысқан, шайқастарда шыңдалған адамдар аз болған жоқ. Осылардың бірі дивизия командирі генерал-майор А.Д. Шеменков еді. Ол кезінде өз өмірбаяны туралы жаңа құрылып жатқан дивизия бөлімдері жауынгерлерінің алдында қысқаша сөйлей келіп былай депті: «Мен 1896 ж. Могилев облысының Гнилица селосында белорус шаруасының семьясында тудым, 16 жасымнан Макеевкада шахтер болып істедім. Бірінші дүниежүзілік соғыста лейб-гвардиялық Преображенск полкінде жәй солдат болдым. 1918 ж. наурызда Макеев жұмысшыларының партизан отрядына өз еркіммен қосылдым... Бейбіт 20 жылдың ішінде әскери мектепті және Фрунзе атындағы Әскери академияның жанындағы курсты бітірдім». Ол бұған дейін Орта Азия әскери округінің штабында жауапты қызмет атқарған болатын.

Міне бұл сол кезде әскери өмір тәрбиелеп өсірген әрі еңбекші бұқарасы арасынан шыққан біздің көптеген әскер басшыларымызға тән жағдайлар еді. А.Д. Шеменковтан басқа осындай әскери тәжірибесі мол, жаңа құраманы құрысуға көп еңбек сіңірген адамның бірі дивизия штабының бастығы полковник Василий Иванович Кувшинов болды. Ал дивизия полктерін басқарған А.А. Мироненко, В.П. Томашевич, Я.С. Скачков және П.Ф. Ивашколар да тәжірибелері мол, өз кезіне сай әскери дайындықтан өткен жандар болатын.

Әскери бөлімдердегі саяси жұмысты нығайтып, жолға қоюда көп жұмыстар жүргізілді. Дивизияның әскери комиссары болып М.М. Мартыненко тағайындалды, ал оның саяси бөлімінің бастығы батальон комиссары И. Куденко болды. Құрама штабының саяси бөлімінде және басқа да әскери бөлімдерде саяси-тербие жұмысын жолға қоюда республиканың солтүстік облыстары жіберген адамдардың ролі ерекше болды. Жергілікті партия ұйымдары жаңа жасақталып жатқан құрамаға 1800 адамын жіберді (Король, Егосин, 1978:6). Бұлар құрама жауынгерлерінің қатарын толықтырып, олардың арасында әскери тәртіпті нығайтып, патриоттық және интернационалдық рухта тәрбиелеуде орасан зор жұмыстар жүргізді. Әскери бөлімдердің саяси жұмыстарына басшылық етіп, олар жауынгерлерді фашизмге деген өшпенділік рухында тәрбиеледі. Отанды қорғаудағы әр жауынгер мен командирдің міндеттерін терең түсіндіріп, оларды ауыр сыңға төтеп беруге баулыды. 1941 ж. 4 тамызда дивизия жасақталып болды (Қазақстан в период, 1964:134). Ендігі жерде жауынгерлерді әскери өнерге үйрету, соғыс жағдайына жедел жаттықтыру жұмысы қызу жүргізілді.

Ставканың бұйрығы бойынша бұл дивизия да Солтүстік-Батыс бағытқа жөнелтіліп, тамыз айының аяғында Тихвин қаласының маңынан бірақ шықты. Дәл осы кезде бұл маңға 310-шы, 314-ші дивизиялармен қоса 316-ші, 312-ші қазақстандық дивизиялар да келіп жетіп, бұлардың барлығы Солтүстік-Батыс майданның екінші эшелоны болып табылатын генерал Н.К. Клыковтың 52-армиясының құрамына енді.

Ал Петропавлдан Тихвин маңына әкелінген 314-дивизияның бөлімдері Свирь өзенінің бойында ұрысқа енгізілді. Бұл Ленинградтың солтүстік-шығыс жағы болатын. Осы маңда Ладога және Онега деген екі үлкен көл бар екені белгілі. Арасы екі жүз километрлік осы екі көлді мол сулы Свирь өзені байланыстырып жатады. Осы өзеннің бойындағы Лодейное Поле қаласының маңына 7 қыркүйекте 314-дивизияның бөлімдері келіп орналасып, генерал В.Д. Цветаевтың 7-дербес армиясының құрамына қосылды.

Бұл кезде Ладога көлі маңындағы Ленинградтың коммуникациясына жау қауіпі

төніп тұр еді. Оңтүстік жақтан неміс әскерлері шабуыл жасаса, солтүстіктен, Онега – Ладога мойнағы тұсынан фин әскерлері қарсы бағытта шабуыл жасады. Финдер Гитлердің одақтасы ретінде Россиядан көп жерлерді олжалағысы келіп, әжептәуір дәмеленді. 1941 ж. 16 шілдеде фашистік ставкада Гитлер қатысқан мәжілісте: «Финдер Шығыс Қарелияны алғылары келеді. Бірақ Кольск жарты аралында никель кенінің көп болуына байланысты ол Германияға берілуі тиіс... Финдер Ленинград облысын иемденгілері келеді. Фюрер Ленинградты жермен жексен етіп, содан кейін барып оны финдерге бермекші» (Совершенно секретно, 1967:107), – делінді.

Финдер Лодейное Поле қаласының маңында Свирь өзенінен өтіп, Ладога келінің оңтүстігінде шабуыл жасап келе жатқан өздерінің одақтасы – неміс әскерлерімен қосылғысы келді. Олардың бұл мақсаттарын жүзеге асырмау үшін кеңес командованиесі шұғыл шаралар қолданды.

Свирь өзеніне таяу жердегі Заостровье станциясында эшелондардан түсірілген 314-дивизияның бөлімдері дереу өзеннен өтпек болған фин әскерлерімен ұрыс жүргізді. Алғашқы күндері-ақ келісімен бірдей ұрысқа кіріскен дивизияның полктеріне ұзындығы 130 км шепте қорғаныс ұрыстарын жүргізуге тура келді. Кейіннен қыркүйектің аяқ кезінде өздеріне көмекке келген 21-ші және 114-ші дивизиялардың арқасында 314-дивизияның қорғаныс шебі 30 км-ге дейін қысқартылды.

Свирь өзенінің бойында кеңес жауынгерлерінің фин әскерлерімен жүргізген табанды ұрыстары финдердің неміс әскерлерімен қосылу жөніндегі жоспарын жүзеге асыртпады. Сөйтіп финдерге қарсы бағытта, яғни Ладога көлінің оңтүстігінде ұрыс жүргізіп жатқан неміс корпусының жағдайын жақсарту үшін Свирь өзені маңында қайткенде де біздің әскерлердің күшін баса көктеп өтуді талап еткен неміс командованиесінің дегені орындалмады. Міне бұл жөнінде соғыстан кейін неміс генералы К. Типпельскирх «Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихы» атты еңбегінде фин армиясының немістердің тапсырмасын орындай алмағанын амалсыздан мойындайды. Ал екінші бір неміс генералы Бутлар екінші дүниежүзілік соғыс туралы жинақ үшін арнайы жазылған «Россиядағы соғыс» атты естелігінде жоғарыдағы айтылғандарды қуаттай келіп, былай депті: «Жазғы науқанның барысында Свирь өзеніне қарай финдердің шапшаң жылжығанына қарамастан, бұл маңда неміс әскерлерімен қосылудың сәті түспегеніне олар қайран болды» (Мировая война., 1957:176).

Сөйтіп финдермен неміс әскерлерінің қайткенде де қосылуы жөнінде Гитлердің 1941 ж. 18 тамыздағы бұйрығының (Еременко, 1964:292) орындалу сәті түспеді. Жау командованиесінің жоспарын сәтсіздікке ұшыратқан Ленинград маңындағы кеңес әскерлерінің жүргізген қажырлы ұрыстары екені соғыс тарихынан белгілі. Мұны кеңес командованиесінің дер кезінде қолданған шараларының нәтижесі деп түсіну керек.

314-дивизияның жауынгерлері Свирь өзені бойында ауыр қорғаныс ұрыстарын жүргізіп жатқан кезде 1942 ж. жазында Солтүстік Қазақстан облысы еңбекшілерінің делегациясы келді. Делегацияны белгілі жазушы, әрі дивизия жауынгерлерінің жерлесі И.П. Шухов бастап келді. Бұл кездесудің қаншалықты қуанышты, әсерлі болғанын 1078-атқыштар полкінің сол кездегі командирі И.В. Ивановский былай деп еске алды: «Қонақтар Солтүстік Қазақстан кәсіпорындары коллективтерінің совхоздарының, МТС-тері мен колхоздарының жетістіктері туралы әңгімелеп, сыйлықтар – негізінен жылы киім-кешектер, туыстар мен жақындардың хаттарын тапсырды. Жауынгерлер мұндай қамқорлыққа риза болды, халық пен армияның бірлігін айқынырақ сезіне түсті».

Сөйтіп қазақстандық 310 және 314-атқыштар дивизиясы Ленинград майданының және 7-дербес армияның әскерлерімен тізе қоса ұрыс жүргізе отырып, неміс әскерлерінің финдермен қосылып, Ленинградтың жағдайын қиындата түспек болған пиғылын жүзеге асырмады. КСРО-ның астанасы Москваның елдің солтүстігімен байланысы үзілмеді.

Осы біз әңгімелеп отырған 314-атқыштар дивизиясы Ленинград маңындағы ұрыстарда болып, ақыры 1944 ж. күзінде Польшаға жөнелтілді. Ол мұнда I-Украин майданы әскерлерінің құрамында қимыл жасады.

Қорыта айтсақ, бұл дивизияның жауынгерлері соғыс жылдары Кеңес Армиясының тамаша операциялары ретінде тарихтан орын алған Ленинград қоршауын бұзу, Ленинград-Новгород, Выборг-Петрозаводск, Висла-Одер, Жоғарғы Силезия және Прага сияқты шабуылды операцияларына қатысты. Дивизия бөлімдері бұл шайқастарда көрсеткен ерліктері мен батылдықтары үшін Жоғарғы Бас Қолбасшының бұйрығында жеті мәрте атап көрсетілді (Король, Егошин, 1978:132). Соғыс жылдары дивизияның 12 мынан астам жауынгерлері Совет Одағының ордендерімен және медальдарымен наградталды.

1941 ж. Қазақстанда құрылған дивизиялар тарихы осындай.

Әдебиет

- 50 лет Вооруженных Сил СССР. Москва: Воениздат, 1968. С. 583.
 Ақтөбе облыстық мем. архиві (бұдан ары қарай АОМА), 13-қ., 11-т. 91-іс.
 АОМА, 13-қ., 11-т. 91-іс.
 Белан П.С. Казахстанцы в боях за Ленинград. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 66, 180.
 Гауинг М. Организация людских ресурсов Великобритании во время второй мировой войны. М., 1970. С. 15.
 Еременко А. И. В начале войны. Москва: Воениздат, 1964. С. 292.
 Жилин П.А. Усилия народов СССР в достижении победы во второй мировой войне. М., 1970. С. 4.
 Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Алма-Ата: Наука, 1964. Т. I. 595 с.
 Кашкенбаев З. Военно-организаторская работа Компартии республик Средней Азии и Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Алма-Ата: Казахстан, 1970. С. 173.
 Козыбаев М. Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата: Казахстан, 1970. С. 52.
 Король И., Егошин П. От Свири до Эльбы. Алма-Ата, 1978. С. 143.
 Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1984. 5-т. 66-б.
 Мировая война 1939-1945 гг.: Сб. статей (Перевод с немецкого). М., 1957. С. 176.
 По путям-дорогам фронтовым. Алма-Ата:Казахстан, 1965. С. 37.
 Потапов А., Гладышев П. Огненный путь. Алма-Ата: Казахстан, 1980. С. 44.
 Рокоссовский К.К. Солдат парызы. Алматы: Қазақстан, 1983. 64-65-б.
 Совершенно секретно! Только для командования. М., 1967. С. 107.
 Сообщения Советского Информбюро. М., 1944. Т. I. С. 369.
 Телегин К.Ф. Не отдали Москвы! Москва: Политгиздат, 1975. С. 135.
 Федюнинский И.И. Поднятые по тревоге. Москва: Воениздат, 1964. С. 71.
 Фомин В. Плацдарм за рекой Волхов. Алма-Ата: Казахстан, 1977. С. 7.
 Штеменко С.М. Бас штаб соғыс жылдарында. Алматы, 1972. 40-41-б.

References

- 50 let Vooruzhennyh Sil SSSR. Moskva: Voenizdat, 1968. S. 583. [in Russian]
 Aktobe oblystyk mem. arhivi (budan ary qaraj AOMA), 13-қ., 11-т. 91-іс. [in Kazakh]
 Belan P.S. Kazahstancy v boyah za Leningrad. Alma-Ata: Nauka, 1973. S. 66, 180. [in Russian]
 Gauing M. Organizaciya lyudskih resursov Velikobritanii vo vremya vtoroj mirovoj vojny. M., 1970. S. 15. [in Russian]
 Eremenko A. I. V nachale vojny. Moskva: Voenizdat, 1964. S. 292. [in Russian]
 Zhilin P.A. Usiliya narodov SSSR v dostizhenii pobedy vo vtoroj mirovoj vojne. M., 1970. S. 4. [in Russian]
 Kazahstan v period Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuz: Sb. dokumentov i materialov. Alma-Ata:Nauka, 1964. T. I. S. 595. [in Russian]
 Kashkenbaev Z. Voenno-organizatorskaya rabota Kompartii respublik Srednej Azii i Kazahstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Alma-Ata: Kazahstan, 1970. S. 173. [in Russian]
 Kozybaev M. Kazahstan – arsenal fronta. Alma-Ata: Kazahstan, 1970. S. 52. [in Russian]
 Korol' I., Egoshin P. Ot Sviru do El'by. Alma-Ata, 1978. S. 143. [in Russian]
 Kazak SSR tarihy. Almaty, 1984. 5-t. 66-b. [in Kazakh]
 Mirovaya vojna 1939-1945 gg.: Sb. statej (Perevod s nemeckogo). M., 1957. S. 176. [in Russian]
 Po putyam-dorogam frontovym. Alma-Ata:Kazahstan, 1965. S. 37. [in Russian]

- Potapov A., Gladyshev P. Ognennyj put'. Alma-Ata: Kazahstan, 1980. S. 44. [in Russian]
Rokossovskij K.K. Soldat paryzy. Almaty: Қазақстан, 1983. 64-65-b. [in Russian]
Sovershenno sekretno! Tol'ko dlya komandovaniya. M., 1967. S. 107. [in Russian]
Soobshchenie Sovetskogo Informbyuro. M., 1944. T. I. S. 369; Belan P.S. Ukaz. soch., s. 80. [in Russian]
Telegin K.F. Ne otdali Moskvu! Moskva: Politizdat, 1975. S. 135. [in Russian]
Fedyuninskij I.I. Podnyatye po trevoге. Moskva: Voenizdat, 1964. S. 71. [in Russian]
Fomin V. Placdarm za rekoj Volhov. Alma-Ata:Kazahstan, 1977. S. 7. [in Russian]
Shtemenko S.M. Bas shtab soғыs zhyldarynda. Almaty, 1972. 40-41-b. [in Russian]

ҒТАХР 03.09.55

ТЕГЕРАН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ БАРЫСЫНДАҒЫ «ПОЛЯК МӘСЕЛЕСІНЕ» ҚАТЫСТЫ САЯСАТ

Сманова Айгүл¹, Мұратұлы Дастан²

¹т.ғ.к., доцент Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

²PhD докторант Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан. E-mail: dastan_yeleuov@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақала Кеңес Одағы, Ұлыбритания және АҚШ мемлекеттері басшыларының Тегеран конференциясы барысындағы «поляк мәселесіне» қатысты ұстанымдарын зерттеуге арналған. Үшжақты кездесуге қатысушылардың келіссөздерінің жазбаларын талдау негізінде Польшаның соғыстан кейінгі шекараларының жобалары анықталды, ол Ялта мен Потсдамдағы конференцияларда одан әрі әзірленіп, бекітіледі. Жаңа халықаралық ұйымдар аясында, соғыстан кейін әлемді басқаратын төрт державада (КСРО, АҚШ, Ұлыбритания, Франция) тап осы жерде анықталды. Сонымен бірге Тегеран конференциясы КСРО үшін бұл үлкен жетістік болды, АҚШ бірінші рет жаһандық құрылымдарлы өз құзырына алады, ал Ұлыбританияның рөлі салыстырмалы түрде төмендей бастағанын байқауға болады, сөйтіп ол «үлкен үштік» құрамынан шығып қалмаумен ғана қанағаттанды.

Кілт сөздер: Рузвельт, Сталин, Черчилль, «Үлкен Үштік», Антигитлерлік коалиция, II Дүниежүзілік соғыс, Екінші майдан, «Поляк мәселесі».

МРНТИ 03.09.55

ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ «ПОЛЬСКОГО ВОПРОСА» ВО ВРЕМЯ ТЕГЕРАНСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Сманова Айгүль¹, Мұратұлы Дастан²

¹к.и.н., доцент Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г., Алматы. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

²PhD докторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: dastan_yeleuov@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются позиции руководителей Советского Союза, Великобритании и США относительно «польскому вопросу» во время Тегеранской конференции. На основе анализа стенограмм переговоров участников трехсторонней встречи были определены проекты послевоенных границ Польши, которые будут доработаны и утверждены на конференциях в Ялте и Потсдаме. Именно здесь были идентифицированы четыре послевоенные мировые державы (СССР, США, Великобритания, Франция), в рамках новых международных организаций. В то же время Тегеранская конференция стала большим достижением для СССР, впервые Соединенные Штаты возьмут на себя глобальную функцию, а роль Соединенного Королевства начала относительно снижаться, так что он остался доволен тем, что остался в «большой тройке».

Ключевые слова: Рузвельт, Сталин, Черчилль, «Большая Тройка», Антигитлеровская коалиция, II Мировая война, Второй фронт, «Польский вопрос».

IRSTI 03.09.55

POLICY REGARDING THE “POLISH QUESTION” DURING THE TEHRAN CONFERENCE

Aigul Smanova¹, Dastan Muratuly²

¹PhD Associated Professor of the Kazakh State Women`s Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, E-mail: E-mail: aigulsmanova@mail.ru

²Doctoral student at L.N. Gumilev Eurasian National University, Nursultan, Kazakhstan. E-mail: dastan_yeleuov@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of the positions of the leaders of the USSR, the USA and the UK on the Polish issues, expressed by them at the Tehran conference. Based on the analysis of the records of the negotiations of the participants of the tripartite meeting, the projects of the post-war borders of Poland, which will be further developed and approved at the conferences in Yalta and Potsdam, were determined. Here, an application was made that the postwar world will be ruled by four powers (the USSR, the USA, England, France) operating under the aegis of a new international organization. For the USSR, it was a tremendous breakthrough; The United States assumed for the first time global functions; Great Britain, whose role was relatively reduced, should have been satisfied with the fact that it did not fall out of the Big Three.

Key words: Roosevelt, Stalin, Churchill, “The Big Thre”, Anti-Hitler coalition, World War II, Second front, “Polish question”.

Кіріспе. Үш одақтас державаның (КСРО, АҚШ және Ұлыбритания) басшылары қатысқан конференция көне шығыс қаласы, Иранның астанасы Тегеранда 1943 жылы (28 қараша – 1 желтоқсан) болып, ол екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы ірі халықаралық және дипломатиялық қатынаста ең маңызды тарихи оқиғалардың біріне айналды. Кеңес Одағынан И.В. Сталин, Құрама Штаттардан Ф.Д. Рузвельт және Ұлыбританиядан У. Черчилльдің бұл конференцияда бірінші рет бас қосуы одақтастар арасындағы қатынасты халықаралық тұрғыда қарастырудың маңызды бастамаларының бірі болып табылады.

Соғыс жылдарындағы хат-хабарларды терең талдау одақтастар арасындағы дипломатияны зерделеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Тегеран конференциясында кеңес-американ-британ қатынастары үшін үлкен дау тудырып отырған сұрақ «поляк мәселесі» болды. Мәселен, конференция барысында Сталин кеңес-поляк шекарасының шығысы 1939 жылғы 1 қыркүйектегі белдеу бойынша сақталатынын мәлімдеді, ол Батыс жағы Одерге дейін кеңейтіліп, Львов қаласын Кеңестер Одағының құрамына қосылу керектігін айтты. Мәскеу осы мәселеге табан тіреп тұрып алатынын түсінген Черчилльдің келісуден басқа амалы қалмады, дегенмен Польшаға тиесілі жерлер әлдеқайда жақсы деп шешті. Сонымен Тегеран конференциясында батыстық одақтастар территориялық мәселе бойынша бірқатар сұрақтарға жауап берді.

Тарихнама. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Тегеран конференциясында «поляк мәселесінің» талқылауына байланысты бірқатар ғылыми зерттеулерді атап өтуге болады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Тегеран конференциясында «үлкен үштіктің» (КСРО, АҚШ және Ұлыбритания басшылары) арасында болған қарым-қатынастағы ең өткір мәселелерінің бірі «поляк мәселесі» турады қарастырылады. Мақаланы жазу барысында көптеген авторлардың дипломатия тарихы туралы еңбектерінде осы мәселені біртіндеп шешуге (кеңестік ұстанымды қанағаттандыру) әсер еткен факторларды келтіреді. Атап айтқанда антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихын зерттеуге орыс зерттеушілері үлкен үлес қосты. Ресейлік және шетелдік мұрағаттармен жазылған ғылыми-зерттеу жұмыс О.А. Ржешевский (Ржешевский, 2004), М.Ю. Мягков (Мягков, 2006), В.О. Печатнов (Печатнов, 2006) және басқалары ұлы державалардың саясатының эволюциясын және «поляк мәселесі» бойынша шешім қабылдау механизмін

жан-жақты түсінуге көмектеседі. Ресейлік ғалымдардың ішінен екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы «поляк мәселесіне» қатысты бірқатар ғалымдардың В.В. Василенко (Василенко, 2015) және В.В. Барабаш (Барабаш, 2019) мақалалары да атап өтуге болады. Бұл еңбектерде авторлар көптеген тарихи фактілерге салыстырмалы талдау жасаған. Зерттеуге арналған материалдар мәтіндерінің басым көпшілігі Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы халықаралық байланыстар, мемлекеттік мекемелердің жарлықтары мен шешімдері, жұмыс барысын көрсететін құжаттар да пайдаланылды (Документы, 1973), (Советско-английские, 1983), (Советско-американские, 1984), (Тегеранская конференция, 1984).

Әдіснама мен әдістер. Мақаланы жазу барысында Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Тегеран конференциясында «поляк мәселесінің» талқылауына байланысты, тарих ғылымының дамуы тұрғысында қалыптасқан тұжырымдар жиынтығы мен тарих ғылымының алдыңғы қатарлы мамандарының зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелер тұрғысынан зерделенді. Бұл жерде жоғарыда айтылып өткен ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда зерттеу әдіснамасы жүйелілік, объективтілік, тарихи-салыстырмалылық тәрізді ғылыми таным қағидаларына негізделген. Сондай-ақ, кейінгі уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды.

Талқылау. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Черчилль мен Рузвельттің өзара хабарламаларына сәйкес және Сталин бұрын ұсынған кездесу орны анықталды, яғни алғаш рет «үш мемлекеттің өкілдері бас қосатын орын – Иран»-деп белгіленді. Черчилль бұл ұсынса тез келісіп, көп ұзамай конференцияға арналған код атауында ұсынды («Эврика»). Ал Рузвельтке Тегерандық нұсқа ұнаған жоқ, сондықтан ол Конгреске келіп түскен құжатқа «он күннің ішінде қол қоямын» деп кейінге қалдырды, ал кездесу орнын Каирға (Египет) немесе Асмэраға (Эритрея) ауыстыру туралы ұсынысын да білдірген болатын (Тегеранская конференция, 1984: 55-60). Ал Сталин үшін Тегеран әлдеқайда оңтайлы орын болды. Бір жағынан, одақтасарымен кездесуге алғашқы қадам жасаса, ал екінші жағынан, көрші Ирандағы конференцияның ұйымдастырылуы ұзақ ұшуды қажет етпеді; Мәскеуден де көп уақытқа кетпеді; мұндағы жағдайды кеңестік әскери басшылық бақылап отырды, штаб-пәтермен сенімді байланыс қамтамасыз етілді және өз қауіпсіздігіне сенімді бола алатын орын болды. Рузвельт Тегеранға баруы туралы тек 8 қарашада келісімін берді, яғни Сталинге жасаған мәлімдемесінде ол құжаттарға қол қою шарттарымен тәуекелдерді болдырмаудың жолын тапқаны туралы хабарлайды.

Сонымен 1943 жылы болған Тегеран конференциясы антигитлерлік коалицияның басты елдері қатысқан соғыс кезіндегі алғашқы кездесуі болды – Кеңес Одағы, Құрама Штаттар және Ұлыбритания. Бұл конференция Германия бастаған «ендік» елдердің соғыстағы сәтсіздіктерін ескеріп, соғыстан кейін әлемді бейбіт жолмен реттеу мақсатына арналған болатын. Тап осы Тегеран конференциясына қатысқан «Үлкен үштіктің» арасында кеңестік жақтың ықпалының әлдеқайда басым болғанын көруге болады. Бұл туралы сол кездегі Ұлыбританияның сыртқы істер министрі А. Иден өз естелігінде жазған еді (Eden Anthony, 1965: 213). Тікелей және жанама түрде Тегеран конференциясына Америка Құрама Штаттарының және Ұлыбританияның делегациялары өздерінің Кеңес Одағындағы елшілері – А. Гарриман және сэр А. Кларк Керрді де қосты. Мәселен, Екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы Ұлыбританияның ықпалының төмендеуін стратегиялық жағынан қарастырса, ал Тегеран конференциясында ол британдық саясаттың «поляк мәселесіне» қатысты сараптамасы барысында айқын көрініс тапты. Өйткені Польша мемлекетін, Орталық және Шығыс Еуропаны тұтастай алғанда ешқашан Ұлыбританияның сыртқы саяси ықпалының басымды жағы болған емес. Ұлыбритания Германияға қарсы соғысқа 1939 жылы 3 қыркүйекте кіріп, өз әскери күші мен империяның қауіпсіздігін сақтауды басты мақсаты етіп қайды. Гитлердің 1940 жылғы маусымда Францияны жеңгендігі халықаралық

қатынастар жүйесіне айтарлықтай өзгерістер енгізді (Дурачинский, 2000: 59-60). Сөйтіп, 1940 жылы маусымда Франция құлағаннан кейін, Германияға қарсы шайқаста жалғаз қалған Англияның территориясына әртүрлі антифашистік бірлестіктер жинала бастады, солардың бірі Польша эмигранттық үкіметі болды.

Британдық басшылық, тіпті Францияның құлдырауына дейін, Германияға қарсы соғыста жеңудің бірлескен мүмкіндігін жоғары бағалаған жоқ, сондықтан британдық саясат одақтас ұлы державалардың санын көбейтуге бағытталды. Құрама Штаттар болса, соғыстағы бейтараптықты ұстану үшін мақсатты іс-қимыл жасай бастаса, ал Лондонның пайымдауынша, КСРО мен Германия арасында сөзсіз соғыс болады деп есептеді (Hinsley, 1993: 420-421). Дегенмен 1941 жылдың шілдесіне дейін Ұлыбритания КСРО-ның саясатын сынауда ұстамдылық танытты, өйткені ол әлі Германиямен достық қатынаста болатын. Сондықтан Германияның да, Кеңес Одағының да геосаяси нысаны болып тұрған – Орталық және Шығыс Еуропа жеріне жақындай түсуді көздеді. Осыған байланысты Орталық және Шығыс Еуропа, сондай-ақ Польша ірі мемлекет болғанмен, стратегиялық жағынан осал ел ретінде Ұлыбританияның сыртқы саяси бірлестіктерінде ерекше орынға ие бола бастаса, бұл аймақ Германия мен Кеңес Одағының да геосаяси талаптарына ие болды.

Тегеран конференциясы қарсаңында және барсында поляк мәселесі бойынша британдық саясат бұл аймақта қандайда бір ұлы державалық үстемдігін сақтап қалу мақсатында: күшті Германияның әрекетіне кедергі келтіру рөлін ойнады. Осы жағдайға байланысты Лондон ресми түрде эмигранттық үкіметтердің жоспарына қолдау көрсетті. Онымен қоса поляк-чехословак федерациясының жоспары пайда болуына да, тап осы британдық басшылықтың қолдауы үлкен үлес қосты (Дурачинский Эугениуш, 2000: 354). Британдық ғалым К. Сэйнсберидің зерттеуі бойынша аталмыш аймаққа қатысты Ұлыбританияның федеративті жоспары Форин офисте «Шығыс Еуропа үшін ортақ мәселе» деген атаумен көрініс тапты (Sainsbury, 1994: 96).

Франция жеңілгеннен кейін Лондонға барған Польша эмигранттық үкіметі өз мемлекетінің болашақ тағдыры және Германияға қарсы соғыста басты белсенді серіктесі ретінде Ұлыбританияға арқа сүйеді. Соғыс басталғаннан бері эмигранттық үкіметтің басты міндеттері шекара мәселесі болатын, бірақ бұл шиеленіс тудырып тұрған сұрақты британдықтар үнемі кейінге қалдырып отырды. Ал Шығыс Еуропада федерация құру идеясы поляк эмигранттары арасында үлкен қолдауға ие болды. Өйткені поляк эмигранттық үкіметінің басшысы генерал В.Сикорский Польша мен Чехословакияны біріктіру жобасы соғыстан кейінгі қайта реттеу бағдарламасында айтарлықтай маңызға ие болады деп сенді. Бірақ поляктық көшбасшы барлық қауіпсіздіктің шешімі КСРО-мен келісім екенін де жасырмады. Дегенмен ол бұл ойын батыстық демократияның қолдауына сүйене отырып, бейтарапта ұстауды жөн көрді. Жалпы алғанда В. Сикорскийдің мұндай тұжырымына ағылшындар қарсылық білдерген жоқ және ол эмиграциядағы поляк басшыларының талабына сай келді. Сөйтіп, британдық және поляктық позицияның бір-біріне сай келуі, соғыс барысындағы табысты байланыс қана емес, сонымен бірге соғыстан кейін де Ұлыбритания Польшаның мүддесін қорғайды деп сенді.

Бастапқы кезден-ақ бұл бірігу жобасы қиындықтарға тап болды, мәселен поляктар жағы әскери-саяси жағынан тығыз байланыс орнатуды көздесе, ал чехословактар еркін сауда аймағын көздеді (Kolendo, 1983: 8). Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі поляк мәселесіне қатысты британдық позицияның мүддесіне фашистік Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін үлкен серпін берді. Осыдан кейін ғана Ұлыбритания үрейден арылып, Германияны жеңетініне сеніммен қарады. Ұзаққа созылған қарсылықтан кейін барып, Кеңес Одағы да британдық мүддені қолауға көшті, сөйтіп абайлап барып сыртқы саясатты жүргізе бастады. Ұлыбритания жағы поляктарға қатысты шекара мәселесін «қақпа карта» сияқты келіссөздің соңына қалдыруды жөн көрді. Ал соғыстың бірінші кезеңінде КСРО-ның территориялық мәселені немқұрайлы түрде мойындауын қанағат етті. Өйткені

ағылшындар Шығыс Польшаның, Балтық жағалауындағы мемлекеттер, сонымен бірге Бессарабия және Солтүстік Буковина жерлерінің Кеңес Одағы құрамында қалуын мүлдем қаламады. Осы кезде АҚШ-тың президенті Ф.Д. Рузвельттің екінші майдан ашу туралы ұсынысы шешімін таппай жатқан территориялық мәселені кейінге қалдырды. КСРО антигитлерлік коалицияға қосылғаннан кейін поляк және чехословак эмигранттық үкіметтері арасындағы тағы бір мәселе Кеңес Одағына қатысты болды. 1941 жылы 30 шілдеде Кеңес Одағы мен Польша эмигранттық үкіметі арасында бітім жасалып, көптеген мәселелерді ортақ шешуге тура келді (Майский, 1965: 187). Олардың бірі – Ұлыбритания жағының қысымынсыз-ақ КСРО жерінде жасақталған Поляк армиясын Таяу Шығысқа шығару болы. Ал чехословак басшылары болса федерация құру үшін тек батыстықтардың ғана емес, кеңестердің де қолдауы қажет екенін алға тартты, өйткені соғыстан кейінгі қайта реттеуде тап осы Орталық және Шығыс Еуропағы Кеңес үкіметінің ықпалы күшті болатынына сенді (Ржешевский, 2004: 316-317).

Жалпы алғанда генарал В. Сикорскийдің тұжырымдамасы Ұлыбританияның ұстанымына қайшы келмеді. Осылайша, поляк-чехословак бірлестігінің түпнұсқа идеясы британдықтардан шықса да, ол эмиграциядағы поляк басшылығының мүддесіне сай келді. Нәтижесінде британдық және поляк ұстанымдарының осы соғыс кезіндегі екі мемлекет арасындағы табысты ынтымақтастықтың ықпалы ғана емес, сондай-ақ поляк жетекшілігінен соғыстан кейінгі мәселелер бойынша, Ұлыбритания тарапынан елдің мүдделерін қорғауға үміттенудің нақты себептері болды. Алайда поляк-чехословак федерациясының жобасына қатысты талқылаулар осы үдерістің басында-ақ оң нәтиже берген жоқ, онда болашақта екі жақты бірігудің кикілжіңі Селезиядағы меншік құқығына байланысты келіспеушіліктер қиындық тудырды. Жоғарыда айтып өткендей, бұған қоса, екі жақта болашақ бірігудің жағдайын түрліше анықтады: поляктық жоба бойынша екі мемлекеттің тығыз әскери-саяси одағы ұсынылды, ал чехословактық жоба бойынша – еркін сауда аймағын ұсынды (Московская конференция, 1984: 211). Мұндай айырмашылықтар әрбір мемлекеттің болашақтағы бірігу үдерісіндегі үстемдігіне байланысты болды. Екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы поляк мәселесіне қатысты британдық көзқарас одақтастардың үлкен стратегиясының мүдделерінің әсерінен ықпал етті, яғни оның бетбұрыс кезеңі Германия КСРО-ға шабуыл жасаған кез болатын. Осыдан кейін Ұлыбританияда тікелей немістердің шабуылы қаупі бәсеңдей түсті, нәтижесінде Германияны жеңу мүмкіндігі анық байқалды. Британдық мүдделер Кеңес Одағының ұзаққа созылатын қарсыласуына сөйкес келді, сондықтан ағылшын үкіметі КСРО-ға қатысты теңгерімді және ақылды саясат жүргізуге тырысты. Осыған байланысты британдық үкімет үшін үлкен қиындықтар тудырып тұрғаны КСРО-ның 1941 жылдың 22 маусымындағы батыстық шекараларын өзгерту мәселесі болды, өйткені кеңестердің ықпалы кеңес-ағылшын одағының шартына тікелей байланысты еді. Немқұрайлы түрде, Атлантикалық хартияға және поляк эмигранттық үкіметінің ерекше міндеттемелеріне қатысты бола тұра, Ұлыбритания КСРО-ның талаптарын ашық мойындауға бара алған жоқ. Бейресми мойындау да орынсыз болды, өйткені мұндай келіссөздер туралы ақпарат біртіндеп батыстық баспасөз арқылы әртүрлі қауесет таратуы мүмкін еді, нәтижесінде эмигранттық одақтас мемлекеттер арасында теріс пікір тудырады. Алайда ең бастысы мәселе болып тұрғаны, яғни Ұлыбритания үстемдігінің біртіндеп төмендеуіне қарамастан, кеңестер жағымен келіссөз барысында, мойындау мәселесін «қақпа картасы» ретінде соңғы рет қолдануға мәжбүр болды. Сөйтіп, соғыстың бірінші кезеңінде Кеңес Одағына, яғни оның территориялық иеліктерін әзірше бейресми мойындайтынын жеткізді. Шындығында, британдық басшылықтың осы аймақтарға қатысты бірыңғай ұстанымы болған жоқ. Поляк эмигранттық үкіметінің Германияға қарсы күресте ерекше әрекетін ескере отырып ағылшындар жағы тап осы Шығыс Польшаның КСРО құрамына қосылуын мойындағысы келмеді, сондықтан Балтық жағалауы елдеріне, Бессарабия және Солтүстік Буковинаға қатысты «көнгіштігін» байқатты (Василенко, 2005: 18).

Дегенмен ағылшын-кеңес одақтық келісімінің бекітілуі Ұлыбритания үшін қолайлы болғанмен, Польшаға және бүкіл Орталық және Шығыс Еуропа аймағына қатысты британдық саясатқа әсер ететін теріс үрдістері де байқалды. КСРО антигитлерлік коалицияға қосылғаннан кейінгі поляк және чехословак эмигранттық үкіметтерінің болашақ федерацияға қатысты пікір таластарына қатысты кикілжіңнің тағы бір себебі – Кеңес Одағына қатысты мәселе болды.

Федерацияны құру кезінде лондондық поляктар батыстық одақтастарының қолдауына үміт артты, сондай-ақ бұл бірігуді немістерге қарсы ғана емес, сонымен қатар белгілі бір түрде кеңестерге қарсы бағыттады. 1941 жылдың 30 шілдесінде кеңес және поляк эмигранттық үкіметтері арасындағы қарым-қатынас орнағанына қарамастан, 1941 жылдың күзінен бастап екі ел арасындағы шиеленісті мәселелер қайта басталды (Соглашение, 2020). Солардың бірі, атап айтқанда, КСРО аумағында құрылған Поляк Армиясын Таяу Шығысқа шығару мәселесі болды. Чехословак басшылығы болса федерация құрылған күннің өзінде, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Орталық және Шығыс Еуропада Кеңес Одағының ықпалының күшті болатынына болжам айтты, сондықтан тек батыспен ғана емес, кеңестік қолдауды да қажет ету керек деп шешті.

Ұлыбритания жағы да поляк-чехословак федерациясының жобасын жүзеге асыру үшін КСРО-ның келісімін алу қажет деп санайды. Одақтық келісім туралы ағылшын-кеңес келіссөздері барысында британдықтар жағы соғыстан кейінгі қайта құру мәселелерін талқылау барысында ұстамдылық танытуға тырысты, Орталық және Шығыс Еуропадағы федерация мәселесін бірнеше рет көтерді, бұл осы мәселенің маңыздылығын көрсетеді. Бұл сұрақ кейінгі ағылшын-кеңес қатынастарының күн тәртібінде де шешімін таппаған мәселе күйінде қалды. Осылайша, 1942 жылдың маусым айындағы ағылшын жағының мәлімдемесінде, яғни бұл соғыстың аяғында кез-келген аймақтағы ұлы державалардың біреуінің ерекше ықпалын болдырмау үшін, оның ішінде кішігірім елдермен немес олардың эмиграциядағы үкіметтерімен соғыстан кейінгі қайта реттеу мәселесіне қатысты екі жақты келісімдер жасасу орынсыз деп атап көрсетті (Ржешевский, 2004: 316-317). Осыдан кейін К. Сэйнсберидің көзқарасына күмәндану қиын, яғни бұл британдық үкіметтің мақсаты Орталық және Шығыс Еуропадағы кеңестік ықпалды қайткен күнде шектеу болды. Кеңестер жағы соғысқа кіріспес бұрын-ақ екі көрші мемлекеттердің соғыстан кейінгі федерациясының жобасына мұқият назар аударғанмен, бұл мәселеге қатысты өздерінің көзқарастарын жариялай қойған жоқ. Ал Британиямен одақтық келісімге қол қойылғаннан кейін, кеңестік көшбасшылар мұндай федерацияның құрылуына қарсылықтары жоқ екенін білдірді. Бірақ кейін осы екіжақты бітім мәтінінен тек территориялық қана емес, сонымен бірге федерация құру мәселелері де алынып тасталды. Ал кеңестік делегацияның жетекшісі В.М. Молотов 9 маусым күні Чехословакия Республикасының президенті Э.Бенешпен әңгімесінде: «...поляк-чехословак федерациясын Кеңес Одағына қарсы пайдалану үрдісі бар», деп мәселенің маңыздылығын атап өтті (Ржешевский, 2004: 324). Сондықтан кеңестік дипломатияның «қарсы жақты көндіруге бағытталған әрекеті» поляк-чехословак үкіметтерінің аталмыш жобаға қатысты жұмыстарын тоқтату болды.

Сыртқы істер министрлерінің қатысуымен болған Мәскеу конференциясы (1943 ж. 19-30 қазан) соғыс кезіндегі КСРО, АҚШ және Ұлыбританияның өкілдері қатысқан алғашқы кездесу болатын, ал екінші жағынан «Үлкен үштіктің» Тегеранда бас қосуының алдын-ала даярлығы іспеттес еді. Сонымен осы Мәскеуде Ұлыбритания жағы өз бағдарламаларын одақтастардың қарауына ұсынды. Онда: 1) Еуропа үшін ортақ жауапкершілік; 2) соғыс барысында кіші елдермен соғыстан кейінгі бейбір реттеу мәселесіне қатысты сұрақтар бойынша келісім жасаспау; 3) одақтас елдердің азат етілген территорияларына қатысты ортақ саясаты; 4) Германияға қарсы тұру үшін аймақта федерация құру. Кеңестер жағы бұған теріс пікірлерін білдірді, ал американдықтардың қолдауынан үміттеген ағылшындарға К. Хэлл немқұрайлық танытты (Московская конференция, 1984: 235). Бұл кездесудегі маңызды мәселе әскери стратегия тәңірегінде өрбіді.

Ал Польша эмигранттық үкіметінің премьер-министрі В. Сикорскийдің стратегиялық әскери жобасы үш бағытқа жоспарланды: 1941 ж. КСРО территориясында жасақталған Андерс армиясы, Ұлыбританиядағы поляк қарулы күшін Еуропаға қарай бұру, сонымен бірге Таяу Шығыс жеріндегі әскери бөлімше. Сондықтан 1942 жылы эмигранттық үкіметтің шешімімен Андерс армиясы КСРО-дан шығарылды, поляк эмиграциялық үкіметінің әскери штабы Балқан арқылы ең тиімді шабуылды бастайтыны мойындады (Василенко, 2005: 18).

Бұл міндеттің орындалуы жанама түрде осыған байланысты болды, яғни ресми түрде Лондон Орталық және Шығыс Еуропаға қатысты бағдарламаға қатысты бірнеше рет айтылғандығына. Осы тұрғыдан оны, 1943 жылғы қазандағы сыртқы істер министрлерінің бас қосқан Мәскеу конференциясында А. Иден ұсынған болатын, дегенмен бағдарлама Форин офистің «сүйікті жұмысына» айналды, онда британдық премьер-министр батыстық одақтастарының қарулы күштерінің көмегімен осы аймақтағы КСРО-ның ықпалын шектеуге ерекше назар аударатынын да жасырмады. Ал ағылшын-американ әскерлерінің «ендік» елдерге қарсы әрекеттерінде белгілі бір жетістіктерге қарамастан, «Үлкен үштік» басшыларының Тегерандағы кездесуінде Ұлыбритания жағының келіссөз ұстанымдары әлдеқайда әлсіз болды. Алдында болып кеткен Мәскеу конференциясында АҚШ-тың британдық бастамаларын қолдауға келмейтінін атап өткен болатын, яғни оған қызығушылық танытпайтынын және Кеңес Одағымен наразылыққа бармайтынын білдірді. Черчилльдің балқандық стратегиясы Құрама Штаттардың басымдықтарының қатарына жатпады, онымен қоса, құрылыққа кіру үшін американдық әскери-стратегиялық жоспары негізінен кеңестік идеяларды екінші майданға бағыттады. 1943 жылғы 23 сәуірде кеңес-поляк қарым-қатынастары ресми түрде тоқтатылғаннан кейін, екі ел арасындағы дағдарыс өрши түсті, ал Ұлыбритания үкіметі екі тарап арасындағы келісімді бейбіт жолмен шешуде белсенді делдал ретінде әрекетке көшті (Документы, 1973: 221).

Конференция арнайы ашылғанға дейін-ақ бірнеше сұрақтар төңірегінде Сталин мен Рузвельт өзара әңгіме бастайды, онда «поляк мәселесіне» келгенде, Рузвельт: «...мен үшін поляк мәселесі АҚШ-тағы сайлау науқаны кезінде ғана керек. Америкада алты-жеті миллионға жуық поляктар тұрады, сол үшін мен олардың сайлау дауысын жоғалтқым келмейді», -десе (Тегеранская конференция, 1984: 80), ал Сталин: «Ресей Польшамен өзара қарым-қатынас байланысын жақсартып, көмек көрсетуге басқа державалардан аз қызығушылық танытып отырған жоқ. Өйткені Польша Ресеймен көрші мемлекет, сол үшін біз оны қайта қалпына келтіру үшін күшімізді аямаймыз», -деп жауап берді (Тегеранская конференция, 1984: 91). Дегенмен, Кеңес Одағы бұл жерде Польша мемлекеті туралы ғана айтып отыр, ал осы жылы генерал В. Сикорскийдің бастамасымен құрылған Лондондағы поляк эмигранттық үкіметімен өзара қарым-қатынас жөнінде ештеңе деген жоқ. Өйткені 1943 жылы КСРО мен Польша эмигранттық үкіметі арасында дипломатиялық қатынас «Катынь мәселесіне» байланысты үзілген болатын, ал өз кезінде Сталин оларды «кеңестерге қарсы саясат жүргізді» деп айыптайды. Осы конференциядан біраз бұрын ғана Ұлыбритания мен АҚШ үкіметінің басшылары Кеңес Одағы мен Польша эмигранттық үкіметі арасындағы қарым-қатынасты қайта орнатуға ұмтылыс жасаған болатын. Бұл мәселе туралы Кеңес үкіметі «Польшаның демократиялық және тәуелсіз күшті мемлекет болып қалыптасуы мен өзара достық байланысын дамытуға» ат салысатынын білдірді. Ол туралы И.В. Сталин конференцияда сөйлеген сөздерінің бірінде: «...біз – Польшаны қалпына келтіріп, дамытуды қолдаймыз», -деген болатын (Тегеранская конференция, 1984: 164). Осы жерде И.В. Сталиннің сөзіне қарағанда, екі ел арасындағы қарым-қатынас пен өзара дамуға генерал В.Сикорский басшылық жасап отырған Лондондағы поляк эмигранттық үкіметі үнемі «қарсылықтарын» білдіріп отыратын көрінеді.

Ал 1943 жылы шілде айының басында В. Сикорскийдің қазасынан кейін британдық басшылық поляктық мүдделерді өздеріне алуға мәжбүр болды. Бірақ бұл ағылшын-кеңес қатынастарының нашарлатуына да себеп болды. Осындай жағдайдан кейін ағылшындар соңғы «қақпа картаны» пайдалануға көшті, яғни

«КСРО-ның шекарасын 1941 жылғы 22 маусымдағы жағдай бойынша мойындау туралы» кеңестердің талабына көнді. Американдық жақ болса шекараға қатысты дауға араласпайтынын білдірді. Өйткені Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа аймағы мен Польша жері Америка Құрама Штаттарының маңызды мүдделерінің саласы болған емес. Осы мәселеге қатысты өзінің бейресми мәлімдемесін Ф.Д. Рузвельт 1943 жылы 3 қыркүйекте архиепископ Ф. Спеллманмен кездесу барысында айтқан болатын, оның мазмұнын американдық зерттеуші А. Ценцал өз еңбегінде айтқан. Президент Сталиннің Финляндияны, Балтық жағалауы елдерін, Шығыс Польшаны және Бессарабияны алатындығын айтты, «Сталиннің тілектеріне қарсы түрудың мағынасы жоқ, өйткені ол оны басқа жолмен жүзеге асыруға жеткілікті күші бар, сондықтан да жомарттықпен берген жақсы»; және тұтастай алғанда, еуропалық елдер Ресейге бейімделу үшін елеулі өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Ресми деңгейде Рузвельт соғыс жылдарындағы аймақтық реттеудің кез келген нұсқаларын қабылдамады, сонымен бірге ол өңірлік мәселелер бойынша кез-келген бейресми мәміледен аулақ болды. Бірақ Орталық және Шығыс Еуропа аймағы және тұтастай алғанда Польша, ең алдымен АҚШ мүдделерінің саласы болмағандықтан, американдық президент тарапынан шиеленістер орын алған жоқ.

Сондықтан Тегеран конференциясындағы Рузвельттің бірінші кезектегі ұстанымы стратегиялық мақсаттар болды, яғни Германия мен Жапонияны тез арада жеңіп, халықаралық ұйымдарға басшылық жасау. Ал Польшаның шекарасы туралы мәселеде Сталиннің ұстанымын бөлісуге дайын екенін білдіргенмен, қандайда бір құжатқа қол қоюдан бас тартты. Мұндай жағдайда Черчилль мен Сталиннің поляктардың шекарасына қатысты даярлаған аймақтық мәселелер туралы ұсынысына Рузвельттің үндемей келісім бергені кеңестер жағын қанағаттандырды десе де болады. Тегеран конференциясы Германияға қарсы антигитлерлік коалицияның теңестіру күштерін өзгертіп, оған қатысушылардың поляк мәселесіне қатысты маңызды кезеңі басталды.

Тегеран конференциясының нәтижесі Черчилльге қарсы бастамалардың сәтсіздігінде көрініс тапқан антигитлерлік коалицияда оның рөлін одан әрі төмендету болды. Осылайша, одақтас Балқан стратегиясын қабылдамады, онда ол Римді алып, Германияның оңтүстігінен Балқан түбіндегі әскери операциялар арқылы одақтауға ұсыныс жасады. Черчилль жауап ретінде қысым көрсетуге тырысып, «Оверлорд» операциясын кейінге қалдыруға түбегейлі ұсыныс жасады. Нәтижесінде 29 қарашадағы кеңес-британдық келіспеушіліктерге байланысты кездесудегі жағдай шегіне жетті. КСРО мен Ұлыбританияның мұндай келіспеушіліктеріне Рузвельт одақтас стратегияны анықтауда шешуші рөл ойнады, Черчилльдің Балқан нұсқасы сәтсіз болды. Осылайша, 1945 жылы 30 қарашада Тегерандағы британдық миссияның ғимаратында өткен В.М. Молотов және Г. Гопкинс арасындағы бейресми әңгімесі кезінде А. Иден: «...біздің ұсынысымызбен келісулері керектігін, біз поляктарға айта аламыз ба»,-деген еді (Ржешевский, 2004: 397).

Қорытынды. Қорыта айтқанда Тегеран конференциясы антигитлерлік коалицияда биліктің теңгерімін өзгертті, яғни оған қатысушылардың поляк мәселесі бойынша көзқарастары маңызды эволюциялық кезеңге айналды. Британдық бастамаларда Орталық және Шығыс Еуропадағы кеңестік ықпалды шектеу туралы ұстанымы сәтсіз аяқталды. Мәскеу конференциясында сыртқы істер министрлерінің ұсынысы, ал содан кейін Тегерандағы саммитте – Орталық және Шығыс Еуропаны қайта реттеу бағдарламалары және Черчилльдің Балқан стратегиясында есеп айырысуы нәтижесінен кейін Ұлыбританияға «кіші одақтас» мәртебесіне ие болды. Бұл сәтсіздіктер поляк эмигранттық үкіметіне соғыстан кейінгі реттеу бағдарламасын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Сонымен жаңа саяси жағдайларға байланысты, әсіресе Польшаның соғыстан кейінгі мәртебесі туралы идеялар тұрғысынан маңызды мәселелер қажет болды. Алайда, поляк эмигранттық өкілдері және олардың немістер басып алған жерлерде қызмет жасап жүрген астыртын топтары, Польшаның болашағы туралы туындаған түбегейлі қайта құру көзқарастарына дайын емес еді, сондықтан соғыстан кейін қайта құру мәселесінің жаңа негіздерін іздеу поляк үкіметінің өзінде дағдарысты жағдайға тап болды, өйткені бұл өз кезегінде британдық тараппен одан әрі қарым-қатынасын қиындатты.

Әдебиет

Барабаш В.В. Советско-польская граница в дипломатической борьбе между СССР и польским эмигрантским правительством в период Второй мировой войны // Белосусский исторический обзор. Научный журнал: История и археология. №1. 2019. С. 53-77.

Василенко В.В. Британская политика в польском вопросе накануне и во время тегеранской конференции 1943 года // Известия Алтайского государственного университета. №4 (38) 2005. 17-22 стр.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 12 т. / под ред. И.А. Хренова и В.Т. Ковальского. Москва: Наука, 1963-1985. Т. 7: 1939-1943 гг. 1973. 510 с.; Т.8: январь 1944 г. – декабрь 1945 г. 1974. 680 с.

Дурачинский Э. Польша в политике Москвы 1939-1941 годов: факты, гипотезы, вопросы // Война и политика, 1939-1941 / отв. ред: А. Чубарьян и Г. Городецкий. Москва: Наука, 2000. С. 59-60.

Дурачински Эугениуш. Владислав Сикорский и Эдвард Бенеш: к чему стремились, чего достигли // Славянские народы: общность истории и культуры. К 70-летию В.К. Волкова. Москва.: Индрик, 2000. 365 с.

Eden Anthony. The Eden Memoirs: the Reckoning. London: Casell, 1965. 427 p.

Kolendo I.T. Dzialalnosc mieszanego Komitetu Koordinacyjnego polsko-czechoslowackiego w Londynie (1941-1942) // Dzieje Najnowsze. 1983. S 12.

Майский М.И. Воспоминания советского посла. Т.3. Москва: «Наука», 1965. 500 с.

Мягков М.Ю. Проблема послевоенного устройства Европы в американско-советских отношениях 1941-1945. М.: ИВИ РАН, 2006. 278 с.

Hinsley F.H. Churchill and the of Special Intelligence // Churchill: a Major New Assessment of His Life in Peace and War. Oxford, 1993. P. 420-421.

Печатнов В.О. Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг. Документальные очерки. Москва: Терра. Книжный клуб, 2006. 52 с.

Ржешевский О.А. Сталин, Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии 1941-1945 Москва: Наука, 2004. 564 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 дек. 1943 г.). Москва: Политиздат, 1984. 175 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945. Т.1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 окт. 1943 г.). Москва: Политиздат, 1984. 384 с.

Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945. Документы и материалы. /под. Ред. А.А. Громыко. Москва: Политиздат, 1983. 542 с.

Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945. Документы и материалы в 2 т. /под. Ред. А.А. Громыко. Москва: Политиздат, 1984. 575 с.

Соглашение В. Сикорского - И.М. Майского от 30 июля 1941 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/iz-istorii-podgotovki-i-zaklyucheniya-soglasheniya-pravitelstva-sssr-s-polskim-emigrantskim-pravitelstvom-30-iyulya-1941-g-po-stranitsam> (дата обращения: 11.01.2020).

Sainsbury K. Churchill and Roosevelt at War: the War They Waged and the Peace They Hoped to Make. New York., 1994. P.96.

References:

Barabash V.V. Sovetsko-polskaya granitsa v diplomaticheskoy borbe mezhdru SSSR i polskim emigrantskim pravitelstvom v period Vtoroy mirovoy voyny // Belosusskiy istoricheskiy obzor. Nauchnyy zhurnal: Istoriya i arkheologiya. №1. 2019. S. 53-77.

Vasilenko V.V. Britanskaya politika v polskom voprose nakanune i vo vremya tegeranskoj konferentsii 1943 goda // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. №4 (38) 2005. 17-22 str.

Dokumenty i materialy po istorii sovetско-polskikh otnosheniy: v 12 t. / pod red. I.A. Khrenova i V.T. Kovalskogo. Moskva.: Nauka, 1963-1985. T. 7: 1939-1943 gg. 1973. 510 s.; T.8: yanvar 1944 g. – dekabr 1945 g. 1974. 680 s.

Durachinskiy E. Polsha v politike Moskvy 1939-1941 godov: fakty, gipotezy, voprsy // Voyna i politika, 1939-1941 / отв. red: A. Chubaryan i G. Gorodetskiy. Moskva.: Nauka, 2000. S. 59-60.

Durachinski Eugeniush. Vladislav Sikorskiy i Edvard Benesh: k chemu stremilis, chego

dostigli // Slavyanskiye narody: obshchnost istorii i kul'tury. K 70-letiyu V.K. Volkova. – Moskva.: Indrik, 2000. 365 s.

Eden Anthony. The Eden Memoirs: the Reckoning. London: Casell, 1965. 427 p.

Kolendo I.T. Dzialalnosc mieszanego Komitety Koordinacyjnego polsko-czechoslowackiego w Londynie (1941-1942) // Dzieje Najnowsze. 1983. S 12.

Mayskiy M.I. Vospominaniya sovetskogo posla. T.3. Moskva.: «Nauka», 1965. 500 s.

Myagkov M.YU. Problema poslevoyennogo ustroystva Yevropy v amerikano-sovetskikh otnosheniyakh 1941-1945. Moskva.: IVI RAN, 2006. 278 s.

Hinsley F.H. Churchill and the of Special Intelligence // Churchill: a Major New Assessment of His Life in Peace and War. Oxford, 1993. P. 420-421.

Pechatnov V.O. Stalin, Ruzvelt, Trumen: SSSR i SSHA v 1940-kh gg. Dokumental'yye ocherki. Moskva.: Terra. Knizhnyy klub, 2006. 752 s.

Rzheshhevskiy O.A. Stalin, Cherrill. Vstrechi. Besedy. Diskussii. Dokumenty, kommentarii 1941-1945. Moskva.: Nauka, 2004. 564 s.

Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941–1945 gg.: Sbornik dokumentov. T. 2. Tegeranskaya konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SSHA i Velikobritanii (28 noyabrya – 1 dek. 1943 g.). Moskva: Politizdat, 1984. 175 s.

Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945. T.1. Moskovskaya konferentsiya ministrov inostrannykh del SSSR, SSHA i Velikobritanii (19-30 okt. 1943 g.). Moskva.: Politizdat, 1984. 384 s.

Sovetsko-angliyskiye otnosheniya vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1945. Dokumenty i materialy. /pod. Red. A.A. Gromyko. Moskva.: Politizdat, 1983. 542 s.

Sovetsko-amerikanskiye otnosheniya vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1945. Dokumenty i materialy v 2 t. /pod. Red. A.A. Gromyko. Moskva.: Politizdat, 1984. 575 s.

Soglasheniye V. Sikorskogo - I.M. Mayskogo ot 30 iyulya 1941 goda [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa: [https://cyberleninka.ru/article/v/iz-istorii-podgotovki-i-zaklyucheniya-soglasheniya-pravitelstva-sssr-s-polskim-emigrantskim-pravitelstvom-30-iyulya-1941-g-po-stranitsam\(data obrasheniya: 11.01.2020\)](https://cyberleninka.ru/article/v/iz-istorii-podgotovki-i-zaklyucheniya-soglasheniya-pravitelstva-sssr-s-polskim-emigrantskim-pravitelstvom-30-iyulya-1941-g-po-stranitsam(data obrasheniya: 11.01.2020)).

Sainsbury K. Churchill and Roosevelt at War: the War They Waged and the Peace They Hoped to Make. New York., 1994. P.96.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

МРНТИ 03.61.21, 03.41.01

ОДОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ САКСКИХ
КУЛЬТУР С ТЕРРИТОРИИ СЕМИРЕЧЬЯ И КИРГИЗИИ

Китов Егор

к.и.н., заведующий научно-исследовательской лаборатории
палеоантропологического изучения Казахстана Института археологии им.
А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан); старший научный сотрудник Центра
антропоэкологии Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая
РАН (г. Москва, Россия), Email: kadet_eg@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются одонтологические характеристики ранних кочевников с территории Семиречья и Киргизии с VIII до первой пол. II вв. до н.э. Одонтологические данные указывают на смешанный характер антропологического состава населения сакской общности в раннем железном веке. В качестве особенностей можно отметить, что в серии повышены восточные признаки, максимальная концентрация которых связывается с уралоидными группами. Данные одонтологии подтверждают, что основные пути миграций связаны с передвижениями коллективов смешанного европеоидно-уралоидного облика. Основные пути связаны с перемещениями достаточно больших коллективов сакских культур с Восточного, Северного Казахстана и Алтая на территорию Южного Казахстана, Семиречья и Приаралья, которые оказались транзитными территориями для дальнейших миграций.

Ключевые слова: антропология, археология, одонтология, ранние кочевники, физическая антропология, саки, Притяньшанье.

ҒТАХР 03.61.21, 03.41.01

ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ САҚ МӘДЕНИЕТІ
ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ОДОНТОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Китов Егор

т.ғ.к. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Қазақстанның
палеоантропологиясын зерттеу ғылыми-зерттеу зертханасының меңгерушісі
(Алматы қ. Қазақстан); РҒА Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Антропология және
этнология Институты Антропоэкология орталығының аға ғылыми қызметкері
(Мәскеу қ. Ресей). Email: kadet_eg@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада б.з.д. VIII ғасырдан II ғасырдың басына дейінгі Жетісу және Қырғызстан аумағындағы ерте көшпелілердің одонтологиялық сипаты қарастырылады. Одонтологиялық мәліметтер ерте темір дәуіріндегі сақ қоғамы тұрғындарының антропологиялық құрамының аралас болғанын байқатады. Басты ерекшеліктері ретінде оралоидтық топтармен байланысқа бағытталған шығыстық белгілер топтамасы басым екендігін айтамыз. Одонтологиялық мәліметтер негізгі көші-қон бағыттарының еуроидты-оралоидты аралас ұжымдармен байланыста жүзеге асқанын көрсетеді. Көші-қонның басты жолдары сақ дәуірінде Шығыс, Солтүстік Қазақстан және Алтайдан Оңтүстік Қазақстан, Жетісу және Арал маңына қарай бағытталып, нәтижесінде келесі көші-қон үдерістердің басты транзиттеріне айналған.

Кілт сөздер: антропология, археология, одонтология, ерте көшпелілер, физикалық антропология, сақтар, Тянь-Шань маңы

IRSTI 03.61.21, 03.41.01

**ODONTOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE POPULATIONS
OF SAKA CULTURES FROM THE TERRITORY OF SEMIRECHYE
AND KYRGYZSTAN**

Egor Kitov

Candidate of Historical Sciences, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology Ministry of Education and Science Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan);
N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences. (Moscow, Russian Federation), Email: kadet_eg@mail.ru

Abstract. The article focused on the odontological characteristics of the early nomads from the territory of Tien Shan from VIII to the first half 2nd centuries BC. Odontological data indicate a mixed nature of the anthropological composition of the Saka's community population in the Early Iron Age. As features, it can be noted that in the series there are increased oriental traits. The maximum concentration Eastern traits is associated with uraloid groups. Odontology data confirm that the main migration routes are associated with movements of groups of mixed Caucasoid-Uraloid appearance. The main migrations are associated with the movements of rather large collectives of Saka cultures from East, North Kazakhstan and Altai to the territory of Southern Kazakhstan, Tien Shan and Aral Sea regions, which turned out to be transit territories for further migrations.

Key words: anthropology, archeology, odontology, early nomads, physical anthropology, Saka culture, Tien Shan.

Введение. Ранний железный век является одним из наиболее интересных периодов в истории Казахстана. В это время уже существует устоявшаяся кочевая система хозяйствования и традиции, появляются крупные племенные союзы, которые широко участвуют в исторических событиях не только Центральной Азии, но и за ее пределами.

Изменение привычного пастушеско-скотоводческого хозяйствования для племен эпохи бронзы на кочевнический образ жизни (в результате климатических изменений) затрагивает все направления жизнедеятельности и духовной жизни населения. Миграции в связи с большой подвижностью коллективов становятся масштабнее и быстротечнее, контакты, а соответственно культурные взаимные заимствования все обширнее. Все это сильно влияет на реконструктивные возможности археологии по раннему железному веку. И в данном случае методы физической антропологии могут существенно помочь в исследованиях, с условием, что антропологических коллекций хватает для анализа.

Работа охватывает период от VIII до первой пол. II вв. до н.э. В этот период на обширной территории современного Казахстана получают распространение яркие культуры сакского облика. В данной работе на основе антропологических коллекций проведен анализ одонтологических серий с территории Казахстана и сопредельных территорий для выявления основных миграционных путей, и процессов сложения антропологических особенностей этого населения.

Одонтология является важным направлением физической антропологии. Данное направление основывается на анализе совокупности данных о морфологических особенностях зубов, которые и являются источником информации для антропологов. Результаты подобных сравнений используются для решения как биологических вопросов, так и исторических, в основном связанным с миграциями и другими биологическими процессами на рассматриваемой территории, которые обусловлены историческими событиями. Совокупность данных позволяет сравнивать особенности серий, сформированных по культурам или хронологическим периодам.

Материал и методы. Были исследованы одонтологические материалы сакского времени из могильников Семиречья и Киргизии. Все они представляют собой яркую и достаточно монолитную культуру, что позволяет объединить все

имеющиеся данные в общую серию. Так как многие могильники представлены единичными раскопанными курганами, список могильников внушительный и представлен материалами сакского периода, хранящихся в лаборатории палеоантропологического изучения Казахстана Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы), НИИ и Музее антропологии им. Д.Н. Анучина МГУ¹, в Институте этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН (г. Москва), Институте истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова (г. Бишкек), а также добавлены данные по материалам, которые обрабатывались в полевых условиях, в процессе исследования археологических памятников на территории Казахстана и Киргизии за период с 2010 года по настоящее время. К сожалению, за долгие годы хранения большинство коллекций находящиеся на постоянном хранении стали малоинформативны для одонтологического изучения, но за счет их массовости удалось собрать достаточно репрезентативную обобщенную серию.

При изучении одонтологических особенностей сакского населения Притяньшанья и Алая была использована программа исследования, содержащая стандартный принятый в отечественной школе одонтологии набор дискретных признаков, гетерогенных по времени формирования, таксономической значимости и генетической обусловленности (Зубов, 1968; 1973). Исследование охватило также основные расово-диагностические признаки. Были объединены данные по женским, мужским, а также детским индивидам. Молочная смена зубов изучена не была. Средние частоты приведены в таблице, где изучаемые серии сформированы по географическому признаку. Отдельно приведены данные по сакским популяциям Семиречья и Тянь-Шаня. Также приведены суммарные данные по сакам Притяньшанья (Табл. 2).

Регистрировались следующие дискретно варьирующие признаки: диастема I¹-I¹; краудинг (лингвальный сдвиг); редукция I²; лопатообразная форма I¹-I²; бугорок Карабелли; форма верхних моляров по Дальбергу; число бугорков и узор коронки на нижних молярах; tam₁; дистальный гребень тригонида; коленчатая складка метаконида M₁; межкорневой затек эмали на вторых молярах. Помимо этого, учитывались также два одонтоглифических признака – вариант 3 первой борозды параконуса (эоконуса) M¹ и вариант II второй борозды метаконида M₁.

Согласно методике А.А. Зубова, при подсчетах принято учитывать лишь одну из сторон, предпочтительно правую (Зубов, 1968:179; Зубов, 1973:61). В большинстве зарубежных исследований признак считается присутствующим, если он выражен на любой стороне (правой или левой), независимо от того, на какой именно (Scott, 1997:103-104). Это объясняется тем, что в случае асимметричного проявления признака на одной из сторон, его присутствие или более сильное развитие отражает генетический потенциал организма, а отсутствие (более слабое развитие) – воздействие средовых факторов, не позволивших этому генетическому потенциалу проявиться в полной мере (Turner, 1977:229–249). Но при этом надо учитывать, что при работе с палеоматериалом, сохранность последнего может приводить лишь к частичному сохранению костных останков. При утере одной из сторон или при стертости зубов, например, в случаях возраста или сработанности при использовании зубов в рабочей деятельности, подсчет признаков по одной из сторон, может приводить к потере информации (Scott, 1997:102). В данном исследовании, как и в схеме К. Тернера (Scott, 1997:103–104), альтернативные признаки считались присутствующими, если они отмечались хотя бы на одной из сторон. При этом для увеличения числа наблюдений в расчет принимались случаи, когда одна из сторон не была представлена. Категориальные признаки подсчитывались по правой стороне, отсутствующие данные заменялись соответствующими значениями с левой стороны.

При изучении межгрупповой варибельности признаков использовался анализ соответствия (Correspondence analysis) – вариант анализа главных компонент для качественных признаков, который достаточно редко встречается в отечественных

¹ Авторы выражают благодарность академику РАН КР, директору НИИ антропологии МГУ А.П. Бужиловой за возможность обработки коллекций с территории Киргизии.

публикациях, но широко применяется в зарубежных работах при изучении дискретно варьирующих признаков (Manzi, 1997: 469–479; Coppa, 1998: 374; Irish, 2006: 534–537; Irish, 2007: 143). Расчеты осуществлялись с помощью стандартной программы из пакета программ STATISTICA.

Обсуждение. Одонтологические данные по кочевникам раннего железного века степной части Евразии представлены очень неравномерно. Наиболее полно данные в настоящее время представлены по Центральному и Западному Казахстану. Своей очереди ждут материалы по другим регионам Казахстана, полученные из раскопок последних трех десятилетий. С территории Семиречья и Киргизии данные до сегодняшнего дня представлены не были. Так, по рассматриваемому нами периоду с территории бассейна р. Урал наиболее полно опубликованы серии «савромато-сарматского» времени и обобщены по целому ряду могильников (Китов, Мамедов, 2014) и Устюрта (Багдасарова, 2000). По территории Приаралья были опубликованы данные из могильников джетысарской культуры (Рыкушина, 1993а; 1993б), но к сожалению, в последнем случае были сформированы одонтологические характеристики, которые охватывают очень значительный период времени, что накладывает отпечаток на их возможность использования в анализе. По Центральному Казахстану были опубликованы не очень представительные, но достаточно информативная серия тасмолинской культуры VIII-V вв. до н.э. и небольшая - коргантасского типа памятников IV-II вв. до н.э. (Бейсенов и др., 2016).

На сегодняшний день наиболее полное и масштабное исследование по территории Казахстана было проведено лишь по современному населению К.Б. Сихимбаевой и О.И. Исмагуловым, которые разрабатывали и проводили исследования по данному направлению на территории современного Казахстана (Сихимбаева, 1987; Исмагулов, Сихимбаева, 1989).

Таблица 1.
Одонтологические серии раннего железного века, использованные в межгрупповом анализе

Серии	Регион	Автор
Саки Семиречья и Киргизии	Притяньшанье	Китов, Тур, Иванов, 2009
Ранние кочевники бассейна р.Урал (VI- III вв. до н.э., суммарно)	Волго-Уралье и Западный Казахстан	Китов Е.П., Мамедов, 2014
Могильник Казыбаба	Устюрт	Багдасарова, 2000
Могильник Косасар II (грунт.погр), джетысарская культура (V в.до н.э.)	Приаралье	Рыкушина 1993
Могильники Косасар III, Томпакасар, Бедаикасар (грунт.погр), джетысарская культура (не позднее IV в.н.э.) -	Приаралье	Рыкушина, 1993
Могильник Аржан II (ранний этап алдыбельской культуры: середина-вторая половина VII в. до н.э.)	Тува	Чикишева, 2012
Могильник Копто финальный этап алдыбельской культуры V-IV вв до н.э.	Тува	Чикишева, 2012
Могильник Догээ-Баары 2 (уюкско-саглынская культура VI-IV вв. до н.э.)	Тува	Чикишева, 2012
Могильники саргатской культуры	Южная Сибирь	Зубова, 2009
Могильники тасмолинской культуры	Центральный Казахстан	Бейсенов и др., 2015
Могильники синташтинского типа	Зауралье	Китов, 2011
Приуральский вариант памятников синташтинского типа	Западный Казахстан	Китов, 2011

Потаповская культура	Среднее Поволжье	Китов, 2011
Петровская культура	Зауралье	Китов, 2011
Покровская культура	Среднее Поволжье	Китов, 2011
Памятники срубно-алакульского типа	Зауралье	Китов, 2011
Алакульская культура (степной вариант)	бассейн р. Урал	Китов, 2011
Срубная культура	Среднее Поволжье	Китов, 2011

Результаты и их обсуждение. Анализ вариаций расово-диагностических признаков одонтологии, сгруппированных по культурам, характеризует население Семиречья и Киргизии, как имеющее хорошо выраженный восточный компонент в обеих исследованных сериях.

В целом исследованная обобщенная серия характеризуются отсутствием краудинга и диастем при малой частоте встречаемости редуцированных форм верхних латеральных резцов. Также фиксируется достаточно высокая частота трехбугорковых верхних вторых моляров и частота бугорка Карабелли. Следует отметить, что основной показатель редукции зубной системы – четырехбугорковые первые нижние моляры – имеют низкую частоту встречаемости, при этом высока частота четырехбугорковых вторых нижних моляров. Признаки восточного одонтологического ствола, такие, как лопатообразные медиальные и дистальные резцы, коленчатая складка метаконида завышены в европеоидном масштабе. Так, в обобщенной серии саков Семиречья и Киргизии из семнадцати случаев лопатообразных медиальных резцов пять имеют среднее развитие краевых гребней (2 балла) и один – сильное (3 балла). Дистальный гребень тригонида, как и шестибугорковый первый нижний маляр встречен лишь у одного индивида из серии Семиречья.

Анализ соответствия (correspondence analysis). Для анализа были привлечены основные серии с территории Казахстана и сопредельных территорий (табл.1). Результаты анализа соответствия одонтологических серий показывают, что вектор I отражает 48,1% общей вариабельности (инерции) семи признаков (рис.1), но при этом четкой дифференциации в масштабе запад – восток нагрузки не несут, что вполне логично для сложного и смешанного антропологического состава населения достаточно большого региона в раннем железном веке (рис.2). Вектор II отражает 23,2% общей вариабельности (инерции). Наша серия находится в зоне нулевых значений на графике, рядом с сериями эпохи бронзы Южного Урала и Западного Казахстана, в которых крайне повышенные значения лопатообразности первых резцов, а также коленчатой складки метаконида. Подобные характеристики связывались с высокой долей уралоидности, это обусловлено со смешением степного (европеоидного) и лесостепного и лесного (уралоидного) населения (Китов, 2011:21). Очень близкие значения частот признаков к нашей серии на графике имеют савромато-сарматские группы бассейна р.Урал и могильника Казыбаба I с территории Устюрта. Обе группы ранних кочевников являются родственными между собой и фактически представляют собой могильники на путях, связанных общими маршрутами кочевания. Они имеют также повышенную частоту уралоидных признаков, как и серии эпохи бронзы. Данный факт связывался с их происхождением, во-первых в результате смешения населения культур эпохи бронзы, а во вторых из-за влияния населения Приаралья сакского облика на этапе сложения физического облика ранних кочевников бассейна р. Урал. Надо отметить, что от саков Семиречья и Киргизии достаточно сильно отличается серия из могильников тасмолинской культуры и могильник Аржан II, имеющие значительную восточную примесь, которую можно связать с увеличенной монголоидной составляющей (повышенные значения шестибугорковых первых моляров, дистального гребня тригонида, при уменьшенных значениях грацилизации первых и вторых нижних моляров). Серии располагаются на графике в зоне отрицательных значений по оси Y. Подобные выводы подтверждаются и данными краниологии. На черепах фиксируется значительная примесь монголоидности (Бейсенов и др., 2015: 94-95; Чикишева, 2012: 177).

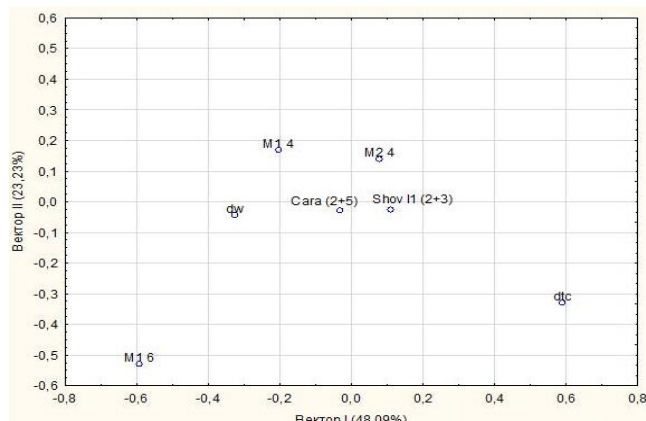

Рисунок 1. Нагрузки на 7 одонтологических признаков
 Признаки используемые в анализе: Shov I¹ – лопатообразность I¹, d1c – дистальный гребень тригониды M₁, dw – коленчатая складка метакониды M₁, M₁ 6 – шестибугорковые M₁, Cara M¹ – бугорок Карабелли на M¹, M₁ 4 и M₂ 4 – четырехбугорковые M₁ и M₂

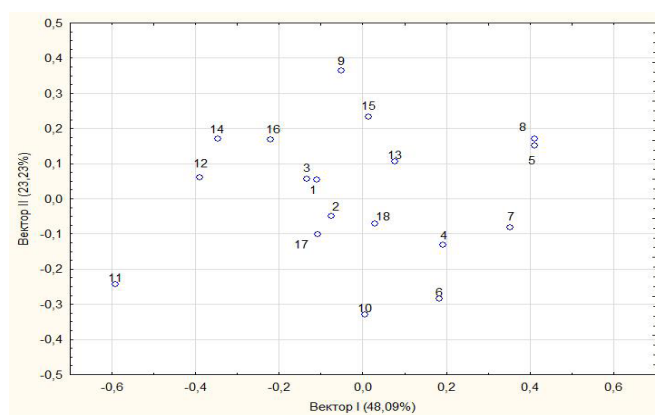

Рисунок 2. Результат анализа соответствия в пространстве 1 и 2 векторов (48,1 и 23,2% соответственно) одонтологических выборок из памятников эпохи бронзы и раннего железного века

1 – саки Семиречья и Киргизии; 2 - ранние кочевники бассейна р.Урал (VI-III вв.до н.э. суммарно); 3 – мог. Казыбаба I; 4 – Могильник Косасар II; 5 – Могильники Косасар 3 Томпакасар, Бедаикасар; 6 - Аржан 3; 7 - Копто; 8 – Догээ-баары II; 9 – Саргатская культура; 10 – Тасмолинская культура; 11 – Синташтинский тип памятников; 12 - Приуральский вариант синташтинской культуры; 13 - Потаповская культура; 14 - Петровская культура; 15 - Покровская культура; 16 - Памятники срубно-алакульского облика; 17 – Алакульская культура (кожумбердынский тип памятников); 18 - Срубная культура

Заключение. Таким образом, исследованные материалы по сакскому населению Притяньшанья и Алая имеют одонтологические характеристики, близкие к смешанному населению Западного Казахстана и Волго-Уралья, но связывать данные серии напрямую нельзя, в связи с недостаточностью данных с территории Восточного и Северного Казахстана, где происходило смешение населения с западными и восточными одонтологическими характеристиками. По материалам краниологического изучения тех же сакских серий саков Семиречья и Киргизии (более представительные серии и лучшее географическое покрытие) показал, что данное население практически идентично группам сакского облика с территории Восточного, Северного Казахстана и Алтая. В совокупности с данными археологии был сделан вывод о том, что саки Притяньшанья пришли на данную территорию в

результате достаточно массовой, и вероятно, организованной миграционной волны кочевников вдоль горных систем Восточного Казахстана, практически до территории Южной Киргизии. Другая волна (или серия волн) прокатилась до территории Приаралья, а также современного Узбекистана, Туркмении, Таджикистана, где и заняло свою нишу для влияния на исторические процессы всей Центральной Азии.

Ранее подобное перемещение уже было представлено по данным краниологии. Анализ материалов сакского времени ставит под сомнение устоявшуюся точку зрения, согласно которой саки Притяньшанья - прямые потомки местных андроновцев. Население данного региона в сакский период было антропологически смешанным - европеоидным с монголоидной примесью. Монголоиды, принявшие участие в формировании облика саков Притяньшанья и Алая, в свою очередь, были неоднородны, и в их составе наряду с незначительным высоколоким центральноазиатским компонентом выделяется значительный компонент низколоких форм, связанный своим происхождением с Алтаем и Восточным Казахстаном. Данный компонент можно охарактеризовать как древнеуральский или относящийся к южной евразийской формации по Т.А. Чикишевой (Чикишева, 2012: 181). Впервые древний уралоидный компонент был выявлен относительно недавно при обследовании современных популяций (Дубова, 1992).

На основе всех имеющихся на сегодняшний день данных, можно утверждать, что на начальной стадии раннего железного века произошло передвижение довольно пестрого европеоидно-монголоидного населения из северных и восточных районов сначала в Восточный Казахстан, а затем уже на территорию Притяньшанья и Алая. Данная миграция была достаточно массовой и организованной. Об этом свидетельствует сохранение почти неизменным физического типа сакского населения Притяньшанья и Алая, сходного с обликом ранних кочевников Восточного Казахстана, Алтая и других соседних районов, также характеризующихся относительно высоким уровнем монголоидной примеси. К сожалению, одонтологических данных по сакам Алая недостаточно, но был установлен ряд заметных различий в происхождении и развитии антропологического типа саков Притяньшанья и Алая по данным краниологии. Причем, основные отличия выявлены при сравнении женских серий. По всей видимости, Алай был пограничной территорией, до которой дошла миграционная волна ранних кочевников из Восточного Казахстана и Южной Сибири. Становление сакских популяций Притяньшанья и Алая было, по-видимому, напрямую связано с мощнейшим, антропологически разнородным потоком с северо-востока, масштабы которого допускают сопоставление его с «Великим переселением народов». При этом не совсем ясна роль в процессе сложения сакского населения этих районов местного населения, которое, скорее всего, ввиду своей малочисленности было практически полностью поглощено мигрантами в этническом и культурном отношении (Китов и др., 2019: 156-157).

Перемещение населения на территорию Притяньшанья подтверждается также и другими особенностями, связанными с традициями. Так на черепах сакского периода были выявлены следы искусственной деформации черепов затылочного типа. Затылочная деформация черепов притяньшанских саков, связывается с использованием особых колыбелей, типа этнографического бешика. Наиболее близкие параллели этому явлению были выявлены в Павлодарском Прииртышье, Западной и Южной Сибири (Тур, 1997:78; Китов, Тур, Иванов, 2019: 164-177). Анализ посмертных и выполненных в медицинских целях трепанаций, выявленных на черепах саков Притяньшанья и их обширные аналогии на территории Центрального, Восточного Казахстана приводят нас к выводу о распространении традиций посмертной трепанации, как элемента общего обряда мумификации представителей высокого социального статуса в среде раннекочевнического населения Центральной Азии. Подобная практика, вероятно, использовалась для возможности сохранения тела длительное время перед его погребением. Также накопление знаний по анатомии при выполнении мумификации, по-видимому, приводит к развитию практики проведения операций в медицинских целях. Это подтверждается наличием искусно выполненных прижизненных трепанаций черепа,

со следами последующего заживления (Китов, 2013; Китов, Китова, Оралбай, 2015; Бейсенов, Китов, 2014; Китов, Бейсенов, 2015). Также близость отражена и по костям посткраниального скелета (Григорьев, Китова, Жанузак, 2019: 269).

Отличие в одонтологических характеристиках тасмолинской культуры и увеличение в ней восточных признаков, связанных с монголоидной составляющей, можно объяснить тем, что данная группа явно мигрантного происхождения на территории Центрального Казахстана. Нельзя исключать наличие биологических контактов с сакскими группами Северного и Восточного Казахстана, но биологическая основа населения тасмолинской культуры сформировалась на территориях восточней от современной территории локализации памятников. Подобный маршрут, вероятно с территориями еще более восточных был повторен с миграцией на территорию Центрального Казахстана населения, оставившего памятники коргантасского типа в IV/III вв. до н.э. (Китов, Бейсенов, 2015). Не случайно в этом и близость на графике с могильником Аржан II с территории современной Тувы.

Близость же групп савромато-сарматского облика по одонтологическим характеристикам с рассматриваемой нами серией обусловлено общим направлением увеличения уралоидной составляющей в связи с тесными контактами с лесным и лесостепным населением уралоидного облика, которое представляет собой потомков изолированных групп, имеющих специфический облик, вероятно сформировавшийся еще в конце палеолита. Данный пласт населения достаточно широко распространился по северной части Евразии и в эпохи неолита-бронзового века активно влияет на становление антропологических особенностей древнего населения Казахстана. В качестве одного из примеров подобного распространения можно привести население ботайской культуры имеющей очень специфические антропологические особенности (Хохлов, Китов, 2015) Подобную картину хорошо отражают и данные краниологического изучения, где саки Притяньшанья находятся в непосредственной близости от групп савромато-сарматского облика (Китов, Тур, Иванов, 2019:140). Население Западного Казахстана имеет также, как и сакские группы смешанный облик, где основу составляют «пострубное» и «посталакульское» население эпохи бронзы, также на его сложение по всей видимости влияют сакские группы пришедшие с территории Восточного Казахстана и Алтая, а также группы с территории Зауралья уралоидного облика. Причем процессы сложения облика кочевников Западного Казахстана складываются вероятно в Приаралье и возможно параллельно на Южном Урале, причем данные группы не теряют между собой связей как культурных, так и биологических. Можно предположить, что после того, как на территории степей Западного Казахстана и Волго-Уралья меняется экологическая ситуация, происходит значительный приток населения на данную территорию. В бассейне реки Урал и Северном Приаралье формируется крупное племенное объединение савромато-сарматского облика (Китов, Мамедов, 2015: 232-233). Анализ травм на скелетных материалах позволяет подтвердить, данные исторических источников, что воины-сарматы принимают участие в войнах на территории Малой Азии, вплоть до Египта. На скелетных материалах фиксируется большое количество боевых травм, полученных прижизненно. Причем наличие травм несовместимых с жизнью ничтожно мало и фиксируется лишь на северных границах распространения кочевников савромато-сарматского облика (Китов, Хохлов, Иванов, 2019). Сами ранние кочевники в VI в. до н.э. практически сразу осваивают территорию Устюрта и включают её в систему маршрутов кочевания, достаточно крупные группы перемещаются на Нижнюю Волгу и Подонье, где начинают влиять на исторические процессы в Предкавказье, Приазовье и Причерноморье.

Таким образом данные одонтологии, с опорой на уже имеющиеся данные других направлений антропологии позволяют выявить и подтвердить основные миграционные процессы, проходящие в Центральной Азии в раннем железном веке. Данный период ознаменовался достаточно подвижным образом жизни населения, что отразилось на качестве и количестве миграционных маршрутов, некоторые из которых вполне можно было бы сравнить с так называемым «великим переселением народов». Отработанные на ранних этапах истории маршруты переселения народов в дальнейшем неоднократно будут использоваться для массовых миграций населения в последующие периоды истории, где современному Казахстану выделена особая роль в связи с важным геополитическим положением.

Таблица 2. Основные оонтологические характеристики сакских серий Семиречья и Кыргыз (Пригитнянзя)

(в %, в скобках дано количество индивидов у которых можно определить наличие или отсутствие признаков)
 Условные обозначения: *shov I¹* – лопаткообразность *I¹*, *dtc* – дисциальный ершен *трыгонид* *M₁*, *dw* – колеччатая складка *метакоксида* *M₁*, *M₁ 6* – шестибугорковые *M₁*, *Saga M¹* – бугорок *Карабетина M¹*, *M₁ 4* и *M₂ 4* – четирибугорковые *M₁* и *M₂*, *2 med (III)* – место отпадения *2-й борозды метакоксида на M₁*, *tami* – внутренний срединный бугорок на *M₁*, *M₁ Σ3*, *3+* – сильно редуцированные формы коронки *M¹* (тип по Дальбергу), *1 eo (3)* – лирообразная (тип 3) форма *1-й борозды* *экокса (то же "паракокса") на M¹*.

ГРУППА *	Диаметр I ¹ -I ¹	Краудин нг I ¹	Редукция I ¹		shov I ¹ (2+3)	shov I ² (2+3)	Сага M ¹			Форма по Дальбергу (в баллах)									
			(балл 0)	(балл 1)			(2-5)	(3-5)	M ¹ (4)	M ¹ (4)	M ¹ (3,3+)	M ¹ (4)	M ¹ (4-)	M ¹ (3,3+)					
															M ₁ (6)	M ₁ (5)	M ₁ (4)	M ₂ (5)	M ₂ (4)
Саки Семиречья	5,6 (18)	3,6 (28)	77,9 (13)	23,1 (13)	33,12 (12)	46,2 (13)	31 (29)	10,3 (29)	97,1 (35)	2,9 (35)	31 (29)	31 (29)	27,6 (29)	41,4 (29)					
Саки Тянь- Шаня	0 (6)	0 (35)	88,9 (9)	11,1 (9)	40 (5)	50 (6)	20 (15)	13,3 (15)	95,6 (23)	4,4 (23)	0 (23)	8 (25)	44 (25)	48 (25)					
Саки (суммарно)	4,2 (24)	1,6 (63)	81,8 (22)	18,2 (22)	35,3 (17)	47,4 (19)	27,3 (44)	11,4 (44)	96,6 (58)	3,4 (58)	20,4 (54)	35,2 (54)	44,4 (54)						
	Форма по Хельману (колич. бугорков)			Узор борозд			Форма по Хельману (колич. бугорков)			Узор борозд				Tami M ₁		dtc			
	M ₁ (6)	M ₁ (5)	M ₁ (4)	M ₁ (Y)	M ₁ (X)	M ₁ (+)	M ₂ (5)	M ₂ (4)	M ₂ (3)	M ₂ (Y)	M ₂ (X)	M ₂ (+)	M ₂ (5)	M ₂ (4)	M ₂ (3)	M ₂ (2)	M ₂ (1)	M ₂ (0)	
Саки Семиречья	3,8 (26)	84,6 (26)	11,6 (26)	88 (25)	4 (25)	8 (25)	18,8 (16)	7,5 (16)	0 (16)	12,5 (16)	50 (16)	37,5 (16)	7,1 (28)	5,6 (18)					
Саки Тянь- Шаня	0 (11)	63,6 (11)	36,4 (11)	81,8 (11)	9,1 (11)	9,1 (11)	6,7 (15)	93,3 (15)	0 (15)	6,2 (16)	62,5 (16)	31,3 (16)	5,3 (19)	0 (7)					
Саки (суммарно)	2,7 (37)	78,4 (37)	18,9 (37)	86,1 (36)	5,6 (36)	8,3 (36)	12,9 (31)	83,9 (31)	0 (31)	9,4 (32)	56,2 (16)	34,4 (16)	6,4 (47)	4,0 (25)					
эпирис тид		Dw	II	III	fc	I pa (eo)	Затек эмали M ₂			Затек эмали M ¹									
Саки Семиречья	0 (19)	27,7 (18)	22,2 (18)	72,2 (18)	5,6 (18)	28,6 (7)	57,2 (7)	14,3 (7)	76 (25)	20 (25)	20 (25)	65,4 (26)	30,8 (26)	30,8 (26)					
Саки Тянь- Шаня	0 (7)	50 (6)	0 (7)	100 (7)	0 (7)	100 (1)	0 (1)	0 (1)	68 (25)	32 (25)	32 (25)	64,5 (31)	35,5 (31)	35,5 (31)					
Саки (суммарно)	0 (26)	30 (24)	16 (25)	80 (25)	4 (25)	37,5 (8)	37,5 (8)	12,5 (8)	72 (50)	26 (50)	26 (50)	64,9 (57)	33,3 (57)	33,3 (57)					

Литература:

- Irish, J.D. Who Were the Ancient Egyptians? Dental Affinities Among Neolithic Through Postdynastic Peoples // *American Journal of Physical Anthropology*. 2006. Vol. 129.
- Irish, J.D., Konigsberg L. The Ancient Inhabitants of Jebel Moya Redux: Based on Dental Morphology // *International Journal of Osteoarchaeology*. 2007. Vol. 17.
- Manzi, G., Santandrea E., Passarello P. Dental Size and Shape in the Roman Imperial Age: Two Examples from the Area of Rome // *American Journal of Physical Anthropology*. 1997. Vol. 102.
- Scott, R.G., Turner II C.G. The Anthropology of Modern Human Teeth. Dental Morphology and Its Variation in Recent Human Populations. Cambridge, 1997.
- Turner II, C.G., Scott, R.G. Dentition of Easter Islanders // *Orofacial Growth and Development*. Hague, 1977.
- Багдасарова Н.А. Одонтологическая характеристика кочевников Устюрта савромато-сарматского времени (по материалам могильника Казыбаба) // *Антропологические и этнографические сведения о населении Средней Азии*. М.: Старый Сад, 2000. Вып. 2. С. 113-124.
- Бейсенов А.З., Исмагулова А.О., Китов Е.П., Китова А.О. Население Центрального Казахстана в I тысячелетии до н.э. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015, 170 с.
- Бейсенов А.З., Китов Е.П. Посмертная трепанация черепов в элитных захоронениях сакской эпохи Центрального Казахстана. Известия Алтайского государственного университета. 2014. №4-2(84). С. 31-41.
- Григорьев А.П., Китова А.О., Жанузак Р.Ж. Морфологическая характеристика посткраниальных скелетов саков Притяньшанья // Китов Е.П., Тур С.С., Иванов С.С. Палеоантропология сакских культур Притяньшанья (VIII - первая половина II в. до н.э.). Алматы: «Хикари», 2019. С. 264-283.
- Дубова Н.А. К вопросу об участии уралоидного компонента в сложении антропологического типа населения Средней Азии // *Материалы к антропологии уральской расы*. Уфа, 1992. С. 98-118.
- Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1968. 200 с.
- Зубов А.А. Этническая одонтология. М.: Наука, 1973. 204 с.
- Зубова А.В. Одонтологические особенности населения Западной Сибири эпохи раннего железного века (саргатская и кулайская культуры) // *Вестник Томского государственного университета. История*. 2009. № 1. С. 79-85.
- Исмагулов О.И., Сихимбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. - Алматы: Наука, 1989. 240 с.
- Китов Е.П. Палеоантропология населения Южного Урала эпохи бронзы. Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 2011. С. 26.
- Китов Е.П. Посмертные повреждения на черепах из могильника Берел (новые данные о мумификации?) // *Труды филиала института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Том II*. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. С. 237-241.
- Китов Е.П., Бейсенов А.З. Первые краниологические данные памятников коргантасского типа Центрального Казахстана // *Вестник Челябинского государственного университета*. 2015. № 14 (369). История. Вып. 64. С. 16- 28.
- Китов Е.П., Бейсенов А.З. Черепа с трепанациями из курганов раннего железного века Сарыарки. Вестник Московского университета. Сер. XXIII. Антропология. (№1), 2015. С. 37-48.
- Китов Е.П., Китова А.О., Оралбай Е. Посмертные манипуляции с костями человека (данные о мумификации) у населения Центральной Азии в раннем железном веке // *Stratum plus*. 2016. №3. С. 369-379.
- Китов Е.П., Мамедов А.М. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. - 352 с.
- Китов Е.П., Тур С.С., Иванов С.С. Палеоантропология сакских культур Притяньшанья (VIII - первая половина II в. до н.э.). Алматы: «Хикари», 2019. - 300 с.
- Китов Е.П., Хохлов А.А., Иванов С.С. Боевые травмы у ранних кочевников «савромато-сарматского» облика, как отражение социально-политической обстановки в степной полосе Евразии // *Stratum Plus*. №3. 2019. С. 169-180.
- Рыкушина Г.В. Материалы по одонтологии джетысарской культуры. Грунтовые

погребения могильников Косасар 2, Косасар 3, Томпакасар и Бедаикасар // Низовья Сырдарьи в древности. Джетыясарская культура. - М.: Изд-во ИЭА РАН, 1993а. Вып. III. Ч. 2. С. 194-205.

Рыкушина Г.В. Одонтологическая характеристика черепов из склепов джетыясарской культуры (Алтынасар 4, Томпакасар, Косасар 3) // Низовья Сырдарьи в древности. Джетыясарская культура. М.: Изд-во ИЭА РАН, 1993б. Вып. II. Ч. 1. С. 243-252.

Сихимбаева К.Б. Антропологический состав населения Западного Казахстана по данным дерматоглифики и одонтологии: Автореф. дис...канд. истор. наук. М., 1987. 25 с.

Coppa A., Cucina A., Mancinelli D., Vargiu R., Calcagno J.M. Dental Anthropology of Central-Southern, Iron Age Italy: the Evidence of Metric Versus Nonmetric traits // American Journal of Physical Anthropology. 1998. Vol. 107.

Тур С.С. Кочевники Кыргызстана сако-усуньского времени (по материалам палеоантропологического исследования). Дисс...канд. ист. наук. Барнаул, 1997. 213 с.

Хохлов А.А., Китов Е.П. физический облик представителей ботайской энеолитической культуры в контексте проблемы формирования степного населения Казахстана // Казахское ханство в потоке истории: Сборник научных статей, посвященный 550-летию образования Казахского ханства. Алматы, 2015. С. 437-445.

Чикишева Т.А. Динамика антропологической дифференциации населения юга Западной Сибири в эпохи неолита-раннего железа. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2012. 468 с.

References:

Bagdasarova N.A. Odontologicheskaya harakteristika kochevnikov Ustyurta savromato-sarmatskogo vremeni (po materialam mogil'nika Kazybaba) // Antropologicheskie i etnograficheskie svedeniya o naselenii Srednej Azii, M.: Staryj Sad, 2000. Vol. 2. 113-124 pp. (in Russian).

Beysenov A.Z., Ismagulova A.O., Kitov E.P., Kitova A.O. Naselenie Central'nogo Kazakhstana v I tysyacheletii do n.e. Almaty: Institut arheologii im. A.H.Margulana, 2015, 170 p. (in Russian).

Beysenov A.Z., Kitov E.P. Posmertnaya trepanatsiya cherepov v elitnykh zakhoroneniyaх sakskey epokhi Tsentral'nogo Kazakhstana. Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. №4-2(84). 31-41 pp. (in Russian).

Grigor'yev A.P., Kitova A.O., Zhanuzak R.ZH. Morfologicheskaya kharakteristika postkranialnykh skeletov sakov Prityan'shan'ya // Kitov E.P., Tur S.S.* Ivanov S.S. Paleoantropologiya sakskey kul'tur Prityan'shariya (VIII - pervaya polovina II v. do n.e.). Almaty: «Khikari», 2019. 264- 283 pp. (in Russian).

Dubova N.A. K voprosu ob uchastii uraloidnogo komponenta v slozhenii antropologicheskogo tipa naseleniya Sredney Azii // Materialy k antropologii ural'skoy rasy. Ufa, 1992. 98-118 pp. (in Russian).

Chikisheva T.A. Dinamika antropologicheskoy differenciacii naseleniya yuga Zapadnoj Sibiri v epohi neolita-rannego zheleza. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, 2012. 468 p. (in Russian).

Coppa A., Cucina A., Mancinelli D., Vargiu R., Calcagno J.M. Dental Anthropology of Central-Southern, Iron Age Italy: the Evidence of Metric Versus Nonmetric traits // American Journal of Physical Anthropology. 1998. Vol. 107. (in English).

Hohlov A.A., Kitov E.P. fizicheskij oblik predstavitelej botajskoj eneoliticheskoj kul'tury v kontekste problemy formirovaniya stepnogo naseleniya Kazakhstana // Kazhskoe hanstvo v potoke istorii: Sbornik nauchnykh statej posvyashchennyh 550-letiyu obrazovaniya Kazhskogo hanstva. Almaty, 2015. 437 - 445 pp. (in Russian).

Irish, J.D. Who Were the Ancient Egyptians? Dental Affinities Among Neolithic Through Postdynastic Peoples // American Journal of Physical Anthropology. 2006. Vol. 129. (in English).

Irish, J.D., Konigsberg L. The Ancient Inhabitants of Jebel Moya Redux: Based on Dental Morphology // International Journal of Osteoarchaeology. 2007. Vol. 17. (in English).

Ismagulov O.I., Sihimbaeva K.B. Etnicheskaya odontologiya Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, 1989. 240 p. (in Russian).

Kitov E.P. Paleoantropologiya naseleniya YUzhnogo Urala epohi bronzy. Avtoref. Dis...kand. ist. nauk. Moscow, 2011. 26 p. (in Russian).

Kitov E.P. Posmertniye povrezhdeniya na cherepakh iz mogil'nika Berel (novyye dannyye o mumifikatsii?) // Trudy filiala instituta arheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astana. Tom

II. Astana: Izdatel'skaya gruppa FIA im. A.Kh. Margulana v g. Astana, 2013. 237-241 pp. (in Russian).

Kitov E.P., Bejsenov A.Z. Pervye kraniologicheskie dannye pamyatnikov korgantasskogo tipa Central'nogo Kazahstana // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2015. № 14 (369). Istoriya. Vol. 64.16-28 pp. (in Russian).

Kitov E.P., Beysenov A.Z. Cherepa s trepanatsiyami iz kurganov rannego zheleznogo veka Saryarki. Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. XXIII. Antropologiya. (№1), 2015. 37-48 pp. (in Russian).

Kitov E.P., Hohlov A.A., Ivanov S.S. Boevye travmy u rannih kochevnikov «savromato-sarmatskogo» oblika, kak otrazhenie sociarno-politicheskoy obstanovki v stepnoj polose Evrazii // Stratum Plus. №3. 2019. 169-180 pp. (in Russian).

Kitov E.P., Kitova A.O., Orabay E. Posmertnyye manipulyatsii s kostyami cheloveka (dannyye o mumifikatsii) u naseleniya Tsentral'noy Azii v rannem zheleznom veke // Stratum plus. 2016. №3. 369-379 pp. (in Russian).

Kitov E.P., Mamedov A.M. Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazahstana v rannem zheleznom veke. Astana: Izdatel'skaya gruppa FIA im. A.H. Margulana v g. Astana, 2014. 352 p. (in Russian).

Kitov E.P., Tur S.S., Ivanov S.S. Paleoantropologiya saksikh kul'tur Prityan'shan'ya (VIII - pervaya polovina II v. do n.e.). Almaty: «Hikari», 2019. 300 p. (in Russian).

Manzi, G., Santandrea E., Passarello P. Dental Size and Shape in the Roman Imperial Age: Two Examples from the Area of Rome // American Journal of Physical Anthropology. 1997. Vol. 102. (in English).

Rykushina G.V. Materialy po odontologii dzhetyasarskoj kul'tury. Gruntovye pogrebeniya mogil'nikov Kosasar 2, Kosasar 3, Tompakasar i Bedaikasar // Nizov'ya Syrdar'i v drevnosti. Dzhetyasarskaya kul'tura. M.: Izd-vo EEA RAN, 1993a. Vol. III. Ch. 2. 194-205 pp. (in Russian).

Rykushina G.V. Odontologicheskaya karakteristika cherepov iz sklepov dzhetyasarskoj kul'tury (Altynasar 4, Tompakasar, Kosasar 3) // Nizov'ya Syrdar'i v drevnosti. Dzhetyasarskaya kul'tura. M.: Izd-vo IE A RAN, 1993b. Vol. II. Ch. 1. 243-252 pp. (in Russian).

Scott, R.G., Turner II C.G. The Anthropology of Modern Human Teeth. Dental Morphology and Its Variation in Recent Human Populations. Cambridge, 1997. (in English).

Sihimbaeva K.B. Antropologicheskij sostav naseleniya Zapadnogo Kazahstana po dannym dermatoglifiki i odontologii: Avtoref. Dis...kand, istor. nauk. M., 1987. 26 p. (in Russian).

Tur S.S. Kochevniki Kyrgyzstana sako-usun'skogo vremeni (po materialam paleoantropologicheskogo issledovaniya). Diss...kand. ist. nauk. Barnaul, 1997. 213 p. (in Russian).

Turner II, C.G., Scott, R.G. Dentition of Easter Islanders // Orofacial Growth and Development. - Hague, 1977. (in English).

Zubov A.A. Etnicheskaya odontologiya. M.: Nauka, 1973. 204 p. (in Russian).

Zubov A.A. Odontologiya. Metodika antropologicheskikh issledovanij. M.: Nauka, 1968. 200 p. (in Russian).

Zubova A.V. Odontologicheskie osobennosti naseleniya Zapadnoj Sibiri epohi rannego zheleznogo veka (sargatskaya i kulajskaya kul'tury) // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Istoriya. 2009. № L 79-85 pp. (in Russian).

МРНТИ 03.61.00

ЭСТОНЦЫ В КАЗАХСТАНЕ: ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ И ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРЫ

Абдулина Аксункар Турсуновна¹, Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна²

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

²доктор исторических наук, главный научный сотрудник Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, E-mail: akudaybergen@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о формировании этнической группы эстонцев в национальном составе населения Республики Казахстан, особенности их традиций и культуры. Первые миграции эстонцев в Казахскую степь стали происходить со второй половины XIX в., усилившись к концу века в связи с нарастанием малоземелья эстонских крестьян и введением нового паспортного режима в 1863 г. В колониальный период эстонские поселения появились преимущественно в Северном, Центральном и Восточном Казахстане. В советский период начались насильственные депортации эстонцев из Эстонии, включенной в СССР по «пакту Молотова-Риббентропа» 1939 г. Наряду с этим некоторые эстонцы переселялись в Казахстан во время кампании по освоению целинных и залежных земель во вт. пол. 1950-х годов, а позже в силу разных причин – в поисках работы, улучшения условий жизни, в том числе природно-климатических, для воссоединения с родственниками и пр.

Ключевые слова: депортация, культура, миграция, эстонцы, этническая группа, этногенез.

ҒТАМР 03.61.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭСТОНДАР: ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдулина Аксункар Тұрсынқызы¹, Кудайбергенова Айжамал Ибрагимқызы²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, E-mail: akudaybergen@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамындағы эстондардың этникалық тобының қалыптасуы, олардың салт-дәстүрлері мен мәдениетінің ерекшеліктері туралы айтылады. Эстондардың қазақ даласына алғашқы қоныс аударуы XIX ғасырдың екінші жартысында басталды. Аталған ғасырдың аяғында эстон шаруаларының жер тапшылығының күшеюіне және 1863 жылы жаңа паспорт режимінің енгізілуіне байланысты күшейе бастады. Отарлау кезеңінде эстондық тұрақтар негізінен Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда пайда болды. Кеңес өкіметі кезінде 1939 жылғы «Молотов-Риббентроп пактісі» бойынша КСРО құрамына кірген Эстониядан күштеп қоныс аудару басталды. Сонымен бірге кейбір эстондар 1950 жылдардың екінші жартыжысынан бастап, яғни тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны кезінде Қазақстанға қоныс аударды. Одан кейін түрлі себептер – жұмыс іздеу, өмір сүру жағдайларын жақсарту, оның ішінде табиғи-климаттық жағдайлар, туыстарымен қайта қосылу үшін және т.б. орын алды.

Кілт сөздер: жер аудару, мәдениет, көші-қон, эстондар, этникалық топ, этногенез.

IRSTI 03.61.00

ESTONIANS IN KAZAKHSTAN: FORMATION OF AN ETHNIC GROUP AND CULTURE FEATURES

Abdulina Aksunkar Tursunovna¹, Kudaybergenova Ayzhamal Ibragimovna²

¹Candidate of historical sciences, leading researcher,
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

² Doctor of historical sciences, Chief researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, E-mail: akudaybergen@mail.ru

Abstract. The article discusses the issue of the formation of the ethnic group of estonians in the national composition of the population of the Republic of Kazakhstan, the peculiarities of their traditions and culture. The first migrations of estonians to the Kazakh steppe began to occur in the second half of the 19th century, intensifying towards the end of the century due to the growing land scarcity of Estonian peasants and the introduction of a new passport regime in 1863. During the colonial period, estonian settlements appeared mainly in Northern, Central and Eastern Kazakhstan. During the Soviet period, forced deportations of estonians from Estonia, which was included in the USSR under the «Molotov-Ribbentrop pact» of 1939, began. Along with this, some estonians moved to Kazakhstan during the campaign to develop virgin and fallow lands during the second half of the year. 1950s, and later, for various reasons, in search of work, improvement of living conditions, including natural and climatic conditions, for reunification with relatives, etc.

Key words: deportation, culture, migration, Estonians, ethnic group, ethnogenesis.

Введение. В 2020 г. возобновлена работа по научному проекту «Аналитическое исследование, актуализация и информационная поддержка «Интерактивной научной исторической карты «Народ Казахстана», осуществляемого Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (далее – Институт) совместно с Ассамблеей народа Казахстана. С картой можно детально ознакомиться на сайте Ассамблеи – важного государственного органа по укреплению межэтнического согласия и консолидации народа нашей республики, где также имеются расширенные исторические справки по диаспорам и этническим группам Казахстана, подготовленные сотрудниками нашего Института. Среди около 130 этносов Казахстана оставили интересный след в истории страны эстонцы. Представим краткую характеристику этого европейского народа, восстановившего после развала Союза свое независимое государство на территории Прибалтики.

Эстонцы – этнос прибалтийско-финской группы финно-угорской языковой семьи, является государственно образующим в Эстонской Республике. Эстонцы в Республике Казахстан являются этнической группой. Общая численность эстонцев в Эстонии на 1 января 2020 г. составляло 1 328 976 чел. (Most requested statistics Statistics Estonia. 01.0.2020), в РК по данным Национальной переписи 2009 г. проживало 986 эстонцев¹ (Национальный состав, вероисповедание, 2010: 5). Крупные эстонские диаспоры имеются в Финляндии (более 51 тыс.), США (более 27 тыс.), Швеции (более 25 тыс.), Канаде (более 24 тыс.), России (более 17 тыс.), а также эстонцы проживают в Австралии (более 7 тыс.), Германии (более 6 тыс.), Норвегии (более 5 тыс.), Великобритании (более 3 тыс.), Украине (около 3 тыс.), Латвии, Ирландии (более 2 тыс.) и др.

Материалы и методы. Материалами для написания статьи послужили опубликованные данные государственной статистики Эстонии, размещенные в свободном доступе на сайтах в Интернете. По численности эстонцев в Казахстане были использованы результаты Всесоюзных и Национальных переписей населения Казахстана, позволившие сделать выводы о ее динамике в Советском Союзе и в независимом Казахстане. Кроме того, теоретической базой статьи послужили исследования эстонских и русских ученых – статьи, монографии, раскрывающие

историю эстонского народа, формирование его самобытной культуры, возникновение эстонских диаспор на территории России и пр. Хорошим подспорьем для автора послужил официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана, где размещены книги, статьи об этносах нашей страны. Сведения об эстонцах в современном Казахстане были почерпнуты из материалов средств массовой информации – электронных сайтов газет «Караван», информационных агентств «Inform.kz», «Tengrinews.kz» и др., что вполне оправдано в этносоциологических исследованиях.

За основу был взят количественный метод, связанный с анализом опубликованных данных государственной статистики Эстонии и Казахстана. Частичное применение имел метод экспертных оценок путем анализа интервью руководителей этнокультурного центра эстонцев в Алматы, представителей эстонской этнической группы в регионах, опубликованных в казахстанских СМИ. Кроме того, при написании данной работы автор опирался как на общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, системный и пр., так и специальные исторические: проблемно-хронологический, сравнительно-исторический.

Обсуждение. Изучением этногенеза, формирования антропологического типа и языка эстонцев занимались российские, эстонские, финские и др. ученые, которые пришли к выводу, что они по *антропологическому типу* эстонцы относятся к западно-балтийскому и восточно-балтийскому типам атлантико-балтийской расы большой европеоидной расы. Атлантико-балтийский антропологический тип имеет следующие признаки: очень светлая пигментация кожи, глаз и волос, большая длина носа, мезоцефалия (умеренно широкая и умеренно длинная голова), сильное развитие третичного волосяного покрова, высокий рост (Пестряков, 2005–2019: <https://bigenc.ru/ethnology/text/1837512> (дата обращения: 10.07.2020)). Женщины отличаются массивным телосложением, значительной мускульной силой и здоровьем. В 2012 г. ученые В.Г. Моисеев и И.Г. Ширококов в рамках научного сотрудничества между Музеем археологии и антропологии РАН и Тартуским университетом исследовали остеологические коллекции Института истории Таллиннского университета. В результате они пришли к выводу, что в популяционной истории средневекового населения Эстонии отмечено некоторое наличие небольшой уральской примеси, что связано с проникновением уральского антропологического элемента на территорию Эстонии из сопредельных районов Ленинградской области (Моисеев и др., 2013: 78).

Эстонский язык. Комплексное исследование языка эстонцев (самоназвание – *eesti keel*, до сер. XIX в. – *maakeel* «язык земли»), который относится к прибалтийско-финской подгруппе финно-угорской ветви уральской языковой семьи и является официальным языком в Эстонии и в Европейском союзе, представлено в книге «Языки мира: Уральские языки», вышедшей в свет под редакцией чл.-кор. РАН В.Н. Ярцева (М.: Наука, 1993). Признанными специалистами по эстонскому языку и его диалектам являются П.А. Аристэ (1956; 1981), А.Х. Каск (1975) и др. По географическому признаку эстонский язык подразделяется на три диалектные группы, каждая из которых имеет подгруппы: северо-эстонская/среднесеверная (центральный, западный, островной, восточный диалекты), северо-восточная прибрежная (береговой, алутагузский диалекты), южно-эстонская (мулькский, тартуский, вырусский диалекты). В XVI в. в качестве письменных литературных языков использовались северо-эстонский и южно-эстонский, но в сер. XIX в. утверждается единый литературный эстонский язык на основе средне-северного диалекта (Эстонский язык // Языки мира..., 1993: 116), который в настоящее время используется во всех сферах общественно-политической жизни – культуре, науке, образовании, средствах массовой информации и пр.

Исторически *письменность* в Эстонии сформировалась на основе латинского алфавита, дополненного некоторыми специфическими буквами, связанными с особенностями фонетики эстонского языка. К XIII в. относятся первые записи на эстонском языке в основном в виде топонимов, а в 1535 г. была издана первая печатная книга на языке эстонцев (Эстонский язык // Языки мира, 1993: 116), в 1739 г. полное

издание Библии на северозэстонском наречии в переводе Антона Тора Хелле (Март и др., 1992: 76). Лингвисты отмечают разнородность лексического состава эстонского языка, в котором имеются заимствованные слова из латинского, русского, немецкого, английского языков.

В отношении *религии* эстонцы являются христианами, распространены конфессии – лютеранство, пришедшее из Германии, и православие, распространившиеся под влиянием контактов с Русью, а затем включением в состав Российской империи в 1721 г. после поражения Швеции в Великой Северной войне (1700–1721). В Российской империи православных эстонцев, проживающих на юго-востоке современной Эстонии и получивших этноним *сету* (Эстонцы // Народы России..., 2008: 162), называли полуверцами, что было связано с их неглубокой религиозностью, поверхностным следованием православной обрядности. В настоящее время сету составляют субэтническую группу эстонского этноса. Часть эстонцев придерживаются пиетистических течений (баптизм, адвентизм и пр.), в которых большое внимание придается личному благочестию и «живому» общению с богом, часть – католицизма.

В настоящее время эстонцев также считают наименее религиозной нацией мира. Так, по данным транснациональной исследовательской компании Gallup, только для 14% эстонцев религия занимает важное место в их жизни (Эстонцы, 2008–2017: Etnolog.ru <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> (дата обращения: 10.07.2020), среднестатистические значения индекса религиозности для Эстонии составляет 0,22 (от 0 до 1) по результатам опроса, проведенного в рамках Международного проекта «Мировые ценности» (World... 2012) (Адашкевич, 2009: <https://ria.ru/20090211/161823979.html> (дата обращения: 10.07.2020). Можно предположить, что это связано с особенностью лютеранского вероисповедания, где церковь и священники не возвышались над мирянами, упор делался на праведном образе жизни с неизменными трудолюбием, усердием и бережливостью. (Многие участники опроса могли истолковать вопрос о религии в качестве вопроса о посещении церкви, что могло отразиться на ответах.) Кроме того, атеистическая пропаганда в СССР способствовала вытеснению религии из жизни советского человека, в том числе эстонцев. В целом, низкие показатели религиозности эстонцев отражают общую тенденцию роста атеистического населения в евроатлантических странах (Корогаев и др., 2012: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/148921/> (дата обращения: 10.07.2020).

Результаты. История формирования эстонцев (этногенез). Эстонцы до середины XIX в. называли себя *maarahvas* (Март, 1992: 161), что буквально значит «народ земли», то есть земледельцы, затем прежний этноним был вытеснен новым *eestlased* (рус. ээстласед). Древнеримский историк Тацит в трактате «Германия» (98 г. н.э.) назвал народ, населяющий дальний берег Балтийского моря *Aesti*, с его легкой руки на Западе впоследствии этот этноним закрепился на некоторое время за предками современных эстонцев. Однако на Руси праэстонцев в средневековье именовали *чудью* (Март, 1992: 161), позже *чухонцами* (М.Е. Эсты..., 1890–1907: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Эсты> (дата обращения: 10.07.2020).

Надо отметить, что исторические предки эстонцев – угро-финны, являются выходцами из региона Урала и Западной Сибири, мигрировав впоследствии в район Балтики, где разделились к VII в. на отдельные племена – финнов, эстов, ливов и куров. Археологические раскопки в Прибалтике выявили предметы (железные топоры, ножи, бронзовые нагрудные украшения), отражающие кочевой образ жизни этих племен и их хозяйство, связанное с охотой и примитивным земледелием. Первоначально племена эстов заселили Лифляндскую и Курляндскую губернии), но затем в столкновениях с латышами и славянами были вытеснены на северо-запад на нынешнюю территорию Эстонии, о чем свидетельствует новгородская летопись XII в., где страна эстов называется «Очеле» (Adselle, на северо-запад от Мариенбурга) (М.Е. Эсты..., 1890–1907: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Эсты> (дата обращения: 10.07.2020).

С начала IX в. укрепленные городища древних эстов, находящихся на стадии

родового строя, стали подвергаться постоянным нападениям скандинавских викингов и славян (Март, 1992: 13). Во второй половине XII – начале XIII вв. король Дании предпринимал попытки обратить эстов в христианство и включить в состав своего государства. С этого же времени начинаются регулярные походы немецких крестоносцев Ордена меченосцев, основанного для покорения прибалтийских племен в 1202 г. (Март, 1992: 26), в союзе с усмирненными ими ливами и латгалами. Идет постоянная борьба эстов с русскими княжествами – в особенности новгородцами и псковитянами, однако периоды взаимной вражды сменяются периодами временных союзов для отражения общего врага – немецких крестоносцев, которым всё же удалось окончательно сломить сопротивление эстов в 1227 г. и обратить их в христианство (Март, 1992: 12; 33). Таким образом, территория Эстонии была включена в земли Ливонского ордена, в 1238–1346 гг. Северная Эстония (Рявала, Харьумаа и Вирумаа) находилась в составе Дании (Эстонцы..., 2008–2017: Etnolog.ru <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> (дата обращения: 10.07.2020).

В XVI в. Эстония под влиянием немецкой культуры была охвачена Реформацией, в результате которой на её территории утверждается преимущественно протестантизм. После Ливонской войны (1558–1583) Северная Эстония стала частью Швеции, Южная Эстония перешла в подчинение Речи Посполитой, что привело там к реставрации католицизма (Март, 1992: 55), а о-в Сааремаа отошел к Дании. В XVII в., когда могущество Швеции в Северной Европе было незыблемым, территория Эстонии полностью подпала под власть шведского короля.

В XVI–XVII вв. стали значимыми в истории формирования эстонской национальной культуры: благодаря Реформации зародилось книгопечатание; в 1632 г. в Дерпте появились университеты с обучением на латинском и шведском, в Тарту – на немецком языке; в 1684 г. Б.Г. Форселиус основал под Тарту, на Епископской мызе, учительскую семинарию (Март, 1992: 61); с конца XVII в. введено обучение на эстонском языке через сеть приходских школ (Эстонцы, 2020).

Как уже упоминалось, по Ништадскому договору 1721 г., подытожившего Северную войну, Северная Эстония составила Эстляндскую губернию, а Южная стала частью Лифляндской губернии. По сведениям эстонских историков, эта война и Великий голод 1695–97 гг. сократили численность эстонцев с 350 тыс. до 100 тыс. человек (Март, 1992: 67–68). Упрочение крепостного права в XVIII в. при Екатерине II привело к его распространению в Эстляндии и Лифляндии, что крайне негативно отразилось на положении крестьянства, утратившего личную свободу. Однако уже в 1817 г. и 1819 г. император Александр I, который в начале царствования испытывал тягу к либерализму, издал законы об отмене крепостного права сначала в Эстляндии, затем и в Лифляндии. Но эстонское крестьянство не получило в наследование хутора, а вынуждено было арендовать его у помещиков, лишь во второй половине XIX в. по законам 1849 г. и 1856 г. крестьяне получили возможность покупать хутора в наследственное владение у помещиков (Март, 1992: 76, 78), что привело к ускорению развития капитализма в сельском хозяйстве, параллельно в Эстонии завершился промышленный переворот, преобразался облик эстонских городов. В духовной сфере нарастали процессы русификации, поддерживаемые православной церковью, но укрепление национальной интеллигенции и общее повышение уровня образования населения привели к возникновению национально-освободительного движения, выдвигавшего идеи сначала автономии в рамках Российской империи, а позже и независимого развития, т.е. национального освобождения. В XIX в. из-за аграрных реформ и развития капитализма усиливается отток эстонских крестьян во внутренние области Российской империи. Возросла численность эстонцев в городском населении, их удельная доля в 1897 г. составила 63% населения Таллина (Эстонцы, 2020).

Устремления деятелей эстонского национально-освободительного движения воплотились в жизнь после Октябрьской революции, когда в феврале 1918 г. была провозглашена независимая Эстонская республика. До ноября 1918 г. Эстония находилась под оккупацией немецких войск, эстонские большевики провозгласили

образование Эстонской советской республики. Во время гражданской войны территория Эстонии стала ареной для борьбы различных политических сил: большевиков, монархистов, демократов и пр., и военных формирований – Красной Армии, эстонской армии и флота, германских соединений, партизанских батальонов и батальонов скаутов, ополчения (ландесвера) немцев-остзейцев, стремившихся к присоединению Прибалтики к Германии, и пр. 2 февраля 1920 г. Советская Россия пошла на подписание мирного договора с Эстонией, признав ее независимость. Международное признание Эстонии обеспечило ее вступление в Лигу наций 22 сентября 1921 г., а также установление двусторонних отношений с рядом стран (Март, 1992: 122, 125, 129).

В межвоенный период в Эстонии наблюдался прогресс в развитии высшего образования и культуры. В 1919 г. был восстановлен Тартуский университет, далее открыты Технический университет (1936), Государственное высшее художественное училище и Военная академия (1938). Историческое наследие Эстонии было собрано в архивах и во вновь созданном Музее эстонского народа в Раади. Около десятка профессиональных театров и ста любительских на селе представляли театральное искусство молодой республики, появились радиовещание и киноискусство (Март, 1992: 142, 143).

Резкое обострение международной обстановки в 1939 г. привело к заключению 23 августа «пакта Молотова-Риббентропа», имевшего секретные статьи о разделе сфер влияния между СССР и нацистской Германией, по которому Эстония была отнесена к сфере влияния Советского Союза. 15 и 16 июня 1940 г. СССР предъявил правительствам Литвы, Латвии и Эстонии требования относительно размещения на их территории дополнительных контингентов советских войск. После вынужденного принятия этих требований, независимые прибалтийские республики 17 октября были оккупированы. При поддержке советских войск местные коммунистические группы свергли законную власть и сформировали собственные «народные» правительства.

В августе 1940 г. решением Верховного Совета СССР Литва, Латвия и Эстония были «приняты» в состав СССР, утрата ими независимости де-факто получила подтверждение уже де-юре. В Эстонии советская власть начала проводить массовые чистки в рядах так называемых «буржуазных националистов», «врагов народа», кулаков, подвергаемых высылке на поселение и в исправительные лагеря. По сведениям Международного историко-просветительского общества «Мемориал», в эшелонах за пределы республики в ночь с 14 на 15 июня 1941 г. было отправлено (преимущественно в Сибирь) около 10016 человек (Гурьянов: http://old.memo.ru/history/polacy/g_2.htm/ (дата обращения: 10.07.2020) среди которых было много женщин, детей и стариков. Таким образом, в 1940–1991 гг. Эстония пребывала в составе СССР, что в настоящее время оценивается как советская оккупация. Однако в период II мировой войны, с 7 июля 1941 г. по 24 ноября 1944 г. ее территория стала частью Третьего Рейха.

На завершающей стадии войны, по мере освобождения территории Эстонии от войск Вермахта, стали формироваться подпольные группы в городах («городские братья») и в сельской местности («лесные братья») из людей, укрывавшихся от мобилизации в Красную Армию и выступавших против советской оккупации. Многие эстонцы мигрировали различными способами в страны западной демократии – Швецию, Норвегию, Соединенные Штаты, Канаду и др. После окончания войны советские порядки в Эстонии были восстановлены, утвердился тоталитарный сталинский режим. В преддверии предстоящей кампании коллективизации 25–26 марта 1949 г. была проведена повторная депортация более 20000 «неблагонадежных» эстонцев в малозаселенные районы Сибири, многие из которых погибли в дороге, стали жертвами непосильного труда и голода на поселениях.

Как и повсеместно в СССР, в Эстонии развивались процессы русификации, из творческих союзов исключались видные деятели эстонской национальной культуры – Хейди Тальвик, Хуго Раудсепп, Бетти Альвер и др. В ответ в республике возникли тайные оппозиционные организации – Народный фронт Эстонии,

Эстонское демократическое движение (Март, 1992: 181, 191, 212). Во время горбачевской перестройки настало время для перемен и обновления, в Эстонии стали формироваться политические партии, требовавшие восстановления Эстонской Республики – Эстонский христианско-демократический союз, Партия национальной независимости Эстонии; продолжали активную деятельность и старые национальные движения.

В феврале 1990 г. состоялись выборы в Конгресс Эстонии, который в первой половине марта принял решение о восстановлении независимой Эстонской Республики. Провальная попытка ГКЧП катализировала распад СССР, уже 20 августа 1991 г. Верховный Совет Эстонской ССР принял долгожданный закон о независимости, которая из мечты стала реальностью. Уже 17 сентября того же года Эстонская Республика стала полноправным членом ООН. Как и другие страны бывшего социалистического лагеря, Эстония стремилась к евроатлантической интеграции, рассчитывая на солидные гранты Европейского Союза и зонтик безопасности в виде военных баз НАТО. В 2004 г. Эстония была принята в ряды обеих организаций. Далее в 2010 г. Эстония первой среди постсоветских стран стала членом Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), в которую принимают только страны, разделяющие европейские ценности, либеральную демократию и свободную рыночную экономику и противодействующие коррупции, а с 1 января 2011 г. Эстония перешла на использование евро (Эстония в Европейском Союзе: <https://vm.ee/ru/> (дата обращения: 10.07.2020).

История миграций эстонцев в Казахстан

Формирование этнической группы эстонцев в Казахстане уходит корнями в историю XIX в., когда нарастающие процессы обезземеливания эстонских крестьян вынуждали их переселяться на окраины Российской империи. По данным А.К. Вассара, к концу века доля безземельных крестьян в Эстонии превысила две трети сельского населения (Вассар, 1956: 164).

Процессы переселений усилились во второй половине XIX в., когда эстонцы-крестьяне уже были лично свободными людьми и могли менять место жительства по паспортному режиму 1863 г. (Садиков, 2012: 25). Особенно быстро этот процесс стал нарастать к концу данного столетия, что было также связано развитием капиталистических тенденций в сельском хозяйстве, стремлением крестьян к приобретению земли в частную собственность и ведению фермерского хозяйства. На интенсивность переселений крестьян из западных и центральных областей империи повлияло начало строительства Транссибирской железной дороги в 1892 г., окончание русско-японской войны в 1905 г. (Тресвятский, 1917: 96) и Столыпинская аграрная реформа. Всероссийская перепись населения 1897 г. зафиксировала проживание 375 эстонцев в Казахстане (Наличное население обоего пола..., 1905: 37). По данным чиновника Переселенческого управления Министерства земледелия В.А. Тресвятского, за десятилетие с 1906 г. по 1916 г. в Степном генерал-губернаторстве в составе Акмолинской и Семипалатинской областей было выделено участков на 581758 мужских душ (Тресвятский, 1917: 99). Эстонские переселенцы проникали в Казахстан как из Западной Сибири, куда они уже переселились немного раньше, так и непосредственно из Эстляндской и Лифляндской губерний. Эстонские переселенческие сёла появились в Степном крае. Так, в 1893 г. в нынешнем Астраханском районе Акмолинской области эстонские переселенцы у подножия сопки близ Ишима, названной в честь острова, откуда они были родом, Юксари (с эст.яз. «село у реки») основали село Петровское. В 2018 г. это село, где в настоящее время проживает 1200 человек 20 национальностей, в рамках делового визита посетила делегация в составе 30 предпринимателей Республики Эстонии во главе с премьер-министром Юри Ритасом и послом этой страны в РК Хейти Мяемезсом (Матасова, 2018: <https://www.inform.kz/ru/> (дата обращения: 10.07.2020).

В Центральном Казахстане близ г. Караганды в Акмолинском уезде в начале XX в. возникло эстонское село Лифляндское, переименованное позже в с. Покорное (ныне с. Баймырза Бухар-Жырауского р-на Карагандинской обл.), одним из первых жителей которого был корреспондент акмолинских газет 1920-х годов Ян Самойлович Кантер (1903–1990).

Ян Самойлович Кантер (1903–1990). URL: <http://old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1428> (дата обращения: 10.07.2020).

По его воспоминаниям, «эстонцы внесли в облик принуринской степи только им присущий колорит. Почти в каждом доме был ткацкий станок. Женщины выделывали шерстяные одеяла, вязали кофты, чулки, носки, шарфы. Мужчины занимались обувью. Село разрослось до ста дворов, появились три улицы и несколько казенных колодцев. Лифляндское стало центром Лифляндской волости, объединившей тринадцать сел» (Попов, 2016: <http://old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1428> (дата обращения: 10.07.2020). По просьбе краеведа Ю. Попова Ян Самойлович нарисовал карту с. Покорного, указал на ней дома старожилов, перечислив их фамилии, среди которых было много эстонских – Оскар Сари, Владимир Тяте (агроном), Я.Д. Тедер, П.П. Ребане, И.Я. Мидри, В.А. Керцмик, Густав Корон, П. Андрес и др. Он составил и схему расположения хозяйственных построек на территории эстонской усадьбы.

Эстонские поселения появились также на Алтае, часть которого относится к нынешнему Восточному Казахстану. Эстонцы в начале XX в. основали село Верхняя Еловка в районе озера Маркаколь, о чём свидетельствует эстонский старожил Г.А. Пуссеп, их компактные поселения также были на Кольвани, под Змеиногорском Российского Алтая (Вологодская, 2017: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/estonskii-dom-zhdet-pereezda> (дата обращения: 10.07.2020). Надо отметить, что природно-климатические условия Горного Алтая, богатого лесами и зверьём, были схожи с эстонскими. Переселенцы здесь могли легко адаптироваться, применив свои навыки охотников и земледельцев. Можно привести цитату П.М. Янсона об эстонцах, некогда переселившихся в окрестности Санкт-Петербурга, которая иллюстрирует их национальный характер и особенности хозяйства: «Первый период жизни переселенцев был довольно трудным, так как они вселялись в глухие лесные местности, получая землю в первобытном состоянии. Но благодаря сельскохозяйственному опыту, который они принесли из Прибалтики, эстонцы-крестьяне развили свое хозяйство лучше окружающего местного населения. Эстонские крестьянские хозяйства везде имеют многопольные севообороты, с ведением травосеяния, а также довольно развитое молочное животноводство» (Янсон, 1929: 13). Кроме того, этот же автор свидетельствует, что в 1930-е гг. грамотность среди эстонцев составляла 75,2% и зажиточных крестьян среди них было гораздо выше (12%), чем среди русских (Янсон, 1929: 14).

Оставили свой неизгладимый след эстонцы в жизни Семиречья, которое было очень привлекательным краем для переселенцев благодаря благоприятному климату. Многие алмаатинцы знают или бывали в роще Баума, но немногие знают, что главный инициатор её создания – Эдуард Баум – был сыном эстонского дворянина², родившегося в г. Дерпте Эстляндской губернии, ботаника и садовода из Пензы Оттона Матвеевича Баума (1813–1876) (Тюстин, Шишкин, 2012: 37), исполнявшего обязанности помощника инспектора Общества сельского хозяйства Юго-Восточной России. Его старший сын Оттон Баум (1842–1892), окончивший Дерптский университет, в ноябре 1873 г. в г. Верном занял должность садовника и заведующего Казенным садом (ныне – Парк культуры и отдыха), исполняя её вплоть

до своей безвременной кончины в 50-летнем возрасте, за исключением семи лет (1876–1883) службы в Кульджинской канцелярии. На общественных началах он занимался также метеорологическими наблюдениями, установив во дворе своего дома на пересечении улиц Торговой и Побережной (Жибек Жолы – Бегалина) измерительные приборы (Тойшибекова, 2018: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumu-i-bauman.html> (дата обращения: 10.07.2020).

Эдуард Баум (1850–1921) также был ботаником-энтузиастом, экологом, болеющим за озеленение города Верного, жителем которого стал в 1875 г. Получив разрешение губернатора Семиреченской области, Э. Баум постановил обязать каждого домовладельца города высадить не менее 20 декоративных и плодоносных деревьев. Он сам принимал активное участие в этом процессе, причём, многие саженцы яблонь, кустарников и дикорастущих деревьев получил от отца из Пензы (Тойшибекова, 2018: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumu-i-bauman.html> (дата обращения: 10.07.2020)). По его инициативе жители ежегодно стали праздновать дни посадки деревьев, в Верном появились роща, за которой позже закрепилось имя её создателя – Баума.

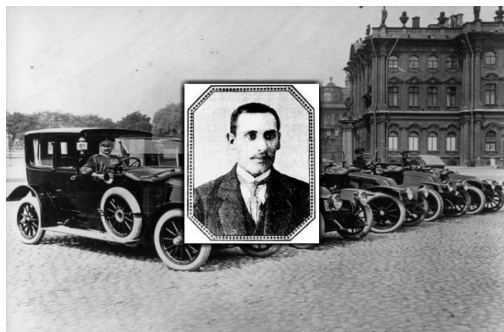

URL: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumu-i-bauman.html> (дата обращения: 10.07.2020).

Опрыскивание деревьев в Казенном саду. URL: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumu-i-bauman.html> (дата обращения: 10.07.2020).

По документам Центрального государственного архива г. Алматы, в 1912 г. крестьянин Лифляндской губернии Юрьевского уезда Кудинской волости эстонец Иоганн Эдуард Анленцен Рейнвальд стал первым водителем в Верном, совершив на автомобиле рейс Бишкек – Токмак – Арасан – Мерке – Верный. Этот роскошный автомобиль французской марки «Berliet C2 Double Phaeton» («Берлье») с откидным верхом по типу фэтона был приобретен купцом Бабаханом Нурмухамедбаевым, а затем продан эстонцу, который использовал его для извоза пассажиров (Роскошный фэтон ...: <https://tengrinews.kz/article/> (дата обращения: 10.07.2020).

Первый казахстанский водитель Иоганн Эдуард Анленцен Рейнвальд. URL: <https://tengrinews.kz/article/> (дата обращения: 10.07.2020).

Следующая крупная волна эстонских переселений в Казахстан наблюдалась в 1940-е годы, но, в отличие от прежних миграций, это уже были насильственные депортации (Қазақстанның этностары, 2015: 15) после поглощения Прибалтики Советским Союзом в 1940 г. по «пакту Молотова-Риббентропа» (см. выше). Многие эстонцы находились в заключении в Карагандинском и Степном исправительно-трудовых лагерях, а также работали на спецпоселениях. В 2015 г. на Спасском мемориальном комплексе, где захоронено более 5000 военнопленных и интернированных 50 национальностей, был открыт памятный знак эстонским жертвам политических репрессий (В Карагандинской области, 2015 (дата обращения: 10.07.2020)).

Около 650 тыс. мигрантов прибыло в Северный Казахстан в кампанию по освоению целинных и залежных земель в 1954 г., среди которых около 20 тысяч только в Акмолинскую область (Кабульдинов, 2016: <https://articlekz.com/article/21443> (дата обращения: 10.07.2020)). Среди мигрантов были и эстонцы. Всесоюзные переписи населения СССР позволяют проследить динамику численности эстонцев в Казахстане: в 1959 г. эстонцев насчитывалось 3683 чел. (Всесоюзная перепись населения 1959 года...: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=91 (дата обращения: 10.07.2020)), уже в 1970 г. их количество увеличилось до 4083 чел., достигнув пика для нашей республики, а затем начался процесс планомерного снижения их численности от десятилетия к десятилетию, особенно в период суверенизации, когда многие этносы стремились возвратиться на свою историческую родину. Так, в 1979 г. эстонцев было 3505 чел., в 1989 г., т.е. накануне распада Союза, 3329 чел., в 1999 г. – 1819 чел. (фактически их численности уменьшилась вдвое, большая часть навсегда покинула нашу республику), в 2009 г. – 986 чел. (Национальный состав... Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан, 2010: 5). Представлены они были во всех областях республики, но в большей степени – в Карагандинской, Целиноградской и Восточно-Казахстанской (История Казахстана, 2000: 627).

В сентябре 2006 г. было открыто общественное объединение «Эстонский культурный центр Казахстана», который возглавляет Нина Альфредовна Досаева (Общественное объединение «Эстонский культурный центр Казахстана»: <https://statsnet.co/companies/kz/35795483>). Однако ещё в середине 1990-х годов алматинский эстонец Ян Лоди, ныне покойный, инициировал создание эстонского культурного центра в Казахстане. Его сын Андрей в Таллине в это же время объединил в общество казахстанских эстонцев, уехавших жить на историческую родину (Коэмец, 2015: <https://www.caravan.kz/gazeta/> (дата обращения: 10.07.2020)). Затем через год в Алматы открылся эстонский культурный центр – представительство того, что в был уже создан в Эстонии. Штаб-квартира действующего культурного центра находится также в Алматы. К сожалению, данный этнокультурный центр не имеет статус республиканского, находясь за рамками структуры Ассамблеи народа Казахстана ввиду малочисленности эстонцев в Казахстане. Е. Коэмец поведала о роли центра в буднях и проведении праздников эстонцев в Алматы: «Эстонцы, проживающие в Алматы и области, стараются собраться вместе на Рождество, Янов день и другие праздники. Несколько лет подряд в своем доме их принимают эстонка Галина Августовна и ее супруг, известный казахстанский фотограф Валерий Коренчук. Застолье не обходится без селедки – традиционного лакомства эстонцев, грибочков, картофеля, пирожков. Собравшиеся вспоминают истории из жизни предков, делятся впечатлениями о поездках в Прибалтику. И мечтают когда-нибудь собраться всей эстонской диаспорой на Янов день – в ночь с 24 на 25 июня. С танцами, песнями, прыжками через костер...» (Коэмец, 2015: <https://www.caravan.kz/gazeta/> (дата обращения: 10.07.2020)).

Материальная и духовная культура эстонцев

Необходимо отметить, что традиционная культура западной и северной Эстонии испытала скандинавское и финское влияние, а южной и восточной – балтское и восточно-славянское.

Занятия. Традиционно занимались пашенным земледелием, выращивали

пшеницу, рожь, ячмень, полбу, лен, бобовые. Стойловое скотоводство существовало параллельно с земледелием и носило подсобный характер, было связано с разведением крупного рогатого скота, лошадей, свиней, овец. Со второй половины XIX в. в составе Российской империи развиваются производство картофеля, молочное животноводство, рыболовство. Промышленность в Эстонии была представлена в основном легкой – текстильная и суконная (Народы России, 2008: 162), также развивалось машиностроение.

Ремёсла. Из ремесёл у эстонцев было распространено вязание шерстяных носков, варежек, обработка шерсти с использованием старых чесал и самопрялок. Эстонки были искусны в узорном ткачестве, вышивке, плетении кружев, а мужчины были мастерами в обработке кожи, серебра, резьбе и выжигании по дереву (Народы России..., 2008: 162).

Поселения. Традиционно у эстонцев сёла имели кучевую и рядовую планировки, на юге существовали также однодворные и разбросанные поселения. Основным видом традиционного жилища является жилая рига (*рехетуба*) – срубная трёхкамерная постройка с высокой соломенной крышей. *Ригой* называлось центральное жилое помещение, отапливаемое по-чёрному, в нем прохладное время сушились снопы; к риге примыкали *камбер* – холодная кладовая-камера и *рехеалуне* – гумно. По периметру усадьбы располагались клеть (*айт*), конюшня, хлев (*лаут*), летняя кухня (*кода*), баня (*саун*). В конце XIX в. у зажиточных крестьян появились более комфортные дома со спальнями, печи с дымоходом, а за ригой осталось только хозяйственное назначение (Эстонцы..., 2008–2017: Etnolog.ru <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> (дата обращения: 10.07.2020)). Усадьба огораживалась плетнем или пряслами. Первоначально переселенцы рыли землянки, потом постепенно ставили дома из деревянных брёвен, саманных кирпичей, а крышу покрывали соломой, корой или досками; дом обмазывали глиной и белили (Садиков, 2012: 52). Семейная усадьба, где жила хозяйская семья (*перэрахвас*) и, зачастую, батраки с семьями (*перэ*), представляла собой отдельный хутор, который был хозяйственной единицей, наследуемой только старшим сыном (Мальшева, Волощук, 2001: 143).

Народный костюм. Традиционная женская одежда сер. XIX в. включает рубаху туникообразного покроя (*сярк, хали*), не имеющую плечевых швов. Нагрудные нашивки, обшлага рукавов, края нагрудного разреза, иногда края воротника были покрыты вышивкой или обшиты мережкой. По праздникам одевали продольно-полосатую юбку (*сээлик, кёрт*), а в будни предпочитали однотонную. Костюм дополняли тканый пояс – *вёё*, которым повязывали юбку и летом рубаху, верхняя суконная короткая кофта в талию (*камтсун*) серого, темно-коричневого или синего цветов. Кафтан (*никк-кууб*) имел аналогичное праздничное предназначение, и поэтому для него выбирали сукно вышеназванных цветов (Мальшева, Волощук, 2001: 141). На севере бытовала короткая блуза с пышными рукавами (*кяйсед*).

Замужние женщины носили передник, полотенчатый головной убор (*линик*), позднее – полотняный чепец (*тану*), на севере и западе – убор типа кокошника (*поттмютс, кабимютс*). Головной убор девушек – венец на твёрдой основе (*пярд*) или лента (*неапазл*) (Эстонцы, 2020). Элементом праздничной одежды пожилых женщин служило льняное (*ылалиник, каал*) или шерстяное покрывало (*сыба*) темно-коричневого или белого цвета, отделанное цветным шнуром. Кроме того, праздничная одежда украшалась серебряными фибулами – коническими (*сылъг*) и плоскими (*прээс*), цепочками с монетами и бусами (Мальшева, Волощук, 2001: 141).

Мужской народный костюм был представлен туникообразной рубахой с прямым разрезом ворота (*сярк*), штанами (*нюксид*) двух видов – длинные или до колен, жилетом (*вест*), курткой (*вампус*), которую шили для пожилых из темно-коричневого сукна и из синего для молодых (Мальшева, Волощук, 2001: 142), кафтаном, войлочной шляпой (*каар*) летом и зимой меховой шапкой-ушанкой. В зимний период в качестве верхней мужской и женской одежды использовались шубы. Обувь – кожаные постолы (*пастлад*), по праздникам – туфли у женщин, высокие сапоги у мужчин, которые носили зажиточные мужчины или одевали по праздникам. Были распространены

Эстонский народный костюм.
<http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> (дата обращения: 10.07.2020).

вязанные цветные варежки (*киндад*), чулки (*сукад*), носки (*сокид*) (Эстонцы..., 2008–2017: Etnolog.ru <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO>), а также бытовали обычные портянки.

Пицца. Пищевой рацион был достаточно разнообразен и включал ржаной хлеб (*лейб*), а позже изготавливаемый из пшеничной муки (*септик*), ячменные и кукурузные каши, похлебки из ячменной или ржаной муки, *литвавакс* – ржанно-картофельный рулет на конопляном масле. Брюкву, репу, капусту использовали для приготовления каш. В супы добавляли картофель, из которого также делали хлеб, гарнир для рыбных и мясных блюд. Круглый год употребляли соленую рыбу, в особенности салаку. Мясо свинины, баранины, говядины, которую употребляли осенью во время забоя, использовали в жаренном, соленом и копченном виде. Сало предпочитали в соленом и копченном виде (Садиков, 2012: 53). Простокваша была основной молочной пищей, делали также творожный сыр (*сыйр*), сметану, а соленое масло употребляли редко, заготавливая в период дойки коров.

Готовили травяные и фруктовые приправы, окрошки на квасе или березовом соке. Квас (*кали, таар*) был повседневным напитком, употребляли также пиво (*ылу*), мёд, самодельный кофе, который изготавливали из толченных в ступке ячменя, жёлудей, заранее накаливаемых в печи, и цикория. Чай употребляли очень редко и заваривали его слабым.

К праздникам готовили кровяные или с крупяными начинками колбасы, для которых кишки забитых животных наполняли кровью, кусочками мяса, крупой и варили, студень (*сюльт, яхелиха*) (Эстонцы, 2008–2017: 2020). По словам Н.В. Малышевой и Н.Н. Волощук, «своеобразие эстонских блюд достигается за счет

необычного сочетания сырья (рыба со свиным салом, яблоки с бычьей кровью), молочного привкуса, который в том или ином виде присутствует во всех блюдах» (Мальшева, Волощук, 2001: 157).

Фольклор. С эпохи средневековья сохранились рунические песни, на основе которых составлен национальный эпос «Калевипоэг» (1857–61), песни, сказки. В Эстонии с древности бытовали музыкальные инструменты – *каннеле* (типа гуслей), деревянные трубы, козы рожки, свирели, волынки. В XVIII в. под влиянием немецкой культуры распространяется скрипка, в XIX в. образуются духовые оркестры, развивается хоровое искусство.

Обычаи и обряды. Свадебные обряды. Свадьба состояла из трех циклов: сватовства, собственно свадьбы и послесвадебного посещения дочерью своих родителей. Свадьбу обычно устраивали осенью, после сбора урожая, а весной просватанная невеста ходила на хутор жениха жать рожь, чтобы продемонстрировать свои трудовые навыки и трудолюбие. В традиционной свадьбе особую роль играл сват, который должен быть семейным и красноречивым человеком. Сват отправлялся в дом невесты с женихом и заводил речь о поисках пропавшей птицы или животного, угощая родителей водкой или пивом. Родители, принимая угощение, выражали согласие на замужество дочери. Далее следовал обряд обручения у пастора, и только через 3–4 недели устраивалась свадьба, на которую невеста приглашала своих родственников лично, обмениваясь подарками. Аналогично поступал и жених. Устроить свадебное пиршество помогали женатые родственники жениха и невесты, принося с собой на свадьбу свадебный мешок с едой, включающий хлеб, масло, мясо и пр. (Мальшева, Волощук, 2001: 143). В домах родителей брачующихся резался скот, варились пиво, приготавливались традиционные блюда (суп с капустой, галушками, щи и пр.).

Обряды в день свадьбы напоминают русские: жених со своей свитой во главе с дружкой, вооруженным саблей, ехали рано утром в дом невесты. Свадебному поезду чинили различные препятствия жители деревни с целью получить выкуп, а также близкие невесты перед закрытыми воротами во двор. Лишь после выкупа, состязаний в песнях, шутках, играх, можно было попасть во внутренний двор. В доме жених должен был найти спрятанную невесту, после этого все ехали в церковь для венчания, если оно не было заблаговременно совершено. Вновь свадебному поезду с невестой, лицо которой было укрыто от сглаза, чинили различные препятствия, за проезд требовали «паспорта», разыгрывали похищение невесты.

В усадьбе жениха родители под обрядовые песни вели невесту в дом, перед порогом которого расстилалась шуба или одеяло для защиты от «гнева земли». Магия плодородия и благопожелания отразилась в обряде укладывание на колени молодой невестки малыша-мальчика, чтобы в семье появился наследник. Вечером первого дня свадьбы или на следующий после первой брачной ночи проводился ключевой обряд – одевание головного убора (*линник/чепец*) и передника замужней женщины, символизирующей инициацию – смену статуса. Присутствующие при этой *церемонии* гости одаривали невестку деньгами в передник, угощаясь из её рук пивом или водкой. Невестка обходила во дворе колодец, клеть, хлев, совершая обрядовые действия: бросая монету в колодец, повязывая на рога корове шерстяной пояс и пр. На третий день проводился обряд раздачи подарков родителям невесты, которые привозились в дом жениха в коробе с приданным невесты. Наиболее щедро одаривались родители, более скромно другие близкие родственники, которые в ответ на дары давали деньги. Свадьба у состоятельных эстонцев могла длиться от 3-х дней до недели (Мальшева, Волощук, 2001: 146, 147).

Родинные обряды. Женщины рожали обычно в бане, так как считалось, что там обитали духи, помогавшие при родах. Через несколько дней устраивались смотрины, где роженица угощалась ячменной кашей, сверху которой укладывались яйца в качестве пожелания плодородности. Крещение ребенка проводилось через 2–3 недели, оно сопровождалось имянаречением, одариванием близкими родственниками родителей младенца деньгами. Новорожденную девочку при крещении проносили через штанину брюк, чтобы она вышла замуж, мальчика же через юбку (Мальшева, Волощук, 2001: 148).

Похоронный обряд включал поминки в доме умершего, на которые забивался скот. Во время укладывания тела покойника в гроб, захоронения и поминовения исполнялись ритуальные плачи. По дороге в церковь или на кладбище вырезали на ритуальном дереве (сосна, ель) крест, чтобы покойник не мог возвратиться домой. Хотя эстонцы верили, что во «время душ», которое приходилось на середину–конец осени, когда природа увядала и наступали холода, покойники возвращались, поэтому для них накрывалась трапеза. Устраивался церковный поминальный обряд. Существовал также обычай хоронить вместе с покойником различные ранее принадлежавшие ему вещи. На могиле оставляли поминальную пищу, угощали ею нищих (Малышева, Волощук, 2001: 149).

Из традиционных календарных праздников особенно популярны Рождество, Масленица (на Масленицу в марте устраивались карнавалы, с участием персонажей, изображавших зиму и весну), Пасха, Янов день (в ночь на Янов, или Иванов, день в ночь с 24 на 25 июня принято разжигать костры на берегу водоёма, пускать по воде венки) (Эстонцы, 2020), Юрьев день (23 апреля), Мартынов день (в этот день ряженые обходили дома и выпрашивали подарки), который в католической традиции означал конец аграрного года и начало зимы. День урожая – Михайлов день отмечался 29 сентября (Малышева, Волощук, 2001: 150) и др.

Заключение. Как мы видим, эстонцы, миграции которых стали происходить преимущественно с конца XIX в., сформировали в Казахстане компактную этническую группу, имеющую этнокультурный центр в г. Алматы. Как европейское население, они преимущественно проживают в городах, из сельской местности многие эстонцы иммигрировали на историческую родину после развала Советского Союза и восстановления независимого эстонского государства. В Казахстане молодое поколение эстонцев утрачивают знание родного языка, однако в эстонских семьях сохраняются традиции и обычаи, отмечаются народные праздники.

Литература:

Адашкевич Н. Эстония оказалась самой атеистической страной мира – опрос Gallup // РИА Новости. URL: <https://ria.ru/20090211/161823979.html> (дата обращения: 10.07.2020).

Аристэ П.А. Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития // Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956. С. 5–27.

Ariste, Paul (1981). Keelekontaktid: Eesti keele kontakte teiste keeltega [Language contacts: Contacts of Estonian with other languages]. Tallinn: Valgus (дата обращения: 10.07.2020).

Вассар А.К. Об аграрных отношениях в 60–90 гг. XIX в. в Эстонии // Об истории народного хозяйства Прибалтики. Таллин, 1956.

Вологодская Г. Эстонский дом ждет переезда // Казахстанская правда. 2017. 25 апреля. URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/estonskii-dom-zhdet-pereezda> (дата обращения: 10.07.2020).

Всероссийская перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Казахская ССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=91 (дата обращения: 10.07.2020).

В Карагандинской области открыты памятные знаки испанцам и эстонцам – жертвам политических репрессий 31.09.2015. URL: https://www.inform.kz/ru/v-karagandinskoy-oblasti-otkryty-pamyatnye-znaki-ispancam-i-estoncam-zhertvam-politicheskikh-repressiy-foto_a2781881 (дата обращения: 10.07.2020).

Гурьянов А.Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. URL: http://old.memo.ru/history/polacy/g_2.htm/.

История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеев А.Н., Баратова Г.С. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с.

Кабульдинов З.Е. «Разное происхождение» или история формирования населения полиэтнического Казахстана (к вопросу о реализации «Доктрины национального единства Казахстана»). 2016. URL: <https://articlekz.com/article/21443> (дата обращения: 10.07.2020).

Қазақстанның этностары. Этноссы Казахстана. Ethnoses of Kazakhstan. – Астана: Золотая книга, 2015.

Каск А. Эстонский язык // Основы финно-угорского языкознания: Прибалтийско-

- финские, саамский и мордовский языки. М.: Наука, 1975. 346 с.
- Коротаев А.В., Столярова Т.И., Халтурина Д.А. Религиозность в странах современного мира: сравнительный анализ // Историческая психология и социология истории. Т. 5. 2012. № 2. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/148921/> (дата обращения: 10.07.2020)..
- Коэмец Е. «Горячие парни» на казахской земле. 22.11.2015. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/goryachie-parni-na-kazakhskojj-zemle-73595/> (дата обращения: 10.07.2020)..
- Мальшева Н.В., Волощук Н.Н. Крым. Соцветие национальных культур. Симферополь: Бизнес-Информ, 2001. 160 с.
- Март Л., Валк Х., Вахтре Л. Очерки истории эстонского народа. Таллин: Купар, 1992. 234 с.
- Матасова О. Делегация из Эстонии посетила село в Акмолинской области. 07.11.2018. URL: https://www.inform.kz/ru/delegaciya-iz-estonii-posetila-selo-v-akmolinskoj-oblasti_a3449636 (дата обращения: 10.07.2020).
- М. Е. Эсты // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Эсты> (дата обращения: 10.07.2020).
- Моисеев В. Г., Ширококов И. Г., Крийска А., Хартанович В.И. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. СПб., 2013. С. 71–79.
- Most requested statistics Statistics Estonia. 01.0.2020.
- Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. СПб., 1905. Вып. 7.
- Народы России: Атлас культур и религий / отв. ред. В.А. Тишков, А.В. Журавский, О.Е. Казьмина. М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2008. 256 с.
- Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан: Статистический сборник / Под ред. А. Смаилова. Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2010. 297 с.
- Общественное объединение «Эстонский культурный центр Казахстана». URL: <https://statsnet.co/companies/kz/35795483> (дата обращения: 10.07.2020).
- Пестряков А.П. Атлантико-балтийская раса // Большая российская энциклопедия. 2005–2019. URL: <https://bigenc.ru/ethnology/text/1837512> (дата обращения: 10.07.2020).
- Попов Ю. Казахстанский эстонец Ян Кантер. 2016. URL: <http://old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1428-казакстанский-эстонец-ян-кантер> (дата обращения: 10.07.2020).
- Роскошный фэтон с открытым кузовом. Первый автомобиль в Казахстане. URL: <https://tengrinews.kz/article/roskoshnyiy-faeton-otkryityim-kuzovom-pervyyiy-avtomobil-774/> (дата обращения: 10.07.2020).
- Садиков Р.Р. Эстонцы на Южном Урале. Историко-этнографические очерки / Институт этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева УНЦ РАН. Уфа: ИП Галиуллин Д.А., 2012. 132 с.
- Тойшибекова А. Баумы и Бауман. Чем верненские братья Баумы отличаются от русского революционера Баумана. 12.09.2018. URL: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumi-i-bauman.html> (дата обращения: 10.07.2020).
- Тресвятский В. А. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России / М-во земледелия, Переселенч. упр. Вып. 1: Степной край. Петроград, 1917. 135 с.
- Тюстин А.В., Шишкин И.С. Пензенская персоналия. Славу Пензе приумножившие. [В 3-х т.]. Т. 1 (А-Л). Пенза: б.и., 2012. 208 с.
- Эстонский язык // Языки мира: Уральские языки. М.: Наука, 1993. 398 с.
- Эстонцы // Народы России: Атлас культур и религий / Отв. ред.: В.А. Тишков, А.В. Журавский, О.Е. Казьмина. М.: Феория, 2008. 320 с.
- Эстонцы. Энциклопедия народов мира. 2008–2017. URL: <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> (дата обращения: 10.07.2020).
- Эстония в Европейском Союзе // Министерство иностранных дел Эстонии. URL: <https://vm.ee/ru/estoniya-v-evropeyskom-soyuze> (дата обращения: 10.07.2020).
- Эстонцы // Янсон П.М. Национальные меньшинства Ленинградской области. Л.: Орготдел Ленинградского Облсполкома, 1929. 104 с. С. 22–24.

References:

- Adashkevich N. Estoniya okazalas samoy ateisticheskoy stranoy mira – opros Gallup // RIA Novosti. URL: <https://ria.ru/20090211/161823979.html> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Ariste P.A. Formirovanie pribaltiysko-finskih yazykov i drevneyshiy period ih razvitiya // Voprosy etnicheskoy istorii estonskogo naroda. Tallin, 1956. S. 5–27 [in Russian].
- Ariste, Paul (1981). Keelekontaktid: Eesti keele kontakte teiste keeltega [Language contacts: Contacts of Estonian with other languages]. Tallinn: Valgus [in Estonian].
- Vassar A.K. Ob agrarnyh otnosheniyah v 60–90 gg. XIX v. v Estonii // Ob istorii narodnogo hozyajstva Pribaltiki. Tallin, 1956 [in Russian].
- Vologodskaya G. Estonskij dom zhdet perezda // Kazahstanskaya pravda. 2017. 25 aprelya. URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/estonskii-dom-zhdet-perezda> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1959 goda. Nacional'nyj sostav naseleniya po respublikam SSSR. Kazahskaya SSR. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=91 [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- V Karagandinskoj oblasti otkryty pamyatnye znaki ispancam i estoncam – zhertvam politicheskijh repressij 31.09.2015. URL: https://www.inform.kz/ru/v-karagandinskoy-oblasti-otkryty-pamyatnye-znaki-ispancam-i-estoncam-zhertvam-politicheskijh-repressij-foto_a2781881 [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Gur'yanov A.E. Masshtaby deportacii naseleniya v glub' SSSR v mae–iyune 1941 g. URL: http://old.memo.ru/history/polacy/g_2.htm/ [in Russian].
- Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury: Ucheb. posobie / Masanov N.E., Abylhozhin ZH.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. Almaty: Dajk-Press, 2000. 608 s. [in Russian].
- Kabul'dinov Z.E. «Raznoe proiskhozhdenie» ili istoriya formirovaniya naseleniya polietnicheskogo Kazahstana (k voprosu o realizacii «Doktriny nacional'nogo edinstva Kazahstana»). URL: <https://articlekz.com/article/21443> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Қазақстанның этностары. Etnosy Kazahstana. Ethnoses of Kazakhstan. Astana: Zolotaya kniga, 2015 [in Russian].
- Kask A. Estonskij yazyk // Osnovy finno-ugorskogo yazykoznanija: Pribaltiysko-finskie, saamskij i mordovskij yazyki. M.: Nauka, 1975. 346 s. [in Russian].
- Korotaev A.V., Stolyarova T.I., Halturina D.A. Religioznost' v stranah sovremennogo mira: sravnitel'nyj analiz // Istoricheskaya psihologiya i sociologiya istorii. T. 5. 2012. № 2. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/148921/> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Koemec E. «Goryachie parni» na kazahskoj zemle. 22.11.2015. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/goryachie-parni-na-kazahskoj-zemle-73595/> (date of access: 10.07.2020).
- Malysheva N.V., Voloshchuk N.N. Krym. Sovetie nacional'nyh kul'tur. Simferopol': Biznes-Inform, 2001. 160 s. [in Russian].
- Mart L., Valk H., Vahtre L. Ocherki istorii estonskogo naroda. Tallin: Kupar, 1992. 234 s. [in Russian]
- Matasova O. Delegaciya iz Estonii posetila selo v Akmolinskoj oblasti. 07.11.2018. URL: https://www.inform.kz/ru/delegaciya-iz-estonii-posetila-selo-v-akmolinskoy-oblasti_a3449636 [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- M.E. Esty // Enciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.). SPb., 1890–1907. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/ESBE/Esty> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).
- Moiseev V.G., SHirobokov I.G., Krijska A., Hartanovich V.I. Kraniologicheskaya karakteristika srednevekovogo naseleniya Estonii // Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzejnye proekty MAE RAN v 2012 g. SPb., 2013. С. 71–79 [in Russian].
- Most requested statistics Statistics Estonia. 01.0.2020 [in Estonian].
- Nalichnoe naselenie oboego pola po uezdam, s ukazaniem chisla lic preobladayushchih rodnym yazykov. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. / Pod red. N. A. Trojnickogo. Spb., 1905. Vyp. 7. [in Russian].
- Narody Rossii: Atlas kul'tur i religij / otv. red. V.A. Tishkov, A.V. ZHuravskij, O.E. Kaz'mina. M.: IPC «Dizajn. Informaciya. Kartografiya», 2008. 256 s. [in Russian].
- Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan. Itogi nacional'noj perepisi naseleniya 2009 goda v Respublike Kazahstan: Statisticheskij sbornik

/ Pod red. A. Smailova. Astana: Agentstvo Respubliki Kazahstan po statistike, 2010. 297 s. [in Russian].

Obshchestvennoe ob'edinenie «Estonskij kul'turnyj centr Kazahstana». URL: <https://statsnet.co/companies/kz/35795483> [in Russian].

Pestryakov A.P. Atlanto-baltijskaya rasa // Bol'shaya rossijskaya enciklopediya. 2005–2019. URL: <https://bigenc.ru/ethnology/text/1837512> [in Russian].

Popov YU. Kazahstanskij estonec YAn Kanter. 2016. URL: <http://old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1428-kazahstanskij-estonec-yan-kanter> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).

Roskoshnyj faeton s otkryтым kuzovom. Pervyj avtomobil' v Kazahstane. URL: <https://tengrinews.kz/article/roskoshnyiy-faeton-otkryityim-kuzovom-pervyyi-avtomobil-774/> [in Russian].

Sadikov R.R. Estoncy na YUzhnom Urale. Istoriko-etnograficheskie ocherki / Institut etnologicheskikh issledovanij im. R.G. Kuzeeva UNC RAN. Ufa: IP Galiullin D.A., 2012. 132 s. [in Russian].

Tojshibekova A. Baumy i Bauman. Chem vernenskie brat'ya Baumy otlichayutsya ot russkogo revolyucionera Baumana. 12.09.2018. URL: <https://vlast.kz/gorod/29319-baumy-i-bauman.html> [in Russian] (date of access: 10.07.2020).

Tresvyatskij V. A. Materialy po zemel'nomu voprosu v Aziatskoj Rossii / M-vo zemledeliya, Pereselench. upr. Vyp. 1: Stepnoj kraj. Petrograd, 1917. 135 s. [in Russian].

Tyustin A.V., SHishkin I.S. Penzenskaya personaliya. Slavu Penze priumnozhivshie. [V 3-h t.]. T. 1 (A-L). Penza: b.i., 2012. 208 s. [in Russian].

Estonskij yazyk // YAzyki mira: Ural'skie yazyki. M.: Nauka, 1993. 398 s. [in Russian].

Estoncy // Narody Rossii: Atlas kul'tur i religij / Otv. red.: V.A. Tishkov, A.V. ZHuravskij, O.E. Kaz'mina. M.: Feoriya, 2008. 320 s. [in Russian].

Estoncy. Enciklopediya narodov mira. 2008-2017. URL: <http://etnolog.ru> <http://etnolog.ru/people.php?id=ESTO> [in Russian] [in Russian] (date of access: 10.07.2020).

Estoniya v Evropejskom Soyuze // Ministerstvo inostrannyh del Estonii. URL: <https://vm.ee/ru/estoniya-v-evropeyskom-soyuze> [in Russian].

Estoncy // YAnson P.M. Nacional'nye men'shinstva Leningradskoj oblasti. L.: Orgotdel Leningradskogo Oblispolkoma, 1929. 104 s. S. 22–24 [in Russian].

PS. 1. Дать обновленные сведения на 2020 г. не имеется возможности до проведения новой Национальной переписи населения.

2. По некоторым сведениям О.М. Баум был этническим немцем (см. «Из истории немцев Алматы» // Национальная республиканская газета «Deutsche Allgemeine Zeitung». URL: <https://daz.asia/ru/iz-istorii-nemtsev-almaty/>) (дата обращения: 10.07.2020).

**МЕРЕЙТОЙЛАР
ЮБИЛЕИ
ANNIVERSARIES**

ОСНОВОПОЛОЖНИКУ КАЗАХСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ – 90 ЛЕТ!

Уважаемый Оразак Исмагулович!

Ваша плодотворная научно-исследовательская деятельность, охватывающая более чем полувековой период, является образцом служения антропологической науке в Казахстане, изучению генезиса казахского этноса. Впечатляет масштабность Вашей исследовательских изысканий в области этнической краниологии, серологии, палеоантропологии, соматологии, одонтологии, дерматоглифики, теоретически обобщенных в многочисленных трудах, монографиях, статьях, востребованных научной и культурной общественностью.

На Ваше становление как ученого-антрополога оказали известные ученые Г.Ф. Дебец, В.В. Гинзбург, В.П. Алексеев, А.А. Зубов, Г.Л. Хить. Они внесли большой вклад в становление антропологии в Казахстане.

Достигнутые Вами научные результаты в области казахской антропологии позволили установить генетическую преемственность между древним и современным населением Казахстана, единство генофонда казахского этноса, сформировавшегося на базе древних местных популяций Казахстана и пришлых миграционных этнических групп Центральной Азии. На основе изученных краниологических серий, генетических маркеров, одонтологических признаков Вам удалось доказать целостность исторического процесса этногенеза казахов на протяжении четырех тысячелетий, которые являются автохтонами данного региона, сохранив на 30% в антропологическом составе физические данные племен бронзового века в качестве морфологического наследия. Бесспорную приоритетность во второй половине 90-х гг. в развитии антропологии РК приобрело комплексное исследование современных казахов Алтая, расселенных на территории 4-х государств – Казахстана, России, Монголии, Китая.

Вы достойно вышли из трудностей, когда достижения в области антропологии стали подвергаться необоснованным политическим гонениям, что нанесло значительный урон успешному развитию этой важной отрасли науки, в том числе и авторитету казахстанской науки в глазах всего научного мира. Некомпетентное вмешательство партии в проводимые изыскания по антропологии привело к тому, что в 1977 г. по указанию ЦК Казахстана была уничтожена книга «Этническая геногеография Казахстана», а также строились всяческие преграды для продолжения Вашей научной деятельности. Молодое поколение ученых нашей

страны именно с Вас должны брать пример бескомпромиссного служения науке: запреты на Ваши труды и преследования при тоталитарном режиме не смогли отвратить Вас от антропологических изысканий. Публикации таких фундаментальных работ, как «Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование)» (1970), «Этническая геогеография Казахстана (серологическое исследование)» (1977), «Этническая антропология Казахстана (соматологическое исследование)» (1982), «Этническая одонтология Казахстана» (1989, в соавторстве) стали прорывом в данном научном направлении.

Созданная Вами научная школа в области казахской антропологии, к которой принадлежит и Ваша дочь А.О. Исмагулова, свидетельствует о научной преемственности и межпоколенной трансмиссии знаний, теорий, концепций, методик и приемов. Благодаря Вам в Казахстане созданы впервые лаборатория этнической антропологии при Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК и лаборатория физической антропологии Центрального Государственного музея РК в г. Нур-Султане.

Масштабы Вашей научной деятельности не ограничиваются Казахстаном, Ваше имя широко известно в научных кругах за рубежом. Вы были научным руководителем индийско-советской (1974-1975), казахско-монгольской (1991-1993) экспедиций, а в 1993-1994 гг. в рамках научного сотрудничества с Институтом антропологии Болонского университета Италии возглавили международный проект исследований по проблемам адаптации высокогорных популяций Казахстана и Кыргызстана с учетом этнокультурных процессов региона, получив статус член-корреспондента Болонской академии наук. Вы выступали с лекциями по антропологии в Делийском, Калифорнийском и Болонском университетах. Участвовали в ряде международных научных форумов антропологов и этнографов, таких как VII, VIII, IX Международные конгрессы антропологических и этнографических наук (МКАЭН) в гг. Москвы, Токио и Киото, Чикаго и др.

В 2020 г., в год 90-летия в свет вышла Ваша книга о жизни и деятельности первого диссидента в Казахстане М. Кулмагамбете, который открыто выступал против национальной и социальной политики партии в советский период, за что был осужден в 1963 г. на 10 лет лагерей. О нем до сих пор почти не знают в Казахстане. Теперь благодаря недавно вышедшей в свет книге, общественность узнает о человеке, который был настоящим патриотом, защитником национальных интересов своего народа.

Вы продолжаете активную научную, исследовательскую работу, вместо того чтобы заслуженно «почивать на лаврах».

С искренним уважением поздравляем Вас, заслуженного академика НАН РК, лауреата премии им. Ч. Валиханова с 90-летним юбилеем, знаменательной датой в Вашей жизни. Желаем крепкого здоровья, успехов на ниве научного труда, семейного благополучия и долгих лет жизни!

*Коллектив Института Истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова*

АКАДЕМИК Б. КӨМЕКОВ 80 ЖАСТА

Қазақстанның көрнекті тарихшысы, шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі Көмеков Болат Ешмұхаметұлы 80 жасқа толып отыр. Орталық Азияның орта ғасырлар тарихы, қимақтануды, қыпшақтануды, шығыс халықтарының дерекнамасын зерттеуде аса зор еңбек сіңірген Болат Ешмұхаметұлын Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы мерейтойымен шын жүректен құттықтайды.

Бүгінде Қазақстан тарихшыларының ағасына, ақылшысына айналған айналған Б.Е. Көмековтің еңбектері қазақ халқының өз тарихын тануына, оның тарихи санасының тәрбиеленуіне, отаншылдық рухының шыңдалуына ықпал еткені даусыз. Әсіресе, араб елдерінің деректеріндегі қазақ халқының тарихына қатысты материалдарды ғылыми айналымға енгізу арқылы тарихшы Б. Көмеков қазақ халқының «қайдан шықтық, кім болдық, қайда келдік» деген өзекжарды сауалына жауап береді. Өзінің жас кезінде, академиялық Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтындағы белсенді қызметінің нәтижесінде Болат Ешмұхаметұлы Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы маңызды, іргелі «Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам» (Алматы, 1972) атты еңбегін жариялайды. Академиктің бұл және басқа да еңбектерінен IX–XI ғасырлардағы Қимақ мемлекеті мен VIII–XIV ғасырлардағы Қыпшақ мемлекетінің шеңберінде қазақ халқының тілінің, мәдениетінің, шауашылығының қалыптасуы үдерістерінің орын алғанын көреміз. Қазақ хандығы өмірге келгенге дейін де қазақ халқының қалыптасуы негізін, табиғатын, даму диалектикасын анықтаған түрлі халықтар мен тайпалық бірлестіктердің өзара тығыз байланысы болғандығы дәлелденеді. Еуразия кеңістігіндегі көшпенділер, жартылай отырықшы халықтар тек қана өзара соғысумен, бірін-бірі талқандаумен өмір кеткен жоқ. Олар әлемдік өркениетке зор үлес қосатын мәдени, шаруашылық, рухани, архитектуралық үлгілер жасады, дамыған материалдық мәдениет жасауға қол жеткізді, бүкіл әлемге үлкен жетістіктер әкелді.

Қыпшақ, қимақ халықтарының тарихын зерттеу қазақ халқының бүгінгі ұрпақтарына үлкен әсер етері даусыз. Себебі, кеңестік-тоталитарлық қоғамдағы күшпен өзгертілген тарих қазақ халқының мемлекеттілігін, шаруашылық, мәдени өмірдегі жетістіктерін жоққа шығарумен айналысты. Қазақ халқының өмір сүру мәдениетін тек Батыстық халықтар тәжірибесі анықтаған деген методологиялық тұжырым үстемдік құрып келген болатын. Б. Көмеков өз еңбектері арқылы Қазақстан тарихын тоталитарлық ойлаудан азат етуге үлкен үлес қосады.

6 монографияның, 3 оқулықтың, 270-тен астам басқа да ғылыми еңбектердің авторының зор жетістігін ғылыми қауымдастық, ел халқы мен билігі әділ бағалады. 1970 жылы кандидаттық диссертация қорғаған Б.Е. Көмеков, 1994 жылы докторлық диссертациясын қорғады. Оның ғылыми шығармашылығы Ресей ғылым академиясының Шығыстану институтымен байланысты болғандығын атап өткеніміз жөн. Санкт-Петербург ғалымдары қазақ ғалымының ізденістерін өте жоғары бағалады. Кемеліне келген ғалымды ҚР Президенті 2014 жылы «Парасат» орденімен марапаттады.

Қазақстанда қыпшақтану мен қимақтану ғылыми салалардың негізін қалаған ғалым Болат Ешмұхаметұлы Көмековті тарихшылар қауымдастығы атынан мерейтойымен құттықтай отырып, ақылшы ағамызға зор ғұмыр, мықты денсаулық, таусылмас шығармашылық тілейміз!

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Игибаев С.К., Қудайбергенулы Б.
ПОСЛЕДСТВИЯ МОНГОЛЬСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО
ПРОСТРАНСТВА В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ.....5

Қамбарбекова Ф.Ә.
«ЖАХАНГУШАЙ ХАҚАН» ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ
ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....19

Кишкенбаева Ж.К., Маслов Х.Б., Козыбаева М.М.
ИСТОРИКО-ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА
ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ.....30

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО
KAZAKH KHANATE

Мұқтар Ә., Ахметова Ұ., Жумабаев А.
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ САЯСАТЫНДАҒЫ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫ.....41

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПЕТРОВСКОГО ОБЩЕСТВА
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ АСТРАХАНСКОГО КРАЯ И ЕЁ ВКЛАД
В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ КАЗАХОВ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ.....52

Боранбаева Б.С.
ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ «ҒАЛИЯ» МЕДРЕСЕСІ ШӘКІРТТЕРІМЕН
РУХАНИ БАЙЛАНЫСЫ.....64

КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY

Кокебаева Г.К., Қудайбергенова А.И., Садыкова А.М.
ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ИСЛАМУ
И МУСУЛЬМАНАМ В КАЗАХСТАНЕ.....76

Шілдебай С.Қ., Алдажұманов Қ.С.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ
ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....87

Kotilov O.K.
THE HISTORY OF REFORMS IN NATIONAL ENLIGHTENMENT
OF UZBEKISTAN (As an example of the 20s of the XX century).....103

Рыскулов Т.А., Избаиров А.К.
ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО КЫРГЫЗСТАНА В МОСКВЕ ПРИ
ПРЕЗИДИУМЕ ВСЕРОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА В 1924-1927 ГГ.....113

<i>Алимгазинов К.Ш., Шотаев М.Т.</i> ПАРТИЯЛЫҚ АРХИВТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ.....	128
<i>Азербайев А.</i> ИСЛАМ В ПОВСЕДНЕВНОЙ СЕЛЬСКОЙ ЖИЗНИ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ.....	139
<i>Козыбаева М.М., Құдайбергелі Б.</i> ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД.....	150

**ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ
75 YEARS OF GREAT VICTORY**

<i>Алдажұманов Қ.С.</i> ҚАЗАҚСТАНДА 1941 ЖЫЛЫ ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАР ТУРАЛЫ.....	161
<i>Сманова А., Мұратұлы Д.</i> ТЕГЕРАН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ БАРЫСЫНДАҒЫ «ПОЛЯК МӘСЕЛЕСІНЕ» ҚАТЫСТЫ САЯСАТ.....	177

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

<i>Китов Е.П.</i> ОДОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ САКСКИХ КУЛЬТУР С ТЕРРИТОРИИ СЕМИРЕЧЬЯ И КИРГИЗИИ.....	187
<i>Абдулина А.Т., Құдайбергенова А.И.</i> ЭСТОНЦЫ В КАЗАХСТАНЕ: ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ И ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРЫ.....	199

**МЕРЕЙТОЙЛАР
ЮБИЛЕИ
ANNIVERSARIES**

ОСНОВОПОЛОЖНИКУ КАЗАХСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ – 90 ЛЕТ!.....	216
АКАДЕМИК Б. КӨМЕКОВ 80 ЖАСТА.....	218